

Istoria Orientului Antic

Ligia Barzu

Rodica Ursu Naniu

CUPRINS

INTRODUCERE. Condițiile generale ale apariției statului în Orient. Tipologia statelor orientale. Natura puterii regale (Ligia Bârză).....	7
I. EGIPTUL (Ligia Bârză)	19
1. Țara și populația	19
y 2. Izvoare	20
3. Originea și evoluția statului egiptean.....	22
4. Stat și administrație. Natura regalității	24
\ 5. Economie și societate	31
6. Politica externă	32
7. Cultura	37
întrebări recapitulative	42
Teme de referate.....	42
Bibliografie selectivă.....	42
II. MESOPOTAMIA (Ligia Bârză)	43
1. Țara și populația	43
2. Izvoare	45
3. Probleme de cronologie relativă și absolută.....	48
4. Apariția statului și succesiunea structurilor politice.....	49
5. Stat și administrație. Regalitatea	58
6. Economie și societate	61
7. Civilizația mesopotamiană	66
întrebări recapitulative.....	71
Teme de referate.....	71
Bibliografie selectivă	71
III. CANAAN (Ligia Bârză)	72
1. Țara și populația.....	72
2. Izvoare	76
3. Originea statelor canaanite. Evoluția internă.....	78
4. Vechii evrei și formarea statului evreiesc.....	90
5. Legături politice, economice și culturale.....	96
6. Cultura	99
întrebări recapitulative	103
Teme de referate	104
Bibliografie selectivă	104
IV. HATTI ȘI MITANNI (Ligia Bârză)	
1. Țara și populația	105
2. Izvoare	110
3. Începuturile și evoluția regatului hittit	111
4. Regalitatea hittită. Administrație și stat.....	115
5. Economie și societate	119
6. Legături politice, economice, culturale	123
7. Cultura hittită	125
întrebări recapitulative	127
Teme de referate	127
Bibliografie selectivă	127

V. INDIA (Ligia Bârză)	128
1. Țara și populația	128
2. Izvoare	131
3. Istoria politică	133
4. India ariană	138
<i>întrebări recapitulative</i>	156
<i>Teme de referate</i>	156
<i>Bibliografie selectivă</i>	157
VI. CHINA (Ligia Bârză)	158
1. Țara și populația	158
2. Izvoare	161
3. Formarea statului chinez și evoluția sa	163
4. Regalitatea	173
5. Economie și societate. Legislație și fiscalitate	175
6. Civilizația și cultura	181
<i>întrebări recapitulative</i>	187
<i>Teme de referate</i>	187
<i>Bibliografie selectivă</i>	187
VII. IRANUL (Ligia Bârză)	188
1. Țara și populația	188
2. Izvoare	190
3. Începuturile statului. Evoluția structurilor politice	191
4. Stat, administrație, regalitate	197
5. Economie și societate	201
6. Cultura	203
<i>întrebări recapitulative</i>	207
<i>Teme de referate</i>	207
<i>Bibliografie selectivă</i>	207
VIII. STATE ORIENTALE PERIFERICE (Rodica Ursu Naniu)	208
A. Regatul Urartu (Van)	208
1. Condiții geografice și populația	208
2. Izvoare	208
3. Apariția statului Urartu	209
4. Consolidarea și înflorirea Regatului Urartu	210
5. Baza economică și structura statului	212
6. Civilizația urartiană	214
B. Imperiul Kushan	215
1. Izvoare	216
2. Formarea statului Kushan	216
3. Dezvoltarea social-economică. Înflorirea orașelor	219
4. Dezvoltarea comerțului	220
5. Structura socială	222
6. Cultura perioadei Kushan	222
<i>întrebări recapitulative</i>	223
Bibliografie generală	224

INTRODUCERE

Condițiile generale ale apariției statului în Orient. Tipologia statelor orientale. Natura puterii regale

Statele vechiului Orient s-au constituit pe un imens teritoriu, extins mult dincolo de ariile de formare originare prin colonizare. În spațiul originar intră Africa nord-estică, Semiluna fertilă, platourile Asiei Mici și Iranul, Asia Centrală, zona indogangetică și Câmpia Chinei Centrale. Din această simplă enumerare rezultă constatarea că nu se poate vorbi de o identitate de caractere fizico-geografice. Dimpotrivă, statele orientale apar în condiții de mediu și regim climatic extrem de diverse - de la câmpii aluvionare (Egipt, Mesopotamia Centrală și de Sud, delta Hilmandului, India, China) la platouri aride, semideșerturi, oaze și câmpii costale (Iran, Siria, Fenicia, Palestina, Urartu, Anatolia Centrală). În aceste împrejurări nu are temei încercarea de a stabili un raport de interdependență absolută între anumite zone geografice, momentul apariției și natura statului în Orient. Ideea de mai sus nu impune, în mod automat, concluzia că factorii geografico-climatici nu ar fi jucat vreun rol în istoria lumii orientale vechi, ci permite doar precizarea că aceștia nu au fost determinanți pentru evoluția socio-economică și politică a spațiului luat în considerare. Această concluzie obligă la luarea în discuție a funcției agriculturii irigate în apariția statelor de tip oriental și, în ultimă instanță, a conceptului de societate hidraulică propus de Wittfogel.

Nu se poate contesta faptul că cele mai timpurii formațiuni statale orientale care evoluează în forme mai mult sau mai puțin clasice se asociază cu agricultura irigată (Egipt, Sumer, Harappa, China în Shang). Dar, urbanizare și stat se întâlnesc și în zone în care irigația este de mai mică însemnătate sau lipsește cu totul. Pornind de la asemenea constatări și fapte, V.M.Masson și Southall au pus în circulație o serie de concepte noi precum acelea de *culturi urbane centrale și periferice* sau de *state unitare* și *state segmentare*. În primul grup, V.M.Masson așează țările cu economie centralizată, concentrată în mari bazine hidrografice, caracterizate prin rata de creștere și productivitate ridicate, spor demografic important și inventarea unui sistem de scriere.

În cel de-al doilea grup ar intra țările din zonele de podiș și stepă care s-ar caracteriza prin trăsături opuse celor dintâi. Ideea lui Southall este mai articulată și mai fină întrucât pune în relație modul de formare și natura guvernării, independent de caracterul hidraulic sau nonhidraulic al economiei. Prin state unitare, Southall înțelege formațiuni cu o structură ierarhică administrativă complexă, bine definită, gravitând în jurul unor centre negemonice, cu centralizare specializată, într-un teritoriu clar delimitat. ^r Trebuie să intr
în această categorie, țări rezultate din evoluții de sine stătătoare ca Egiptul, orașele - state sumeriene, unele din orasele-state canaanite

cum sunt Ebla sau Ugarit. În cazul statelor segmentare apărute, de foarte multe ori, datorită unui stimul exterior (colonizare sau influență) se constată un nivel inferior de integrare al diferitelor structuri administrativ-politice, tendința zonelor periferice de a se sustrage autorității centrale și, în consecință, existența unui grad mai înalt de autonomie locală.

În mod concret această trăsătură se reflectă în lipsa de abilitate a autorității centrale de a colecta surplusul rural prin tribut sau taxe, slăbiciunea legăturilor politice și economice, tendința de a se reduce subordonarea față de putere la o formă strict ritualică (prestarea de omagii). Acesta pare să fie cazul așezărilor databile la mijlocul și sfârșitul mileniului al III-lea din zona Karababa.

Este de remarcat aici insuficiența forța de rezistență a unor asemenea structuri. Apariția lor este legată de un transfer de civilizație care a dus la destrămarea relațiilor gentilice și la apariția unor structuri socio-politice noi. Numai că aceste structuri se prăbușesc o dată cu centrele din sud, zona revenind la formele ancestrale de pastoralism nomad.

O altă cale este aceea care a dus la formarea așa numitei civilizații Habur (cca.2600 î.H.) și a unor state segmentare datorită apariției în zonă a unor grupe mici de „agenți” sudici cu misiunea de a stabili relații de schimb cu șefii locali.

Ca urmare a acestor contacte, comunitățile indigene adoptă forme administrative mesopotamiene, inclusiv practica organizării de depozite centralizate, sigilate cu sigilii cilindrice după moda sumeriană. Inovația a favorizat sau a grăbit o anumită evoluție socio-economică, care a dus la treptata transformare a economiei, la apariția stratificării, a centrelor rezidențiale și a controlului specializat. Descoperirile din nivelul III de la Leilan confirmă această interpretare. Ca și în cazul zonei Karababa însă, asemenea structuri s-au dovedit a fi extrem de fragile, ele dispărând în perioada akkadiană fără să se poată preciza exact împrejurările în care fenomenul s-a produs.

Dacă se ia în considerare gradul de autonomizare sau marginalizare economico-politică sau de periferizare a unor provincii, atunci se poate afirma că regatele hittit, assirian și chiar persan și chinez în perioada Zhou se înscriu în categoria statelor segmentare întrucât o parte din teritoriile subordonate lor se sustrag sau au tendința de a se sustrage puterii centrale. Se pot cita în sprijinul acestei afirmații existența provinciilor de margine guvernate de viceregi cu drept de transmisie ereditară a tronului (v.Karkemish) sau de relațiile „vasalice” stabilite cu țara Wiluissa sau Arzawa în cazul regatului hittit, statutul satrapiilor extrem orientale (Bactria, Sogdiana, de exemplu) în imperiul persan și tendința de atomizare și de autonomizare a statelor intrate în componența regatului Zhou.

Aceste câteva exemple impun menționarea altor două aspecte extrem de importante. Primul privește condițiile și căile apariției statului în Orientul Antic, care se dovedesc departe de a fi unitare și uniforme. În realitate, fiecare evoluție constituie un caz particular și devine extrem de dificilă încercarea de a stabili o cale clasică sau tipică așa cum s-a mai încercat să se demonstreze. Fără îndoială că unele tendințe comune pot fi înregistrate, dar forma lor concretă de manifestare este variabilă în funcție de o multitudine de factori dintre care tradițiile culturale, particulare nu pot lipsi.

Cel de-al doilea aspect derivă din precedentul și privește marea variabilitate a structurilor, variabilitate prezentă chiar și în cazul unor formațiuni dezvoltate într-o arie geografică restrânsă, deși pornesc de la premise mai mult sau mai puțin unitare.

În sprijinul acestei informații se pot cita diferențele dintre Umma și Lagash, de la primul stat conservând formula rege-preot, în vreme ce în Lagash se reeinstăurește tendința de laicizare a puterii regale și, în consecință, de separare a funcțiilor religioase de cele politico-militare.

Stabilirea factorilor principali care au determinat sau au grăbit trecerea la un nou cos < titlu o sarcină ușoară mai ales în condițiile în care nu există un consens între specialiști. De la început, trebuie precizat că s-a încercat elaborarea unei alternative cronotipologice în care să se proiecteze evoluția vieții urbane. Numai că orice taxonomie socială, ca și schemele interpretative realizate pe baza ei sunt anulate de extrem de marea variabilitate a mecanismelor socio-economice. De altfel, orice studiu istoric concret atestă o diversitate de situații care se înscriu sau nu într-o schemă prestabilită. În legătură cu acest aspect s-a atras atenția asupra cazului Catal Huyuk, calificat drept fenomen aberant, prematur și care, în consecință, s-a înfundat (Kohl și Wright), adică s-a dovedit neviabil.

Cât privește acea grilă vizând testarea și încadrarea unei societăți pe o anumită treaptă de dezvoltare, ea se constituie dintr-o serie de criterii formulate în 1950 de V.Gordon Childe, amendate ulterior de C.Renfrew (1972), R.Adams și Tosi (1973), și anume: 1) creșterea demografică; 2) centralizarea populației; 3) specializarea economică a așezărilor sau a cartierelor; 4) restructurarea teritoriului în sensul ierarhizării structurilor teritoriale; 5) diviziunea muncii inter- și intracomunitare; 6) apariția arhitecturii monumentale și a altor lucrări colective; 7) stratificarea socială, adică apariția elitelor sociale ereditare cu drept de control asupra producției; 8) organizarea comerțului la mare distanță și transformarea acestuia într-un catalizator al civilizației zonale.

Se pune un accent atât de mare pe ultimul criteriu întrucât este considerat a reprezenta mijlocul unic de integrare a centrului cu periferia, mai exact, de instituționalizare a schimbului interregional de valori ale cărei consecințe esențiale au fost formarea unui sistem mondial mai larg și mai important decât orice unitate politică a vremii; un sistem „transnațional” sau „transregional”, principiul unic în jurul căruia acest sistem funcționa fiind cel economic deși existența lui în afara legăturilor politice și culturale (Kohl) era imposibilă.

Un model de astfel de relație este cel propus de Tosi pentru spațiul mesopotamo-irano-indian. La rândul lui, Alden prezintă o alternativă pentru perioada protoelamită. Pe baza unor astfel de modele au fost elaborate și conceptele de *tectonica plăcilor culturale* sau a *zonelor de interferență a curenților culturale*, de exemplu *Bactriana*, *marea placă elamită*, *placa indiană*, *Oxus etc.* Chiar dacă conceptul de sistem mondial pare prea modern nu se poate nega faptul că schimbul răcea parte dintr-o rețea mai vastă de relații și că a jucat un rol esențial în procesul de aculturație sau de colonizare și că a avut drept rezultat fie accelerarea proceselor interne de urbanizare (v. *Mari și Leilan*), fie implantarea, într-un teritoriu străin, a unor structuri noi (v. *Shortughai*, *TellBrak*). Aceste constatări nu trebuie să conducă la absolutizarea acestui criteriu cum înclină Tosi, Lamberg-Karlovsky sau Ratnagar, dar nici nu poate fi minimalizat așa cum se procedează de către adepții conceptului *modului de producție asiatic*.

Înțelegerea importanței contactelor comerciale pentru lumea orientală a determinat elaborarea unor formule menite să exprime mai bine și mai nuanțat efectele asupra comunităților umane legate prin asemenea rețele stabile în timp. Astfel, se vorbește despre *obiect supracultural* sau *stil intercultural*

pentru a desemna obiecte cu forme și funcții identice în mai multe culturi, dar și despre *stil* și *semantică supraculturală*, și se încearcă a se distinge întru tipuri de *mesaje interculturale* (structurale, nestructurale și tehnice). Cu alte cuvinte se atrage atenția asupra nevoii de a se inventa sisteme de comunicații și echivalente prin limbă, sisteme unice de greutate și măsuri, ca și elaborare; unor forme specifice de relații politice și economice.

Dovezile acceptării unui limbaj intercultural sau supracultural comun sunt folosirea limbii akkadiene ca limbă diplomatică și a tranzacțiilor comerciale chiar și în perioadele de timp în care aceasta a devenit o limbă moartă, circulația manualelor scribare în arii culturale diferite (v.circulația manualelor sumeriene), circulația monedelor sigilare și a greutăților și măsurilor, apariția vocabulelor sau a dicționarelor.

În sfârșit, este necesar să se atragă atenția și asupra faptului că prin intermediul relațiilor de schimb se reduce distanța efectivă dintre centru (focar) și periferie (zonă marginală), operație care a mers până la constituirea unui Koine cultural, de ex.Koine-ul elamobactrian sau mesopotamian.

Toate aceste fenomene au avut ca efect ultim dispariția multora dintre trăsăturile particulaizatoare, cel puțin, la nivelul elitelor, ceea ce a contribuit la formarea impresiei că există o anumită similaritate, dacă nu chiar identitate de evoluție. Numai în măsura în care nu se pierde din vedere detaliul și nuanța este posibil să se ajungă la precizarea caracteristicilor deosebitoare între structuri.

În același timp, observațiile înregistrate până acum sunt suficient de numeroase și semnificative pentru a face să dispară din gândirea istoricilor ideea unor evoluții paralele, în vase închise, fără sau cu foarte slabe contacte. Indiferent de ponderea care se acordă acestor contacte apare limpede acum că ele au fost numeroase și că au precedat, la mare distanță în timp, momentul apariției statelor orientale. Nu are importanță în acest context mobilul schimburilor. Semnificativ rămâne doar faptul că, indiferent de natura mărfurilor schimbate, materii prime sau obiecte necesare vieții ceremoniale sau bunuri destinate consumului obișnuit, ele răspundeau unei nevoi colective.

Problema este dacă schimbul a jucat rolul de stimul sau a avut o importanță cauzală în apariția și dezvoltarea centrelor urbane. Fără îndoială că, nu se poate vorbi de un aport exclusiv la această evoluție. Dar nu se poate nega faptul că întrucât obiectul schimbului era impus de o necesitate economică, socială sau culturală, tranzacțiile au pretins existența unei autorități și, prin aceasta, constituirea elitelor, care și-au putut extinde ulterior controlul din sfera comerțului în sfera altor sectoare ale economiei și, în cele din urmă, în sfera politicului, ca și în sfera religioasă.

Creșterea importanței schimbului cu toate transformările care decurg din aceasta nu este de conceput în afara dezvoltării tehnologiei, la rândul ei un răspuns la o cerere socială. Evident, rolul tehnologiei nu trebuie să fie absolutizat. Mai exact, nu trebuie să fie apreciat în abstract și mecanic, în sensul că oricărui progres tehnologic trebuie să-i corespundă, în mod necesar, o creștere a producției și transformări socio-economice notabile. Pe de altă parte, saltul pe o treaptă superioară a societății nu presupune neapărat un cumul de invenții și progrese tehnologice.

De pildă, efortul lui C.Renfrew de a face plauzibilă trecerea la o societate proto-urbană în Egeea mileniului III î.H. datorită progreselor înregistrate concomitent în trei sectoare economice (cerealicultură, viticultură, horticultura,

parte, metalurgia și navigația, pe de altă parte) s-a dovedit lipsit de consistență. -studii mai recente au demonstrat că nici viticultura, nici horticultura (creșterea ^{Cf. Hor} nu au avut vreo importanță economică deosebită în Egeea până în mileniul ir H In schimb, dezvoltarea navigației cu *corăbii lungi* a putut să provoace spargerea Lecturilor comunitare și apariția societăților pe ranguri.

observația este cu atât mai valabilă în cazul unor state orientale. Astfel, în ^{F t sl} India harappiană, metalurgia nu joacă un rol excepțional în perioadele pre notodinastice. În schimb, în agricultură se inventează noi tehnici (se extinde agricultura umedă) și se fac progrese în domeniul transporturilor (numai pe apă în Egipt pe apă și pe uscat în India).

Aceste progrese se asociază cu un spor demografic semnificativ care a avut drept efect apariția posibilității de a mobiliza o mână de lucru importantă, în acest fel a fost posibil să se obțină creșterea producției și mărirea productivității muncii. La un pol opus se află Antolia Centrală, unde metalurgia bronzului și fierului cunoaște un avânt extraordinar, unde apar și alte progrese (transport pe uscat, creșterea animalelor, viticultură, pomicultură, schimbul la mare distanță) și totuși statul format aici nu evoluează în mod clasic.

Explicația este de căutat aici în rolul economic ne semnificativ jucat de metalurgia fierului. În același timp, nu trebuie să se piardă din vedere că în această zonă negustorii asirieni organizați în așezări - coloniile comerciale - au jucat rolul de factori stimulatori în raport cu populația locală și că apariția statului nu s-a datorat unei dezvoltări exclusiv autonome.

Așa cum s-a amintit mai sus, între factorii favorizatori se numără și sporul demografic. Este drept că, în condițiile antichității orientale, creșterea numărului populației a avut două consecințe. Pe de o parte, asigură mâna de lucru necesară obținerii unui spor de produse agricole sau pentru marile lucrări de construcție. Pe de altă parte, în condițiile unor tehnologii primitive nici o arie geografică nu poate să asigure, pe o durată de timp nelimitată, resursele necesare întreținerii unei populații excedentare. Mai ales, când aceasta este concentrată în mari orașe și este antrenată în alte tipuri de activități decât acelea de subsistență.

În momentul în care echilibrul dintre aria geografică, resurse vegetale, animale și minerale, populație umană, era distrus, în fața comunităților umane trăitoare în acea zonă nu existau decât trei alternative posibile: 1) noi soluții tehnologice și optimizarea exploatarei resurselor; 2) o mai bună diviziune a muncii; 3) migrarea unei părți din populație spre periferie. Este ceea ce se întâmplă în perioada Uruk târzie, când sunt populate cu locuitori veniți din sudul Mesopotamiei, Susiana, regiunea râului Djala, nordul Mesopotamiei și din nordul Siriei cu rezultatul deja amintit, adică de uniformizare culturală. Este necesar să se menționeze că această ultima alternativă reprezintă ruperea lanțului cauzal propus de Cowgill, și anume *stress, răspuns, schimbare*, forma cea mai firească de reacție la presiunea demografică.

Irebuie făcută și precizarea că pentru a putea vorbi de o structură nouă sunt are concentrarea și centralizarea populației în centre urbane mari. Fenomenul ace mai bine observat Prin studii în teren în zona orașelor Uruk și Ur. în baza centr- ^{Sed observat cum la} mijlocul mileniului IV î.H., Uruk-ul era deja un un n U I lportant avand ca element central un Ziggurat, iar în jurul orașului gravita în mă^{mar} -mare de așezari rurale (cea. 146). Către sfârșitul aceluiași mileniu însă, ura în care suprafața orașului se extinde, asistăm la diminuarea numărului

așezărilor din teritoriul rural. Mai întâi rămân 76, apoi 24. 0 situație asemănătoare a fost constatată la Ur.

Tendința generală este de concentrare a populației urbane. 0 asemenea transformare determinată fie din motive de ordin militar, fie din tendința firească de deplasare a locuitorilor satelor către oraș pretindea, pe de o parte, o perfectă organizare și un control eficient și, pe de altă parte, asigurarea condițiilor socotite de Barker absolut obligatorii pentru a face posibilă existența a ceea ce el numește „megalopolis”.

Aceste condiții rezultă din natura simbiotică a raporturilor dintre rural și urban și dintre diversele sectoare ale economiei și se reduc la: 1) realizarea unui surplus în sectorul resurselor (agricole, materii prime de bază); 2) asigurarea lemnului necesar pentru prepararea hranei, desfășurarea unor meșteșuguri și a construcțiilor; 3) asigurarea transporturilor pe apă și pe uscat întrucât, indiferent de importanța resurselor, acestea nu au nici o valoare dacă lipsesc mijloacele de transport; 4) spor demografic continuu pentru a contracara efectele mortalității sporite în condițiile mediului urban, în primul rând, prin absorbția populației din zonele rurale.

Pentru atingerea acestor condiții era necesară intervenția de mare anvergură a statului în calitate de constructor și organizator. În cazul statelor „hidraulice” acest rol se materializează în apariția lucrărilor de irigație și extinderea lor la scară mare, distribuția controlată a apei, coordonarea și planificarea muncii, dezvoltarea altor sectoare care pretind o acțiune de planificare cum sunt construcțiile, totul vizând o productivitate stabilă și sporirea bogăției. De aici, necesitatea structurării administrației ierarhizate, constituirea arhivelor și elaborarea unui calendar. Schema nu are valabilitate generală în sensul că nu pentru toate statele distribuția apei și lucrările hidraulice aveau importanță. Ceea ce rămâne ca trăsătură general valabilă este intervenția puterii centrale în sectoarele economice-cheie, aducătoare de profit. De exemplu, se sugerează că săparea, la cca.3000 î.H., a două canale concomitent cu fundarea orașului Mari nu a fost determinată decât de nevoia de a realiza navigația între Habur și Eufrat, și nu tipul de agricultură practicat. În plus, pare mult mai probabilă ipoteza că acest oraș faimos, situat pe Eufratul mijlociu, este rezultatul complementarității economiilor bazinului mediteranean, piemontului Taurus și a coastei de vest a Siriei. Este interesant că în jurul orașului Mari gravitau o serie întreagă de centre mai mici, situate în valea mijlocie a Haburului și în nordul Siriei cum sunt acelea de la Teli-al-Ragai, Leilan și Brak, care oferă un alt model de integrare centre urbane/hinterland rural. În acest caz, așezări mici, specializate din punct de vedere economic, erau încorporate într-un sistem administrativ mai larg, dispunând de un control instituționalizat asupra surplusului. Dovada acestei stări de lucruri o constituie descoperirea sigiliilor, bullae-lor din lut și a tăblițelor economice în relație cu structuri arhitectonice asociabile cu o activitate administrativă și fiscală (mari silozuri de stat), precum și cu construcții destinate activităților religioase (temple, capele sau altare). În același tip de structuri textele confirmă existența pământului proprietate de stat sau a templelor, ca și folosirea mâinii de lucru dependente, concomitent cu menținerea proprietății private asupra unei părți din pământ supus controlului comunității și obligațiilor fiscale.

O situație particulară este reprezentată de Assur, a cărui transformare dintr-un mic sat într-un oraș-stat s-a petrecut în perioada akkadiană, datorită rolului de punct de control pe care l-a jucat în cadrul schimburilor la mare distanță pe traseul dintre Akkad și zona muntoasă din nord.

Există și cazuri clare din care rezultă că urbanizarea este rezultatul unui act politic. Exemple rămân așezările asiriene de la Tell al Rimah și, pentru o dată mai timpurie, a orașului Puzris Dagan (Drehem).

O situație aparte o constituie Egiptul, considerat a reprezenta modelul unei civilizații fără orașe, opus adică aceluia tipic mesopotamian de oraș-stat. Ideea este dezvoltată de Frank Kolb, care admite, pentru Egipt, existența doar a unor capitale de nome constând din fortăreață, templu și eventual un centru comercial. Lista completă a acestora apare în mormântul lui Reckmire, care ne prezintă centrele conduse de funcționari locali și în care se colectau taxele anuale. *Papirusul Wilbour* atestă totuși că unele din capitalele nomelor erau și centre administrative care controlau pământul, templele, funcționarii.

De altfel, în perioada Regatului Mijlociu, exista în Egiptul de Sus o rețea de orașe majore, echidistante în raport cu Nilul, a căror funcție era exploatarea resurselor umane și agricole, ca și supravegherea navigației pe fluviu. Din păcate, nu rezultă din izvoare în ce măsură orașele respective dispuneau și de un teritoriu rural propriu, de o populație urbană semnificativă din punct de vedere numeric și în ce măsură îndeplineau funcții economice și sociale proprii. Imaginea negativă este îngroșată de cele trei capitale Memphis, Theba, Akhetaton, care, judecând după stadiul actual al informației, apar mai curând drept palate-orașe, adică reședințe ale faraonilor, centre administrative, religioase, loc de rezidență a funcționarilor și lucrătorilor regali decât centre legate de o activitate meșteșugărească și comercială proprie.

Din această constatare nu pot fi trase concluzii atât de categorice de genul aceleia propuse de Kolb, după care civilizația egipteană ar fi una nu cu orașe, ci una cu *palate, temple și morminte*. De altfel, se știe deja că unele capitale de nome (Hinsu și Hardan) aveau și unele funcții economice, nu numai administrative. Pe de altă parte, o serie de centre religioase (Abydos, Enkhob și Nekheb) concentră un număr foarte mare de locuitori care nu se recrutau dintre preoți și slujitorii templelor, ci și din alte categorii. În sfârșit, orașe ca Gebtyn și Syawti dețineau chiar, pe lângă rolul strategic important și un rol economic. În ciuda acestor corective rămâne neîndoiește faptul că în Egipt nu funcționează legea absorbției de către oraș a populației rurale, că nu se înregistrează fenomenul diviziunii muncii intraurbane, așa cum se constată în Sumer în timpul dinastiei a III-a din Ur și că rolul comercial și meșteșugăresc al orașelor este nesemnificativ.

Pentru definirea structurilor orientale este necesară luarea în considerare a dificultăților care rezultă din acceptarea fără spirit critic a postulatului formulat de Marx și succesori privind existența unui mod de producție asiatic. Căci, o analiză atentă a realităților istorice concrete demonstrează că trăsăturile presupuse a-l caracteriza, și anume, dreptul regal de proprietate asupra întregului pământ, starea de dependență generalizată a locuitorilor, absolutismul regal, chiar despotismul, nu se întâlnesc, în stare pură, în aproape nici un stat oriental. Nici măcar în cele a căror origine și evoluție se înscrie într-o cale care poate fi considerată clasică. Variabilele sunt extrem de numeroase.

Dincolo însă de trăsăturile deosebitoare există o serie de elemente care pot fi considerate drept tipice pentru majoritatea cazurilor. Prima dintre ele rămâne centralizarea economiei sau etatizarea ei; se poate spune, chiar, în ciuda modernității

termenului, dirijarea economiei. Una din expresiile acestui etatism o constituie dimensiunea domeniilor regale. Evident, situațiile nu sunt absolut identice. De exemplu, în Egipt, întreaga țară aparținea, în teorie, faraonului ca dar zeiesc. Instituțiile, templele sau indivizii (arendăși, mercenari) care dețin pământ o fac în virtutea unor danii regale reînnoite la începutul fiecărei domnii. Chiar dacă proporțiile acestor danii nu sunt spectaculoase, ele rămân, în concepția lui B.I.Kemp, semnificative. Cel puțin în cazul templelor care dețin forme durabile de bogăție - pământ arabil, fie și diseminat de-a lungul fluviului (v. papirusul Wilbour; p.Amiens), turme de animale, locuri pentru pescuit și vânat, acces la resurse minerale. Asemenea danii au fost făcute și în favoarea unor indivizi (funcționari, soldați) drept plată sau răsplată pentru servicii aduse regelui.

Este interesant că, începând cu perioada Regatului Nou theban, există dovezi (p.Valencay I) că astfel de danii s-au transformat în proprietăți depline, ereditare (v. inscripția lui Mes). Important, în toate aceste situații, indiferent de uzufructuar sau proprietar, este faptul că dreptul absolut de proprietate regală este recunoscut pentru plata taxelor. Inclusiv, templul vărsa în magazinele regale 10% din recoltă pentru pământul cultivat cu grâne și avea răspunderea pentru administrarea unei părți din pământul regal (Khato).

Ipoteza este întărită de constatarea că în Egipt există o lipsă de *precizie* în materie de administrare a patrimoniului statului. De pildă, vizirul avea în sarcină nu numai domeniul regal sau de stat, ci și pe acela al templelor, de unde concluzia firească că daniile erau supuse, necondiționat, controlului autorității centrale.

În alte state, regele nu este proprietarul întregului pământ arabil. De exemplu, în India ariană, el stăpânea doar pârloagele. În Ugarit, regele dispunea numai de o parte din terenul arabil, chiar dacă acesta putea fi extins prin cumpărare. În schimb, regele din Ugarit, ca și cel din Mari, era proprietarul absolut al pășunilor și percepea taxe speciale din arendarea acestora.

Situația se explică prin condițiile naturale și socio-economice ale acestor state. Și anume este vorba de o zonă de stepă în care un rol important îl joacă păstoritul nomad sau transhumant. De altfel, numai importanța acestui sector poate explica existența unui funcționar la Mari - rabi Amurrim - în atribuțiile căruia intrau și arendarea pășunilor și perceperea taxelor de pășunat.

Indiferent de tipul de proprietate sau de administrație, controlul regal sau de stat se exercita prin perceperea de taxe, variabile ca valoare și natură. Condițiile de achitare a taxelor sunt mai mult sau mai puțin uniforme. În mod normal, plata se făcea în natură, în funcție de cultură, cuantumul fiind stabilit individual (familiar), f dar plata, ca și răspunderea erau colective (comunitară sau de obște).

Controlul producției meșteșugărești reprezintă cea de-a doua pârghie prin intermediul căreia se realizează etatismul economiei. Informații numeroase confirmă existența unor ateliere regale, cu ținerea unei evidențe stricte privind intrarea materiilor prime, realizarea producției, destinația acesteia, volumul, | disciplina forței de muncă, valoarea rațiilor etc.

Cea mai importantă sursă privind problematica aceasta o constituie arhivele din perioada dinastiei a IH-a de la Ur (Ur și Drehem). Ele surit precedate de texte datând DTIII (cca.2550-2340 î.H.) și provenind de la *G^{su}u_{ij}Li\à_r"¹\$T*Toate aceste loturi de tăblițe atestau existența unor „case ale meșteș t, (a_i a_u, de între orașe. De pilda, m Ur, trau concentrate

ateliere de textile, de obiecte de uz comun și de lux iar orașul deținea, totodată, monopolul comerțului cu Golful Persic. Rațiile zilnice distribuite dovedesc că numai în atelierele regale de la Ur, lucrau 12000-13000 de țesătoare. Orașul Drehem (Puzris-Dagan) avea, în schimb, controlul comerțului cu carne, lână și animale vii (oaie).

Caracterul activității desfășurate rezultă din faptul că supraveghetorii atelierelor erau asimilați funcționarilor de stat. O situație asemănătoare a putut fi înregistrată în Assiria (medie și târzie).

Fenomenul nu este absolut identic în toate statele orientale. În cea mai mare parte a cazurilor, regele își arogă dreptul de monopol asupra unor activități, de exemplu extragerea aurului și aramei în Egipt și India, metalurgia fierului în Hatti și China, atelierele de corăbii în Byblos sau Ugarit etc. După caz, regele deține rolul de principal agent în operații imobiliare și de credit. Astfel, Zimri-lim din Mari, ca și regele din Alalakh erau principalii bancheri, oferind împrumuturi în grâne sau în argint cu titlu individual sau colectiv contra unor dobânzi excesiv de mari (între 30-50%) și având drept garanții imobile (mazzazanum) sau persoane (qatatum). Formula nu este circumscrisă numai la orașele menționate. Ea apare și în legislația babiloniană, ca și în tranzacțiile paleoassiriene de la Kanesh și în Imperiul Persan.

În sfârșit, regele deține controlul schimbului la mare distanță nu numai pentru că este principalul proprietar al mărfurilor și deci singurul în măsură să ofere condițiile materiale și organizatorice în vederea desfășurării tranzacțiilor, ci, în primul rând, pentru că este unicul garant al acestora. Un atare statut rezultă din faptul că desfășurarea schimbului la mare distanță nu era posibilă în afara relațiilor politice. Arhivele de la Mari, Ugarit, Tell el Amarna o confirmă.

Această imixtiune a politicului în sfera comerțului internațional se explică, pe de o parte, prin nevoia de a asigura securitatea mărfurilor și călătorilor și, pe de altă parte, prin dreptul de preemțiune de care dispune regele asupra fondului de marfă. De altfel, statutul negustorilor face obiectul dreptului internațional oriental și este precizat în tratatele dintre statele egale (v. tratatul dintre Ramses II și Hattusil III), în tratatele de vasalitate (v. tratatele dintre regii din Ugarit și regele din Hatti). Iar clauze speciale sunt prevăzute în legislația internă (v. codul de legi al lui Hammurabi și codurile de legi hittite) pentru a le asigura integritatea persoanei și a patrimoniului de care dispuneau. Trebuie să se adauge și amănuntul că, după caz, unii tamkari regali puteau primi dreptul de a percepe impozite, inclusiv încasarea tributului datorat țărilor suzerane (v. Ugarit). În fine, în sarcina regelui intrau organizarea și controlul depozitelor publice sau centrale.

Cea de a doua trăsătură definitorie rezultă din existența mai multor forme de proprietate asupra pământului. Așa cum s-a arătat mai sus, cea mai mare parte a pământului este proprietate de stat sau regală. Una din problemele care se pun este aceea a precizării raportului dintre proprietatea regală aflată în administrație directă și proprietatea templelor. Or, atât în cazul Egiptului, cât și al unor orașe-state sumeriene (de ex. Lagash), ca și în Canaan, textele dovedesc că templul nu stăpânește o suprafață mai mare de 10% din pământul arabil (Diakonoff, Deimel, Gelb). De altfel, și acest pământ este rezultatul unei alienări prin donație oricând revocabilă. ^{£^{at}. c!} nevoia reconfirmării periodice a daniei. Într-o situație asemănătoare se află și indivizi care au beneficiat de bunăvoință regală.

Cei mai mulți dintre specialiști admit, alături de această formă de proprietate, în funcție de diferite condiții istorice concrete, existența pământului în proprietate privată, deci care nu aparține nici templului, nici palatului. Diakonoff împarte aceste

proprietăți în două categorii: prima- pământul aflat în proprietatea comunităților sătești. El îl numește comunal - privat, în sensul că obștea căreia îi aparține are drept de decizie asupra modului de utilizare sau înstrăinare.

Tipice în această privință sunt prevederile codului de legi asirian, care stabilește dreptul de preemțiune în caz de vânzare-cumpărare pentru membrii comunității. O situație și mai complicată este cunoscută în Arrapha (Nuzi), unde nu există decât vânzare mascată prin formula adopțiunii fictive. Tăblițele recuperate la Arrapha atestă însă că, și în această formă ocolită, un singur individ putea să acapareze cea mai mare parte a pământului comunitar, în schimbul preluării unora dintre sarcinile rituale ale posesorilor inițiali.

A doua categorie - proprietatea privată individuală, care poate fi înstrăinată, zălogită, testată în condițiile legislației în vigoare. Singura limitare vine din faptul că dreptul de proprietate este garantat de obște. Vânzări și cumpărări de loturi sunt atestate în întreg spațiul oriental, cu excepția Egiptului, unde pare să predomină cazurile din care o tenură veche s-a putut transforma într-o proprietate transmisă ereditar, dar nu prin drept, ci prin obicei sau prin tradiție. În orice caz, nu se mai poate opera acum cu noțiunea de proprietate regală asupra întregului pământ ca expresie a unei ficțiuni. Se știe acum că proprietățile regale puteau fi mărite prin cumpărare (Akkad, Ugarit) sau prin confiscare (Mari). Oricum, Diakonoff atrage atenția că această optică deformată se datorește folosirii unilaterale a arhivelor.

Un alt aspect caracteristic îl reprezintă caracterul binar al clasei dependente. Diakonoff folosește termenii de *șerbi* și *sclavi* pentru a-i delimita. Mai corect ar fi să se facă deosebirea în funcție de statutul lor juridic, și anume, între persoane libere și persoane nelibere din punct de vedere juridic, dar, în ambele situații, dependente din punct de vedere economic, și care sunt menținute în această stare prin metode extraeconomice. Gelb și Diakonoff au procedat la o analiză foarte fină a realităților întâlnite în diverse structuri orientale, propunând 20 (Gelb) sau 18 (Diakonoff) criterii în baza cărora aceste două mari categorii pot fi diferențiate.

Diferența esențială este dată de faptul că sclavii erau folosiți în cele mai simple ramuri de producție, erau concentrați în casă, nu dispuneau, cu rare excepții (v. regatul hittit), de nici o avere sau libertate personală (excepții în Hatti), iar tipul de supraveghere era mai simplu. Gelb socoate că principala sursă a sclavilor erau cei născuți în casă (v. Codul lui Lipit Ishtar, Hammurabi). Războiul nu devenise încă o sursă importantă pentru obținerea de sclavi. Opinia este confirmată de absența piețelor de sclavi și de efortul regilor de a răscumpăra pe concetățenii capturați și deportați (v. Entemena, edictul din 2430 î.H.).

Cea de-a doua categorie (liberi din punct de vedere juridic, dar dependenți economic) reprezintă, de fapt, principala forță de muncă în agricultură și în meșteșugurile mai complicate. Foarte important este că asemenea grupe de persoane, desemnate în texte sumeriene cu termenii de *gurus* (geme) sau *muskenum*, reprezintă principala forță de muncă din sectorul de stat, regal sau al templelor. Din punct de vedere al libertății de mișcare, aceasta rămâne o imposibilitate indiferent dacă este vorba de persoane străine (prizonieri, deportați) sau de localnici.

Condițiile de lucru rămân aceleași: efort organizat, controlat, rații zilnice, posibilități de emancipare excepționale. Trebuie să se noteze că un statut foarte aproape de acela servil este propriu pentru dinastia a III-a din Ur, Egipt și regatul

asirian. În vreme ce în Hatti, Ugarit, Urartu sau China în Zhou "oamenii regelui" u obligați să dea o redevență (cereale, animale, produse meșteșugărești), să testeze corvezi (tăiat de arbori, lucru pentru templu sau palat), uneori să plătească și taxe dar nu erau grupați în conformitate cu un sistem cvasimilitar.

Este drept că, în unele cazuri (Ugarit), statutul de dependent (nayyalu) era rezultatul incapacității fiscale al unui individ altădată membru cu drepturi depline într-o comunitate. Este interesant că preluarea pământului de către un alt proprietar presupune și preluarea datoriei precedentului. Trebuie precizat că pentru spațiul vest semitic alternativele la decăderea în starea de dependență erau fie fuga și constituirea de bande cunoscute în corespondența diplomatică sub numele de *hapiru*, fie accentuarea tendinței spre nomadism.

Natura regalității, caracterul statului și elaborarea unei teologii politice se adaugă la trăsăturile particulare, definitorii ale structurilor orientale.

Numeroase mituri, reprezentările iconografice, selecția obiectelor care compun „regalia”, monumente de artă și de arhitectură atestă, ca fenomen general, proiecția mitică a instituției și persoanei regale. Cel mai adesea este vorba de integrarea regalității în mituri cosmogonice sau ale creației și de ideea de ordine cosmică și morală, de ideea menținerii unui echilibru desăvârșit atât în cer, cât și pe pământ.

O asemenea concluzie se bazează, între altele, pe studiul iconografiei sigiliilor cilindrice mesopotamiene realizat de D.Hansen. O analiză atentă confirmă predilecția pentru alegerea de teme mitologice în strânsă relație cu concepțiile contemporanilor privitoare la raportul regelui cu zeii, dar și din nevoia de a oferi un model de comportare morală.

Interpretări similare sunt sugerate de o serie de obiecte de artă minoră (țesături, mânere de cuțit decorate), precum și de tematica unor picturi cu destinație funerară, de ex. M 100 de la Hierakonpolis, de modelul iconografic propus de arta Kushană (statuaria și monete). Locul pe care-l ocupă în tematica predinastică sau dinastică timpurie din Egipt dansul *Heb-Sed*, asocierea rege/barca sacră de formă semilunară, în aceeași arie culturală, funcția simbolică a măciucii în arta iraniano-kushană, simbolismul jadului verde în tradiția dinastică chineză sunt doar câteva elemente care dau substanță ideii de mai sus. Se poate vorbi chiar de o veritabilă mitologie a unor gesturi ritualice: dans ritual exclusiv, fundarea de construcții, victoria asupra dușmanului (sinonim cu *răul* și *haosul*), aducerea de sacrificii de tip special (sacrificii umane), succes în vânătoare (ca test al charismatismului persoanei regale) sau ca o altă formă de reprezentare a triumfului asupra răului sau haosului. Părți din epopeea lui Gilgames sau din alte opere literare asimilabile cu o epocă eroică în Mesopotamia, actele de hierogamie din regatul babilonian sau nou theban, luarea în posesie a celor patru orizonturi de către regele chinez, forma descrisă de călătoria cuplului regal cu prilejul celor două sărbători anuale (de toamnă și de primăvară) în țara Hatti sunt asociabile mitologiei regale. Din raportul particular rege/divinitate rezultă și titulatura regală în care se exprimă fie statutul de zeu încarnat (Akkad, Egipt) fie cel de reprezentant sau delegat al zeului pe pământ (Hatti, Assiria, Babylon, Persia), fie cel de descendent al unui strămoș divinizat (China).

Din nevoia de justificare a ideologiei regale au fost create o serie de scenarii cum sunt ceremoniile de celebrare a Anului Nou, asociate fie cu acte de hierogamie, »e cu consumul unei băuturi halocinogene (haoma) în India și în Persia, fie cu consumul de vin sau opiu dizolvat în miere în Egipt. În relație cu ideea de renaștere

sau revigorare a substanței divine din persoana regală pot fi amintite sărbătorile Heb-sed și Opet în Egipt și ceremonialul special destinat regilor hititiți. Fără nici o îndoială că o serie de fapte cum erau dreptul exclusiv de a proceda la fundarea de sanctuare, ca și înălțarea acestora, precum și realizarea altor lucrări de prestigiu (linii de fortificații, palate, construcții funerare, lucrări hidraulice) se integrează în această ideologie regală. În sfârșit, destul de timpuriu a fost elaborată o formulă literară, sau un topos, menită să dezvolte natura paternalistă a statului și a regalității.

Această natură este subliniată de conținutul unor edicte regale începând cu cel mai vechi cunoscut (Edictul lui Entemena din 2430 î.H.) și cu prologul textelor legislative, acolo unde s-a păstrat (Codul lui Urnammu, Codul lui Lipit Ishtar, Codul lui Hammurabi), chiar texte literare (vezi Povestea țărânului bun de gură). Scopul acestor texte este de a pune în valoare funcția de menținere a stării de armonie pe pământ și între cer și pământ. Imaginea regelui justițiar, bun, drept, apărător al celor umili și slabi rezultă din analiza acestor texte. Această funcție specială vine și din natura de garant al armoniei universale care incumbă regelui în calitatea lui foarte specială fie de zeu, fie de intercesor (mediator) între lumea pământească și lumea cerească.

I. EGIPTUL

1. Țara și populația

Egiptul este situat în colțul nord-estic al Africii, de-a lungul cursului mijlociu și inferior al Nilului. Componenta sa principală rămâne coloana vertebrală inundabilă și fertilă ce se lărgeste spre vărsarea fluviului, cuprinsă între două zone desertice - deșertul arabic la răsărit și deșertul libian spre apus. Fără îndoială că fizionomia zonei s-a schimbat substanțial de-a lungul perioadei plioleistocene. Schimbările au fost defavorabile existenței umane. Dovada cea mai sigură o constituie faptul că o lungă perioadă de timp (cea. 10.000-4.500 î.H.) lipsesc urmele unei locuiri în spațiul în care se va constitui statul egiptean.

Mai mult, există date care atestă că primele comunități neolitice s-au instalat departe, la cea. 100 km de Nil, și sunt legate de ceea ce G.Camps numește neoliticul saharo-sudanez, particularizat prin creșterea bovidelor. Cea mai timpurie cultură neolitică în Egiptul propriu-zis datează de pe la 4.500 î.H. și este cunoscută drept cultura Fayum A.

Regimul acvatic (dependența de revărsările Nilului), natura deltei și climatul (anul are doar două anotimpuri) au influențat soarta comunităților umane și au impus trecerea, într-o durată de timp comprimată, aproximativ 1.000 ani, de la modul de viață neolitic la structuri de tip protostatal și statal.

Zona, cu avantajele și dezavantajele ei, favoriza în antichitate agricultura și creșterea animalelor ca ramuri de subsistență și apariția unui număr mic de meșteșuguri, dată fiind sărăcia de materii prime. Minereurile metalifere sunt absente sau extrem de rare; piatra, de asemenea, este departe de Nil, greu de extras și mai greu de transportat în absența unei coordonări superioare.

Trebuie să se adauge relativa izolare a zonei locuibile în raport cu marile drumuri comerciale. Atingerea litoralului Mării Roșii - o cale foarte frecventată în vechime - presupune folosirea uadi-urilor și amenajarea unor porturi. Deși se speculează în legătură cu folosirea acestei căi încă din perioada Djemdet Nasr, dovezi ale existenței unui port la Marea Roșie nu sunt anterioare Regatului Mijlociu.

Cât privește căile terestre, există dovezi numeroase pentru a demonstra că, la nivelul culturii Maadi și a bronzului timpuriu canaanit, oameni și bunuri circulau între valea Nilului, Peninsula Sinai și Palestina. De asemenea, cursul Nilului la sud de cataracta I și a II- a era explorat. Aceasta înseamnă că Egiptul era departe de a fi o zonă absolut izolată.

Cât privește populația trebuie să se rețină tradiția biblică, care vedea în vechii egipteni coborâtorii seminției lui Ham. Descifrarea scrierii hieroglifice și perpetuarea vechii limbi egiptene în biserica coptă permit clasificarea acesteia. Vechea clasificare

așeza egipteană împreună cu alte grupe est-africane (de ex.etiopiană) în familia de limbi semito-hamite. M.Sala preferă o altă clasificare, și anume aceea de limbi afro-asiatice. Tentativa lui Sala este ușor derutantă întrucât există o mai mare apropiere de structură gramaticală între limba egipteană (o limbă flexionară) și limbile semitice decât între ea și limbile continentului african (ca limbi vechi, originare, nu legate de un fenomen de migrație recent), care sunt de tipul aglutinant.

Este necesar să se adauge că noi cunoaștem toate fazele de evoluție a limbii egiptene, inclusiv limba clasică, care este limba textelor din Regatul Mijlociu.

2. Izvoare

Spre deosebire de alte spații ale Orientului Antic uitate și redescoperite în epoca modernă, Egiptul rămâne un punct de atracție permanent. Aceasta explică spațiul mare care îi este dedicat în surse externe, unele orientale, cum sunt Biblia (Facerea, Exodul), altele grecești sau latine. Acest interes se explică fie prin implicarea spațiului egiptean în istoria unor popoare (v.evreii), fie prin fascinația pe care a exercitat-o civilizația egipteană, marcată de un anume ermetism, asupra lumii egeeo-mediteraneene în general.

Aceasta explică faptul că Egiptului îi sunt dedicate capitole speciale în operele lui Hecataios (Genealogii și Descrierea Libiei). Herodot (Istorie, II), Hecataios din Abdera (Aegyptiaca, o operă pierdută, dar folosită de Diodor din Sicilia), Diodor (Biblioteca Istorică). Strabon (Geografia), Plutarch (Despre Isis și Osiris). Apuleius (Metamorfozele). Din prezentarea autorilor și a operelor lor rezultă că interesul s-a concentrat fie asupra Egiptului ca entitate culturală și istorică specifică, fie asupra unui tip particular al civilizației sale.

Opere târzii, locale, dar scrise în limba greacă pot fi enumerate în același subcapitol. Cea mai importantă rămâne Aegyptiaca lui Manethon, transmisă fragmentar prin Iosphus Flavius (Contra Apionem). Sextus Iulius Africanus (Cronologia). Eusebios din Caesarea (Chronicon) și Georgios Synkellos (Chronografia). Se poate adăuga numele lui Eratosthene, care dă o listă conținând numele a 38 regi.

Descifrarea timpurie (1821-1822) a scrierii hieroglifice a permis folosirea documentelor interne, care sunt de o bogăție și de o valoare excepțională, deoarece acoperă toate aspectele istoriei țării. Nu este posibil să fie menționate în amănunțime toate aceste surse. Este important de reținut două loturi masive de documente. Primul grup îl constituie cele de natură juridică și contabilă, recensămintele, operațiuni de cadastru, testamente, dar și scrisori, opere literare, tratate de medicină provenind de la Kahun și datat în dinastiile a XII-a și a XIII-a. Cel de al doilea grup este format de arhiva de la Tell el Amarna, de un interes deosebit pentru reconstruirea relațiilor internaționale din perioada ultimilor regi din dinastia a XVII-a.

Nu se poate intra în amănunte în ceea ce privește aceste surse. Este necesar să se menționeze însă în acest capitol câteva izvoare care prezintă interes pentru precizarea cronologiei relative a istoriei Egiptului: Piatra de la Palermo (completată cu fragmente găsite în muzeul din Cairo), care împreună cu Papirusul Weșțcar ne oferă o cronică a dinastiilor din perioada protodinastică, dinastică timpurie și veche a țării; li se adaugă cele patru liste regale întocmite în Regatul Nou, și anume

JaJiarnâk, Jabla de la Abvdos. Tabla de la Saqqara și P g j i ș regala de ia Torino Trebuie să le alăturăm alte texte importante pentru reconstruirea unor momente deosebite din istoria Egiptului: învățăturile lui T_i Analele lui Thutmes III și ale lui Ramses II. Stela lui Israel. Tratatul si Ramses H. Papirus Harris 75. Papirusul Sallier I.

jç_na ejliri!lf

T_i litajin C...irnarvon și Inscripția de la El Kab.

Trebuie să se facă o subliniere aparte în legătură cu trei texte care prezintă interes privind găsirea unor puncte de reper pentru stabilirea unei cronologii absolute, înainte de aceasta este obligatoriu să se menționeze că egiptenii au avut un calendar solar care are ca reper ridicarea concomitentă la orizont a soarelui și a stelei Sirius (Sothis). Acest fenomen astronomic este calculabil, ca și decalajele apărute între aceste două fenomene și care au fost observate și menționate în unele texte.

Există trei asemenea mențiuni. Un calendar religios gravat în Elephantina sub Thutmes III și care notează că sărbătoarea ridicării heliace a lui Sothis a căzut în ziua de 28 a lunii Epiphi în loc de ziua 1 a lunii Thot. Un calcul astronomic oferă ca date posibile anii 1471 și 1474 î.H. Deci, domnia lui Thutmes III trebuie să includă acești ani. Papirusul medical Ebers notează că în anul 9 al domniei lui Amenhotep I ridicarea heliacă a stelei Sothis a avut loc la 9 Epiphi. Acest amănunt ne aduce în anii 1550-1547 î.H. Pornind de la acest detaliu, începutul domniei lui Amenhotep I se plasează între 1558-1555 î.H. Pe baza acestei asocieri începutul dinastiei a XVIII-a, deci a erei imperiale sau a Noului Regat theban, este plasat către 1580 î.H., dată general acceptată.

În sfârșit, un papirus de la Kahun, redactat în vremea lui Senusret III, precizează că în anul 7 al acestui rege sărbătoarea ridicării lui Sothis a avut loc la 16 Pharmuti în loc de 1 Thot. Decalajul menționat a putut avea loc între 1882-1879 î.H. De aici concluzia că începutul dinastiei XII trebuie plasat în jurul datei de 2000 î.H.

Pentru înțelegerea acestor detalii și a valorii lor cronologice mai sunt necesare câteva amănunte. Steaua Sirius (Sothis) efectuează aceeași mișcare de revoluție ca și Soarele (365 zile și 1/4). De la an la an se producea un decalaj între ridicarea soarelui și a lui Sirius. Numai o dată la 1461 ani cele două fenomene coincideau.

Datele duble oferite de aceste texte au permis astronomilor moderni să calculeze curba stelei Sothis până astăzi și să sugereze data posibilă când egiptenii au adoptat calendarul, mai precis într-un moment în care s-a observat coincidența între cele două fenomene, și anume 1 Thot - cea. 4245-4242 î.H. Această dată a părut prea timpurie unor istorici, care au optat pentru un moment mai recent ca dată pentru instituirea calendarului.

Ceea ce se știe astăzi despre istoria Egiptului obligă la acceptarea unei date mai vechi pentru începuturile structurării statale, chiar dacă aceste începuturi nu coincid cu elaborarea calendarului religios oficial cunoscut mai târziu.

Sursele scrise sunt completate cu cele arheologice, care au atras interesul călătorilor și istoricilor încă din anul 1565. Campania lui Napoleon în Egipt și organizarea acelei călătorii de explorare a lui Denon au făcut cunoscută această urne. Descifrarea scrierii hieroglifice și descoperirile arheologice faimoase ale lui Lepsius, Mariette, Masper, Flinders Pétrie, Brugsch, apoi explorările din Valea regilor, încununate de descoperirea mormântului lui Thutankamon, au trezit un interes aparte, dar, mai ales, au adus o bogăție de informație extraordinară.

Foarte importante rămân corectările mai recente, care au împins mult în trecut Procesul de cristalizare a statului egiptean. Avem în vedere pe H.Kantor, care a introdus conceptul de dinastie 0, lucrările lui Schild, Wendorf, Emery, Logan, Spencer etc

care au confirmat marea vechime a începuturilor regalității, structurarea timpurie a unei teologii politice, elaborarea unei iconografii și a unui set de regalia, toate acestea confirmând cronologia lungă.

r

3. Originea și evoluția statului egiptean

Înainte de a analiza acest aspect este bine să se rețină că, în principiu, Egiptul reprezintă modelul de stat teritorial, „național”, centralizat excesiv. Această caracteristică este valabilă numai pentru anumite perioade din istoria lui. Se poate susține că se înregistrează o anumită periodicitate în dezintegrarea structurilor unitare și reactivarea vechilor componente originare. În cadrul acestui proces zona cea mai viabilă s-a dovedit a fi Egiptul de Sus, iar modalitatea de restaurarea a statului rămâne cucerirea.

Cu această scurtă introducere se ajunge la o serie de probleme majore cum ar fi: existența cel puțin a două state - unul în Sud cu capitala la Thinis, altul în deltă cu capitala la Bouto; momentul unificării și modalitatea în care s-a produs; natura evoluțiilor socio-politice a Egiptului, măsura în care a existat o preeminență a uneia din cele două arii principale asupra celeilalte.

Aceste fenomene nu pot fi discutate în afara unor observații majore. Prima se referă la împrejurarea că albia Nilului era nelocuibilă până la introducerea unui sistem de irigație.

Faptul că zona aluvionară începe să fie dens locuită, că apar așezări de tip protourban (Naqada, Gebelein, Kom-el Ahmar, Hierakonpolis etc.) abia din ceea ce s-a numit perioadă predinastică (cultura Naqada I—III) sugerează că acum s-a realizat sistemul de irigație numit selukka. Această concentrare a populației în bazinul Nilului coincide cu o rapidă ierarhizare socială, apariția elitelor ereditare, polarizarea bogăției și asumarea de către această elită a sarcinii trecerii irigației de la sistemul selukka la sistemul cu canale și bazine artificiale și a monopolizării schimbului la mare distanță, în principal, cu sudul Canaan-ului via Gaza.

Aceste evoluții sunt legate de Egiptul de Sud, a cărui preeminență pare să fie atestată de cele mai recente observații arheologice. Astfel, cercetările de la Kom-el-Hisn (delta de Vest) atestă natura sălbatică a zonei. Texte și reprezentări din Regatul Vechi confirmă importanța deltei pentru creșterea animalelor (patru nume au nume de animale). Analizele polinice au atestat predominanța speciilor sălbatice și a nutrețurilor. Comparția cu Naqada este frapantă, cerealele fiind aici într-un procent de 90%. Rolul important al zonei în creșterea bovideelor este asociat de M.E.Moens și W.Wetterstrom cu adorarea cultului zeiței Hathor.

Vechimea acestui cult în zona Egiptului de Jos (a 3-a nomă) pare să fie confirmată de un sigiliu cu inscripție descoperit în mormântul reginei Merneith de la Abydos (cca.3000 î.H.), de impresiunile de pe un capac din timpul domniei lui Den (cca.2950 î.H.) găsit în M.6 de la Abu Roach. La aceasta trebuie să se adauge natura mlăștinoasă, nefavorabilă locuirii umane de durată, a ariei de la nord de Memphis.

Este necesar să se reamintească faptul că cimitirele și așezările badariene sunt situate de-a lungul deșertului. Abia din Naqada II, la 50 km. Nord de Luxor se constată o explozie demografică în valea inundabilă a Nilului și existența unei elite ereditare. După cei mai mulți dintre cercetători (H.Kantor, Spencer, B.Andelkoyic) ^{TMwp<>} incide cu ceea ce s-a numit dinastia 0. Deja pentru Naqada I se p * * r f * o 0 - H - Ca arie inala (Naqada ui), datata pe la cca.

3300 î.H. B.C. Naqada atinge Delta și Bouto. Se poate presupune că unificarea culturală este expresia materială a unificării politice.

Apariția elitelor și confiscarea puterii politice, corelativ cu elaborarea unei teologii politice având ca nucleu pe Hathor și Horus, sunt confirmate de o serie de descoperiri spectaculoase cum sunt: un mormânt de la Abydos (datat pe la cea. 3250 î.H.), mormintele din cimitirul de la Umm-el-Raab, mormintele mai timpurii din cimitirul de la Saqqarah.

Cel mai spectaculos monument rămâne M.100 de la Hierakonpolis, care sintetizează o mistică regală ce se compune dintr-o procesiune în barcă semilunară, o victorie, o vânătoare, un sacrificiu uman, toate structurate în jurul motivului principal care-l înfățișează pe rege executând dansul acrobatic Heb Sed. Trebuie să adăugăm că elemente disparate ale acestei simbolistici au apărut pe opaițe descoperite la Qustul, pe un fragment de stofă de la Gebelein, pe mânere de cuțit. Dacă se însumează la aceste amănunte și dovezile care atestă o prezență activă în Canaan - vase egiptene pe care figurează serekh-urile unor faraoni anteriori lui Narmer (Regele Scorpion, Iry-Har și Ka), ca și numeroasele importuri de origine levantină descoperite în Egipt (cupru sau obiecte de cupru, vase de piatră cu toartă de aur, sigilii mesopotamiene, bijuterii de aur, argint și fier meteoritic, turcuoasele, malachitul și granatele), alte vase de proveniență canaanită, de pildă, din M.1019 și 41a2 de la Abusir-el Meleq, - toate atestă că această elită controla și confisca, în profit propriu, comerțul la mare distanță.

Mai există un aspect interesant care obligă la modificarea sau ajustarea opticii noastre privind raportul cronologic și de putere dintre Nord și Sud. Scena victoriei din M.100 de la Hierakonpolis, tema principală de pe măciuca ceremonială a regelui Scorpion, care a înfrânt poporul Rekhyt, figurat prin animale moarte (Delta ?), paleta vânătorilor (cca.3100 î.H.), paleta bătliei, de pe mânerul de la Gebel Arak sugerează o primă victorie a regilor din Sud asupra acelor din Nord. Sunt regi al căror nume s-a pierdut, deși mormintele unora dintre ei au fost descoperite, și care nu figurează ca atare pe Piatra de la Palermo. Nu este exclus ca răsturnarea de forțe între Nord și Sud să fi fost provocată de rebeliunea lui Narmer, care a rămas, în tradiție, ca primul unificator al țării.

Nu este singura ipoteză. Sethe, de pildă, consideră că primul rege real care a domnit peste Egiptul unificat a fost Osiris. Argumentele rămân numele metaforic al lui Osiris („bucuria ochilor”), reprezentarea cu regalia. Argumentele lui Sethe cad în fața datelor deja semnalate. Prezența unui vechi regat cu capitala la Bouto, strămutarea, prin voința lui Osiris, a capitalei la Heliopolis nu au fost confirmate.

În schimb, este evident că din Naqada I încep să apară elementele componente ale însemnelor regale. Astfel, pe un fragment de vas găsit în M.1610 de la Naqada este figurată, în relief, coroana roșie, emblema Egiptului de Jos. Din Naqada II se adaugă celelalte componente: penele de struț, măciuca, sceptrul, coroana albă. În Plus, sunt elaborate un ceremonial special (Heb Sed) și o ideologie regală. Ceva mai târziu, în ceea ce s-a numit dinastia I prethinită, apar și primele serekh-uri (Scorpion, Ka). În fine, spre sfârșitul perioadei Naqada III (v.mormintele lui JNeithhotep, Semerkhat și Hemaka), întâlnim cele mai timpurii inscripții, existența unor funcționari purtători de sigiliu (M.3035 de la Saqqarah al lui Hemaka) și formula nesut-bit - „cele două Doamne”, care sugerează începuturile elaborării titulaturii regale.

Datele cu care operează Spencer oscilează între 4000 î.H. (Naqada I) și 3300-3100 î.H. (Naqada III). Aceste date, ca și faptele arătate împing mult în trecut începuturile și unificarea statului egiptean.

Cronologia relativă și absolută a Egiptului antic

Cum s-a arătat la început, pentru stabilirea cronologiei absolute există unele repere sigure. Este vorba de acele date duble care au permis fixarea, cu relativă exactitate, a începutului dinastiei a XI-a - la cca.2065 î.H. și a dinastiei a XVIII-a la 1580 î.Hr. Alte date sunt bazate pe sincronismul dintre diferite evoluții înregistrate în Egipt și evenimente cu rezonanță mai largă în Orientul Mijlociu și Apropiat cum sunt invazia amorrită, pătrunderea hicsosilor și crearea regatului hicsos de la Avaris, cucerirea asiriană sau persană.

În sfârșit, prin metoda C¹⁴ s-a încercat datarea etapelor mai timpurii din istoria Egiptului, respectiv unificarea Regatului timpuriu și vechi. Problema rămâne de o dificultate majoră chiar dacă acum există, în ceea ce privește coborârea sensibilă a datelor, un acord unanim. Primele dinastii (0 și I prethinită) pot fi împinse până în jur de 4000-3500 î.H., iar începuturile dinastiei I (Manethon) sunt și ele plasate între cca.3000 î.H. (Sencourt) și 3400 î.H. (J.Mellaart).

Datele menționate pot fi socotite puțin prea înalte, dar nu există nici un dubiu că epoca thinită începe înainte de 3000 î.H. Există determinări mai timpurii și pentru dinastia a III-a (cca.2900 î.H. pentru Zoser) și a IV -a (cca.2845 î.H. pentru Snefru). Descoperirile egiptene din contexte ghassulienne și ale bronzului timpuriu canaanit (IA și I B), datate între 3500-3100 î.H., confirmă această evoluție timpurie. Câteva situații pot fi citate prin spectaculozitatea lor. Este vorba de descoperirea serekh-ului lui Narmer la Tel Erani într-o așezare EB I. Se adaugă serekh-ul lui Den și alte piese de tip Naqada provenind din același strat. La Tel Maahaz au apărut, pe lângă o măciucă de piatră, și un fragment cu serekh-ul Regelui Scorpion sau cu al lui Narmer. Alte piese similare se cunosc de la Tell Malhata (serekh-urile lui Narmer, Hr, Aha). Foarte importantă este cariera de la Palmahim, unde s-a descoperit un ciob cu serekh-ul unui rege din dinastia 0. Și exemplele ar putea continua.

Cronologia relativă urmează gruparea pe dinastii și regate, urmându-se, în linii mari, lista lui Manethon: Regatul timpuriu (din.I-II); Regatul Vechi (din.III-VI); Prima perioadă intermediară (din.VII-X); Regatul Mijlociu sau Vechi Theban (din.XI-XIII); a doua perioadă intermediară (dinastia XIV-XVII; Regatul Nou; din.XVIII-XX); a treia perioadă intermediară (din.XXI-XXV); Regatul târziu sau sait (din.XXVI). Anul 525 î.H. reprezintă înfrângerea Egiptului și transformarea lui în satrapie persană.

Luând în considerare datele amintite mai sus, devine obligatorie introducerea unei prime secvențe, care poate fi numită protodinastică și care corespunde dinastiilor 0 și I prethinită.

4. Stat și administrație. Natura regalității

Egiptul rămâne o structură model pentru ceea ce se consideră a fi statul de tip oriental. Caracteristicile principale sunt: centralizarea administrativă cu funcționari de carieră și urmând o scară ierarhică, cu birouri și arhive centrale; tipul de economie și forma de proprietate sunt predominant de stat, cu concentrarea tuturor puterilor în mâna regelui care guvernează absolut; natura zeiască (fiu sau zeu încarnat sau epifanie a zeului) a regelui; elaborarea unei teologii politice justificatoare; organizare teritorială în concordanță cu principiul centralizării statului.

Nu sunt ușor de identificat etapele acestui proces și nici factorii unificatori. Sigure sunt două lucruri. În primul rând, faptul că nu se justifică ideea lui Hayes că în Egiptul de Nord au apărut structuri de tipul orașului-stat. Ceea ce s-a spus mai sus despre natura habitatului din zona deltei exclude automat această ipoteză. Elementul cel mai important pare să fie cucerirea, iar datele, atâtea câte sunt, par să încline balanța spre această interpretare.

Trebuie să se adauge, în al doilea rând, că embrionul unor structuri administrative, ca și mitologia persoanei și puterii regale au fost elaborate în protodinastic. Chiar din perioada Nagade I, apar, pe vase, o serie de embleme (cca.288) dintre care unele, cu siguranță, reprezintă însemnele unor nome. Din aceeași vreme începe elaborarea setului de regalia (v.M.1610 care a dat un vas decorat cu coroana roșie a Egiptului de Jos). Din Nagade II, în jurul Centrului de la Hierakonpolis, se elaborează simbolistica regilor din sud asociați cu Horus. Sigur, în aceeași perioadă, se formează câteva centre religioase importante - Abydos, Hierakonpolis, Nubet. Fără îndoială că, în aceeași vreme, a început fenomenul marginalizării unor divinități mai vechi (de ex.Min) în favoarea unor divinități importante pentru legitimarea puterii regale - Hathor, Osiris, Horus, Atoum.

Aceste observații dovedesc că elaborarea titulaturii regale, a ceremonialului de investitură, ca și germenii administrației centrale nu sunt legate de Regatul Timpuriu, ci reprezintă moșteniri ale epocii protodinastice. Mormântul 100 de la Hierakonpolis, serekh-ul lui Ka și al regelui Scorpion (predecesorii lui Narmer), găsite în contexte databile în bronzul timpuriu din Canaan, prezența în titulatura lui Den (rege al cărui nume a fost uitat pe Piatra de la Palermo) și a lui Semerkehet (M X de la Abydos) a formulei „nesut-bit”, inclusiv a formulei „cele două Doamne”, adoptarea dublei coroane între regalia, ca și descoperirea unor morminte de funcționari, purtători de sigilii (v.mormântul 3035 al lui Hamaka, funcționar al lui Den, mormânt descoperit în cimitirul U de la Saqqarah) sunt mărturii evidente ale acestei evoluții timpurii.

Numeroasele dovezi care atestă un comerț activ cu zona levantină, chiar întemeierea de posibile colonii -așezări, rămân și ele expresia unei dezvoltări spectaculoase a Egiptului în epoca aceasta. Fără îndoială că nu este vorba încă de structuri perfect articulate și de apariția unui corp de funcționari profesioniști. Se pare însă că se poate vorbi de detașarea „șefului sigiliului tuturor lucrurilor scrise”, precum și a persoanelor însărcinate cu fixarea și perceperea taxelor, impunerea cuantumului corvezilor, ca și a agenților însărcinați cu realizarea, întreținerea și folosirea rețelei de irigație. Se poate specula și asupra existenței unor funcționari însărcinați cu supravegherea schimbului la mare distanță.

J.Pirenne crede că în timpul dinastiei a II a, sub Khashekhemui, s-a încheiat procesul de unificare administrativă a întregului Egipt.

Sigur este că administrația centrală și cea provincială s-au definitivat în Regatul Vechi (din.III-V) paralel cu evoluția spre absolutism a puterii regale și cu proclamarea naturii ei universale. Această tendință explică transferarea centrului vieții administrative, politice, economice și religioase la palat, organizarea cultului regal în relație nemijlocită cu mormântul regelui, centralizarea excesivă și concentrarea tuturor puterilor în mâna suveranului. Procesul începe cu Zoser, care instituie, după toate probabilitățile, funcția de vizir și birourile centrale. '

Momentul de vârf al acestei evoluții îl reprezintă dinastia V, poate originară din Sakheban, când se ajunge la o ierarhie administrativă foarte strictă, pornindu-se de

la statutul de simplu scrib. Acești funcționari organizați pe grade ierarhice în funcție de competență și vechime constituie birourile centrale sau departamentele sau „casele”. Deasupra acestor birouri și deasupra administrației provinciale se situează vizirul, în calitate de agent direct al puterii regale și de purtător de sigiliu regal. Nu este vorba de un personaj oarecare, ci este vorba de cineva de origine nobilă, poate chiar prinț regal (hația).

Nu cunoaștem foarte bine natura administrației provinciale. Cum s-a amintit deja, unele rudimente ale structurilor locale sunt perceptibile încă din protodinastic: apariția unor centre religioase, poate și politice, elaborarea unor însemne particulare. Se presupune că aceste nuclee inițiale au fost reorganizate în perioada dinastiilor III—V, când au fost definite ierarhiile regionale, începând de la o comunitate elementară, și au fost precizate ierarhiile funcționărești locale, de la "purtătorul de trestie" la regentul regal (heka) sau guvernator (heka heț). Din păcate nu se cunoaște numărul provinciilor.

Cea mai timpurie atestare datează din I perioadă intermediară, respectiv din din.VIII. Este vorba de un decret care enumera numele din Egiptul de Sus. Ca atare, operarea cu o cifră oarecare reprezintă o tentativă hazardată. Trebuie adăugat că în afara structurilor administrative obișnuite există câteva zone cu un statut special și care ies din ierarhia provincială obișnuită: Heliopolis, guvernată de Marele Preot a lui Ra, Nekhen, care are în frunte un vicerege, și Busiris, condus de un hația.

Sistemul de recrutare a marilor funcționari din aparatul central și din provincie, dublat de donații regale excesive și de tendința de transformare a funcțiilor în sinecuri viagere și, în cele din urmă, ereditare, a dus la slăbirea puterii economice a regelui și la declanșarea unor tendințe descentralizatoare. Deja în vremea lui Pepi I, Egiptul de Sud este transformat în nome ereditare. În timpul lungii domnii a lui Pepi II, fenomenul ajunge la apogeu.

Puterea politică se prăbușește datorită unei duble presiuni - independența absolută a nomarhilor și o invazie sau efectele unor invazii asiatice. Egiptul se redesface în componentele lui inițiale și începe ceea ce s-a numit I *perioadă* intermediară. Trebuie adăugat că beneficiarii stării de prăbușire a puterii regale sunt o serie de nomarhi puternici, avantajați în poziția lor și de faptul că în provincia guvernată de ei se aflau sanctuare dedicate unor divinități majore, obiectul unor pelerinaje anuale.

Între aceștia se numără Shemai, care instituie o dinastie (a VII-a) cu capitala la Koptos (centrul cultului zeului Min) sau la Abydos (centrul cultului lui Osiris). Asumându-și o serie de puteri și atribuții (vizir, preot al cultului regal, instituirea cultului propriu și al soției sale), el ajunge să controleze 22 de nome, dar puterea efectivă, absolută o exercită în doar 7 nome. Un decret în favoarea fiului lui, Idi, îi conferă acestuia puterea asupra a 7 nome din sud. De asemenea, Idi deține funcția de mare preot și beneficiază de un cult propriu.

O evoluție distinctă se constată în dinastia IX cu centrul la Heracleopolis. Aici se observă o oarecare desacralizare a persoanei regale în viață. Doar după moarte aceasta era divinizată. Evoluția marchează o predominanță a puterii spirituale, deținută de marele preot, asupra puterii temporale, deținută de rege, și o oarecare degenerare a conceptului de monarhie ereditară. Kethi I și succesorii săi din dinastia IX controlează doar părți din Egiptul de Jos. În sfârșit, al treilea centru de putere se dezvoltă în noma thebană în concurență cu numele de la Hierakonpolis, Edfu, Koptos și Heracleopolis.

O serie de factori favorabili au permis nomarhilor thebani să inaugureze, prin persoana lui Sehertaoi Antef I, dinastia XI (poate pe la 2130 î.H.). Cucerirea Egiptului de Jos și restabilirea unității țării sunt o operă de generații. Abia Mentuhotep III reușește să stăpânească definitiv Delta, dar Theba va rămâne principalul centru administrativ și religios al țării. Este adevărat că predecesorul lui, Mentuhotep II, a adoptat protocolul regal memphit și a celebrat ceremonialul Heb Sed, dar titulatura nu corespundea, la acea dată, nici realității politice și nici sistemului religios oficial.

Înainte de a face câteva referiri la noua formulă administrativă din Regatul mijlociu mai trebuie făcute câteva precizări. S-a amintit mai înainte că spre sfârșitul dinastiei a V -a și în timpul dinastiei a VI-a se înregistrează o serie de fenomene centrifugale și s-au menționat o serie de cauze posibile.

Între acestea se numără favorurile acordate unor administratori locali, între care transformarea funcțiilor în atribuții viagere sau/și ereditare și acordarea de titluri. Problema este dacă acestor titluri umflate le corespund avantaje economice și putere sau dacă ele reprezintă doar o formulă compensatorie pentru lipsa de resurse materiale a regelui. Sigur, nu se exclude existența unor nomarhi puternici și bogați.

Problema este dacă bogăția acumulată constituie rezultatul privilegiilor conferite de titluri sau are altă sursă. H.Kanawati crede că persoanele cele mai avantajate au fost nomarhii ereditari (dinastii de nomarhi controlând o zonă a Egiptului în perioada care se întinde între Menenre și Pepi II) și cei care au obținut beneficii în calitate de „șefi de caravane”. Expresia materială a acumulării de bogăție și a distanțării față de palat o constituie abandonarea poziției funerare privilegiate (îngroparea în apropierea mormântului regal) și amenajarea de morminte în numele respective. Cele mai spectaculoase morminte provinciale rămân cele din zona El Kab, Tehna, Assuan, mai ales ca dimensiuni, care rivalizează cu mormintele vizirilor din aceeași perioadă.

O teologie politică nouă, structurată în jurul unui cult sincretic (Amon și Ra), a cultului lui Osiris (cu sanctuarul de la Abydos transformat în sanctuar „național”) și a lui Thot (cu centrul la Hermopolis) și Ptah (Memphis), este elaborată acum.

Regii din dinastia a X-a, în ciuda unor gesturi spectaculoase, nu reușesc să restabilească structurile centrale moștenite. Abia dinastia a XII-a inaugurată de Amenemhet I, constituită în opoziție cu aristocrația provincială, reia și dezvoltă modelul memphit de guvernare. Se introduc acum o serie de măsuri menite să contracareze tendințele descentralizatoare și formule noi de desemnare a funcționarilor din birourile centrale. Respectiv, se renunță la ideea de desemnare în funcțiile cheie (centrale sau din provincie) după criteriul obârșiei.

Cele două criterii luate în considerare rămân competența și loialitatea față de rege. Creșterea absolutismului regal se exprimă în dezvoltarea importanței „caselor” regale, restabilirea viziratului, rigorii deosebite în ținerea unor evidențe contabile (recensemente, cadastru), în imixtiunea permanentă a regelui în administrația provincială și în preferința pentru angajarea de trupe mercenare (în principal a unei gărzii de mercenari). Acest efort este dublat de o politică de prestigiu marcată de o lucrare hidrolică de mare amploare (amenajarea oazei Fayum), o politică de colonizare pentru a se pune în valoare noua suprafață agricolă sau pământurile rămase necultivate și întemeierea mai multor orașe - capitală (fiecare rege întemeiază propria capitală), apărând tendința de a abandona Theba ca centru poli-

tic și administrativ. Nu se exclude revizuirea sistemului administrației provinciale, prin introducerea deasupra nomelor a unor structuri intermediare, poate trei asemenea regiuni corespunzând celor trei zone naturale ale Egiptului.

În ciuda acestei politici viguroase și a unei politici prestigioase în exterior (subiectul va fi tratat într-un alt subcapitol), regatul mijlociu (cu ultima dinastie a XIII-a) se prăbușește. De data aceasta este vorba de efectul unei invazii căreia regii egipteni nu i-au putut opune rezistență. Este vorba de hycsosi, o populație asiatică a cărei origine nu a fost stabilită cu precizie. Iosephus Flavius (Contra Apionem, 1.4.91) îi consideră „strămoșii noștri”. Numele de persoană de pe sigilii, din texte votive sunt, în mod sigur, nume vestsemitice. Fără îndoială că au dispus de avantaje militare (car, cal) și demografice (poate au pătruns mai de timpuriu în zona Deltei). Dar nu au fost suficient de puternici pentru a ocupa întregul Egipt în ciuda unei liste de regi destul de întinse (32 de nume regale) și a duratei lungi în care și-au exercitat dominația (cca. 1730-1580 î.H.).

Prezența lor efectivă este evidentă în Deltă, unde și-au fixat capitala la Avaris și de unde provin o serie de monumente spectaculoase (temple și morminte regale). Tipul lor de cultură, tradițiile funerare și religioase sunt legate de spațiul canaanit și vădesc refuzul egiptenizării. Trei documente (Papirusul Sallier I, Tăblița Carnarvon, Inscripția funerară a lui Ahmes I de la El Kab) înregistrează evoluția raporturilor dintre Egiptul autonom structurat în jurul Thebei și regatul hicsosilor până la expulzarea acestora din Egipt și instaurarea dinastiei a XVIII-a.

Din punct de vedere al structurii administrative, regatul Nou înregistrează apogeul centralizării statale și absolutismului regal. Un set de reforme inițiate de Thutmes III au dat o forță particulară regelui. Componenta principală a acestor reforme rămâne aceea că regele este șeful administrației și conduce efectiv. Aceasta înseamnă că primește rapoarte zilnice de la vizir, de la șefii „caselor” regale, primește plângeri și împarte dreptatea, supraveghează lucrările publice și de apărare, are controlul stării trupelor, uneori chiar conduce războiul și are inițiativă în materie de politică externă. În sfârșit, deține controlul vieții religioase în virtutea dreptului de a desemna pe marii preoți ai cultelor principale, în special, al lui Amon-Ra, care ocupă o poziție specială în consiliul regal.

Alte inițiative administrative privesc dublarea viziratului și instituirea funcției de vicerege al țării Kush. Această măsură a rezultat, fără nici o îndoială, din extinderea frontierelor regatului ca urmare a politicii expansioniste promovate de Amenhotep I și II, Thutmes I și III. Este necesar să se adauge fragmentarea nomelor, divizarea lor în provincii și suprimarea funcțiilor ereditare.

Respectarea riguroasă a filierii administrative, acordarea de titluri nobiliare (fără privilegii) funcționarilor zeloși care ajung pe treptele ierarhice cele mai înalte au constituit modalități importante de diminuare a prestigiului aristocrației de sânge. Principalul instrument al puterii regale rămâne, alături de religie, armata, formată din profesioniști plătiți pentru serviciile lor prin acordarea de mici proprietăți. Prin dezvoltarea mercenariatului, armata devine un corp permanent.

Fără îndoială că regele poate delega o parte din atribuțiile sale vizirilor. Monumente funerare și grafitti (de ex. din zona I-ei Cataracte a Nilului), ale unor viziri ca Rekhmire, o serie de formule din texte (v. Papirus Berlin 3040, XIX, 5), texte hieratice, corespondența (v. cea dintre vizirul Huy și regele Rib-addi din Byblos) confirmă această practică. De fiecare dată este vorba însă de atribuții delegate.

În ciuda precarității unor domnii sau a politicii speciale a unor regi (v. Amenhotep IV), această structură nu cunoaște modificări majore. După „Conspirația haremului” și moartea lui Ramses III se asistă la un proces rapid de pierdere a prestigiului, descentralizare, chiar la instaurarea unor dinastii de origine străină (libiană, nubiană, extinderea regatului din Napata) și fragmentare politică. Se pare că, pentru o scurtă perioadă de renaștere (cca. 1080 î.H.), Egiptul cunoaște un reviriment în timpul domniei ultimului ramessid - Ramses XI. După acest moment, fragmentarea politică, existența unor dinastii paralele (ex. dinastiile XXII și XXIII), foarte scurtele perioade de centralizare: Shoshenq I (945-924 î.H.); Piankhy, cca. 728 î.H., devin caracteristica țării. Abia în dinastia XXVI (664-525 î.H.) se restaurează vechiul sistem administrativ, mergându-se până la imitarea servilă a formulelor din vechiul regat memphit. Trebuie adăugat că titulatura regală reproducă de regi din cea de a III P.I., după modelul ramessid, nu reflectă o realitate istorică.

Cât privește regalitatea egipteană sunt de adăugat câteva observații. Este vorba de evoluția extrem de rapidă de la regalitatea charismatică la cea magico-religioasă și divină cu caracteristicile cele mai importante: drept de căsătorie incestuoasă, acces la treapta cea mai înaltă de inițiere, care conferă luarea în posesie a puterilor magice, sacralitatea persoanei și a puterii regale și valoarea ei universală.

Este limpede acum că procesul de elaborare a unei teologii politice era foarte avansat la nivelul fazei Naqada II. Dovezi importante rămân structurarea unor centre de putere în asociere cu locuri sfinte (Abydos, Hierakonpolis, Saqqarah), dintre care unele legate de triada Osiris- Isis- Horus, cum sunt Abydos și Hierakonpolis. Mormântul 100 de la Hierakonpolis sugerează și legătura dintre Hathor (prezentă prin tipul de barcă semilunară, dansul Heb Sed), Atoum (purta în pântec de Hathor) și rege.

Aceste cinci scene pictate în mormântul 100 sugerează o dublă justificare religioasă - una prin Horus (ca fiu și Osiris reîncarnat), alta prin Hathor, care va rămâne protectoarea familiei regale și a cărei importanță este subliniată de funcția legitimatoare a femeilor regale. Este importantă prezența celor două scene asociabile cu ideea regalității charismatice - vânătoarea și victoria. Problema este dacă imaginile reproduc evenimente reale sau funcția lor este pur simbolică. Mai ales victoria, cu precădere asupra unor dușmani trăitori în apus, care figurează și pe monumente târzii, nu înfățișează fapte petrecute în realitate, ci au o valoare simbolică foarte importantă - triumful suveranului asupra răului. Pentru această perioadă, ca și în cazul paletii lui Narmer, trebuie să legăm tema victoriei de efortul efectiv de unificare a țării prin cucerire.

Deja din această perioadă se prefigurează proiecția instituției regale și a Persoanei care o încarnează pe o serie de mituri cosmogonice, cum este nașterea lui Atoum. Aceste elemente se asociază cu realizarea înscriderii numelor într-un serekh, practică atestată la Ka și regele Scorpion.

Cu regatul memphit, mai ales, în dinastia a V -a, se conturează o nouă teologie Politică având ca scop final justificarea naturii universale a puterii suveranului. ^hara nici o îndoială că această evoluție a fost marcată de adoptarea unui tip de mormânt particular pentru rege (piramida, poate raza de soare pietrificată care Permite akh-ului regal să urce la cer) și amplificarea cultului funerar regal prin ^asocierea dintre mormânt, o serie de temple cu funcție funerară situate în ^amediata vecinătate a piramidei și crearea unui corp de preoți având ca unică funcție întreținerea cultului regal.

: începând cu dinastia a V-a dispunem și de texte (TVyjlg piramidelor), care, în ciuda naturii lor, sugerează asocierea între două mituri, un mit solar dezvoltat în jurul lui Ra și vechea dramă a lui Osiris. Primul mit face din rege, prin asimilarea lui cu Ra, stăpânul universului. Pe de altă parte, puterea de autoregenerare, continuă devenire, calitatea de stăpân al ambelor lumi sunt conferite de mitul lui Osiris. Noua doctrină a puterii pare să se fi dezvoltat într-un nou centru teologic structurat în jurul templului lui Ra de la Heliopolis. Sigur este că primele temple solare sunt cunoscute din timpul dinastiei a V-a (exemplu, Abusir).

Problema este dacă, deja din această perioadă, persoana regală este privită ca epifanie a zeului sau numai ca fiu al zeului. Această problemă nu poate fi lămurită fără luarea în considerare a titulaturii regale și a reginelor. Trebuie menționat că nu se cunosc cele cinci nume regale reunite pe același monument decât din vremea lui Pepi II. În afară de aceasta, elementele componente ale numelui nu urmează o ordine fixă. Sigur fac parte din titulatură „cele două stăpâne”, formulă care apare deja în mormântul lui Semerkhet de la Abydos (M.X D), *nbtysău nesut.bitîn* același mormânt, ca și în mormântul lui Den de la Saqqarah. Titlul de Horus îl găsim în titulatura lui Den. Abia la Zoser găsim formula „Horus de aur”. Trebuie să se sublinieze că abia la Senusret I apare titulatura regală sub formă canonică = cele cinci componente și ordinea de succesiune. Un protocol mai complet găsim la Mentuhotep II, dar fără „Horus de aur”. De notat că titulatura ordonată apare pentru prima oară într-un text de încoronare din Regatul Nou. Titulatura completă constă din cinci titluri care completează cinci supranume: adică, marele nume (după care este strigat în cer), nume prescris (nhb), consacrat (sdsr), ferm și durabil (mnwsh) și care se conferă în ziua întronării. Patru din aceste nume însumând titulatura regală apar o dată cu Thutmes I și sunt atestate la Hatsepsut, Thutmes III și Horemheb. Ele sunt reluate în epoca ramesidă (Sethi I, Ramses II, III, IV, VI, IX). Marele nume conține nume specifice (Hr R + numele lui Horus + m m f wr; m + numele de Nebty; n + numele de încoronare; m wr + Hr + numele lui Horus + Nbty + numele lui Nebty + Hr nbw + Horus de Aur + n + n-sw-bit -(numele de încoronare). În perioada ramesidă se adaugă și alte epitete cum sunt „Taurul puternic” și „Susținătorul celor două țări”.

Acest protocol presupune canonizarea marelui nume o dată cu creșterea puterii faraonului. Funcția principală a numelui este de a afirma continuitatea și de a-l situa pe rege în afara atingerii umane.

Între aceste componente, foarte importantă rămâne ra, care este echivalentul Ka-ului regal divin. Ultima atestare a formulei apare în legătură cu Cambyse. Înscrierea numelui în cartuș și pronunțarea numelui presupun asocierea persoanei regale cu alte divinități - Thot, Ptah și Khonsou.

Evoluția titulaturii și canonizarea ei coincid cu divinizarea regelui în viață și considerarea apariției lui în public, cu ocazia ceremoniei Opet, o epifanie. Procesiunea care-l precede (cortegiu de preoți purtând măștile divinităților), tipul de ofrande oferite (arderea de aromate, flori, libații) se înscriu în natura gesturilor sacre. Pornind de la această realitate, o serie de cercetători consideră că statuile regale colosale (v. Thutmes III) reprezentau imaginea Ka-ului regal divin și, în consecință, constituiau obiect de cult, încă din timpul vieții iar sanctuarele de la Luxor și Karnak, unde regele apare ca Amon Ra, erau dedicate, realitate, regelui

în viață. Titulatura reginelor și prințeselor exprimă o anumită concepție cu privire la puterea femeilor de obârșie regală în Egipt.

Titulatura complexă cunoscută bine din Regatul Mijlociu, iconografia particulară (coroana cu pene, coafura hotharică, asocierea cu sistra și menât, tema theogamiei, ca și alte detalii) au făcut-o pe Lâna Troy să dezvolte tema dublei legitimități a regelui - după tată ca Horus (în egală măsură, fiu și Osiris renăscut) și după mamă prin asocierea cu Hathor și prin funcția ei de zeiță, soție a zeului și de purtătoare și transmițătoare a sacralității regelui. Dovada statutului foarte înalt al femeilor regale o constituie ascensiunea la tron a unor regine (ca Hatșepsut și Meritaten - fiica cea mare a lui Amenhotep IV) al căror nume de întronare este cunoscut (nh-phr-wr = Semenkhare) prin date de la Amarna, Gurob și Analele lui Suppiluliuma.

Reamintim că evoluția și complicarea titulaturii coincid cu adâncirea absolutismului regal.

5. Economie și societate

Spre deosebire de alte state orientale, în Egipt nu există texte legislative de amploare cu excepția a celui din a III-a perioadă intermediară. Această lipsă este suplinită de o serie de documente de cancelarie cum sunt cele de la Kahun (datele în dinastiile XII și XIII) și de la Tell el Amarna, stele funerare sau stele de donație, acte private. Fără îndoială că în Egipt voința regelui se exprima prin edicte și decrete. Există și surse externe, cum sunt referirile din Geneza, 47,20-24,26, care menționează natura raporturilor dintre rege și lucrătorii de pe pământurile sale.

În ceea ce privește tipul de proprietate nu există nici un dubiu că, în teorie, întreaga țară a Egiptului era proprietatea faraonului, ca moștenire a zeilor. Din această situație specială rezultă că pământurile aflate în posesie sau în proprietate privată au fost la origine danii sau forme de recunoaștere a unor servicii aduse statului sau zeilor. Inscripția lui Mes amintește un asemenea caz special. Dreptul de proprietate regal se exprimă prin faptul că oricine deține pământ - particular sau templu - este supus taxelor și corvezilor.

Indiferent de sistemul atribuirii de terenuri unor particulari sau templelor, cea mai mare apartenență a terenurilor cultivabile, pășunile și minele erau proprietate de stat, chiar cu statutul de monopol. Când privește modalitatea de exploatare a pământurilor regale, ea este foarte bine ilustrată de situația creată în oaza Fayum. Aici principala mână de lucru este formată din țărani legați de pământ (egipteni sau prizonieri de război), înregistrați cu numele propriu, al tatălui, locul de origine și sexul. Echipele de lucru erau constituite din cinci persoane supravegheate de un șef și instalate, în mici comunități sătești, solidare pentru plata impozitelor. Munca pe pământul regal era răsplătită cu dreptul de folosință a unui lot (de cea. 1500 mp) și al unei locuințe, sternalul a continuat și în Regatul Nou, când se cunosc și „sate ale ostașilor”.

După domeniul regal, cele mai întinse proprietăți sunt cele ale templelor. Trebuie menționat că nici în acest caz nu este vorba de o proprietate deplină, ci de o danie revocabilă oricând. De aici practica reînnoirii sau reconfirmării daniei. Aceste danii regale către temple sunt mai complexe. O serie de surse (Papirus Wilbour, Papirus Amiens, Papirus Valençay I, documente din dinastia XX) atestă că este vorba de donații complexe care oferă templului forme durabile de bogăție, surse permanente de venit, și anume: terenuri cultivabile (indiferent de amplasarea lor în raport cu templul), forță de muncă (prizonieri,

de regulă), turme și locuri de pășunat, locuri de pescuit și de vânat, vii, acces la resurse naturale - aur, galena, pietre prețioase, așezări de mineri-, câmpuri cu in, stupi.

Dreptul regal de preemțiune era subliniat de obligația templelor de a vărsa un impozit către rege, care consta din 10% din producția loturilor cultivate cu cereale și din controlul exercitat de vizir asupra modului de administrare al donației. Un drept adăugat în dinastia XIX (v.Sethi I) privește posedarea unei corăbii care face comerț maritim cu bunuri realizate în atelierele templelor (piese de metal, țesături de in etc.) prin intermediul unor negustori sau împuterniciți.

Sistemul completării daniei cu alte daruri pioase, dezvoltarea atelierelor templelor și preluarea dreptului de administrare de către marele preot au făcut să sporească nu numai bogăția, ci și gradul de autonomie față de stat.

Dreptul de proprietate regal se exprimă și în faptul că întemeierea orașelor rămâne un atribut al suveranului. Acesta explică și de ce orașele egiptene (Kahun, Tell el Amarna, Pi-Ramses, de exemplu) sunt în realitate palate - orașe, mai importante din punct de vedere politic, religios și administrativ decât din punct de vedere economic. Atelierele, cărora le sunt rezervate cartiere prescise, sunt proprietate regală.

Ajungem astfel la cele două sectoare care sporesc bogăția regelui - producția meșteșugărească și schimbul la mare distanță. Ultimul aspect este o componentă a politicii externe a Egiptului, în consecință se va trata în capitolul respectiv.

Nu sunt ușor de definit categoriile sociale. Cu atât mai mult, cu cât toți locuitorii țării sunt supușii regelui. Aceasta nu înseamnă că nu se pot face diferențe între o *aristocrație de sânge* (din care se detașează persoanele de sânge regal) și persoanele de rang care beneficiază de gesturi de bunăvoință fără a fi rude, dar fac servicii și constituie ceea ce s-a numit o *aristocrație de robă*. Ultima s-a format natural în cadrul sistemului de accedere la trepte funcționărești mai înalte. Dar, în Regatul Mijlociu și Nou, la acest fenomen natural s-a adăugat acordarea de titluri onorifice din inițiativa regală. De un statut privilegiat se bucură vizirii și viceregele pentru țara Kush, ca și membrii aristocrației sacerdotale.

Marea masă a populației din Egipt o reprezintă categoriile dependente din punct de vedere economic - lucrătorii din atelierele regale sau ale templelor, cultivatorii, păstorii, lucrătorii din mine și cariere, chiar și soldații.

Abd El Bakir aduce suficiente dovezi care atestă și existența sclavilor (deci, persoane dependente și din punct de vedere juridic), și anume, în mod sigur, din Regatul Mijlociu, când încep să fie dăruite (v.Papirus Cairo, 65739; Papirus Anastasi V, XXI, 3). Cât privește proprietarul, acesta este fie regele, fie un templu cărora sclavii le aparțin, nu ca indivizi, ci ca un corp colectiv.

6. Politica externă

Două categorii de surse oferă informații sigure în ceea ce privește gradul de agresivitate și interesul particular manifestat față de zone bogate în materii prime foarte importante pentru desfășurarea vieții ceremoniale sau care permit accesul la trasee comerciale de interes deosebit. Una din aceste surse rămâne arta. Este vorba de predilecția pentru tema victoriei prezentă pe monumente Naqada II-III. În Regatul Vechi apar indicii în ceea ce privește contactul cu străinii. Sunt reținute detalii de port și de costum care-i diferențiază de străini. Impactul produs de contactul

„diferite populații se traduce și în denumirile metaforice găsite în texte (după costum și mai cu seamă, după gradul de ostilitate față de Egipt). Mai rar apar indicii geografice, ca și variantele „cei din nord” sau „cei de dincolo de nisipuri”. Cea de-a doua sursă rămâne cercetarea arheologică, care a pus în evidență vechimea și continuitatea legăturilor dintre Egipt, Peninsula Sinai și Canaan. Trebuie adăugată altă informație, și anume sporirea nivelului schimburilor în perioadele care corespund bronzului timpuriu I A și I B din Canaan. Se poate presupune că deja, în aceste perioade, s-au stabilit trasee permanente care urmau coridorul de nord al Peninsulei Sinai și că au fost întemeiate puncte intermediare, unele adevărate „colonii” egiptene în teritoriu străin cum sunt cele de la Tel Erani și Tel Halif. Nu este exclusă existența unor intermediari cum sunt grupele seminomade sau nomade din Sinai.

Canaanul prezintă interes pentru vin (sute de vase descoperite într-un singur mormânt regal = o cameră plină cu vase), ulei de măsline, aromate, miere, rășini, bitum, aramă, pietre semiprețioase. La acestea se adaugă bunurile „invizibile”, adică perisabile, care nu lasă deci urme arheologice.

Egiptul oferea obiecte de lux (bijuterii), vase de piatră sau ceramică, cuțite ceremoniale din silex, poate și unele alimente. Aceste contacte mutuale își au antecedente în badarian, în care au apărut piese de armă, turcoise, piese lucrate din lemn de conifere. Măciucile din granit roșu descoperite la Kabri (Palestina) reprezintă contrapartida egipteană în aceste contacte. Din Naqada I apar în morminte, pe lângă materialele menționate mai sus, și fructe de ienupăr. În cultura Maadi (Delta), 3% din ceramică este tipic palestiniană. I se adaugă rășini, asfalt, minereuri de aramă, fusaiole și vase din bazalt etc. Importurile egiptene în Canaan sunt și ele spectaculoase: mărgelile din faianță (Nahal Mishmar), ceramică de diferite categorii, inclusiv „tăvi” de copt pâine, vase de alabastru (En Gadi), vas de fildeș (Tel Aviv), capete de măciucă din hematită (Nahal Mishmar), scoici de Nil (Aspatharia la Ben Shemen, Teleilat Ghassul etc.), paletă (Natkal Besor, A), lingouri inelare de aur (Nahal Qanah).

Pentru dinastia 0 și I prethinită, dovezile cele mai spectaculoase rămân descoperirile din necropola regală de la Abydos, mai cu seamă, mormântul Uj (presupus a aparține regelui Scorpion) cu 12 camere, una dintre acestea conținând 400 vase canaanite (oale cu o toartă) umplute, probabil, cu vin (pe baza analizelor chimice care au dovedit prezența acidului tartric existent în natură numai în vin și struguri, unele vase au dat sâmburi de struguri). Se poate presupune că prin aceste contacte au circulat nu numai bunuri, ci și idei și că o parte din ideile religioase canaanite (mitul lui Osiris, al lui Kothar, teme legate de mitul lui Baal), teme literare sau genuri au fost încorporate în cultura egipteană.

Cu dinastia I thinită, mai exact, cu domnia lui Semerkhet și a lui Udimu începe o formulă nouă de procurare a unor materii prime - aramă și turcoise, și anume organizarea unor veritabile expediții conduse de regi; graffiti descoperite în Uadi Maghara (Sinai) atestă această prezență.

Politica dobândește o turnură nouă în Răsărit, măcar sub forma demonstrațiilor de forță. Inscricții funerare ale unor funcționari, Textele Piramidelor f J-iâtra de la Palermo, fac aluzii la expediții, campanii sau produse provenind din Levant (ulei de pin, lemn de cedru și de pin). Una din aceste expediții este legată de numele lui Snefru, care a adus în țară 40 de corăbii cu lemn de pin. Fără nici o îndoială că deja în această perioadă se situează relațiile privilegiate dintre Egipt și Byblos. Argumentul principal rămâne apariția numelui egiptean al Byblosului

(Keben) în texte hieroglifice. Aceste relații privilegiate au continuat în dinastiile a V-a și a VI-a. Inscriptiile egiptene și obiectele de aceeași proveniență cu serekh-uri regale descoperite în templul zeiței Baalit conferă o semnificație aparte acestor legături. Nu se exclude prezența unei comunități egiptene rezidente la Byblos, cel mai important port comercial pentru Egipt.

A doua direcție importantă de expansiune este Nubia. Activități, mai curând militare în zonă, sunt legate de Aha (dinastia I) și Khashekhemui (dinastia a II-a). Probabil că Zoser (dinastia a III-a) a anexat Nubia inferioară. Pătrunderea la sud de cataracta a II-a și instalarea administrației egiptene într-o zonă de un interes economic deosebit (mine de aur și de aramă, accesul la fildeș și lemn prețios) țin de performanțele a ceea ce s-a numit epoca imperială sau Regatul Nou.

S-a crezut multă vreme că după I-a perioadă intermediară legăturile cu zona levantină și-au diminuat proporțiile și că „Povestirea lui Simuhet” trădează o tentativă de explorare a unui spațiu atât de important pentru Egipt, dar care ar fi rămas în afara intereselor regilor din Regatul Mijlociu. Realitatea este complet diferită de această viziune. Chiar dacă regii din această perioadă și-au lărgit orizontul economico-geo-grafic, Levantul a continuat să reprezinte zona principală de atracție. Trebuie subliniat că acum se adaugă, la vechile legături privilegiate cu Byblos-ul, relații politice cu Ugarit-ul (poate din vremea lui Amenemhet I) și cu Ebla (sigur în vremea dinastiei a XIII-a). Dar în acest ultim oraș au fost descoperite trei fragmente de vase din piatră cu inscripții hieroglifice (două cu cartușul lui Chefren și unul cu cartușul lui Pepi I), care împing începuturile acestor relații în dinastia a IV -a. Faptul că cele trei fragmente provin din palatul G, ars pe la 2250 î.H., obligă chiar la acceptarea ideii că regii din dinastia a XIII-a au moștenit o relație foarte veche și foarte importantă, explicabilă întrucât Ebla deținea o poziție strategică între Mesopotamia și Anatolia și avea controlul comercial, în special, pentru lemn și metal. Este posibil ca Ugarit-ul să fi reprezentat punctul de contact cu lumea extraasiatică, și anume cea egeeană. Texte de școlari, liste geografice, descoperirea de vase de stil Kamares în Egipt, iconografia ambasadurilor figurați în mormintele unor viziri (v. Aametu), piesele egiptene descoperite în Creta (Katsabas, Knossos) atestă legături cu acest spațiu. Chiar dacă aceste legături nu au amplitudine și sunt întâmplătoare nu sunt de neglijat, mai ales pentru că se înscriu într-un proces care va căpăta o importanță deosebită în perioada următoare.

A treia zonă de interes o constituie Marea Roșie și Țara Punt. Stela lui Antekofer, vizirul lui Senusret I, dovedește că încă de la începutul dinastiei a XII -a a fost amenajat un port la Marea Roșie, și anume la Mersa Gawasis. Un altar construit din ancore de piatră, cu stela lui Ankhaw, se adaugă la această informație.

Există știri că la Koptos și în apropiere de Memphis existau ateliere în care se construiau corăbii „gublaite”. În sfârșit, imagini iconografice confirmă adaptarea egiptenilor la rigorile navigației maritime și organizarea unei expediții în Țara Punt (poate zona Port Sudan și Sawakin). Nici politica nubiană nu este abandonată. Acum sunt construite o serie de fortificații (Buhen, Mirguissa, Kumeh, Semneh) și începe exploatarea minelor de aur de la Uadi-Alaqui. Este un tratament vizibil diferit. Regiunea nubiană este ocupată efectiv.

Politica asiatică a regilor din dinastiile XVIII-XX înregistrează o schimbare esențială. Fără nici o îndoială, preocuparea pentru accesul la trasee comerciale și resurse naturale sau produse meșteșugărești rămâne o constantă a acestei politici.

Interesele militare și politice prevalează însă asupra celor economice. Nu pentru ar fi dispărut nevoia pentru aceste bunuri fără de care viața normală în Egipt nu ar fi putut funcționa. Ci pentru că acum aceste bunuri, atât de dezirabile, puteau veni pe alte căi, în principal, prin plata tributului și ocuparea efectivă a unor teritorii.

Acțiunile de forță, campaniile militare de amploare au fost determinate nu numai de aceste interese. În primul rând, politica de forță a fost determinată de apariția în zonă a unor orașe - state capabile să organizeze o rezistență (Qadesh, Amurru). I se adaugă tendințele expansioniste ale unor mari puteri interesate în a controla zona (Mitanni, regatul hittit, ceva mai târziu Assiria), puteri care stimulează acțiunile antiegiptene și își extind zona de influență prin instituirea de relații de tip vasalic sau impunerea de dinastii (Qatna). Seria campaniilor levantine este deschisă de Ahmes I, dar eforturile lui militare se înscriu în continuarea operațiilor de expulzare a hicsosilor și reinstaurarea controlului asupra sudului Palestinei. Acțiuni de amploare soldate cu parcurgerea întregii zone, cucerirea unor orașe, instalarea de garnizoane și funcționari sunt legate de Thutmes I (care trece Eufratul), Thutmes II (care ajunge până la Niy în Naharin). Apogeul politicii de cucerire este atins în timpul lui Thutmes III. Nu mai puțin de 17 campanii sunt relatate pe pereții Adytonului de la Karnak. Dintre acestea, cinci (1485-1474 î.H.) sunt extrem de importante. Succesul nu a fost totuși de durată. Cu Thutmes IV, Amenhotep III și Amenhotep IV se asistă la treptata abandonare a unor poziții cheie.

Este rezultatul imperialismului hittit inaugurat de Suppiluliuma, de crearea unei sfere de influență hittită în zonă, după modelul hurrit, dar și de ridicarea unor dinastii care duc o politică duplicitară față de Egipt (v. Aziru), completată cu expulzarea unor garnizoane egiptene (din Amurru). În aceste condiții noi, politica externă egipteană este regândită. Se renunță la acțiunile militare în favoarea unei diplomații abile în care rolul principal îl deține încheierea de căsătorii diplomatice.

Se ajunge astfel la o anumită stabilitate, la structurarea zonelor de influență, la controlul efectiv exercitat de Egipt doar asupra sudului Canaan-ului, cu puncte principale la Beth Shan, Megiddo, Sichem, Tell Lachish și cu menținerea alianței speciale cu Byblos-ul. Aceasta înseamnă renunțarea la statutul de arbitru al zonei și la garanția a ceea ce s-a numit „pax aegyptiaca”. Poziția aceasta specială presupunea, pe lângă capturile legate strict de campaniile militare, perceperea unor taxe în argint, lapis lazuli, aramă, staniu, fier, lemn, vite, cereale (mai ales pentru rezidenți), vin, obiecte de lux din metal prețios, ca și transportul, în siguranță, al unor mărfuri tranzitate (plante medicinale din Creta, opium din Cipru). . . . Renunțarea, parțială, la dimensiunile imperiale ale puterii, complicarea vieții interne în Egipt, datorită reformei lui Ehnaton și evenimentelor legate de sfârșitul dinastiei a XVIII-a și instaurarea dinastiei a XIX -a au dus la adâncirea crizei. Aceasta explică de ce chiar atunci când în fruntea Egiptului se află regi marțiali (Sethi I, Ramses II, Merneptah, Ramses III) nu a mai fost cu putință să se revină la starea de fapt anterioară.

Chiar dacă o serie de texte (Stela de la Ismailia, Stela de la Tanis, Analele lui Ramses II, Lista țărilor miniere de la Luxor, Stela lui Israel, decorația templului funerar al lui Ramses III de la Medinet Habu, Papirus-ul Harris) încearcă să creeze unprezia că s-a realizat restabilirea prestigiului și a puterii de altă dată, în realitate, evenimente noi au modificat întreaga zonă.

Inviaza „popoarelor mării”, ridicarea Assiriei, dispariția unor centre canaanite importante (Alalakh, Karkemish, Ugarit, Qadesh, Qatna) au schimbat fizionomia politică și etnică a Levantului. Tratatul dintre Ramses II și Hattusil III (o măsură de prevedere față de amenințări foarte grave) nu a fost decât un paleativ cu efecte strict temporare. La fel, victoriile lui Sethi I, Merneptah și Ramses III asupra „popoarelor mării” nu au adus decât o scurtă amânare în producerea unor evenimente catastrofale în Egipt.

Nu este vorba numai de restrângerea dominației egiptene în Canaan. Criza provocată de asasinarea lui Ramses III, slăbiciunea succesorilor săi, fragmentarea politică a țării după 1070 î.H., ascensiunea paralelă a mai multor dinastii de origine străină (libiana, XXII cu capitala la Tanis, nubiană, XXV, sau egipteană XXI), ruperea Egiptului de Sus, instaurarea unei dinastii a marilor preoți ai lui Amon-Ra au condus, automat, la abandonarea politicii de mare putere în Levant. Sunt de amintit doar unele campanii demonstrative în Philistia (Siamun, 967 î.H.), încheierea de căsătorii diplomatice (fiica lui Siamun devine soția lui Solomon), amestecul în conflictele dinastice din statul evreu (Shoshenq I, II), de după moartea lui Solomon. Egiptul este obligat să renunțe la politica sa tradițională.

Așa cum s-a amintit, Levantul era important nu numai pentru avantajele pe ce le oferea, ci și prin poziția pe care o deținea în controlul a două trasee maritime de interes ce legau spațiul egeean cu Byblos-ul și Ugarit-ul. Aceste trasee sunt marcate de lingourile recuperate în rada portului Haiffa și seria de corăbii de la Kas, Capul Gelidoniya și Ulu Burum.

S-a amintit mai sus care sunt informațiile noastre cu privire la legăturile cu aceste zone - surse scrise începând cu Regatul Mijlociu. Trebuie să se menționeze păstrarea numelui Keftiou în lista țărilor miniere (dinastia a XIX -a), corespondența dintre regele Alasiyei și faraoni din dinastia XVIII-a găsită în arhiva de la Tell el Amarna, imaginile purtătorilor de daruri în morminte de viziri. Foarte lămuritoare sunt descoperirile de ceramică cretană sau cipriotă. Prezența masivă a ulcioarelor cipriote este considerată de Merrilles ca o dovadă sigură în ceea ce privește rolul Ciprului ca furnizor de opium. Scrisorile de la Tell el Amarna dovedesc că un interes major îl reprezintă obținerea aramei. Nu există dubii că, începând cu cea. 1400 î.H., legăturile egeene s-au extins la lumea miceniană continentală. Unele teme decorative (motivul păsării în zbor, scenele de vânătoare cu lei, unele procedee de mumificare constatate la Dendra, peisajul nilotic din „Casa amiralului” de la Santorin) pledează pentru admiterea unor asemenea legături. Ni se pare însă că, spre deosebire de Creta și Cipru, restul lumii egeene rămâne undeva la periferia ariei de iradiere a civilizației egiptene.

Cucerirea și instituirea administrației egiptene în sud reprezintă o altă componentă a erei imperiale. Campanii succesive întreprinse de Ahmes, Amenhotep I, Thutmes I și III, Amenhotep II au împins limita sudaneză a Egiptului până la cataracta a 4-a. Începând cu reforma lui Thutmes III, administrarea regiunii este încredințată unui funcționar special, guvernator al țărilor din sud, cu titlu de „fiu regal”. Prezența masivă, colonizarea zonei (fortificații, exploatare miniere, administrație), ilustrată, între altele, de așezarea și necropola de la Kerma, explică egiptenizarea ei încă din perioada dinastiei a XVIII-a. În ciuda decăderii puterii regale, minele de aur din „țara Kush” continuă să furnizeze metalul prețios chiar și în timpul domniei lui Ramses IX. Declinul autorității egiptene și organizarea

revanșei sunt legate de ridicarea regatului din Napata (sec. 10 și 9 î.H.) care va controla zona cuprinsă între Theba și cataracta a 4-a. Expansiunea spre nord este corelată cu adoptarea titulaturii regale egiptene și a religiei egiptene.

O victorie însemnată este înregistrată de Piankhy în 727 î.H., care realizează reunificarea țării. Dar, după 716 î.H., când moare Piankhy, se instalează o dinastie nubiană care controlează întregul Egipt până la frontiera asiatică. Ascensiunea asiriană, cele două invazii asiriene în Egipt (674 și 671 î.H.) au dus la pierderea autonomiei țării și la impunerea de condiții vasalice. Anul 663 î.H. aduce sfârșitul dinastiei nubiene și ridicarea dinastiei naționale - a XXVI-a saită. Începând cu această epocă și până la instaurarea dinastiei lagide, Egiptul este obligat să se concentreze asupra lui însuși și să renunțe la politica de mare putere.

7. Cultura

Cum se menționa la începutul acestui capitol, Egiptul a fascinat întreaga antichitate prin valorile lui culturale, fascinație sporită și de natura ermetică a unora din aspectele acestei culturi. Trebuie adăugat și faptul că, deși a asimilat unele împrumuturi și a favorizat unele fenomene sincretice, civilizația egipteană se singularizează printr-o serie de trăsături particulare. Religia, credințe și practici funerare, sisteme de scriere, cunoștințe astronomice și tipul de calendar reprezintă numai o parte din acest bagaj original.

Nu trebuie uitat nici amănuntul că elemente de civilizație egipteană s-au difuzat disparat și rar în afara țării. Descoperirea de nivele compacte de tip egiptean în contexte palestiniene, cum ar fi templele de tip migdal, arhitectura laică de tip Amarna, templul hathoric restaurat de Sethi I la Timna și coplesit cu danii regale până la Ramses IV, ca și folosirea scrierii hieroglifice la Byblos, nu sunt efectele iradierii civilizației nilotice, ci sunt rezultatul implantării de rezidenți, funcționari și militari în teritorii cucerite sau aliate.

De un interes deosebit rămâne fenomenul adoptării sau sincretizării unor divinități din panteonul canaanit. Astfel, se observă asocierea, din Regatul Mijlociu, între Hathor și Baalat. Textele Piramidelor menționează un zeu Khai-tau (poate zeul țărilor împădurite cu pin), în calitate de zeu ghid, care-l conduce pe rege pe treptele spre lumea cerească, ajutându-l să treacă o serie de porți de lemn (de pin?). De asemenea, în Cartea Mortilor, urmând o tradiție a Regatului Vechi (dinastiile V-VI), Wenet și Ida (ținuturi orientale) apar ca al 9-lea și al 10-lea loc din lumea cealaltă. Poate că prezența numelor acestor regiuni într-un text funerar egiptean este legată de un alt transfer străin în sfera religioasă.

Sistemul de scriere reprezintă unul din cele mai importante aspecte ale acestei civilizații. Primele rudimente de scriere pictografică sunt asociabile cu Naqada I. Din fazele următoare (Naqada II, III) se trece la scrierea ideografică. Pentru simplificare, acest sistem de scriere este numit hieroglific. În realitate, în funcție de grafie, material de scris și destinație, se face deosebirea între scrierea hieroglifică propriu-zisă, rezervată documentelor oficiale la gravarea monumentelor și statuilor, sculptată sau pictată pe piatră, lemn, metal sau altă materie dură, și scrierea hieratică, în care semnele sunt ușor simplificate. Scrierea hieratică se realiza numai de la dreapta la stânga cu culoare roșie sau neagră, pe papirus, pe lemn și piele.

Este scrierea uzitată de scribi și a servit, începând cu perioada memphită, la redactarea documentelor administrative, texte literare, religioase, funerare, corespondență.

Către sfârșitul imperiului nou theban se adoptă o formă cursivă, rezultată din prescurtarea extremă a hieraticii, numită demotică.

Scrierea hieroglifică operează cu ideograme, fonograme sau complemente fonetice și determinative.

În ceea ce privește limba, trebuie reamintit că varianta folosită de texte din Regatul Mijlociu este considerată clasică. Scribii din Regatul Nou au făcut loc, în texte, limbii vorbite. Dar, în perioada saită, se constată o reîntoarcere la valorile tradiționale atât în limbă, cât și în religie.

În ceea ce privește religia, trebuie să se admită existența unui strat foarte vechi (pre și protodinastic), în care divinitățile cele mai importante din panteon sunt Min, Neith, Horus, Hathor, Atoum, poate și Osiris. De asemenea, magia reprezintă o latură deosebită a comportamentului religios. Locul jucat de unele centre - Nedit, Gehedy, Abydos și Hierakonpolis - în odiseea lui Osiris explică structurarea, în relație cu ele, a necropolelor, mai ales, a necropolelor regale. Parcurgerea reală sau prin formule magice de către corpul regelui defunct a traseului urmat de Osiris, vechimea necropolei de la Abydos (cu morminte reale sau de tip cenotaf) presupun elaborarea cultului funerar, în general, și a cultului funerar regal, în special, în legătură cu destinul lui Osiris. Legătura dintre regalitate și modelele nașterii sau renașterii cosmice este dovedită de importanța cultului lui Hathor și al lui Nouș, a unor elemente solare ca Atoum și Ra. Această relație specială explică funcția de preoteasă a lui Hathor, îndeplinită de regină, și importanța ceremonialului Heb Sed. Atribuțiile publice ale regelui sunt asociate cu alte divinități (Thot- legea, Maat- justiția, Sheshat- scrierea și dictarea calendarului). Este necesar să se adauge că motive de natură politică au favorizat adoptarea unui cult de stat sau al familiei regale - Ra, Amon-Ra sau Aton, au ușurat fenomenele de sincretism observate începând cu Regatul Mijlociu, acordarea unui interes deosebit unei divinități locale, dar aflată în situația de a fi protectoarea unei reședințe capitală sau promovată de un sistem cosmologic în cadrul unei școli teologice: Ra la Heliopolis, Thot la Hermopolis, Ptah la Memphis, Amon („solarizat”) la Theba, Aton la Akhetaton.

Reforma atoniană a lui Amenhotep IV (cca.1376 î.H.) nu a anulat acest panteon, care continuă să fie adorat și în care se mențin formele duble de manifestare a zeilor - umană și animală. Alegerea discului solar ca divinitate de stat (Aton) corespundea mai bine aspirațiilor universaliste ale unui rege a cărui putere reală în teritoriile străine controlate era pusă serios în discuție. „Schisma” atoniană nu schimba cu nimic ideea că regele este o ipostază a zeului (fiu) și îndeplinește o funcție religioasă majoră, aceea de intercesor între oameni și zei. Sigur există tendința de a fi marginalizate alte divinități, mai ales Amon-Ra, dar intenția nu este instituirea unei religii monoteiste. O asemenea ipoteză nu este valabilă nici măcar pentru comportamentul religios al regelui. Scopul politic al acestei reforme a fost acela de a întări absolutismul teocratic. Restabilirea integrală a vechilor culte și în calitate de culte oficiale se produce la scurt timp după moartea lui Amenhotep IV.

În perioada saită (dinastia XXVI), se observă o tendință de arhaizare, de reîntoarcere la tradițiile originare din Regatul Vechi și Mijlociu. Această tendință se manifestă, între altele, în creșterea importanței cultului ipostazelor animale ale zeilor și în efortul de perpetuare a unei purități religioase.

Arhitectura și tipologia edificiilor de cult au fost determinate de divinitatea adorată și de tipul de ceremonial prescris. Temple solare de tipul acelor de la Abusir și Abu Gurob și care au ca model posibil templul lui Ra de la Heliopolis sunt cele mai **timpurii** edificii religioase. Structura spațiului cultural este determinată de modalitatea de adorare a zeului în aer liber. Componenta principală a ansamblului sacru o reprezenta curtea deschisă, delimitată cu o incintă, cu un obelisc central pe podium, un altar principal central și/sau patru altare dispuse spre cele patru puncte cardinale. Templul din vale, calea procesuală, curtea pentru sacrificiu și barca solară sunt anexe. Natura templului și ceremonialului în aer liber se armonizează cu o divinitate care se arată credinciosului. Templul atonian de la Tell el Amarna este mai apropiat de acest prototip, deși preia și elemente arhitectonice de la Karnak și Luxor, respectiv intrarea flancată de piloni și dispunerea curților în efiladă.

Divinitățile ascunse cum sunt Montou, Amon, Ptah au pretins un alt tip de sanctuar în care încăperile în efiladă primesc din ce în ce mai puțină lumină pe măsură ce se apropie de locul unde zeul este ascuns (Sf. Sfințelor sau Adyton), care este complet în întineric.

Cele două temple amintite (Karnak și Luxor) reprezintă modele ale unor astfel de edificii. Este necesar să se precizeze că structura complexă a celor două ansambluri s-a constituit treptat, începând cu dinastia IV și I perioadă intermediară. Dar, o activitate mai importantă este legată de Senusret I și apoi de epoca Regatului Nou theban. Din nou este vorba de ansambluri complexe constituite dintr-un sanctuar principal compus din curte hipostilă, sală hipostilă și Adyton, o serie de capele dedicate diferitelor divinități asociate, o cale procesională străjuită de ipostazele animale ale unor divinități, lac sacru, debarcader, harem etc. Spațiul sacru s-a extins mereu prin adăugiri, care merg până în perioada dinastiei saite. Un templu particular este acela de la Dendra dedicat zeiței Hathor, care are ca anexă lacuri, arbori și șerpi sacri.

Ceremonialul funerar nu poate fi înțeles în afara concepțiilor cu privire la natura ființei umane și la soarta după moarte a fiecăruia din cele cinci elemente imateriale componente (Akh - principiu solar, luminos, care accede la stele; Ka - forța vitală care se multiplică în funcție de puterea posesorului, de exemplu Ra posedă 14 Ka, acestei componente i se aduc ofrande); Ba - asigură puterea, o comportare aidoma zeului, independent de corp, reprezentat printr-o pasăre cu chip de om, părăsește corpul în momentul morții și se reîntoarce după mumificare; în sfârșit, două elemente care dispar odată cu trupul - umbra și numele.

Problema care se pune este a măsurii în care fiecare ființă umană posedă aceeași structură. Dacă nu cumva, la început, numai regele posedă akh, numai el Putând să-și asigure un destin solar și poate mai multe Ka. Singularitatea mormintelor regale și dezvoltarea cultului funerar regal obligă la adoptarea acestui Punct de vedere. O schimbare esențială s-a produs în Regatul Mijlociu și Nou, când Pare să se fi produs o egalizare a soartei indivizilor după moarte indiferent de poziția lor ierarhică, poate în cadrul unui fenomen de „revărsare” a grației regale asupra tuturor locuitorilor Egiptului.

Informațiile principale privind soarta indivizilor după moarte sunt rezultatul cercetării arheologice a necropolelor sau a ansamblurilor funerare și a conținutului textelor funerare: Textele Piramidelor. Textele Sarcofagelor. Cartea Mortilor. Cartea dâsp Am-Duat. Cartea adorației lui Ra în Occident. Cartea Cavernelor. Cartea

Noptii. Cartea Porților. Li se adaugă stele funerare, învățături (a lui Kheti II către Merikara), părți din Textele Sarcofagelor și Cartea Mortilor, care se referă la judecarea defunctului de către tribunalul divin prezidat de Osiris și care insistă asupra unui mod de comportare bazat pe respectarea riguroasă a unor legi morale foarte stricte. Important este faptul că între Regatul Vechi și Nou se înregistrează universalizarea unui destin după moarte, rezervat inițial doar regelui.

Aceste credințe au impus păstrarea corpurilor prin elaborarea unor procedee de mumificare și au făcut din obligațiile de natură funerară o preocupare majoră însumând efort de amenajare a spațiului funerar, organizarea și continuitatea cultului funerar și, mai cu seamă, asigurarea materialelor necesare procedurilor de mumificare și construirea mormântului. Deja din perioada protodinastică se constată alegerea rituală a locului de îngropăciune, cel puțin, pentru regi.

Din Regatul Vechi se asistă la amplificarea cultului funerar regal. Regele beneficiază de un mormânt de o formă singulară - piramida (în trepte sau clasică). De subliniat că acest mormânt nu este solitar, ci se află în legătură nemijlocită cu mormintele aristocrației de tip mastaba și un grup de temple (de primire, în vale; templul intim, templul cultului funerar, capele, magazii, gropi pentru bărcile de lemn - cinci asemenea bărci provin de pe fațadele de est și de sud ale piramidei lui Cheops). Evoluția acestor ansambluri privește, în primul rând, disocierea dintre templul funerar și mormântul regal (în Regatul Nou, mai ales).

În dinastiile IV-V-VI se observă și un alt fenomen - tendința unor membri ai aristocrației, mai ales a celei provinciale, de a se îndepărta de ansamblul funerar regal și de a-și construi propria necropolă în noma de reședință (v. Tehna, Seic Said, Deir-el-Gebrawi, Beni Hassan). Planul mormântului este modificat în favoarea hipogeelor. În Regatul Mijlociu cea mai interesantă schimbare este dublarea mormântului, mai exact, construirea unui mormânt real (de tip piramidă) și a unui cenotaf, de regulă, în apropierea centrului religios de la Abydos.

Cu Thutmes I se inaugurează o necropolă regală în Valea Regilor. Între aceste morminte trebuie menționat hipogeul lui Sethi I, considerat arhetipul pentru orice mormânt regal. În sfârșit, templele funerare devin edificii spectaculoase de sine stătătoare. Se pare că arhitectul Senmout și-a construit, pe lângă piramida și templul funerar în terase de la Deir-el-Bahari al reginei Hathsepsut, și propriul mormânt. Temple funerare faimoase sunt cel al lui Ramses II de la Abu Simbel (acum strămutat) și al lui Ramses III de la Medinet Habu.

În ceea ce privește urbanistica și arhitectura, sunt de amintit câteva aspecte preliminare. Ca și în cazul templelor, fundarea de orașe este un privilegiu regal care presupune efectuarea unor gesturi rituale. Din păcate, nu au fost recuperate decât planurile câtorva orașe, toate întemeieri regale. Nu cunoaștem planul nici unei așezări înainte de Regatul Mijlociu. Chiar și pentru această perioadă, în care știm că fiecare rege din dinastia XII și-a întemeiat un oraș-capitală propriu, nu este cunoscut complet decât planul orașului ridicat la Kahun.

Cele mai complexe cercetări sunt cele care au scos la lumină tot ansamblul de construcții al orașului Akhetaton (Tell el Amarna) - zona urbană, zona sacră, palatul, cartierele funcționarilor, meșteșugarilor, ateliere. A fost recuperată capitala lui Ramses II, Pi-Ramses la Tell ed Daba în Delta Orientală, înălțată peste Avaris. De reținut că acest centru a fost reconstruit până la sfârșitul dinastiei XX. Se adaugă recuperarea unei părți din Tanis și Bubastis. În toate situațiile amintite se constată

preferință pentru planul „tablă de șah” și respectarea cu rigoare a transpunerii în teren a ordinei sociale. La Kahun și în așezarea de mineri de la Deir-el-Medinet, aceste două criterii apar cu evidentă. Arhitectura egipteană se caracterizează prin folosirea paralelă a cărămizilor crude și a pietrei în zidărie, înălțarea de construcții fără fundație, absența bolții, locul important al coloanelor și pilaștrilor.

Arta plastică, indiferent de gen (sculptură, pictură, arta minoră), este expresia a două nevoi - una religioasă și funerară, alta politică. Datorită originii ei, arta regală funerară sau religioasă prezintă o serie de caracteristici care nu țin neapărat de stângăcia artiștilor: sublinierea diferențelor de statut prin dimensiunile taliei, reproducerea funcției, nu a persoanei, deci lipsa de interes pentru sublinierea trăsăturilor individuale, idealizarea figurilor și neglijarea diformităților, stereotipie etc. Aceste caracteristici se constată în cazul statuilor de regi (v. Pepi I) sau de funcționari (v. Rahotep și Nofret). Dar, în ciuda acestui stil care cultivă impersonalitatea, au fost realizate și câteva opere în care artiștii au dovedit o mai mare libertate de exprimare (v. Scribii, Seik-el Beled). Trebuie menționat că reliefurile pictate din mormintele de tip mastaba surprind scene de viață adevărată în ciuda necunoașterii legilor perspectivei și a dispunerii episoadelor în prim plan sau pe registre suprapuse.

Ceva mai multă spontaneitate și diversitate de stiluri și opere se constată în Regatul Mijlociu. Aceste diferențe de stil se explică prin apariția mai multor școli. Și anume la Theba, o școală care a dat monumente celebre precum coloșii de la Karnak. O altă școală, din Fayum, este ilustrată prin stâlpii osiriaci și o suită de statui din lemn. În sfârșit, școala memphită cultivă reîntoarcerea la tradiția din Regatul Vechi. Abia în arta amarniană se înregistrează o modificare deosebită. Se constată un oarecare realism, care merge până la redarea unor detalii patologice (v. figura lui Amenhotep IV), ceva mai multă spontaneitate și interes pentru o serie de teme noi (scene din harem, scene familiale).

În aceste două faze din istoria Egiptului, fresca se adaugă reliefului și sculpturii în rondebosse. De asemenea, se dezvoltă o artă a metalului, care a dat capodopere de genul aceloră cunoscute din mormântul lui Tutankamon și sculptura mică, atât de bine ilustrată de vasele de piatră decorate cu scene din viața faraonului ca și orfevrăria.

Producția literară nu este mai puțin spectaculoasă. Chiar dacă unele teme sunt împrumutate sau au avut o circulație mai largă sau ilustrează și literaturile altor popoare orientale, Egiptul rămâne o zonă de foarte mare bogăție: profeții (Noferehu), învățăături (Kheti II către Merikara, Amenemhet I către Senusret I, i ș i i l), maxime și sfaturi de înțelepciune (Ptahotep, Kagemni), meditații filosofice (Dialogul unui om disperat cu sufletul său), povestiri (Țăranul bun de Surii, relatări de călătorie (Sinuhet), mituri, drame sacre și anale (Thutmes III, Harris II), poezie lirică, incantații magice reprezintă o parte din această moștenire.

^{or} li se adaugă textele cu destinație funerară despre care s-a amintit mai sus.

Știința este ilustrată de câteva ramuri care au adus progrese remarcabile în cunoașterea umană: astronomia, care a permis elaborarea calendarului solar, matematica și geometria (predate pe baza unor manuale), medicina (anatomie, Patologie, chirurgie, ginecologie, stomatologie). Aveau cunoștințe de farmacologie; aovadă - interesul pentru „importul” de plante sau substanțe medicinale, existența rețetelor. De asemenea, se găsisse o soluție de anestezie.

Evident, tot acest stoc de cunoștințe nu au diminuat importanța magiei în ^{ar}ta vindecării.

â ț i i i l), maxime și sfaturi de înțelepciune (Ptahotep, Kagemni), meditații l

întrebări recapitulative

1. Izvoarele studierii istoriei Egiptului (izvoare arheologice, epigrafie, scrierile **autorilor** antici)
2. Problemele începutului statului egiptean
3. Periodizarea istoriei Egiptului antic i,
4. Tipurile de proprietate
5. Organizarea administrativă
6. Trăsăturile caracteristice culturii egiptene

Teme de referate

1. Expediția lui Napoleon și începuturile egiptologiei ;
2. Civilizația egipteană în opera autorilor antici
3. Arta egipteană în contextul civilizațiilor mediteraneene ■■
4. Viziunea vechilor egipteni asupra mor ;

Bibliografie selectivă

Izvoare

- Herodot, *Istorie*, București, 1964
- *Les Lettres d'El Amarna: Correspondance diplomatique du pharaon*, Paris, 1987

Studii și sinteze

- Bard, K.A (éd.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, London-New York, 1999
- *The Cambridge Ancient History*, IV, 1988
- Assmann, J., *Egyptian Solar Religion in the New Kingdom*, London-New York, 1995
- Bjorkman, G., *Kings at Karnak*, Uppsala, 1971
- Cihă, M., *Faraonii Egiptului*, Editura Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2003
- Daniel, C., *Civilizația Egiptului antic*, Editura Sport-Turism, București, 1976
- Daniel, C., *Arta egipteană și civilizațiile mediteraneene*, Editura Meridiane, București, 1980
- Desroches Noblecourt, C., *Femeia în vremea faraonilor*, Editura Meridiane, București, 2002
- Lalouette, C., *Thebes ou la naissance d'un empire*, Paris, 1986
- Reeves, C.N., *Valley of the Kings*, London, 1990
- Sabatino, M., *Vechi imperii ale Orientului*, Editura Meridiane, București, 1982
- Schweizer, A., *Itinerarul sufletului în ținuturile tainice*, Editura Saeculum I.O, București, 1999
- Spencer, A.J., *Early Egypt. The Rise of Civilisation in the Nile Valley*, London, 1993
- Vercoutter, J., *Egiptul antic*, Editura Corint, București, 2002

, II. MESOPOTAMIA

,■ 1. Țara și populația

Termenul de Mesopotamia, folosit întâia oară de Arrian, corespunde teritoriului cuprins între Tigru și Eufrat, fluvii care se vărsau în vechime, prin două guri separate, în Golful Persic. Acum cele două alpii se unesc formând Shat-El-Arab. Limitele geografice amintite nu cuprind un pământ cu o structură unitară. Partea sudică era, înainte de cca.4000-3500 î.H., o zonă mlăștinoasă, insalubră, nelocuibilă. Instalarea celor mai timpurii comunități umane aici a pretins un efort de drenare, asanare și regularizare a revărsărilor celor două fluvii prin construirea de canale de irigație. Condiția particulară a acestei zone explică de ce cele mai timpurii culturi preistorice din sud sunt Eridu, Uruk și Djemdet Nasr. Nordul și părți din Mesopotamia centrală, situate la o altitudine superioară în raport cu nivelul mării și posedând resurse naturale mai mari, au evoluat mai de timpuriu și într-un ritm din ce în ce mai alert. Astfel, din mezolitic (Shanidar), neoliticul preceramic (Ghar-i-Khamarband, Qualat Jarmo) și ceramic (Muallafat, Hassuna, Samarra, Halaf, El Obeid) se constată o concentrare importantă de populație și apariția unor centre majore cum este cazul așezărilor halafiene de la Arpaciah, Ninive și fepe Gawra. Ultima așezare se pare că avea controlul asupra unei artere comerciale de mare interes care unea Mesopotamia cu Nord-Estul Afganistanului, mai exact, cu minele de lapis lazuli de la Badakshan. Funcția acestui punct, cunoscut prin nivelele de locuire, mai multe temple succesive, prezența hambarelor circulare și a unor necropole care conțin și ofrande din lapis lazuli, apare cu evidență. Nordul Mesopotamiei oferea și unele resurse naturale - păduri, piatră, unele minereuri. O altă caracteristică o constituie faptul că zona nu depindea și nu era supusă revărsărilor celor două fluvii.

În restul Mesopotamiei, bogățiile naturale sunt modeste sau neimportante Pentru antichitate. Vegetația acvatică, puținii arbori, în principal curmalul, au Pretins un efort uman constant pentru a pune în valoare acest pământ. Numai așa se explică prosperitatea zonei și marea concentrare demografică, care au favorizat dezvoltarea urbană și apariția statului. Regiunea centrală a Mesopotamiei era bogată n pășuni, în special, pe valea Diyalei. Aici au existat condiții favorabile pentru dezvoltarea păstoritului transhumant și, apoi, sedentarizarea unor grupe, la origine Predominant pastorale. Este zona care a atras, fie dinspre spațiul arabic, fie dinspre cel sirian, valuri succesive de populație semitică, care vor constitui o componentă etnică foarte de timpuriu instalată.

Cu toată lipsa de diversitate a resurselor naturale, poziția geografică favorabilă, Jicția teritoriului mesopotamian ca spațiu de convergență, stabilirea timpurie de relații simbiotice cu platoul iranian au făcut posibile nu numai dezvoltarea rapidă, dar și crearea imaginii unui spațiu paradisiac. Numai așa se exnliră ap CP în r.onp ă

(II, 8-14), Grădina Edenului este descrisă prin coordonatele geografice ale Mesopotamiei. Trebuie adăugat că destul de timpuriu au fost adăugate noi trasee - unele maritime (prin Golful Persic și Marea Roșie), spre valea Indus-ului și Egipt, « altele terestre, spre nordul Siriei.

î

Cât privește populația, nu trebuie pierdut din vedere faptul că, deși } Mesopotamia nu a fost niciodată uitată, creatorii celei mai vechi civilizații din Valea Tigrului și Eufratului au rămas neștiuți până la 1869, când J.Oppert identifică cele mai vechi inscripții redactate într-o limbă necunoscută până atunci - limba sumeriană. Faptul că centrele sumeriene se întindeau din zona orașului Nippur până la țărmurile Golfului Persic, zona nelocuibilă până în fazele Eridu - Uruk, i-a obligat pe cercetători să găsească un răspuns în legătură cu originea populației. O asemenea tentativă a făcut H.Frankfort, care, pornind de la studii antropologice (schelete recuperate în necropolele de la Kish și Ur, de exemplu), a încercat să reconstituie tipul rasial. A doua sursă cu care a operat Frankfort a fost arta, respectiv tipurile umane reprezentate în relief, sculptura mică, statuaria, mozaic. Nici una din aceste două modalități nu a oferit date revelatoare.

Singurul element indiscutabil rămâne limba de tip aglutinant. Din păcate, nici o limbă vie sau moartă nu prezintă afinități cu limba sumeriană. Din acest sector lingvistic nu poate veni nici un indiciu asupra originii sumerienilor și regiunii din care au pornit. Se pare că peisajul descris în miturile și legende sumeriene, tipul de vegetație arată ca patrie de formare chiar sudul Mesopotamiei. Acest detaliu indică prezența timpurie a sumerienilor în zona căreia îi vor transfera numele, în Sumer. Când au venit și, mai ales, de unde au venit aceștia continuă să rămână o enigmă.

Două amănunte trebuie adăugate pentru a realiza complexitatea problemei. Primul este de natură lingvistică și privește acceptarea existenței unui strat de populație anterior, identificabil prin elemente de vocabular disparate (numele Tigrului - Idigna - și al Eufratului - Buranum), nume de orașe, persoane, obiecte și meserii. Transferarea acestui bagaj lingvistic sumerienilor nu echivalează însă cu o continuitate culturală în zonă. Cea de-a doua problemă privește măsura în care între culturile ce s-au succedat în Mesopotamia există o continuitate. Și dacă originile culturii Uruk-Djemdet Nasr pot fi căutate în Halaf sau Obeid. O asemenea problemă nici nu ar trebui să fie pusă întrucât există diferențe notabile între Tell Halaf și El Obeid și între aceste două culturi și culturile Uruk-Djemdet Nasr. Aceste diferențe sunt determinate de conținutul culturii. Halaf și Obeid sunt culturi cu ceramică pictată, în vreme ce în Uruk și Djemdet Nasr pictura dispare în favoarea vaselor de piatră sculptate. Trebuie să adăugăm deosebiri de stil. Nu există tradiție comună între Halaf și Obeid. Mellaart crede că purtătorii culturii Obeid vin din spațiul arabic și determină dispariția culturii Halaf. Săpăturile de la Arpacizah au confirmat natura distructivă a purtătorilor culturii El Obeid. între nivelele halafiene și cele El Obeid se interpune un nivel de distrugere. Pictura Obeid, de un stil diferit de cel halafian, este redescoperită în faza mijlocie a culturii Obeid. Cea de-a treia deosebire este dată de tehnică. Cu Obeid se introduce roata olarului sau turneta și o dată cu ea se schimbă și tipologia ceramicii. Deci, mai curând se poate vorbi de discontinuitate culturală de două rupturi majore, una legată de sfârșitul catastrofic al culturii Halaf, cealaltă de formarea culturii Uruk - Djemdet Nasr. Al treilea element etnic, copleșitor din punct de vedere numeric, lingvistic militar, politic, îl reprezintă semii. Prezențe semitice istorice în Mesopotamia sunt: akkadienii, amorriții (care

dau dinastii importante la Eshnunna, Babylon, Isin, Mari, Larsa, Assur) și arameii instalați la Babylon în perioada de ultimă glorie a orașului. Consecința cea mai impozantă o acestei prezențe o constituie eliminarea limbii sumeriene din cancelarie și înlocuirea ei cu limba akkadiană, conservată până la sfârșit, chiar și după dispariția imperiului" akkadian și instaurarea altor grupe alogene (guti, kassiți), inclusiv în regatele amorrite amintite mai sus. Amorriții, ca și arameii sunt semiți vestici. Originea akkadienilor rămâne o necunoscută. Sigur este faptul că structura lingvistică este diferită de cea a semiților occidentali. Foarte important este faptul că akkadiană va rămâne limba administrației până la înlocuirea ei cu limba arameică, chiar și atunci când se înregistrează unele deosebiri dialectale: babiloniană și asiriană.

Este necesar să se adauge că nume regale de la Kish, Shuruppak, Ur și Umma sugerează un fond semitic mai timpuriu decât acela akkadian. În sfârșit, sunt de amintit guti, despre care știm doar că vin din țara Gutium, dar nu putem să o localizăm, și știm, de asemenea, că au dominat Sumerul și Akkad-ul în jur de 91 de ani. Nici un text nu a permis identificarea acestui grup care și-a exercitat, eventual, o dominație mai mult nominală. Nici în cazul kassiților, profitorii înfrângerii Babylonului în 1595 î.H., situația nu este prea clară, deși au fost descoperite câteva cuvinte în texte în akkadiană și două vocabulare. Din păcate, în aceste texte bilingve nu există termeni uzuali, ci numai echivalențe akkadiene pentru zeii kassiți. Chiar și așa textele rămân extrem de importante întrucât în liste apar nume divine indoeuropene (Buriash, Maruttash, Shuriash). La fel de interesante sunt numele regale teofore (Burnaburiash). Aceste elemente sugerează originea indoeuropeană a acestui grup, care își va pierde tradițiile proprii și va adopta limba akkadiană și cultura sumero-akkadiano-babiloniană.

2. Izvoare

Ca și Egiptul, spațiul Mesopotamiei a rămas prezent în sursele târzii. Afirmatia trebuie luată cu prudență, întrucât ceea ce s-a știut despre această lume provine pe filieră biblică și greacă și privește cele mai recente etape din istoria ei. Mai exact, este vorba de Noul regat asirian și de Noul regat babilonian, ambele implicate în istoria celor două regate evreiești (regatul lui Iuda și regatul lui Israel), și de captivitatea babilonică, dar și de momente mai vechi din istoria evreilor, de exemplu, de epoca patriarhilor. Izvoarele grecești, mai cu seamă Herodot, au arătat interes pentru această zonă, care devenise o componentă a imperiului persan. Aceasta explică de ce istoricii moderni au operat cu conceptul de civilizație asiro-babiloniană (sau chaldeană). Mai există și o altă explicație. Babilonul vizitat de Herodot era încă un oraș viu, cu monumente „în picioare”. Assiria, avantajată de condițiile de relief și de natura resurselor, lăsase ruine vizibile încă în secolul jUX, ruine pe care entuziaști ca P.E.Botta, Austen Henry Layard, V.Place și Hormuzd Kassam începeau să le pună în valoare începând cu 1842. Nu se formase nici o idee relativ la istoria de început a Mesopotamiei și nici la creatorii civilizațiilor mai vechi. Contribuția^a eosebită a primilor investigatori, indiferent de barbaria metodelor de cercetare, se materializează în recuperarea unei mari arhive de palat, cea de la Ninive, și în precizarea Particularităților urbanistice, arhitecturii și artei asiriene.

Abia săpăturile de la Lagash (1877-1878), continuate de diferite școli și^{ex}pediții în zona centrală și sudică a Mesopotamiei, au împins informațiile până în

perioadele pre-, protoistorică și dinastică timpurie și au reușit să recupereze sursele primare ale istoriei acestei lumi.

Din punctul de vedere al surselor scrise directe, monumentele cele mai importante rămân recuperarea arhivelor de la Ur (chiar dacă tăblițele au apărut în contexte arheologice remaniate, numărul mare - cca.35.000 de tăblițe, diversitatea și valoarea informației fac din ele surse de primă mână -), arhivele de la Drehem (10.000 de tăblițe foarte bine datate în dinastia a III-a din Ur), arhivele de la Mari (peste 25.000 de tăblițe de un interes excepțional ca sursă istorică). Alte arhive au fost recuperate în centrul sacru al Sumer-ului, adică la Nippur. Acestor loturi li s-au adăugat inscripții (unele de fundație, altele însoțind reliefuri), grupe mai mici de inscripții din alte centre sumeriene și tăblițele numerice și economice provenind din nivele protodinastice și dinastice timpurii.

Descifrarea scrierii cuneiforme (H.C.Rawlinson, Oppert) și recunoașterea limbii sumeriene au facilitat accesul la această moștenire, mai cu seamă la o serie de texte de mare întindere, texte legislative (Legile lui Ur-Nammu, Codul lui Lipit Ishtar, Legile din Eshnunna, Codul lui Hammurabi, Legile assiriene), inscripții de fundație (Manishtushu, Gudea, Assurnazirpal II), inscripții comemorative (Entemena, Salmanassar III, Assurbanipal II), texte literare și religioase (Epopoea lui Gilgamesh, mituri ale Creației, Mitul Coborării zeiței Ishtar în Infern, Mitul potopului). Studiile lui Samuel Noah Kramer au făcut posibilă identificarea nucleului sumerian al unor opere care au fost preluate în perioada akkado-babyloniană, devenind bun cultural comun al tuturor grupurilor etnice instalate în această regiune. Se știe că Epopoea lui Gilgamesh, Coborârea zeiței Ishtar -Inanna sumeriană - în Infern, o serie de teme mitologice (Creația, Natura regalității, Mituri despre lumea cealaltă, Localizarea paradisului - „Dilmun”) și caracteristicile acestei lumi, tradițiile legate de funcția regelui de protector al celor umili vin din acest vechi fond sumerian. De asemenea, a devenit un lucru evident că tipul sau natura proprietății, forța de muncă și modul de organizare al activităților economice, structura administrativă, normele de drept internațional au fost elaborate în perioada dinastiei a III-a din Ur. Aceste structuri au devenit modele pentru alte civilizații constituite în Orientul Mijlociu și Apropiat. Explicația acestei difuziuni trebuie căutată în politica expansionistă și comercială promovată de regi akkadieni (în special, Naram Sin), din dinastia a III-a din Ur (cu precădere Shulgi) și de la Mari, în prestigiul de care se bucura această civilizație și, fără nici o îndoială, în caracterul agresiv și deschis al culturii mesopotamiene. Numai așa se pot explica descoperirea de fragmente din epopeea lui Gilgamesh, în sumeriană, la Megiddao, descoperirea de manuale scribale sau notariale, în sumeriană, la Ebla și Ugarit, apariția traducerilor în alte limbi (de exemplu un fragment din Epopeea lui Gilgamesh a fost recuperat după o traducere în hittită, descoperită la Bogazkoi), răspândirea scrierii cuneiforme și adaptarea ei la diferite structuri lingvistice (nesita, paleocanaanita în cazul alfabetului protosinaitic), apariția „dicționarelor” (Ebla, Ugarit), ca și faptul că limba akkadiană devine și rămâne limba diplomatică și de cultură până în secolele XIV-XIII î.H. și chiar mai târziu (sec.IV î.H.), când dispare definitiv din uz.

Cu aceste precizări s-a ajuns la ideea că, pentru reconstruirea istoriei și civilizației mesopotamiene, cercetarea modernă dispune de un număr imens de surse scrise interne, de texte mesopotamiene descoperite în contexte culturale

străine (în special în mediile canaanite, cele mai sudice texte provenind de la Sichem și Gezer). Cea mai recentă operă istorică redactată în Babylon, de către Berossos (sec. IV î. H.), este „Istoria Chaldeii”, care începea cu facerea lumii. Opera s-a păstrat fragmentar prin Josephus Flavius. Ceea ce se știe acum pe baza listelor regale de la Nippur și a observațiilor de la Kish, Ur și Shuruppak care atestă existența reală a unui potop, justifică ideea că Berossos a avut acces la surse „antice” și că le-a utilizat în opera sa.

Imaginea istoricilor asupra Mesopotamiei s-a îmbogățit datorită descoperirilor arheologice. Dintre rezultatele cele mai spectaculoase ale cercetărilor de teren se numără precizarea limitelor teritoriale ale unor orașe-state, reconstruirea traseelor canalelor regionale, modificările demografice din Uruk până în dinasticul timpuriu. Este vorba, între altele, de observațiile lui Th. Jacobsen (Ur), McAdams (zona Diyala), Gibson (Kish), Nissen (Uruk, Larsa, Umma, Shuruppak). Aceste studii au fost efectuate în perspectiva teoriei lui Ch. Starr privind locul central/punctul central/persoana centrală. Rezultatele sunt foarte importante întrucât ele au arătat că raportul om/teritoriu și raportul om/om într-un spațiu de activitate dat capătă o fizionomie nouă în dinasticul timpuriu I. Și anume, concentrarea populației cu abandonarea așezărilor rurale, apariția centrelor de mare întindere înconjurată de ziduri, înălțarea edificiilor monumentale (v. Lagash, Uruk, Ur). Cea de-a doua realizare o reprezintă demonstrarea faptului că potopul și rolul lui în cronologia mesopotamiană și a istoriei regalității în Sumer nu constituie o construcție pur mitică, ci aparține realității istorice. Săpăturile de la Ur, Kish, Shuruppak (orașul în care domnește personajul care deține funcția esențială în povestire) au demonstrat prezența unor depozite de măr. Nu există nici un dubiu că revărsări catastrofale s-au produs și că rezultatul lor a fost întreruperea locuirii în orașele amintite mai sus. Mitul a transformat doar un fenomen cu efecte locale într-o dramă universală. Cea de-a treia serie de date privesc urbanistica și arhitectura și reconstituirea proceselor de apariție a unor orașe. Trebuie spus că, deși ruinele dezvelite sunt în unele cazuri mai noi (v. Ur, datat pe la cea. 1850 î. H.), informațiile nu sunt mai puțin semnificative. Cea mai interesantă constatare ține de compartimentarea pe criterii socio-religioase a orașelor. Relația specială între palat și cartierul sacru, poziția lor tangențială au o semnificație deosebită. Se poate adăuga o a patra observație interesantă. Și anume, dovedirea unei foarte lungi durate a ocupației umane, chiar din preistorie, în cazul unor centre pentru care listele regale dau cifre foarte mari pentru durata primelor dinastii și nume de regi deosebite (nume sau epitete divine, nume ale unor persoane care devin eroi ai unor mituri sau legende, v. Etana și Gilgamesh). Cazurile Kish-ului și Uruk-ului sunt cele mai reprezentative din acest punct de vedere. Faptul că la Kish locuirea începe cu El Obeid explică această Proiecție mitică.

În sfârșit, cimitirele de la Kish și Ur au împins recunoașterea naturii particulare a regalității sumeriene. În mod special, săpăturile lui Woolley de la Ur au evidențiat un tip de funerare neobișnuite pentru membrii primei dinastii. Ceea ce a șocat a fost nu numai somptuozitatea și varietatea inventarului, ci mai ales numărul mare de sacrificii (umane și animale), fără analogie în spațiul Orientului Mijlociu și Apropiat.

Nu au lipsit nici voci care au susținut că nu este vorba de mormintele unor cupluri regale reale, ci de substitute ale cuplului divin Innana - Dammuzi.

Palatul de la Mari și palatele asiriene de la Ninive, Nimrud și Khorsabad au permis reconstituirea modului de viață într-un palat - capitală, natura activităților desfășurate la nivel central, ca și șansa de a recupera arhive.

3. Probleme de cronologie relativă și absolută

Reperele cronologiei relative rămân succesiunea structurilor politice, invaziile, instaurarea de dinastii străine, atacuri. Li se pot adăuga paralelisme sau sincronisme. De pildă, sincronismele dintre domniile unor regi de la Mari și dinastii din alte orașe - state sau regate. Se pot cita paralelismele dintre Mari și Lagash (sub Eannatum), Mari și Ur (în timpul dinastiei a III-a), Mari și Babilon (sub Hammurabi), Mari și Akkad (sub Naramsin).

Sursele cele mai importante pentru stabilirea cronologiei relative rămân listele regale descoperite la Abu-Salabih (lângă Nippur), unde se afla templul dedicat lui Enlil și care era și locul de încoronare al regilor din diferite state mesopotamiene. Listele sunt destul de ciudate, în sensul că enumera regi cu nume divine sau care au fost mitizați. De asemenea, este șocantă durata acestor dinastii, de exemplu, 64.800 ani pentru domniile a doi regi la Eridu, 108.000 ani pentru cei trei regi de la Bad-Zibira, 24.510 ani, 3 luni și 2 zile jumătate pentru Kish. Aceste dinastii totalizează 241.200 de ani și sunt situate înainte de potop, care rămâne punctul de referință în istoria Sumerului. Desigur, aceste cifre nu au nici o legătură cu realitatea. Importante rămân dimensiunile variabile ale listelor, natura (divină, eroică sau umană a regilor) și originea numelor (sumeriană sau semitică). Fără nici o îndoială că imensitatea timpurilor cu care se operează în aceste liste este o formă de a sublinia marea vechime a dinastiilor, situate undeva într-un spațiu și timp mitic.

În legătură cu aceste liste trebuie să se atragă atenția asupra câtorva aspecte. În primul rând, asupra faptului că ceea ce a ajuns până la noi reprezintă o variantă târzie, foarte probabil de sec.XVIII î.H. O variantă care a suportat o serie de ajustări, între care cea mai gravă este eliminarea unor regi importanți și foarte bine cunoscuți din alte surse (de exemplu Eannatum, cunoscut prin celebra „Stelă a Vulturilor”). Este important de reținut că unele piese de inventar din necropola regală de la Ur poartă inscripții cu numele posesorilor lor care sunt regi istorici.

Acest dezavantaj este atenuat datorită existenței unor texte paralele, de exemplu, listele magistraților eponimi de la Assur, listele regilor de la Mari (de după potop), listele regilor asirieni. Li se adaugă inscripții legate de activitatea unor regi (v. inscripțiile de fundație ale lui Gudea, ale lui Rimush și Manishtusu de la Ninive) și surse externe, cum sunt textele de la Ebla, care dovedesc legăturile speciale dintre acest important centru canaanit și Naram Sin, documentele din arhiva de la Mari, care confirmă precaritatea puterii dinastiilor de aici în raport cu Eannatum, Sargon cel Bătrîn și Naram Sin și relațiile foarte speciale cu regii din dinastia a III-a din Ur.

Din această înșiruire nu poate lipsi corespondența dintre regi Kassiti și faraoni din dinastia XVIII, detaliu care are importanță și în structurarea unui cadru de cronologie absolută.

Ca și în cazul Egiptului, există trei sisteme de cronologie absolută -lungă, medie și scurtă. P.Garelli, urmând pe Sewell, S.Smith și Rowton, înclină pentru cronologia medie, respectiv dintre cele trei variante pentru datarea domniei lui Hammurabi: 1848-1806 î.H. (Sidersky, Thureau - Danguin, A.Goetze), 1792-1750 î.H. (Sewell, Smith, Rowton, Garelli), 1728-1686 î.H. (Albright și Cornelius), alege pe a doua. Această opțiune privește perioada istorică.

Există și în cazul Mesopotamiei câteva repere, mai mult sau mai puțin precise. Una din date este 747 î.H., stabilită pentru zonă de către Ptolemeu, care dă o

listă a regilor perși și babilonieni cu notarea anilor de domnie. Aceste indicii sunt controlabile prin listele eponimilor asirieni, listele regilor asirieni și babilonieni și unele fenomene astronomice menționate în texte: o eclipsă de soare care a avut loc în luna Sivan în al zecelea an de domnie a regelui Assurđan jll o serie de fenomene astronomice legate de Venus, menționate pe o tăbliță descoperită la Ninive, Enuma Anu Enlil, și puse în relație cu domnia lui Ammisaduqa, al zecelea rege din dinastia amorrită a Babilonului.

La fel de importante pentru precizarea cronologiei absolute rămân sincronismele amintite deja între Mari, Lagash, Akkad, Ur, Babilon, Assiria (în perioada veche), Egipt, regatul hittit. Cât privește începuturile și ceea ce se poate numi perioadă pre și protodinastică sau perioada eroică (în accepțiunea lui S.N.Kramer) sau protoliterată, există suficiente elemente pentru a opera cu o cronologie lungă. Paralelismele care au putut fi surprinse între nivelele protodinastice din Egipt și cele din Mesopotamia sunt în avantajul cronologiei lungi. Fără nici un fel de reținere, fazele târzii ale culturii Uruk (3 și 4) și Djemdet Nasr trebuie să fie plasate în mileniul IV î.H., care se dovedește a fi mileniul cheie în evoluția zonei. Nivelele timpurii de la Uruk, Eridu, Shuruppak, Kish (dinainte de „potop”), apariția tăblițelor numerice și economice (cele mai timpurii au fost descoperite la Uruk) atestă saltul excepțional care are loc în această vreme.

Prin aceste precizări se semnalează o evoluție sincronică sau paralelă între cele două mari focare de civilizație din Orientul Mijlociu și Apropiat, fără ca acet paralelism să presupună, în mod obligatoriu, contacte semnificative sau influențe reciproce.

4. Apariția statului și succesiunea structurilor politice

Așa cum s-a amintit mai sus, Mesopotamia evoluează mai mult sau mai puțin sincron cu Egiptul. De asemenea, în ambele zone, apar o serie de fenomene comune. Intre acestea, cel mai important rămâne apariția unor forme de irigație controlată de tip peren, asociate cu alte tipuri de lucrări hidraulice (drenare, asanare), dezvoltarea unor modalități particulare de distribuire și redistribuire a bunurilor cu crearea unor rețele stabile de schimb la mare distanță, constituirea elitelor ereditare care-și asumă funcții economice.

Ceea ce deosebește, în mod fundamental, Mesopotamia de Egipt este constanța <~u care se manifestă tendințele unificatoare în ultima țară spre deosebire de Mesopotamia (în special în Su'ner), unde prevalează fragmentarea politică și unde îpul normal de stat este orașul - stat. Evidente tendințe agresive se manifestă și aici, ^{ar} impunerea autorității unui oraș sau altuia este vremelnică, uneori chiar efemeră.

Cea de-a doua trăsătură distinctivă ține de periodicitatea cu care elemente ^{al}ogene, cu mod de viață nomad sau semi-nomad, se infiltrează treptat sau brutal vPnn migrații), provocând prăbușirea unor structuri politice și un declin al 'nstituțiilor principale ale statului. Trebuie consemnat faptul că, în ciuda efectelor ■negative trecătoare, toate aceste grupe se integrează în tipul de civilizație peste ^{Car}e s-au suprapus, uneori topindu-se, pierzându-și fizionomia etnică. Este cazul arnorriților și kassitilor - care ar putea fi citate, între altele -, care-și pierd limba, ^{rel}gia, tradițiile culturale.

În sfârșit, este de reținut că această particularitate trebuie să fie făcută răspunzătoare de lentoarea cu care se desfășoară procesul de constituire a statului, ca și schimbarea centrului de greutate din nord în sud.

Astfel, în Hassuna, Samarra și Halaf (datate începând cu mileniul VI î.H.) se înregistrează o serie de fenomene care ar fi putut determina evoluții interesante. Este vorba de progrese tehnologice, creșterea și concentrarea bogăției cu apariția elitelor ereditare, dezvoltarea schimbului la mare distanță, spor demografic cu apariția ierarhiei intercomunale, crearea unui sistem redistributiv controlat de elite, dezvoltarea unei vieți religioase complexe, sesizabilă în apariția edificiilor de cult și poate a unei elite sacerdotale în Halaf etc.

Evoluția este stopată de difuziunea culturii Obeid. Stratul VI de la Arpaciayah ilustrează foarte bine efectele acestei apariții: distrugeri și jaf. Din acest moment se înregistrează tendința de diminuare a importanței, sub toate raporturile, a așezărilor din nord și un ascendent al comunităților, care începând cu El Obeid, Hadji Mohammed și Eridu, pun în valoare regiunea insalubră din sudul Mesopotamiei. În date absolute, acest proces datează începând cu a doua jumătate a mileniului V î.H. Cronologic, ne găsim aproximativ într-o perioadă contemporană cu cele mai timpurii nivele neolitice din Egipt. Diferența între cele două evoluții este însă foarte mare. Egiptul a parcurs într-un timp extrem de comprimat drumul de la cultura Fayum A la Naqada I în care se pun bazele statului incipient.

În Mesopotamia, mai exact, în Sumer, fenomenul are o durată mai mare, chiar dacă se ia în calcul evoluția începând doar cu El Obeid. În realitate, procesul de structurare a statului în Mesopotamia este mult mai îndelungat (cel puțin din Halaf, cultură databilă de la circa 5000 î.H., dacă nu și mai de timpuriu) și mai sinuos, înregistrând momente de progres și de declin. De abia din Uruk și Djemdet Nasr (a doua jumătate a mileniului IV î.H.), evoluția se finalizează prin apariția mai multor orașe - state.

a. Orașele - state sumeriene

Nu există suficiente informații pentru a reconstitui etapele apariției statelor în sudul Mesopotamiei. Cercetări arheologice, unele texte (tablăte numerice și economice), conținutul unor mituri și legende, reconstituirea traseelor canalelor de irigație și a amplasamentului așezărilor, precizarea întinderii așezărilor și a raporturilor ierarhice dintre ele, constatarea unor fenomene demografice - sporul populației, concentrarea demografică, apariția orașelor înconjurată de ziduri nu au condus la rezultate definitive. Unele studii au furnizat însă date interesante, care pot fi chiar proiectate la scara întregii Mesopotamii.

Observațiile cele mai interesante sunt următoarele: 1. O deplasare bruscă a centrului de greutate în sud. Ca exemplu poate fi citat Uruk-ul, în jurul căruia gravitează 100 de așezări mici situate de-a lungul unor canale; Uruk-ul însuși ÎȘ¹ extinde suprafața și este fortificat (după tradiție, de Gilgamesh). Fenomene asemănătoare se observă la Ur și Lagash; 2. Adâncirea diferențierii sociale, apariția elitelor cu funcție politică și economică. Modelul clasic pentru ilustrarea acestui proces este oferit de Ur, unde pe lângă mormintele regale au fost recunoscute, în funcție de natura inventarului, șapte categorii sociale, cea mai interesantă fiind

■ - ■ ■ ■ " » ----- -i-«™unui Hin nprnhvii acestei elite.

a unor atribuții speciale - efectuarea de lucrări de interes colectiv (fortificații, lucrări hidraulice, edificii de cult), protejarea teritoriului, garantarea securității membrilor comunității (dovada o reprezintă apariția echipamentului marțial), asigurarea protecției divine prin proclamarea naturii speciale a persoanei sale (v. alegerea temelor care decorează sigiliile cilindrice inspirate din mituri și teme religioase); 4. Crearea unor rudimente de administrație, instituirea de taxe și corvezi sunt presupuse pe baza identificării tăblițelor numerice și economice.

Paralel cu concentrarea acestor procese evolutive în sud se constată regresul regiunilor de nord și centrale. De pildă, până la invazia amorrită, regiunea Diyala bogată în pășuni nu înregistrează nici un progres în materie de urbanistică. În nord, importanta așezare halafiană de la Tepe Gawra sucombă, pierzând monopolul asupra comerțului cu lapis lazuli. Așezările de la Ninive și Assur, care dețineau puncte cheie în controlul unor trasee comerciale foarte importante ce legau fie cursul navigabil al Tigrului cu drumul terestru ce mergea spre Habur și Taurus (Ninive), fie traseul nord-sud pe Tigr (Assur), decad în perioada eroică sau dinastică timpurie I. Aceste centre vor fi reactivate, din nevoi comerciale, în perioada akkadiană și a dinastiei a III-a din Ur.

Delimitarea teritoriilor rurale în jurul unui/unor centre urbane, care se produce corelativ cu depopularea acestor zone și concentrarea locuitorilor în oraș, a putut fi constatată în cazul Uruk-ului, de pildă. Aici s-au putut reconstitui fazele eliberării teritoriului rural prin dispariția așezărilor satești. Dacă în Djemdet Nasr au existat 146 asemenea comunități rurale, numărul lor tinde să descrească, ajungând în Dinasticul timpuriu la 76 și în Dinasticul târziu la 24. Paralel cu acest proces, cele două așezări El Obeid de pe Kullaba și Eanna se unifică și se extind. Situații analoage au fost constatate la Lagash, Umma, Ur etc. Rezultatul acestui fenomen l-a constituit apariția a două linii de orașe orientate nord-sud, între care cele mai importante sunt Umma, Bad-Tibira, Lagash, Kish, Nippur, Shuruppak, Larsa, Uruk și Ur. Dincolo de aceste două linii se află două orașe vechi, cu o poziție geografică mai excentrică, Mari și Eshnunna, importante o dată cu instalarea, în fruntea lor, a unor dinastii amorrite.

Este extrem de dificil de urmărit istoria acestor orașe - state din toate punctele de vedere: structură politică, administrație, organizare socio-economică, succesiune dinastică, natura și funcția regalității. Unele dintre aceste centre vor juca un rol deosebit în perioada de început, „înainte de potop”, dar apoi au dispărut sau au jucat un rol șters. Este cazul Shuruppak-ului, unde „regalitatea căzută din cer” s-a transferat de la Sippar și care constituie fundamentul mitului potopului, dar care dispare în Perioada istorică propriu-zisă. Uruk-ul a avut o soartă parțial asemănătoare în sensul ca primii regi din liste sunt fii de zei (Meskiangasher), semi-zei (Dumuzi Pescarul) sau eroi (Enmerkar și Gilgamesh), dar în epoca clasică sumeriană joacă un rol șters. Uoar eliminarea gutilor prin regi din dinastia a V -a a provocat un scurt reviriment ai Prestigiului său. Loc modest, o faimă de scurtă durată vor deține Isin și Larsa. "oua orașe rămân faimoase în calitate de centre religioase (Nippur și Sippar).

Zona va fi marcată politic și militar de un grup de orașe care își vor disputa dominația și vor obține pe rând supremația: Kish, Ur, Lagash, Umma, mai târziu, *sin și Larsa. Nu există suficient spațiu pentru a se urmări cu detalii dinastiile din aceste state. Mai important este să se menționeze ordinea în care ele și-au exercitat hegemonia în Sumer. După toate probabilitățile, cel dintâi hegemon a fost Kish-ul

sub Mesilim, rege cunoscut dintr-un text comemorativ din Lagash ca arbitrând un conflict între Umma și Lagash. Este posibil ca, în dinasticul timpuriu, regi ca Meshkalamduk și Aannipada să fi realizat o performanță asemănătoare. Stindardul din M 779 de la Ur sugerează succese militare. Lagash-ul sub doi regi, Eannatum și Entemena, va obține cele mai mari victorii cunoscute prin monumente (Stela Vulturilor) și texte. Sigur Eannatum a învins Kish-ul, Akkad, Mari (pune capăt unei dinastii din Mari). Evenimentul s-a produs cândva, înainte de 2445 î.H. Entemena triumfă asupra Ummei. În sfârșit, ultimul rege din Umma, Lugalzaggisi, va impune supremația acestui oraș, poate între 2375-2350 î.H. Cu această importantă domnie se încheie epoca clasică a orașelor-state sumeriene. În jur de 2350 î.H. se produce o schimbare majoră. Neamul semitic al akkadienilor prin Sargon cel Bătrân răstoarnă, în favoarea sa, situația. Pentru prima oară în istoria Sumerului se realizează o unificare personală a zonei. Această tentativă o făcuse și Lugalzaggisi atunci când adoptă o titulatură universalistă „Enlil a cucerit pentru el toate pământurile de la Marea Inferioară la Marea Superioară”. Unificarea zonei nu va deveni o realitate palpabilă decât în perioada dinastiei sargonide (cca. 2350-2200 î.H.). Invazia gutilor și lunga durată a dominației lor asupra spațiului sumero-babilonian vor provoca schimbări fundamentale.

4

b. Dinastia sargonidă

Nu există suficiente elemente pentru reconstituirea originii și ascensiunii dinastiei sargonide a Akkadului. O serie de legende de dată târzie, neobabiloniene inventează o origine umilă pentru Sargon cel Bătrân. Ceea ce se poate afirma cu siguranță este faptul că Sargon domnea peste un grup de vorbitori de limbă estsemitică, cea mai veche cunoscută în texte, și că prestigiul regatului creat a făcut ca o limbă vorbită de o populație la origine predominant pastorală, cu o cultură rudimentară în raport cu cea sumeriană să devină un vehicul de civilizație, instrument al administrației și limba documentelor diplomatice în Orientul mijlociu și până târziu.

Acest fenomen a fost consecința a două procese paralele - însușirea complexă a civilizației sumeriene și eliminarea sumerienei ca limbă vernaculară. Fără nici o îndoială că un asemenea proces nu ar fi avut loc fără o prezență timpurie a akkadienilor în Mesopotamia și fără parcurgerea unei etape în care cele două culturi s-au întrepătruns.

Trei aspecte importante trebuie să fie reținute în legătură cu această perioadă. Unul privește efortul de stabilizare a țării prin eliminarea tensiunilor ancestrale dintre cetățile sumeriene. Este o politică de forță, care a adus, sub ascultarea lui Sargon, Uruk-ul, Ur-ul, Umma, Lagash, Mari. Concomitent, începe elaborarea unei administrații unitare și este dezvoltată o doctrină nouă a puterii regale. Este fondată, în apropierea orașului Sippar, capitala noului regat. Succesorii lui Sargon, în special Manishtusu, vor proceda la extinderea proprietăților regale prin cumpărarea de pământ (v. textul actului de vânzare-cumpărare). Nu este singura sursă de înavățire a regilor akkadieni. Și Sargon cel Bătrân, și succesorii lui până la Naramsin inclusiv au dublat politica de cucerire, care s-a finalizat prin controlarea zonei Habur, a Eblei și anexarea Elamului, transformat de Naram Sin într-o provincie administrată de un guvernator akkadian, cu o politică de încurajare a comerțului la lungă distanță,

il (Assur și Ninive)
de

tolerare a unor colonii de cetățeni străini („fiii din Meluhha" în teritoriul Lagash-ului), deschiderea drumului maritim prin golful Persic și insula Bahrein spre gurile Indus-ului. Se pare că spre apus, limita maximă a expansiunii a fost atinsă sub Naram Sin,, care-și extinde influența în Ammurru și Byblos.

Politica economică agresivă reprezintă cel de-al doilea aspect important al perioadei akkadiene. În sfârșit, trebuie luată în considerare structurarea, în ciuda respectului manifestat față de unele particularisme locale, a unui regat relativ unitar, în care regele dispune de două instrumente de putere: o armată de mercenari, care-i asigura succesele militare și extinderea limitelor puterii sale, și o ideologie legitimă exprimată într-o titulatură nouă de tip universalist - „rege al Sumerului și Akkadului, al celor patru regiuni", ce se adaugă unui titlu anterior de „rege din Kish", care conferea doar dreptul de a arbitra în conflictele dintre cetățile sumeriene. Este neîndoios că această titulatură nouă coincide și cu tendința de a trece de la ideea delegației divine la natura divină a persoanei regale. Capul de bronz de dimensiuni naturale găsit în templul lui Ishtar de la Ninive ca parte a ofrandelor de fundație făcute de Manishtusu, alte două fragmente descoperite la Lagash și a treia piesă de la Kish prezintă o trăsătură comună cu portretul lui Naramsin de pe Stela Victoriei: perechea de coarne de pe cap. Este vorba de un detaliu care sugerează că deja cu Manishtusu divinitatea regelui devine o componentă a ideologiei politice.

Din păcate, succesorii lui Naram Sin nu mai sunt capabili să mențină controlul asupra acestui imens spațiu. Sharkalisharri (cca.2250 î.H.) nu poate face față revoltelor cetăților cucerite, presiunii unor atacuri din afară (gutium și Elam, care se ridică sub o nouă dinastie). Pierderea puterii se materializează în renunțarea la titulatura triumfalistă și în revenirea la formula inițială de „rege al Akkad-ului".

Regii care i-au urmat nu pot face față stării de anarhie și nu pot opune rezistență hegemoniei gutilor, care se menține pe o durată de 125 de ani. În ciuda acestei prezențe și presiuni, unele din statele sumeriene reușesc nu numai să supraviețuiască, dar să și prospere și să-și asume organizarea revanșei. Cea mai prosperă cetate rămâne Lagash-ul, care găsește o soluție de menținere a autonomiei sub o dinastie inaugurată de Ur-ban și continuată prin cei trei gineri, între care se numără Gudea, precum și de fiul și nepotul acestuia din urmă. De oarecare libertate temporară se bucură Ur-ul. Și mai ales Uruk-ul, prin Utu-hegal (cca.2116-2110 î.H.), rege din dinastia a IV -a; acesta, proclamându-se rege al Uruk-ului, al celor patru regiuni, și plasându-se sub oblăduirea lui Enlil, Innanei și a lui Gilgamesh, obține victoria asupra regelui gutilor, Tirigan. În ciuda succesului repurtat, Uruk-ul nu-și poate menține puterea. De vidul creat va beneficia Ur-Nammu, întemeietorul dinastiei a III-a din Ur, care a dat o ultimă epocă de strălucire Sumerului.

c. Dinastia a III-a din Ur

Această dinastie poate fi considerată moștenitoarea unei duble tradiții. Cea sumeriană, exprimată, cu precădere, în revenirea la limba sumeriană ca limbă a administrației, în efortul de restaurare a sanctuarelor ruinate și în restabilirea obligației regale de a instaura starea de armonie socială. Și cea akkadiană, marcată de efortul de unificare a zonei, conjugarea cuceririi cu o politică economică activă, eluarea titulaturii regale universaliste. Acest efort se vădește cel mai bine în Promulgarea celui mai vechi cod cunoscut din această zonă -codul lui ITr Namm., în

redeschiderea vechilor trasee comerciale legate de schimbul la mare distanță, inclusiv cel maritim, încurajat de întemeierea, la Diqdikah, a primului port la Goful Persic. Sunt reactivate vechile colonii akkadiene, cum este cea de la Assur, și începe un proces de colonizare dincolo de Eufrat, în zona Habur. Mari capătă o funcție deosebită în controlul comerțului cu nordul Siriei și Egeea. Sub Ur Nammu, dar mai ales sub Shulgi (2093-2046 î.H.) se structurează administrația la nivel central și la nivel provincial, creându-se un aparat funcțional de carieră, subordonat direct regelui.

De asemenea, este realizat sistemul economic palatial bine cunoscut pe baza tăblițelor de la Ur și Drehem. Pe baza acestor texte a fost posibilă reconstituirea distribuției, în teritoriu, a atelierelor sau „Caselor regale”, a modului de recrutare și de salarizare a forței de muncă, a dimensiunilor și modului de punere în valoare a pământului.

Trebuie subliniat că regii din dinastia a III-a din Ur au creat un model de administrație și de evidență, care va fi copiat sau imitat fie de state succesoare, fie în afară. Regii din aceeași dinastie au creat și tipologia tratatelor internaționale, precum și tipul de sacrificii care se aduceau cu această ocazie. Mai multe texte de la Mari (ARM II, 17 și ARM II, 37) atestă înlocuirea caprelor și cățelilor cu un măgaruș, la ceremoniile de ratificare a tratatelor.

După Shulgi, Ur-ul intră într-o perioadă de ușor declin pentru ca sub Ibbi-Sin (2027-2003 î.H.) să se producă catastrofa. Autoritatea regelui este contestată de Eshnunna, Der, Isin, Lagash și Larsa. Această stare de revoltă a fost agravată de atacurile Elamului și de invazia amorrită.

Prima dinastie care încearcă să refacă tradiția Ur-ului este cea din Isin. Sub Ishme-Dagan și Lipit-Ishtar (1934-1924 î.H.), Isin este obligat să se replieze sub amenințarea Larsei (câtre 1930 î.H.) și a Assur-ului, condus de regele Ilushumma. Această fragmentare politică a facilitat pătrunderea amorriților, instituirea de dinastii amorrite la Larsa, Uruk, Mari, Assur, Eshnunna. Dinastia amorrită cea mai importantă este cea din Babylon.

d. Dinastiile amorrite

a. Mari

Primul rege din Mari care apare în liste sumeriene poartă numele de AN.BU și este consemnat în legătură cu o danie a lui Mesannepada. Următoarele nume însă sunt nume semitice - Iliser, Lamgi, Iku(n)-Shamas. Titlurile care le poartă trădează aceeași origine: sarru. ish akku. rabu. Cu epoca contemporană cu dinastia a III-a din Ur încep să apară numele regale teofore, ca Ishme Dagan, Iahdum-Lim (1823-1810 î.H.), Iaggid-Lim, ultimul fiind Zimri-Lim, contemporanul lui Hammurabi (1782-1759 î.H.).

Mari a avut o poziție geografică privilegiată. Constituia un avantpost în drumurile care legau Mesopotamia de țărmul egeeo-mediteranean. Controla comerțul cu staniu, lemn de construcție, pietre, vin și uleiul de măsline și monopoliza legăturile cu Creta. Pășunile întinse constituiau o sursă de venituri pentru rege, care practica sistemularendării lor unor grupe de păstori transhumanți. De asemenea, obținea beneficii imense în calitate de cel mai mare creditor. Bogăția, „... „...> c-; fi rAonfiil rpcjlnr rip la Mari sunt ilustrate de splendidul palat dezgropat

de Parrot la Tell Hariri. Din păcate, acest oraș-stat va dispărea ca urmare a politicii expansioniste promovate de Hammurabi (1758 î.H. ?). De subliniat că Hammurabi nu s-a mulțumit să-l debarce pe fostul său aliat, ci a distrus chiar orașul.

b.Babylonul

Grupul amorrit instalat în Mesopotamia centrală și-a concentrat atenția asupra Babylonului, oraș existent deja în timpul dinastiei a III-a din Ur, fiind administrat de un șef cu titlul de *ensi*. Din 1894 î.H., sub Sumuabum și Sumulael, Babylonul începe să dea semne de autonomie și de extindere a autorității sale. O serie de orașe ca Dilbat, Sippar, Kazallu, Kish și Maradîi sunt subordonate. Forța dinastiei amorrite a Babylonului este în creștere cu Sinmuballit (1842-1792 î.H.) și cu Hammurabi (1792-1750 î.H.) Imperiul babilonian este opera exclusivă a lui Hammurabi, care desfășoară o politică abilă, combinând diplomația, atacul surpriză și forța. Treptat, sunt aduse sub ascultare Larsa, Uruk, Eshnunna, alte centre sumeriene, astfel încât în jur de 1760 î.H. este controlat vechiul teritoriu al Sumer-ului și Akkad-ului. Scurt timp mai târziu este eliminată concurența orașului Mari și este adusă sub ascultare Assiria (1753 î.H.), punându-se astfel capăt primei etape din istoria regatului asirian. Ca urmare a acestor succese, Babylonul devine cel mai important stat din Orientul mijlociu, influența lui exercitându-se până în spațiul egean, în Canaan, Elam și Asia Mică.

Pe plan, intern efortul lui Hammurabi s-a concentrat asupra unificării instituțiilor și a normelor juridice, formării unei armate permanente și organizării schimbului la mare distanță. Din păcate, cu excepția codului de legi, care reprezintă o sursă majoră de informație, lipsesc arhivele de palat care să permită reconstituirea, în detaliu, a sistemului administrativ.

Arhiva regală de la Mari suplinește numai parțial această lipsă, întrucât analiza comparativă a celor două serii de documente dovedește existența unor deosebiri importante între Mari și Babylon, deși elementele comune nu lipsesc. Această operă însoțește și explică creșterea absolutismului regal. Din păcate, această operă era strict personală și soliditatea ei era bazată pe prestigiul regelui. Cea mai gravă rădăcină a acestei structuri o constituie imposibilitatea realizării unei osmoze. Mesopotamia continua să fie o zonă extrem de diversă din punct de vedere etnic, lingvistic, politic și social. De aici a rezultat și criza economică și socială înregistrată în timpul succesorului său - Samsuiluna. Babylonul intră într-un declin rapid. Treptat, o serie dintre supuși încearcă să iasă de sub tutela Babylonului. Paralel cu acest fenomen, elemente etnice noi (hurriții prezenți în zonă încă din perioada dinastiei akkadiene) ocupă o serie de regiuni, cum ar fi cursul Zabului Mic. în sec.XVI î.H., regatul hurrit sau mitannian începe o politică de expansiune. Lovitura cea mai importantă va fi dată de hitiți. În anul 1595 î.H. se produce catastrofa, tatăl dat de Mursil I va distruge orașul. De această împrejurare vor profita un «up de munteni, care presău încă din vremea lui Samsuiluna Babylonul. Gandash Agum I deschide dinastia kassită a Babylonului, care numără 32 de regi.

Seria babiloniană kassită începe efectiv cu Burnaburiash I. Din păcate, istoria acestei perioade este extrem de obscură. Contextul politic general explică în mare măsură lipsa de anvergură a acestei dinastii: ridicarea regatului mittanni, hittit și medio-assirian. Pentru o scurtă perioadă, regii kassiti par să fi câștigat un oarecare Prestigiu. O sugerează corespondența dintre Karaindash. Kadashman F.niil T *;

Burnaburiash II cu Amenhotep III și Amenhotep IV, descoperită la Tell el Amarna. Relații presupunând schimb de daruri între suverani, între Egipt și Babylon, se mențin până la sfârșitul dinastiei ramesside. Reorganizarea statului assirian și promovarea politicii expansioniste au făcut ca, sub Tukulti-Ninurta I, Babylonul să devină o simplă provincie assiriană. După modelul binecunoscut, numai de regele (Kashtiliash) a fost luat în captivitate, ci și zeul Marduk. Din acest moment, Babylonia va fi administrată de un trimis desemnat de regele Assiriei. Trebuie adăugat că asupra zonei nu presa numai Assiria, ci și Elamul, care cunoaște o nouă renaștere sub Untash-Napirisha.

c. Assiria

Assiria are o istorie sinuoasă, care se întinde pe o durată imensă de timp, și anume din perioada akkadiană până la 612 î.H., când Ninive este cucerită și distrusă de o coaliție medo-neobabyloniană. Perioadele cele mai glorioase din punct de vedere militar sunt epoca medie și cea neoassiriană. Perioada de început, legată de interese comerciale akkado-sumeriene și locale, poate fi considerată o epocă de extraordinară prosperitate. Această prosperitate se explică nu numai prin funcția de punct de tranzit și de control, pe care o deținea Assur-ul, ci și printr-o politică economică agresivă bazată pe colonii - așezări fondate în Siria și Anatolia, colonii ce reprezentau intermediarii între Assur și șefii diferitelor comunități locale în mijlocul cărora s-au instalat. O arhivă imensă descoperită la Kanesh, o altă mai modestă de la Hattusas au făcut posibilă reconstituirea obiectului, naturii și dimensiunilor acestor tranzacții, ca și a modului de organizare a așezărilor respective.

Assiria începe cu o structură de tip oraș-stat rezultat dintr-un proces de colonizare. Din punct de vedere instituțional, faza veche din istoria Assur-ului poate fi divizată în două mari secvențe. *Perioada de început* este cunoscută prin arhivele de la Kanesh, în care statul este dominat de o aristocrație comercială și în care instituțiile principale sunt adunarea orașului, sfatul bătrânilor și un magistrat eponim - limmu. Peste această structură originală s-a suprapus, după invazia amorrită, o instituție nouă - regalitatea. În faza aceasta, regele nu dispune de întreaga autoritate întrucât, din punct de vedere economic, puterea lui era mai puțin importantă decât a aristocrației. Dovada o constituie faptul că regele este doar copărtaș la tranzacțiile comerciale, nu deține, ca în totalitatea statelor orientale, monopolul schimbului la mare distanță. Pe de altă parte, societatea Assur-ului pare să fie extrem de tradiționalistă, ceea ce explică rolul pe care continuă să-l joace vechile instituții republicane.

Poate că și poziția specială a Assur-ului (foarte probabil și Ninive) de colonie akkadiană la origine, dependența nemijlocită de regii întemeietori (Sargon, Manishtusu) explică absența instituției regale. *Cea de a doua perioadă* este inaugurată de uzurparea lui Shamshi-Adad I (cca.1814-1782 î.H.). Din acest moment apare tendința de trecere la un stat teritorial, în care regele, promovând o politică de centralizare a puterii, preia funcțiile importante în plan economic și militar și recurge la două modalități de legitimare -charismatismul persoanei sale, demonstrat prin succese militare, și delegația puterii de la o divinitate cu aspirație universală - zeul Assur.

Ascensiunea Assiriei este continuată și sub Ischme Dagan (1781-1720 î.H.). -
 *-: — i., j~ A—;,,,<.,, ,c..™, a«c,,i,,i Mari. unde construiește un templu dedicat

lui Dagan. Fiul acestui rege, Iasmah-Addu, este instalat ca vicerege în Mari. Dar, destul de repede, începe un proces de dezintegrare. Factorii responsabili trebuie căutați în opoziția aristocrației comerciale, deposedată de privilegiile ei, și în incapacitatea de a se găsi o formulă administrativă centralizatoare, funcțională. Se adaugă o serie de revolte (Eshnunna, Mari). Cele mai grave amenințări veneau din afara: Babylon și Mitanni. Rezultatul a fost dezmembrarea țării și, în cele din urmă, anexarea ei, fie de Mitanni, fie de Babylon.

Numai dispariția regatului hurrit, agonia regatului hittit și a aceluia babilonian au creat condiții favorabile refacerii statului assirian. De data aceasta este vorba de o operă nouă în care s-a finalizat, prin funcția militară a regelui, statul teritorial. Acest proces începe din sec. 14 î.H., dar adevărații fondatori ai imperiului sunt Assuuballit I (1366-1330 î.H.), Adadnirari I (1307-1275 î.H.), Salmanasar I (1274-1245 î.H.) și Tukulti-Ninurta I (1244-1208 î.H.).

Cea mai importantă performanță a ultimului rege este extinderea teritoriului spre nord (până în zona lacului Van), spre Est, în zona Munților Zagros, spre Sud, unde anexează Babylon-ul. Se pare că în Vest a depășit Eufratul și a atins țărmul Mediteranei. Din punct de vedere al structurilor interne, trebuie notate extinderea domeniului regal prin cucerire, concentrarea forței de muncă pe proprietățile regale, dezvoltarea unui rudiment de administrație dublat de un sistem de relații vasalice, implicarea regelui în activități economice paralel cu desfășurarea unei politici militare sistematice. Foarte probabil că din aceeași perioadă datează și elaborarea legilor assiriene recuperate parțial de la Ninive. Poziția regelui explică transferarea centrului vieții economice, militare, administrative și politice la palat. Oricum, judecând după conținutul unor articole din legile assiriene, rezultă natura extrem de arhaică a societății assiriene.

Nu se cunosc împrejurările în care această lume se prăbușește. Există mai multe cauze posibile: o ridicare a Elamului sub Shoutrouk-Nahhounte, o mișcare a arameilor care i-ar fi obligat pe assirieni să se replieze. Sigur este faptul că după o scurtă perioadă de declin Assiria renaște.

Din sec.X-IX î.H., începe perioada târzie. Abia acum se poate vorbi de constituirea unui veritabil imperiu, Assiria atingând limitele maxime ale expansiunii. Prin Salmanasar III, Shamshi Adad V (721-720 î.H.), Adadnirari III (727-722 î.H.), Tiglathpalassar III (745-727 î.H.), Salmanasar V, Sargon II (722-705 î.H.), Sennacherib (705-689 î.H.), Asarhaddon (689-668 î.H.) și Assurbanipal II (668-646 î.H.), Assiria anexează sau controlează întreaga Mésopotamie, Media, Persia, Elam, Urartu, Kaskemish (713 î.H.), regatul lui Israel și Egiptul. Este cel mai întins imperiu cunoscut până atunci și a cărui fragilitate s-a încercat să fie contracarată printr-o reformă militară și administrativă, datorată lui Tiglathpalassar III, și prin accentuarea absolutismului regal.

Un număr mare de texte recuperate din mai multe palate (Ninive, Nimrud, Khorsabad) atestă accentuarea etatismului, concentrarea tuturor pârghiilor de putere în mâna regelui, folosirea de soldați profesioniști, protejați prin lege (ei și familiile lor) și plătiți prin sistemul acordării de loturi ereditare, controlul modului de administrare a provinciilor prin sistemul prestării jurământului de credință față de rege de către guvernatori, găsirea unor soluții pentru a evita rebeliunile (deportările) etc.

Ultimul mare efort militar se pare că a secătuit forța Assiriei Assurbanipal II ocupă și distruge Susa (646) și ajunge până la Theba. Efortul militar, dislocarea de

trupe pe distanțe prea mari, atacurile sciților, rebeliunea Babylonului și a mezilor au pus capăt ultimei perioade din istoria Assiriei. O coaliție medo-babyloniană organizată de un fost guvernator al Babylonului, Nabopalassar, dă lovitură de grație prin atacarea și cucerirea orașului Ninive. Ceea ce a supraviețuit dezastrului s-a grupat în jurul Karkemish-ului.

d. Babylonul târziu

Cunoaște o strălucire extraordinară și o faimă care a depășit hotarele Asiei anterioare în perioada singurului rege important - Nabuchodonosor II. Renașterea Babylonului nu este un eveniment brusc. Orașul cunoaște perioade de prăbușire sau de reviriment chiar prin bunăvoința sau reaua voință a regilor asirieni.

Chiar și în perioada dominației asiriene, textele menționează existența unei dinastii (a X-a) care grupează 19 regi de origini diverse, dominând între 732 și 606 î.H. În realitate, regi asirieni (v. Sargon II) se proclamă regi ai Babylonului și iau, cu această ocazie, un nume de întronare specific.

Sigur, tendințe de autonomie există, ceea ce provoacă reacții dure din partea Assiriei. Este cazul lui Senacherib, care distruge Babylonul, aducându-l într-o stare de ruină. O situație nouă este creată prin dispariția lui Assurbanipal II. Nabopalassar, guvernatorul asirian al Babylonului, participă la o coaliție care a reușit să elimine acest imperiu. Fiul și succesorul lui, Nabuchodonosor II, a contribuit la refacerea prestigiului acestui centru. Pe de o parte, datorită succeselor militare: cucerirea Iudeii și aducerea evreilor în captivitate babilonică, a Tyrului, pătrunderea în Egipt până în Delta. În plan intern, sunt de remarcat opera de construcție (zidurile de incintă, palatul faimos, calea sacră, temple) și transformarea Babylonului în cel mai important centru comercial și bancar. Succesorii săi, Nabonid și Baltazar, nu sunt capabili să continue această operă. Nu numai că nu sunt în stare să mențină controlul asupra regiunilor cucerite, dar nu pot face față presiunii militare persane. În 539 î.H. are loc o primă înfrângere, soldată cu predarea orașului Sippar. Un an mai târziu (538 î.H.), Babylonul își deschide porțile în fața armatelor lui Cyrus. O proclamație dată aici marchează preluarea, de către regele persan, a titulaturii regale sumero-akkado-babyloniene. Babylonia devine o satrapie guvernată, imediat după cucerire, de către Cambyse, fiul și prințul de coroană desemnat al lui Cyrus. Perioada inaugurată de Nabopalassar figurează ca a 11-a dinastie a Babylonului (cca. 625-538 î.H.).

5. Stat și administrație. Regalitatea

Nu există elemente suficiente pentru a reconstitui natura regalității și tipul de administrație. Fără îndoială că inventarea scrierii și constituirea primelor „arhive” alcătuite din tăblițe economice și numerice presupun începuturile formării unui aparat administrativ, ținerea de evidențe contabile.

Folosirea sigiliului și a procedurii sigilării, apariția mormintelor unor purtători de sigiliu constituie argumente suficient de serioase în sprijinul acestei idei. Nu știm nimic în legătură cu atribuțiile care le reveneau și titlul pe care-l

p
formula p
ș
formulă p
ș
religioase. Nici pentru perioade mai recente (presargonida și sargonida) nu exista

purtau. După cum nu se cunoaște titulatura liderului comunității, nici nu se pot
d dăt și / 5f Wi laice și

formații mai consistente. Sigur a început să se constituie o administrație în timpul dinastiei akkadiene. Ideea este sugerată de faptul că, după uce Susei, Naram Sin numește un guvernator. Nu știm pe ce criterii era electionat. Nu există nici o îndoială că fidelitatea față de rege rămâne principalul motiv luat în considerație. Nu trebuie uitat că este vorba de un teritoriu extramesopotamian. În cazul centrelor sumeriene este de bănuț că au fost respectate tradițiile locale, regii akkadieni limitându-se la respectarea credinței și la îndeplinirea sarcinilor fiscale. Promovarea politicii comerciale active presupune și existența, alături de regi, a unor coordonatori de compartimente specializate, a unui corp de scribi care stăpâneau ambele limbi (akkadiană și sumeriană).

Abia începând cu dinastia a III-a din Ur, datorită numărului mare de arhive regale, descoperirii, în texte canaanite (Ebla, Ugarit, Emar), de manuale notariale sau de scribi, există siguranța constituirii unei duble administrații - la nivel central și la nivel provincial. Vârful acestei administrații este regele. În fiecare provincie au fost desemnați doi funcționari: unul civil, cu titlul de ensi, și unul cu atribuții militare, shagin. Sarcinile principale ale acestor funcționari constau în supravegherea instalațiilor hidraulice, perceperea impozitelor și menținerea ordinii. Acești doi funcționari aveau și subordonați: aga-ush, nu-banda, mashkim și sukkal, fiecare dintre ei având atribuții specifice. De notat că aceste funcții puteau fi ocupate prin desemnare sau cumpărare. Curieri și spioni („ochii și urechile regelui”) făceau legătura între centru și diferitele provincii.

La nivel central, sub rege, se află un șef al cancelariei regale, în același timp și șeful corpului de control și al curierilor - sukkalmah. Există o scară ierarhică funcționarească reconstituibilă. Se pornește de la funcția de sukkal (curier) pentru a accede la aceea de sukkalmah, ensi sau shagin.

Un sistem apropiat de acela din Ur trebuie admis pentru Babylon și Mari, mai ales, în ceea ce privește gradul foarte accentuat de centralizare. La Mari, regele delegă unele din atribuțiile sale unor funcționari specializați. De exemplu, rabi Amurrim este șeful departamentului relații externe, dar are în administrație și pășunile regale, cu drept de arendare și fixare a cuantumului arende. Știm, de asemenea, că uneori obligațiile militare ale regilor erau transferate unor generali care aveau dreptul de a păstra o parte din pradă și din captivi. Există siguranța că începuse să se constituie și o administrație a palatului. De exemplu, sclavii palatului erau supravegheați de un șef - sut res wardim.

Date interesante provin din spațiul assirian, chiar dacă structurile administrative nu au atins niciodată rafinamentul acelora din Ur, Babylon sau Mari.

Așa cum s-a amintit mai sus, organul suprem în Assur (în perioada timpurie) este reprezentat de sfatul bătrânilor în calitate de organ consultativ al adunării cetății. Sfatul dispunea de un spațiu pentru întruniri (bit alim). Organismul subordonat era sfatul coloniei de la Kanesh (bitKarim). Prin rotație, persoane din j! V!e. "!" mai ilustr e ocupau magistratura eponimă - lim'mu. După toate Probabilitățile, nici o decizie a consiliului nu era valabilă fără aprobarea adunării rasului Assur. Pentru transmiterea dispozițiilor de la centru spre colonii și pentru stabilirea legăturilor cu autoritățile locale era folosit un corp de „mesageri”.

O dată cu structurarea statului teritorial și a imperiului assirian, se elaborează ?" o administrație. Centrul acestei administrații se deplasează din „Casa” sfatului și a agistratului eponim în palatul regal pentru că aici își are reședința vicarul lui oȘnur (ishshak Ashur). Tendințele absolutiste și universaliste ale regelui sunt legitimate prin această formulă și fac din cultul lui Ashur o religie de stat.

În această calitate, regele devine mediator între oameni și între oameni și zei. Ca urmare, vechile instituții (adunarea, sfatul, limmu) își pierd importanța sau dispar. Se presupune (Kininier-Wilson) că imperiul era administrat la patru nivele: *primul era cel central* cu focus-ul la palat, unde evoluează un sistem birocratic nu prea bine definit și în care specializarea nu era un criteriu prea important. Sigur este doar faptul că nu s-a produs, ca în Ur, o separare strictă între funcțiile militare și cele civile. Și nici nu a avut loc o disjunctură foarte riguroasă între conducerea birourilor centrale și administrația provincială. Așa se explică faptul că unii șefi de departamente cumulau și funcția de guvernator. Un edict regal din sec. 13 î.H. pretinde examinarea obligatorie a funcționarilor palatului și a eunucilor înainte de intrarea în funcție. Nu se știe dacă este vorba de alt tip de cunoștințe decât cele pretinse de etichetă. De asemenea, nu se cunosc detalii în legătură cu sistemul de recrutare a funcționarilor dincolo de cele spuse mai sus și de loialitatea absolută față de rege. Texte din sec. 14 î.H. atestă că anumite poziții deveniseră ereditare și că anumite familii se puteau bucura de o foarte mare influență, în principal, prin acumularea de funcții. Se pare că două categorii sociale furnizau pe funcționarii - rabani și sa resi.

La al doilea nivel se află eunucii, din rândul cărora puteau să fie desemnați și guvernatori, chiar dacă nu proveneau din familii influente. Cel de al doilea nivel al administrației este cel provincial. Condiția esențială în desemnarea guvernatorilor rămâne loialitatea față de rege, probată printr-un jurământ de credință reînnoit anual. *Cel de al treilea nivel* este reprezentat de instituțiile care funcționează în orașe sau în fruntea unor comunități rurale. Scopul acestor instituții era de a asigura colectarea de taxe și îndeplinirea obligațiilor militare. Mesageri, controlori, informatori asigurau circulația rapidă a știrilor de la centru spre periferie sau în sens opus. Foarte important rămâne rolul heralzilor regali, a căror misiune era aducerea la cunoștință, în piețele publice, a ordinelor și edictelor regale. *Al patrulea nivel*, reprezentat de administrarea templelor, nu prezintă interes în acest context.

Aceleași dificultăți subsista și în ceea ce privește începuturile și natura regalității.

Listele regale notează coborârea regalității din cer în puncte diferite din Sumer, în cele două etape întrerupte de potop. Mai întâi, la Eridu, de unde a fost transferată la Bad-Tibira, Larak, Sippar și Shuruppak. Nivele arheologice foarte timpurii descoperite la Eridu și Shuruppak susțin o structurare a statului foarte devreme. După potop, regalitatea ar fi coborât din cer la Kish. Există niște similarități între aceste etape. Este vorba de importanța reală deținută de Shuruppak și Kish în raport cu celelalte centre sumeriene. Nu avem suficiente elemente pentru a sesiza condițiile instituirii regalității și nici nu cunoaștem foarte bine titulatura și atribuțiile regelui. Dacă luăm în considerare datele de la începutul acestui capitol și alte texte precum Epopoea lui Gilgamesh și Enmerkar și stăpânul din Aratta rezultă că este vorba de persoane charismatice, care au demonstrat, prin fapte ieșite din comun, că beneficiază de sprijinul divinității. În ceea ce privește modalitatea de desemnare a statutului, și Gilgamesh, și Enmerkar poartă doar titlul de En.

Primul rege care poartă titlul de lugal este Mebaragesi din Kish. Apariția noii titulaturi coincide cu o perioadă în care elementul legitimator devine victoia. Dovada o constituie monumentele comemorative din Lagash și stindardul de la Ur. Trebuie subliniat însă că numele regale care apar pe obiecte din morminte nu sunt însoțite totdeauna de titlu, de exemplu, Meshannipada sau Meshkalamdug. Este vorba de o tendință de laicizare a regalității. Numai în noul regat babilonian se întâlnește o situație aberantă.

M a b o . este rege - preot și își neglijează obligațiile laice în favoarea celor religioase. În epoca akkadiană, titulatura regală se complică corelativ cu creșterea absolutismului regal și apariția aspirației la puterea universală. Această titulatură, care exprimă parțial o realitate (rege al Sumerului și Akkadului), parțial o dorință de luare în stăpânire a universului (rege al celor patru părți ale lumii), se suprapune pe un transfer de sacralitate de la instituție („căzută din cer”) la persoană. Expresia materială a acestui transfer o constituie adoptarea de nume teofore (cu Naram Sin) și a unor noi regalia (și anume, adoptarea tiarei cu coarne, semnul sacralității persoanei). Această ultimă tendință apare deja la succesorii lui Sargon cel Bătrân, și anume Rimush și Manishtusu după cum o dovedesc statuile de fundație descoperite în ruinele templului lui Ishtar de la Ninive. La Babylon și Mari, legătura specială dintre rege și o divinitate este subliniată de hierogamie (Hammurabi) și de ceremonia de investitură (Mari, Babylon).

Prevalența funcției militare și proclamarea sacralității persoanei regale au dus la disocierea funcției laice de cea religioasă. Numai în unele cetăți, ca Umma, un mare preot este și rege. În mod normal, marele preot este desemnat și subordonat regelui. Atribuțiile militare sunt dublate de două funcții inseparabile de rege: funcția de legiuitor, manifestată prin edicte sau legi, și cea de judecător suprem. Uneori, această obligație, care constă în reîntronizarea armoniei generale, se realizează prin măsuri dure de genul acelor luate de Urukagina (cca. 2380 î.H.). De asemenea, regele garantează prosperitatea țării. Nu știm dacă această evoluție a atras, în mod obligatoriu, și onoruri speciale aduse regelui. În regatele amorrite (Isin, Larsa, Mari, Assur), adoptarea de nume regale teofore devine o practică curentă. Supradimensionarea valorii victoriei și a sacralității persoanei regale sau a funcției de intercesori între oameni și zei o regăsim în Assiria. În sfârșit, nu trebuie pierdută din vedere susținerea prestigiului prin lucrări monumentale fastuoase chiar ieșite din comun: înălțarea sau refacerea palatelor, întemeierea de orașe sau redimensionarea lor (v. Ninive și Nimrud), consacrarea de temple (aceste activități reprezentând apanaje exclusiv regale), construirea de căi de navigație (terestre sau pe apă), construirea de apeducte (v. opera lui Senacherib).

Fără îndoială că în analiza titulaturii regale trebuie să se discearnă măsura în care aceasta este confirmată de realitate sau exprimă doar o voință, o intenție sau pur și simplu este o formă de manifestare a megalomaniei. Un exemplu în această privință poate fi oferit de unii regi din dinastia a III-a din Ur, care păstrează formula de „rege al celor patru regiuni” fără ca realitatea să o justifice.

Se poate adăuga că puterea se bazează pe legăturile personale dintre rege și subordonații săi, pe loialitatea funcționarilor și pe armatele de mercenari. În momentul în care echilibrul dintre acest elemente se tulbură, asistăm la reinstaurarea stării de anarhie.

6. Economie și societate

Dezvelirea integrală a unor palate (Mari, Ninive) și recuperarea mai multor Sere de arhive (Shuruppak, Ur, Drehem, Mari, Ninive), existența mai multor texte legislative, edicte, serii de contracte (de împrumut, de vânzare - cumpărare, de căsătorie etc.) au făcut posibilă reconstituirea tipului de economie și a structurii Societății mesopotamiene pe secvențe politice. Aceste arhive, comparate cu cele de la Ebla, Ugarit, Arapha, Bogazköi, au permis precizarea diferențelor nu numai în

interiorul secvențelor temporale ale lumilor mesopotamiene, ci și între acestea și societăți contemporane învecinate sau mai îndepărtate.

Primul aspect privește controlul exercitat de rege asupra tuturor activităților economice, postura de monopolist pe care el o deține asupra producției meșteșugărești și asupra schimbului, în special, a schimbului la mare distanță. Tendința de concentrare a puterii economice în mâna unei persoane sau grup de persoane este sesizabilă deja la nivelul culturii Uruk III a-b, care a dat primele tăblițe ce conțin liste de obiecte și persoane. Acestui stoc de tăblițe li se adaugă cele contemporane de la Shuruppak, care reprezintă două registre cu persoane ce desfășurau activități economice în diverse centre sumeriene. Este vorba de diferite centre sumeriene, categorii de lucrători (lemnari, lucrători în piele, spălători, olari, argintari, zidari, făcători de coșuri, cioplitori etc.). Nu cunoaștem statutul legal al acestor categorii, dar faptul că sunt înregistrate într-o evidență centrală sugerează că efortul lor este coordonat de rege. Poziția lor poate fi dedusă dintr-o serie de texte religioase sau funerare. Astfel, aflăm că asemenea persoane însoțeau pe proprietar ca ofrande funerare. Mormintele de la Ur amintite mai înainte confirmă valoarea istorică a acestor informații. Cu dinastia a III-a din Ur, sursele devin mai precise și conțin date despre ateliere, lucrători, nivelul producției, stocajul și distribuția mărfurilor, felul în care se realizează controlul la nivelul forței de muncă și al producției, denumirea funcționarilor și a lucrătorilor, condițiile de piață. Arhivele de la Drehem atestă și diseminarea diferitelor tipuri de ateliere în teritoriu, ceea ce înseamnă că acest tip de activitate se desfășoară fie în ateliere localizate într-o aripă a palatului, fie în ateliere dispersate și în funcție de anumite tradiții. Controlul asupra muncii este extrem de riguros. În toate cazurile este vorba de persoane libere din punct de vedere juridic, fie originare din zonă și ajunse în stare de dependență economică dintr-un motiv sau altul, fie captivi. Folosirea prizonierilor ca mână de lucru este clar atestată în cazul Assiriei.

Al doilea sector economic în care regele deține un rol predominant este agricultura. Poziția specială a regelui determinată de faptul că el este deținătorul a unor domenii întinse. Nu este vorba de a fi unicul proprietar. Cel puțin nu în Akkad și Assiria, deoarece există dovezi că, alături de proprietatea regală, există o proprietate privată (comunală sau individuală sau familială). Această realitate este atestată de conținutul actului de vânzare-cumpărare încheiat între Manishtushu și 8 obști, ca și de prescripțiile privind procedeele de înstrăinare a loturilor din codul de legi assirian. Se poate crede însă că regii din dinastia a III-a din Ur, cei din Mari stăpâneau cvasitotalitatea terenurilor arabile și pășunile. O parte din aceste pământuri puteau fi dăruite templelor (într-un procent care nu pare să fi depășit 10%), ca plată pentru servicii (lucrătorilor din ateliere în contul rațiilor alimentare, soldaților în Assiria, Babylon, Eshnunna, pentru serviciile aduse). Practica curentă este aceea a unei duble exploatare a solului - directă, prin „oamenii regelui”, sau prin sistemul arendării contra unui quantum din produse stabilit prin lege (v. Baylon). Mai ales pășunile reprezentau o sursă importantă de venit (Eshnunna, Mari, Babylon).

În ceea ce privește schimbul la mare distanță, regele rămâne unicul organizator, furnizor și garant, după cum o dovedește situația din Ur (dinastia a III-a), Akkad, Assur, Babylon, Mari.

În sfârșit, unii regi obțin venituri excepționale prin dobânzi care ajung până la 30-50%. Obiectul acestui împrumut este mai rar argintul. Kar urca până la 20 sicii,

în mod excepțional, în împrumuturile pe termen lung, se vehiculează cantități mai mari, până la 5 mine de argint (v. ARM, VIII, 37; VIII, 52). De regulă sunt împrumutate cereale din rezervele regelui sau ale templelor până la viitoarea recoltă. Avantajul creditorului se rezumă la obținerea nu numai a dobânzii, ci și a unei forțe de muncă suplimentare prin sistemul garanțiilor cunoscut din Babylon și din Mari.

Modificări substanțiale în ceea ce privește dimensiunile sectorului regal din economie nu se înregistrează decât în Babylonul târziu (sec. 7-6 î.H.). O serie de arhive atestă dezvoltarea unui sector privat important în cămătărie și comerț, chiar crearea unor bănci. Se poate cita familia Egibi, trăitoare în Pahirtu (lângă Babylon). Mai multe documente (peste 26) dovedesc constituirea unui veritabil clan financiar (în jur de 603 î.H.), care desfășoară o activitate deosebită cu partenerii de afaceri. Cea mai importantă operațiune este aceea de credit bazat pe înțelegeri scrise. Mai mulți Kudurru consemnează aceste operațiuni, ca și numele debitorilor. Interesant este faptul că o asemenea anvergură a afacerilor a continuat și în timpul domniei lui Nabuchodonosor II, ceea ce înseamnă că fenomenul diminuării monopolului regal, cel puțin în sfera cămătăriei, se produsese deja.

Folosirea textelor juridice (coduri de legi și edicte) pentru reconstituirea societății mesopotamiene nu este o sarcină comodă așa cum poate apărea la prima vedere. Cauza principală rămâne faptul că nu se fac referiri explicite la categorii sociale și nu sunt prescrise obligațiile și drepturile fiecărui grup sau fiecărei categorii sociale.

Textele legislative conțin un număr de prevederi privitoare la sclavi (obținerea, marcarea, sancțiuni pentru furt, căsătoria, soarta progeniturii, restricții comportamentale etc.).

Alte categorii sociale și poziția lor reală în societate pot fi doar bănuite pornind de la acele prescripții care fac opoziție între persoane de rang și persoane de condiție inferioară.

Nu există nici un alt indiciu care să justifice această opoziție. Lucrurile sunt complicate și de faptul că în unele legi (de exemplu cele assiriene) este introdusă o categorie specială, definită nu în termeni ierarhici („oameni = oameni de rang = awilu” și „cei de rând = muskkenu”), ci în termeni etno-politici și anume „assirieni”. Nu este posibil să se precizeze dacă assirienii din această legislație reprezintă un grup social distinct, eventual cu o poziție intermediară între awilu și muskkenu, sau fac corp comun cu awilu. În acest caz special s-ar putea să fie vorba de o diferențiere subtilă între aristocrația veche, de origine sumero-akkadiană, și elita ammorită.

O altă dificultate este determinată de faptul că nici una din legile cunoscute (Codul lui Ur-Nammu, Codul lui Lipit-Ishtar, legile din Eshnunna, Codul lui Hammurabi) nu reflectă realitatea din epoca redactării lor, ci conține un număr mare de cutume: de exemplu, obligația leviratului și a sororatului, supraviețuirea legii talionului (parțial în codul de legi al lui Hammurabi, în legile assiriene), menținerea proprietății în indiviziune (legile din Eshnunna, legile assiriene) etc.

În sfârșit, nu trebuie pierdut din vedere că, în afara a trei legi (Ur-Nammu, Lipit-Ishtar și Hammurabi), noi suntem în imposibilitate de a preciza perioada exactă a redactării sau a compilării lor.

Condițiile de găsimă (tablăte disparate), lipsa prologului care consemna numele suveranului ce îl promulga, unele similitudini de redactare (de exemplu, între legile din Eshnunna și Codul lui Hammurabi) fac aproape imposibilă precizarea momentului istoric al elaborării lor, cu alte cuvinte, recunoașterea, în prevederile

cele mai recente, a evoluției înregistrate de la cutumă la un anume sistem de drept „modern” și, pe această cale, constatarea transformărilor în plan social și economic înregistrate în societatea care le-a emanat. În același timp, nu trebuie pierdut din vedere faptul că toate aceste legi, inclusiv Codul lui Hammurabi, nu reprezintă o culegere sistematică de norme juridice cu un anume grad de generalitate, aplicabilitate cvasiuniversală, ci sunt o adunare de cazuri concrete cărora li s-a găsit o soluție juridică și care pot servi ca model în judecarea unei situații analoage.

În sfârșit, toate legile al căror prolog s-a păstrat, ca și edictul regale (Entemena, 2430 î.H., Urukagina, 2350 î.H., de exemplu) dovedesc că intenția autorului lor nu a fost aceea de a consemna o realitate dată, ci de a îndeplini o obligație ce revenea instituției regale, și anume, restabilirea armoniei sociale ca parte a armoniei între lumea pământească și cea cerească prin măsuri de protecție luate în favoarea celor umili (săraci, orfani, văduve, captivi etc.).

Cât privește societatea mesopotamiană, informațiile cele mai numeroase sunt cele care privesc familia și căsătoria. Toate legile amintite menționează drept criteriu universal de contractare a unei căsătorii cumpărarea (reală sau simbolică), contra dar (în mod obișnuit).

În toate legislațiile, căsătoria presupune încheierea unui contract scris care poate prevedea (Codul lui Hammurabi) dreptul femeii de a nu răspunde cu persoana ei pentru datoriile contractate de soț înainte de căsătorie. Repudierea poate avea loc numai prin voința unilaterală a soțului pentru comportare nepotrivită (înstrăinarea lucrurilor din casă, adulter sau absența copiilor). Un singur cod de legi (Codul lui Hammurabi) accepta și divorțul la cererea soției, cu condiția ca argumentele să fie justificate și dovedite cu martori. Același cod de legi prevede și dreptul femeii de a-și administra propria avere (zestrea și darurile primite în timpul căsătoriei), cu condiția de a nu le înstrăina și de a le lăsa moștenire copiilor.

Autoritatea revine tatălui, care poate dispune de persoana membrilor familiei, inclusiv de posibilitatea de a-i oferi drept zălog pentru datoriile contractate și neachitate. Această posibilitate nu este consemnată decât în Codul lui Hammurabi și la Mari. Moștenirea favorizează pe primul născut în defavoarea fraților mai mici și a surorilor. Există și unele abateri de la această regulă, de exemplu, menționarea în text a formulei „fiul cel mai iubit” (Codul lui Hammurabi), care nu înseamnă neapărat și cel dintâi născut. Este important faptul că moștenitorul principal are obligația de a constitui „prețul” miresei pentru băieții dezavantajați și „zestrea” surorilor. Un loc privilegiat revine concubinelor sau sclavelor care au născut copii stăpânilor casei. Adulterul este pedepsit cu severitate.

Un detaliu important rămâne lipsa oricărei condiționări de natură socială în contractarea unei căsătorii. Unele legi precizează condițiile de impunere a leviratului (moartea prematură a soțului, existența copiilor minori, lipsa unor susținători).

Cât privește structura socială, nici un cod de legi nu oferă oglinda exactă a realităților în care au fost elaborate. Există doar câteva opoziții evidente: persoane de rang desemnate în Codul lui Hammurabi, legile din Eshnunna, legile asiriene cu termenul de awilu: legile asiriene adaugă la grupul persoanelor privilegiate și pe assirieni și persoane de statut inferior, desemnați cu termenul de muskkenu.

Această opoziție rezultă din natura sancțiunilor care le sunt aplicate pentru delict identice (de exemplu, Codul lui Hammurabi). Nu apare nicăieri nici un fel de justificare, indiferent de natura ei, a acestei realități, nici de natură religioasă,

nici de natură militară. Pentru legislație, opoziția principală pare să fie cea între liber și sclav, cu o diferențiere între liber de rang și liber de condiție inferioară.

Singurele categorii sociale care beneficiază de o tratare specială sunt sclavii, soldații și zâiogii. Articolele privesc prețul unui sclav (Codul lui Hammurabi, legile asiriene, textele din Mari), furtul și marcarea unui sclav cu semne false (Hammurabi), delictul comise de sclavi (spargerea unei case, furt din case), statutul slavei țiitoare - mamă sau nu.

În unele legislații (asiriene), apar condiții sau prescripții legate de modalitatea de apariție în public a sclavelor. Astfel, mai multe articole fac referire la interdicția pentru slave de a se arăta, în public, cu vâl, precum și la sancțiunile prevăzute pentru acei care constată delictul și nu-l aduc la cunoștința autorităților, inclusiv avantajele denunțatorului. Există, de asemenea, (Codul lui Hammurabi, legile asiriene) articole referitoare la drepturile copiilor născuți de o sclavă cu condiția să fie recunoscuți de tatăl lor. Soldații beneficiază, în conformitate cu legile asiriene și Codul lui Hammurabi, de o atenție specială: dețin o funcție ereditară, plătită prin atribuirea unui lot, beneficiază de măsuri de protecție, atât ei (răscumpărare în caz de cădere în captivitate), cât și familiile lor (chiar întreținerea de către palat a soției și copiilor minori) în cazul unei absențe îndelungate (misiuni prelungite în „țări străine”, prizonierat). Această protecție a familiilor soldaților merge până la interzicerea recăsătoriei soțiilor într-o limită de timp prescrisă și în condițiile existenței sau absenței mijloacelor de întreținere (3-5 ani), inclusiv cu menționarea dreptului soțului - soldat asupra copilului născut în absența sa printr-o legătură nelegală.

Indicii cu privire la structurile sociale ar putea fi considerate și datele privitoare la statutul proprietății, în principal, asupra pământului.

Din păcate, prevederile existente în diferite legislații nu sunt foarte explicite. Din aceste motive este necesar să se țină seama și de alte surse: edicte regale (de exemplu Edictul lui Entemena și Edictul lui Urukagina), acte de vânzare-cumpărare cum sunt „Figura cu pene”, inscripția lui Manishtushu, contractele de împrumut din arhivele de la Mari. Toate aceste texte ne oferă un tablou extrem de complex al naturii proprietății: proprietăți regale sau de stat, cumpărate („Figura cu pene”, Manishtushu), administrate direct, cu „oamenii regelui” (Dinastia a IH-a din Ur, Codul lui Hammurabi), sau posedate, în virtutea unui drept eminent, pământuri dăruite templelor cu posibilitatea revocării dăruirii (Urukagina), proprietatea privat-colectivă, aparținând unor obști (Manishtushu) cu drept de înstrăinare liberă sau beneficiind doar de dreptul de preemțiune în caz de vânzare (legile asiriene), și Proprietatea individuală, fără nici un fel de restricții. Diversitatea tipurilor de Proprietate presupune o diversitate de statute sociale. În același timp, dreptul de înstrăinare a pământului (voluntară, silită sau mascată) constituie cauza apariției . \ mgroșării unei categorii sociale, libere din punct de vedere juridic, dar dependentă >n punct de vedere economic și care reprezintă principala forță de muncă pe Pământurile sau în atelierele regale. Efortul lor, contabilizat foarte strict, este dspliatit fie prin atribuirea unui lot, fie prin rații zilnice în alimente și îmbrăcăminte Wr m timpul celei de-a IH-a dinastii, Assiria). Această categorie, care formează srosul acelor muskkenu, nu este în stare să-și depășească condiția, adică să iasă din starea de dependență, întrucât niciodată nu poate produce mai mult decât este ^{ne}cesar întreținerii zilnice. În sfârșit, cămătăria, cuantumul mare al dobânzilor și

sistemul stingerii datoriei prin garanți au dus la apariția unei categorii speciale -zalogii (Codul lui Hammurabi, Mari) și a sclavilor pentru datorii, vânduți în „țări străine” (Edictul lui Entemena).

7. Civilizația mesopotamiană

Civilizația mesopotamiană este produsul unui fenomen sincretic foarte complex grefat pe fondul original sumerian. Acest fenomen se produce cu o anumită periodicitate, fiecare nou strat de populație și de cultură, suprapuse, topindu-se sau făcând corp comun cu civilizația sumeriană. Deși situațiile au fost deja semnalate, ele trebuie să fie reamintite: akkadieni, amorriti, kassiti, aramei și-au abandonat în cvasiexclusivitate tradițiile proprii (în afara limbii și a unor divinități din panteon în cazul akkadienilor; doar câteva divinități din panteonul original în cazul kassitilor). Deși păstrează o serie de divinități canaanite (El, Hadad, Anat, Baal), arameii au preluat panteonul sumerian. Chiar și grupe care au intrat în contact trecător cu Mesopotamia, cum au fost hurriții, au preluat scrierea, teme mitologice, divinități din panteonul sumero-akkadian.

Una din componentele civilizației mesopotamiene, cu o foarte mare putere de difuziune, este scrierea, care parcurge trei etape majore. O primă etapă este caracterizată prin scrierea pictografică, ilustrată prin tăblițele din Uruk III—IV, din zona Eanna a Uruk-ului (databilă pe la cca.3300 î.H.). De această etapă se leagă apariția tăblițelor numerice și economice. Un progres notabil se înregistrează o dată cu trecerea la scrierea liniară. Este un proces de stilizare, urmat de schimbarea instrumentului de scris și de inventarea scrierii cuneiforme. Momentul acestei transformări este legat de mileniul III î.H. Poate la începutul mileniului, poate în vremea lui Gudea. în orice caz acum (în vremea lui Gudea), scribii încep să opereze cu ideogramele, înscrise pe orizontală, de la stânga la dreapta.

Trebuie precizat că scrierea cuneiformă este o scriere silabică (fiecare silabă se compune dintr-o consoană și vocala aferentă). Semnele aveau funcții diferite: logograme (utilizate pentru valoarea lor fonetică), ideograme și determinative. Numărul mare de variante de lectură ale fiecărui semn (homophonie) a impus apariția silabarelor, dicționarelor, listelor de semne (pictografice, cuneiforme, variantele în lectură, numele semnelor și semnificația în lectură) în perioadele akkadiană și kassită. Acest sistem de scriere s-a dovedit extrem de adaptabil la transpunerea unor limbi cu o altă structură gramaticală (proto-canaanita, mai exact eblaita, akkadiană, hurrita și nesita).

Originalitatea acestui spațiu este vizibilă și în alte sectoare ale civilizației, în urbanistică, arhitectură și artă. Planurile orașelor sunt puțin cunoscute, mai ales pentru ceea ce se numește perioadă presargonidă și sargonidă. Explicația este foarte simplă. Materialul cu care s-a lucrat este deteriorabil. Principalul material de construcție a rămas, până în perioada sargonidă, chirpicul. Nu se folosea nici un liant în afară de lut, nu se utilizau materiale durabile în fundație.

Abia cu Sargon încep să fie utilizate cărămizile arse în fundație, se folosește bitumul ca liant. Pentru perioada lui Gudea și a dinastiei a III-a din Ur, există un număr important de descoperiri care atestă două tendințe în urbanistica mesopotamiană. O primă tendință este dezvoltarea spațiului urban prin construcții

haotice (străzi șerpuite, înguste, absența unei concepții urbanistice). Este cazul Ur-ului, care reprezintă un model de oraș dezvoltat în mod spontan.

Cea de-a doua tendință se înregistrează în cazul unor întemeieri regale. În asemenea situații se constată respectarea unui plan: cartiere separate de o stradă lată de 3 m, piață centrală, străzi paralele perpendiculare pe strada principală formând mici insule rezidențiale. Astfel de orașe se cunosc la Qaliny Agha, Habuba Kabira, Grai Resh. Unele dintre aceste întemeieri sunt fortificate cu incinte rectangulare prevăzute cu turnuri pătrate (v. Habuba Kabira).

Redimensionarea și reorganizarea spațiului urban au loc la Ninive sub Senacherib: extinderea perimetrului orașului de la 3 la 12 km, construirea unei incinte din blocuri de calcar străpunsă de 15 părți, pavarea unui parc în jurul orașului, parc întreținut prin realizarea unui apeduct de 50 km. Un plan și mai complicat se întâlnește la Kalakh.

Cât privește arhitectura monumentală, ea trebuie divizată în două mari grupe de monumente: edificii religioase (temple) și laice (palate). Fără a se intra în prea multe amănunte, trebuie să se rețină că fundarea orașelor, a templelor și a palatelor reprezintă un privilegiu regal rezultat din relația foarte specială dintre rege și o divinitate. Doi cilindri de argilă, conținând o lungă inscripție de fundație a lui Gudea, ne introduc în ceea ce se poate numi mitologia fundațiilor regale și permit reconstituirea gesturilor asociate cu actul de întemeiere, ca și a responsabilităților materiale care-i incumbă regelui, în primul rând, procurarea materialelor rare -lemn prețios, aramă, aur, argint, pietre semiprețioase.

În ceea ce privește tipurile de temple, acestea sunt două. Templul în trepte (ziggurat) este dedicat divinităților protectoare ale orașelor. Cel mai vechi ziggurat, pe fundație de piatră, a fost descoperit la Uruk. Dar cel mai bine păstrat sunt zigguratele de la Ur (dinastia a III-a) și Khorsabad. Trebuie făcută precizarea că zigguratul nu este un edificiu solitar, ci se înscrie într-un ansamblu de edificii religioase constituit din temple de plan orizontal. Acest tip se compune dintr-un edificiu central cu cella, altar, nișă pentru amplasarea statuilor zeilor, curte cu altar și bazin cu apă lustrală, clădiri-anexe (arhive, depozite, ateliere, locuințe etc.).

Dintre edificiile cu destinație laică se cunosc doar palate. Cel mai vechi palat este acela de mici proporții, descoperit la Kish (Dinastic timpuriu III). Palatul cel mai faimos ca dimensiuni, structură, decor (frescă, mozaic, serii de statui regale sau de preotese și zei) este acela de la Mari. La fel de somptuoase, dar deosebite în ceea ce privește decorația interioară (prevalează reliefurile inspirate din faptele regale, mai rar, se recurge la pictură ca în cazul Qalakh-ului) sunt palatele asiriene de la Ninive, Qalakh și Khorsabad.

Arhitectura funerară prezintă interes datorită recurgerii la un detaliu arhitectonic. În general, ceea ce caracterizează arhitectura orientală indiferent de dimensiunile construcției (palat, casă modestă) este forma plană a acoperișului. Uoar în unele necropole (Ur, Bahrein = Dilmun, Kish, Assur, Nippur) se întâlnește bolta sau cupola.

Cât privește planul casei, detaliul cel mai important îl constituie structurarea casei în jurul spațiului principal care este curtea interioară și faptul că aceste case privesc spre interior nu spre stradă (v. situația de la Ur). Numai construcțiile cu destinație specială - ateliere, școli de scribi, prăvălii (cârciumi ?) -au fațada^sPre stradă.

În ceea ce privește contribuția Mesopotamiei la cultura universală, ea nu poate fi înțeleasă în afara creării, aici, a științelor administrative (v. elaborarea de manuale scribale), a instrumentelor menite să formeze specialiști în legislație și administrație (manuale de notari), a dezvoltării sistemului juridic și legislativ prin elaborarea celor mai vechi culegeri de norme juridice sistematizate pe diferite domenii (de pildă, drept familial, penal, comercial etc.), ca și formularea principiilor de drept interstatal.

Ca și în Egipt, panteonul sumerian este foarte bogat, iar sistemul teologic a fost atât de bine elaborat încât nici valurile de populație semitică (akkadieni, amorriți) sau ariană (kassiti) nu au reușit să-l elimine. Sigur, există unele excepții; de exemplu unele divinități ariene (*Buriash și Sureya*) au beneficiat de un cult retrâns în perioada kassită. Cazurile cele mai interesante sunt reprezentate de *Marduk*, divinitate „națională” din perioada Babylonului amorrit și *Assur* care, în ciuda asimilării lui cu *Enlil*, păstrează o formă particulară de reprezentare - portret într-un disc înaripat, soluție ce pare să fi servit, mai târziu, ca model pentru imaginea lui Ahuramazda.

Lumea supranaturală poate fi divizată în demoni (sufletele rele ale morților neîngropați sau decedați din cauze ciudate, care nu au putut ajunge în lumea cealaltă și rătăcesc la nesfârșit aducând numai nenorocire), spirite bune și zei. Aceste trei categorii se repartizează într-o structură dominată de *Triada masculină* compusă din *Anu* (suveranul, zeul lumii superioare, al cerului), *Enlil* (zeul spațiului intermediar, al aerului sau atmosferei, divinitate creatoare și protectorul regalității) și *Enki-Ea* (zeul apelor dulci, izvoarelor, stăpânul tuturor științelor și, în special, al magiilor, împărți torul dreptății și al destinelor). Această *Triadă masculină* este dublată de o *Triadă feminină* formată din *Ninhursag* (zeița mamă), *Ninmah* și *Innana* (stăpâna cerului, perfidă, capricioasă, răzbunătoare și violentă, dar și zeița fecundității, dragostei, patroana nașterilor).

Zei de-al doilea rang sunt divinitățile astrale (*Nanna - Luna, Utu - Soarele*, stăpân al timpului, destinului și echilibrului universal), *zeii infernali* (*Ereškigal*-sora Innanei și paredrul ei *Nergal*), zeul războiului *Ningirsu* (și divinitatea protectoare a orașului Lagash), *zeii vindecători* (*Gula* cu un sanctuar celebru în Isin), *zeii naturii* (sub toate formele ei).

În sfârșit, la ultimul nivel se situează acele spirite (bune sau rele), *zeii personali*, *zeii instrumentelor* sau ai profesiunilor. Unul dintre aspectele cele mai importante este felul în care aceste divinități sunt vizualizate. Spre deosebire de Egipt, în Sumer nu se întâlnesc divinități teriomorfizate sau combinând elemente antropomorfe și zoomorfe. Regula o constituie reprezentarea lor exclusiv antropomorfă. Evident, apar și forme simbolice, dar acestea sunt alese dintre astre (de pildă, Anu este simbolizat printr-o stea, *Innana* este asimilată cu *Luceafărul*) sau constelații (de exemplu *Dummu*zi, paredrul Innanei, este asimilat constelației Orion). De asemenea, există animale care îndeplinesc funcția de atribut (de pildă, felinele sunt atributul zeiței Innana), dar niciodată nu sunt percepute și ca *epifanii* sau *ipostaze*.

O problemă dificilă rămâne aceea a originii acestor culte și vechimii lor, a centrului posibil care a elaborat o anume teologie. Pentru lămurirea acestor probleme cercetarea nu dispune de informații complete, dar măcar câteva trebuie amintite pentru importanța lor. În primul rând, este vorba de texte, unele foarte timpurii (chiar sumeriene) conținând fragmente din mituri și legende pe care le

regăsim reunite în variantă semitică (*Mitul Innanei*), fragmente dintr-un *mit al creației*, mitul potopului, părți din epopeea lui Gilgamesh, mituri cosmogonice (în variante: *Enlil* - creator, *Anu* - creator, *Marduk* - creator, cu forma cea mai elaborată în *Enuma elisti*). Li se adaugă nume de divinități invocate în texte oficiale, liste de zei și ofrande, descrierea unor ceremonii, rugăciuni etc.

O contribuție importantă la reconstituirea religiei sumerienilor a adus-o cercetarea arheologică. Pe baza elementelor de datare existente se poate afirma că în perioada zisă „eroică” sau predinastică panteonul era deja elaborat, ca și principalele obligații liturgice. Săpăturile de la Eridu, Uruk atestă marea vechime a complexului ceremonial din care făcea parte și ziggurat-ul. Faptul că, la Uruk, zigguratul se suprapune peste o serie de temple mai vechi dă câștig de cauză ipotezei că acest oraș a jucat un rol teologic important, poate legat de mitul Innanei, de moarte și de lumea cealaltă. După cum pare destul de plauzibilă ideea că Nippur-ul a fost centrul în care un vechi mit popular, dezvoltat în jurul lui Enlil, a fost definitivat. Eventual, se poate face încercarea de a căuta, mai adânc, în trecut originile sau începuturile unora dintre aceste culte. Mai exact, încă din Halaf, perioadă asociată cu înălțarea celor mai timpurii temple în Mesopotamia, se constată un interes neobișnuit pentru piatra Innanei (Lapis lazuli) și apar o serie de reprezentări (dublul topor, fluturele) considerate de Mallowan drept simboluri ale zeiței fertilității.

În ceea ce privește desfășurarea cultului sunt de reținut o serie de particularități, printre care asocierea dintre temple de plan orizontal cu o *cella* în care era amplasată (îmbrăcată, spălată, parfumată și împodobită) statuia divinității, căreia îi era dedicat și templul în *trepte* cu *cella* situată la ultimul etaj.

Preoți de diferite ranguri, bocitoare, cântăreți la diferite instrumente (flaut, harfă, liră, timbale), sacrificatori, prostituate sacre slujeau aceste divinități. Obligațiile erau zilnice (rugăciuni, invocații, aducerea de ofrande - libații, daruri votive de diferite tipuri, arderea de aromate, flori, sacrificii sângeroase) și ocazionale (ceremonii sau procesiuni care urmau un traseu prescris, incluzând și deplasarea de-a lungul unor canale, cu care ocazie statuia divinității onorate era purtată într-un cortegiu foarte complicat). O dată pe an nu numai hierodulele, ci și cele mai onorabile femei săvârșeau acel tip de ofrandă destinat Innanei, cunoscut sub numele de *prostituție sacră*.

Instalarea amorriților în Mesopotamia nu a fost urmată numai de asimilarea tradiției religioase sumeriene. Personalitatea noului grup s-a materializat în substituirea numelor sumeriene ale unor divinități cu nume semitice, atunci când funcțiile sunt identice. Este cazul lui *Utu* și al *Innanei*, adorate sub nume noi, respectiv *Shamas* și *Ishtar*.

Pe de altă parte, vechi divinități semitice moștenite din perioada existenței Pastorale a amorriților se bucură de o favoare aparte, ca *Sin*, care beneficia de un sanctuar faimos în Sippar și era slujit de un corp de „vestale” de origine nobilă, chiar regală.

O serie de descoperiri arheologice și izvoare scrise atestă credințele despre moarte și lumea cealaltă. Mai multe versuri (42) din *Epopeea lui Gilgamesh*. Coborârea Zeiței Tshtar în Infern, o tăbliță cu șase coloane care relatează despre moartea și înmormântarea lui Ur-Nammu, un text conținând funeraliile lui Ludingirra, textele care descriu țara Dilmun (Paradisul sumerian) atestă practica

sacrificiilor umane cu ocazia înmormântărilor șefilor. Textul despre Ur Nammu este foarte important, întrucât nu mai menționează jertfe umane, ci numai animale (oi și boi), depunerea de arme, vase, bijuterii etc. Aceasta nu înseamnă că obiceiul a dispărut definitiv odată cu dinastia a III-a din Ur. Descoperiri de la Tehoga Zâmbii atestă supraviețuirea lui până în perioada mediobabyloniană. De data aceasta corpurile au fost incinerate. Există și o imagine foarte precisă asupra dificultății legate de călătoria în lumea cealaltă, o reprezentare a acestei lumi, ca și de conceptul de judecată (a lui Utu sau Nanna) și de șansa, pentru cel mort, de a duce o existență paradisiacă.

Lamberg-Karlovsky plasează acest spațiu edenic, numit de sumerieni Dilmun, în insulele Bahrein. Argumentul principal rămâne descoperirea, aici, a unui număr de peste 150.000 de tumuli, unele conținând cinci sau mai multe schelete, multe dezarticulate, de unde concluzia că este vorba de morminte secundare. Inventarul este pur sumerian. De aici, presupunerea că exista un ceremonial special care consta din deshumarea, transportul cu barca și reîngroparea scheletelor în Bahrein, în speranța că astfel se obține nemurirea. Pe de altă parte, mituri ca acelea ale lui Etana și Adapă, neșansa lui Gîlgamesh în obținerea „plantei nemuririi” sunt expresia unei balansări între aspirația pentru obținerea vieții veșnice și conștiința imposibilității atingerii ei.

Arta debutează în Uruk prin gliptică. Sigiliile cilindrice (din focă ordinară, agată sau lapis lazuli) decorate cu teme mitice sau eroice atestă o foarte mare abilitate artistică. În Djemdet Nasr se remarcă un progres prin apariția vaselor din piatră cu decor în relief. Sculptura mare (statuaria) și relieful, cel mai adesea cu subiecte comemorative, sunt ilustrate în Lagash prin „Stela vulturilor” și seriile de statui care-l reprezintă pe Gudea. Epoca akkadiană a dat opere deosebite - statui ca acelea de la Ninive (statuia lui Manishtusu, celebra casă a lui Sargon cel Bătrân și relieful cunoscut sub numele de „Stela Victoriei”). Există diferențe de stil între statuaria sumeriană și cea akkadiană. Tot așa cum statuaria de la Mari se singularizează prin capacitatea artiștilor de a reda individualitatea și trăirile persoanelor reprezentate, inclusiv mișcări de dans în cazul celebrelor dansatoare.

Această trăsătură și deosebește statuile regilor assirieni de cele de la Mari. Sculptorii nu erau preocupați să redea persoane, ci instituția pe care ele o încarnează. Mai vii și mai interesante rămân reliefurile assiriene inspirate din evenimente istorice reale.

Pictura rar prezintă în mileniul IV î.H. (v. Uqair) a dat opere faimoase la Mari (v. Fresca investiturii regelui și Scena sacrificiului) prin tematică, stil, colorit și tehnică. Se cunosc, de asemenea, fresce la Kar-Tukulti-Ninurta și Til-Barsib, Dur-Kurigalzu, deci, din palate kassite și assiriene databile între sec. XIV-VII î.H.

Gliptică, mozaicul, toreutica și orfeveria sunt ilustrate de o serie de piese de o mare valoare artistică. Bijuteriile de la Ur și de la Assur, cască de aur a lui Meshkalamduq, vasele de aur și armele din același metal găsite în mormintele regale de la Ur, celebrul stindard din același complex funerar sunt câteva exemple reprezentative pentru grupul de monumente aparținând artelor minore.

În ceea ce privește literatura, este de amintit absența unor genuri foarte cultivate în Orientul Apropiat - profețiile, învățăturile, poezia lirică. Producția literară cea mai importantă s-a structurat pe un nucleu oral timpuriu ținând de epoca protodinastică. Se cunosc o serie de texte sumeriene, fragmentare sau mai ample, cuprinzând mituri (ex. Potopul, Mitul lui Etana, Mitului Adapă, Coborârea Zeitei Innna în Infern, mituri ale Creației lumii) și fapte eroice ale unor regi de dinaintea sau de după potop, de exemplu Ziusudra, Gîlgamesh, Enmerkar. Pe acest strat, pus în valoare de Kramer, a crescut producția literară mai târzie, ilustrată de Epopoea

Cel mai popular și cel mai difuzat text rămâne epopeea lui Gilgamesh, care a circulat în variantă sumeriană sau în traducere în Asia Mică și în întregul Canaan, părți din acest text au fost integrate, aproape în formă nemodificată (doar numele este schimbat), dar contextul, secvența evenimentelor și consecințele sunt aceleași în Vechiul Testament. Este vorba de tema potopului.

Există, în cazul acesta, și o altă explicație. O parte din actul creației lumii și a istoriei poporului evreu este proiectată în spațiul mesopotamian, care a constituit, cel puțin pentru unele grupe, de ex. tribul lui Iacob și al lui Beniamin, o zonă foarte familiară datorită celor două îndeletniciri ale vechilor evrei - păstoritul transhumant, asociat cu practica arendării pășunilor și comerțul caravanier.

Este necesar să se menționeze stilul comemorativ și cel narativ care au dat primele consemnări istorice (v. tăblița lui Entemena). Analele regale vor deveni o componentă a literaturii mesopotamiene începând cu perioada medioasiriană (v. analele sau inscripțiile comemorative ale lui Tukulti-Ninurta I, Assurnazirpal II, Salmanassar III, Assurbanipal II).

De remarcat că textul scris are o replică mută în reliefurile care decorează palatele regale asiriene.

întrebări recapitulative

1. Condițiile apariției orașelor-state mesopotamiene. Factorii determinanți
2. Tabloul cronologic al evoluțiilor statal-politice în spațiul mesopotamian
3. Natura regalității și persoana regelui
4. Structura socială după Codul lui Hamurabi
5. Tipurile de proprietate
6. Arta mesopotamiană. Trăsături generale

Teme de referate

1. Istoricul cercetărilor arheologice în spațiul mesopotamian
2. Patrimoniul mitologic mesopotamian / Epopeea lui Gilgamesh
3. Femeia în societatea mesopotamiană
4. Codul lui Hamurabi între tradiție și modernitate
5. Zeii și oamenii în tradiția mesopotamiană

Bibliografie selectivă

Izvoare

- Daniel C, Acsan, I., *Tăblițe de argilă, Scrieri din Orientul antic*, București, Editura Minerva, 1981
- Negoiță A., *Gândirea asiro-babiloniană în texte*, București, 1974
- Pritchard, J.B.(editor), *Ancien Near Eastern Texts*, Princetovn, 1955
- *Le code Hamurabi*. Introduction, traduction, annotations par A. Finet, Paris, 1983

Studii și sinteze

- Achimescu, N., *Istoria și filosofia religiei la popoarele antice*, Editura Tehnopress, Iași, 2002
- Amiet, P., *Antichitatea orientală*, Editura Corint, București, 2002
- *Cambridge Ancient History III: The Assyrian Empire*, Cambridge, 1970
- *Civilizația sumeriană*, Editura Sport-Turism, București, 1983
- *Civilizația asiro-babiloniană*, Editura Sport-Turism, București, 1981
- *Mésopotamie. Les civilisations babylonienne et assirienne*, Paris, 1923
- Uelaporte, L., *La religion akkadienne*, Paris, 1959
- Urelli, P., *L'Assyriologie*, Paris, 1972
- Kramer, S.N., *Istoria începe la Sumer*, București, 1962
- Sabatino, M., *Vechile civilizații semite*, Editura Meridiane, București, 1975
- Sabatino, M., *Vechi imperii ale Orientului*, Editura Meridiane, București, 1982
- Parrot, A., *Archéologie mesopotamienne*, Paris, 1953
- Parrot, A., *Sumer*, Paris, 1960

• Z

• Pkt

• ii

III. CANAAN

1. Țara și populația

În mod tradițional, spațiul cuprins între Peninsula Sinai și Eufratul mijlociu este desemnat cu tripla denumire de Siria, Fenicia, Palestina, noțiuni geografice sau moderne care nu reflectă, în chip exact, realitățile etnice, culturale și politice ale zonei.

Argumentele decisive în favoarea adoptării unui termen comun sunt dictate de faptul că, dincolo de unele deosebiri regionale (culturale sau dialectale), factura civilizației materiale, trăsăturile moștenirii spirituale, apartenența la un trunchi lingvistic comun, particularitățile vieții economice și politice apar cu evidență, ceea ce justifică folosirea denumirilor convenționale de Canaan și canaanit pentru desemnarea teritoriului, civilizației, limbii și neamurilor care au existat de-a lungul țărmului oriental al Mediteranei în mileniiile IV - II. î.H.

De altfel, descoperirea la Ebla (Tell Mardikh la 40 km sud de Alep) a celor mai vechi texte redactate într-o limbă vestsemitică (a doua jumătate a mii. III î.H., către 2500-2400 î.H.) confirmă existența unui strat foarte vechi numit și canaanit timpuriu (15000 tăblițe din Arhiva palatului G.). Li se adaugă 32 vocabulare însumând traducerea din sumeriană în canaanită a 1000 de cuvinte, ca și importante arhive de dată mai recentă (mii. II î.H.) provenind de la Ras Shamra (Ugarit), Ras Ibu Hani și Alalakh. Particularitățile lingvistice ale acestui strat semitic arhaic, confirmat de toponime transmise de surse egiptene (liste topografice, inscripții comemorative, papyri și ostraca), demonstrează unitatea lingvistică a spațiului luat în considerare anterior pătrunderii în zonă a amorriților și arameilor.

De aceea par justificate punctele de vedere care pledează pentru împingerea, spre nord, a frontierei Canaanului (M. Maisler, J. Simons, R. de Vaux). Mai exact, prin cuprinderea, sub această denumire, a regiunii delimitate de Marea Mediterană, Oronte, Lebo Hamat (Labweh pe Oronte Superior), Sedad (la nord de Hermon), Hașor-Enân (Qaryatein la jumătatea distanței dintre Damasc și Palmyra). De altfel, câteva texte ebraice (Numeri, Ezechiel și Josua) sprijină această ipoteză.

În ce măsură amorrita, o limbă foarte puțin cunoscută, de altfel, din lipsă de documente, poate fi socotită ca reprezentând stadiul cel mai vechi al semiticii de vest înainte de diferențierea dialectelor, mai exact, anterior construirii canaanitei, rămâne o ipoteză pe care descoperirile de la Ebla par să o infirme. De altfel, în ultima vreme, există tendința de a identifica progresele culturale observate în epoca timpurie a bronzului, în special din Br. T. II - IV (cca. 2750-2100/2050 î.H.), cu deosebire, urbanizarea (demonstrată de cercetări arheologice de la Ebla, Ugarit, Hazor, Kirbet Iskandu, Megiddo, Ai, Jerichon, Arad, Telleh, Bab edh Dhra, Numeira), cu vorbitori ai canaanitei sau protocanaanuților. Dincolo de această ipoteză

care-și găsește justificarea în continuitatea culturală dintre fazele și subfazele bronzului timpuriu și mijlociu (v.Khirbet Iskandu, Numeira, Ebla) trebuie subliniat ca a existat, fără nici un dubiu, și conștiința apartenenței la acest trunchi etnolingvistic și cultural, conștiință menținută până târziu, în secolul al V -lea d.H. Mărturie stau în această privință cuvintele lui Augustin din Hippona: „Astfel, dacă întrebați pe țăranii noștri ce sunt, ei vă vor răspunde, în limba punică, Chanani, adică cananeeni." Deci, șase secole după distrugerea cetății lor, cartagenezii aveau conștiința că sunt moștenitorii unei civilizații particulare.

Peste acest fond de populație nord-vest semitică se adaugă, probabil la sfârșitul mileniului III î.H. și începutul mileniului II î.H., alte valuri de semiți nord-vestici, și anume amorriții, MAR TU sau „oamenii din vest" în texte sumeriene databile în timpul domniei ultimului rege din dinastia a III-a din Ur, Ibbi-Sin (scrisoarea lui Ibbi-Sin către Puzur-Namushda, guvernator în Kazallu). Nivelul de incendiu care sigilează palatul G de la Ebla în jur de 2250 î.H. și apoi cea de-a doua distrugere datată la aproximativ 2000 î.H. pot fi eventual corelate cu mențiunea, în scrisoarea lui Ibbi-Sin, a pătrunderii, la est de Eufrat, a unor nomazi având drept patrie deșertul sirian. Este o mișcare violentă și relativ rapidă care atinge Mesopotamia Centrală și de Nord, Canaanul Central și de Nord, cu limita maximă sudică reprezentată de Amurru, dar nu este exclusă nici o infiltrare în Palestina în perioada care corespunde celei de-a II-a perioade intermediare și dominației hicsosilor în Egipt. Dovada o constituie nivelurile de distrugere surprinse la Khirbet Iskandu, Tell el Hesi, Bab edh Dhra, Numeira, Jerichon etc. Iar onomastica și unele texte egiptene care fac aluzie la amenințarea asiaticilor (Plângerile lui Ipu-Wer și Profeția lui Nofer-Rohu) confirmă această presupunere. Precedată de simple raiduri de pradă, migrația amorriților pare să fi început încă în perioada predecesorului lui Ibbi-Sin. În scrisoarea mai sus amintită, Ibbi-Sin face aluzie la împrejurările în care dușmanul său Ishbi-Irra, „omul din Mari", un nesumerian, își poate pierde autoritatea. Trebuie să se admită că la acea dată amorriții au început să se deplaseze dinspre deșert spre centrele civilizate din Sumer și din Canaan, dar și să instaleze „case" dinastice în diverse principate. Așa se explică de ce, în primele secole ale mileniului II î.H., de la Eshnunna și Babylon până la Mari, Karkemish, Yamhad, Alalakh, Ebla, Ugarit, Qatna și Amurru, se întâlnesc dinastii amorrite care se vor menține, într-un număr de centre, până în a doua jumătate a mileniului II î.H., mai exact până în jur de 1200 î.H., adică până la invazia „popoarelor mării". Excepție fac acele orașe sau principate în care Suppiluliuma și succesorii lui au instalat, în locul vechilor dinastii, guvernatori din casa regală hittită, de exemplu la Karkemish și Iamhad/Halap. Este foarte probabil că dispariția sau slăbirea concomitentă a regatului hittit și a principatelor sau a micilor regate canaano-amorrite, decăderea puterii egiptene în Orientul mediteranean au făcut posibilă ridicarea pe primul Plan a arameilor. Este foarte probabil că triburile arameice reprezentau un element care gravita de multă vreme la limita nord/nord-estică a „semilunei fertile". Dar noile condiții politice din ultimul sfert al mileniului al II-lea î.H. au favorizat pătrunderea lor în Mesopotamia și în Canaan, zonă în care întemeiază un număr de mici state independente. Este necesar să se facă în acest context un foarte scurt rezumat asupra opiniilor privitoare la cele mai timpurii mențiuni în izvoare ale arameilor și la relația or cu valul vestsemitic care i-a precedat, respectiv cel al amorriților.

Cea mai timpurie mențiune sigură într-un text extern (Analele lui Tiglathpalassar

¹ cea. 1112 î.H.) asociază Ahlamu-Aramei, detaliu care a dus la presupunerea că orice aluzie la Ahlamu, anterioară lui Tiglathpalassar, poate fi integrată în istoria arameilor

mai veche decât sfârșitul secolului XII î.H.. Pe această bază s-a ajuns la predecesorii imediați sau mai îndepărtați ai lui Tiglathpalassar I (Assur-resh-îshi, Tukulti-Ninurta I, Salmanasar I, Adad-Nirari I, Arik-dîn-ibi) și chiar în perioada dinastiei Kassite din Babylon (Burnaburiash II), în perioada Arhivelor din Mari și a domniei lui Rim Sin (sec.XVIII-XIV î.H.), deci, într-o vreme în care, în conformitate cu opinia tradițională, domină elementul amorrit. Această situație, ca și surprinderea unor paralelisme între mișcarea amorrită și cea arameică (originea în deșertul sirian, direcția sudvestică a mișcării, coincidența regiunilor ocupate de cele două valuri, structura socio-economică comună - păstori nomazi cu tendințe de sedentarizare și de constituire a unor regate în zonele civilizate), au condus la sublinierea sensului geografic, nu etnic, al termenilor MAR.TU (Sumerian) și Amurru (Akkadian), respectiv „țara din vest”, „oamenii din vest”. Această concluzie i-a determinat pe unii cercetători, între care R.de Vaux, să considere că nu este vorba de două popoare, ci de unul singur, care migrează în două etape principale. Dovada lingvistică ar constitui-o faptul că în textele de la Mari, despre care știm că era un oraș amorrit, akkadiana utilizată ca limbă de cancelarie conține unele particularități fonetice, morfologice și de vocabular care anunță arameică. În consecință, există tendința de a clasifica acest prim val zis amorrit drept proto-aramaic, care ar fi fost urmat de cel al arameilor propriu-ziși la sfârșitul mileniului al II-lea î.H., moment în care devine clară diferențierea dialectului arameu de cel cananean.

Scurt timp după conflictul cu Tiglathpalassar I apar și primele inscripții redactate în limba arameică. Sigur este că, în ciuda tradiției lor pastoral-nomade și orale, într-un timp relativ scurt, arameii adaptează la particularitățile fonetismului propriu alfabetul fenician. Cea mai veche inscripție cunoscută este cea de la Tell Fakhariyeh (2 km est de Tell Halaf, pe Habur), un text bilingv asiro-aramaic ce se datează din secolul 11 sau 10 î.H. Este redactat în ceea ce s-a numit arameică veche sau timpurie standard, o limbă distinctă de canaanită. Din acest moment și până la limita secolului 8 î.H. inscripții în arameică se întâlnesc din zona Halap (Hamath, Inash) și din sud (Damasc, Deir' Alia în valea Iordanului) de unde provin inscripții scrise în subdialecte, între care dialectul Deir' Alia.

Amorriții (protoaramaicii) nu sunt singurele populații pastorale semite. Alte grupe înrudite -șutii, hateenii, o parte din triburile sau fracțiunile de triburi evreiești urmează un model asemănător în trecerea de la nomadism la viața sedentară: se opun și se asociază totodată orașelor, sunt în contact permanent cu teritoriile cultivate și centrele urbane, manifestă aceeași tendință naturală spre sedentarizare.

Dintre neamurile ne-semite ajunse în zonă, unele s-au instalat aici definitiv. Altele au dat numai elemente ale păturii politice superioare - dinastii sau membri ai unor sfaturi ale bătrânilor. În al doilea grup se numără hurriții și hitiții, care au exercitat succesiv supremația asupra principatelor din centrul și nordul Canaan-ului. Primii sunt filistinii. Așezați în Palestina în calitate de mercenari în serviciul statului egiptean, ei vor deveni autonomi și vor elabora un model propriu de organizare deosebit de acela egipteano-canaanit. Nu li se pot preciza etnia și nici patria. Există doar indicii că au participat la invazia „popoarelor mării” și că, ulterior, s-au angajat mercenari în Egipt la paza Deltei unde sunt recunoscuți la Tell el Jahudiyeh și Nabeshin Mai apoi sunt strămutați pe coasta Palestinei. Argumentul adus în favoarea unei origini egeene îl constituie ceramica, mai exact, categoriile care continuă stilurile micenian III B și III C și Cipriot târziu. La acestea se pot adăuga planul de tip megaron

al templelor filistine descoperite la Gaza, Tell Qasile și Tell Mevorakh și monopolul metalurgiei fierului - o achiziție recentă, rezultatul unei lungi migrații care a atins imperiul hittit. Nivelul culturii materiale, asimilarea unor formule administrative egiptene, stăpânirea metalurgiei fierului, eficacitatea trupelor de care, sistemul mercenariatului le-au asigurat supremația asupra populației locale canaanite și vor face din filistini timp de trei secole principalul obstacol în constituirea unui stat unitar evreiesc. Ei au jucat, deci, un rol foarte important în viața culturală și politică a Palestinei între 1200 î.H. și ridicarea statului unificat evreiesc sub Saul și David (cca 1000 î.H.). Spre deosebire de semiți, filistinii se așează într-o arie geografică restrânsă, între Negev și Joppa, unde întemeiază 12 cetăți, dintre care cinci majore (Ashkelon, Ashdod, Gaza, Ekron și Gath), ce se constituie într-o confederație (Pentapolis) ce gravitează în jurul centrelor religioase de la Tell Qasile și Tell Mevorakh. Deși asimilează influențe egiptene (sarcofage antropomorfe din lut ars - Ashdod, Deir el Balah, Beth Shan etc.) și canaanite (sau „palestinienae”) în ceramică (motivistică) și religie (adorarea unor divinități semitice ca Dagan, Baal-Zebub, Astarte), limbă și scriere, filistinii se diferențiază totuși printr-o serie de tradiții culturale, politice și militare particulare.

Spre deosebire de alte regiuni în care s-au constituit state orientale, Canaanul nu se prezintă unitar, ca în Egipt, de exemplu, ci este fragmentat în zone ecologice distincte orientate în direcția NE-SV și dispuse în șiruri paralele. Și anume: 1. Zona de câmpie de coastă, mai lată în sud, îngustată la nord, spre Ugarit; 2. Șirul de munți care se succed din Iudeea, Galileea, Liban, Djebel Ansariy, Aman, Taurus; 3. O zonă depresionară întinsă de la pustiul Arabic și Marea Moartă, Valea Iordanului, Beqa, Djebel Adjlin, Hermon, Anti Liban, Djebel Zawieh, Djebel Sinse'an până la limita platoului deșertic. Cu excepția Eufratului, apele au un debit foarte mic și instabil, cantitatea de ploaie căzută anual este insuficientă, mai ales, în hinterland. Unicitatea peisajului, asocierea stepă/stepă păduroasă și zone agricole, caracterul fragmentat și accidentat al teritoriului, pătrunderea adâncă în zonele civilizate ale stepei sau deșertului ai căror stăpâni rămân triburile nomade sau seminomade explică, în mare măsură, particularitățile evoluției politice, incapacitatea realizării unor structuri statale mai vaste, complexitatea, complementaritatea relațiilor oraș/zonă agricolă/populația sedentară/stepă/zonă montană/păstorit/nomazi și seminomazi.

În același timp, o poziție geografică avantajoasă de-a lungul unor drumuri caravanier, caracterul țărmului și posibilitatea de a se amenaja porturi, avuția naturală (lemn de conifere, rășini, catran, minereuri metalifere, metale, pietre semiprețioase), varietatea și calitatea producției agricole (grâu, vin, ulei, vite și cai) și meșteșugărești (textile, obiecte de lux din metal prețios sau bronz, ceramică, Pastă sticloasă etc.) explică înflorirea, la o dată timpurie, a unor centre urbane sau proto-urbane, evoluția spectaculoasă a unora dintre ele (de exemplu Ebla, Karkemish, Alalakh, Ugarit, Byblos/Gubla), caracterul strălucitor și unicitatea civilizației create. În același timp, permit înțelegerea interesului manifestat de alte state pentru accesul la aceste drumuri, pentru controlarea și stăpânirea lor, interes atestat deja prin texte sau izvoare arheologice la nivelul regatului vechi-egiptean, al dinastiei akkadiene și al dinastiei a III-a din Ur și păstrat neîntrerupt până la dispariția acestor structuri.

Natura habitatului, poziția particulară în raport cu pustiul arabic, instabilitatea Politică explică importanța rolului populațiilor nomade sau seminomade și a

grupurilor marginalizate, dislocate din structurile lor originale, și anume acelea cunoscute sub numele de hapiru.

2. Izvoare

Izvoarele istoriei Canaan-ului se grupează în izvoare arheologice și scrise, interne și externe.

Este corect să se afirme că teritoriul Mediteranei Orientale reprezintă un teritoriu privilegiat pentru arheologi. Aceasta și datorită evoluției lui spectaculoase, locului pe care-l ocupă în saltul la civilizație, ritmului accelerat al dezvoltării începând cu neoliticul. Un interes cu totul special este acordat chalcoliticului și epocii bronzului timpuriu ca stadii care au precedat sau au favorizat nașterea civilizației urbane.

Cercetări arheologice au fost efectuate în orașe importante (Karkemish, Halap, Alalakh, Ebla, Ugarit, Gubla/Byblos, Kinza/Qadesh, Qatna, Sidon, Tyr, Hazor, Megiddo, Lachish, Sichem, Jerichon, Gaza, Beth Shan, Tell Qasile), ca și în zonele periferice sau în centre încă neidentificate prin nume, respectiv, în Moab, la Khirbet Iskandu, în zona M. Moarte la Bab edh Dhra și Numeira, în peștera Nahal Mishmar etc. Aceste cercetări în teren au permis să se precizeze caracterul original, autohton al civilizațiilor canaanite, data, natura și dimensiunile unor influențe externe, de exemplu, sumeriană și egipteană, caracterul protourban chiar spectaculos al majorității așezărilor cercetate (v. Khirbat Iskandu, Numeira, Ebla, Jerichon), întrepătrunderea sedentar/nomad extrem de clar surprinsă la Khirbet Iskandu și Bab edh Dhra, detașarea unor dinastii locale și elaborarea setului de regalia, încă din bronzul timpuriu, distrugerile din B T III și apariția unui element străin, și anume a purtătorilor de torques-uri, renașterea vieții urbane în bronzul mijlociu, migrațiile târzii și încetarea locuirii unor orașe, dominația străină și efectele ei etc.

Acelorași cercetări arheologice li se datorează scoaterea la lumină a unor imense loturi de tăblițe provenind din arhive regale sau din „biblioteci” private, care au redus dependența istoriei Canaan-ului de izvoarele externe sau de relatările din Vechiul Testament. Cele mai mari arhive care oferă un imens material informativ referitor la administrație, comerț, diplomatie, politică internă (inscripții genealogice), fiscalitate, producție literară, tradiții religioase, sunt arhivele din Marele Palat de la Ugarit și Arhivele din palatul G de la Ebla. Li se adaugă loturi mai mici provenind din Palatul mare (de sud) și Palatul mic (de nord) de la Ras Ibn Hani (o reședință de vară a regelui din Ugarit), de la Minet el Beidha, ca și mici loturi de arhive particulare din același Ugarit. În toate cazurile este vorba de texte redactate fie în ugaritică cu alfabet ugaritic, fie în akkadiană (limba de cancelarie a Orientului Mijlociu), fie în eblaită sau canaanită timpurie cu scriere cuneiformă sau în alfabet protosinaitic. Extrem de rar se întâlnesc texte în ugaritică, dar folosind scrierea silabică cipro-minoică (C M 3 după terminologia și cronologia Emiliei Masson). Un număr de inscripții au fost recuperate la Karkemish (cele mai multe din perioada siro-hittită), Alalakh (451 de texte între care inscripția autobiografică a regelui Idrimi), la Halap, Byblos, Qadesh, Qatna. Foarte interesante sunt tăblițele redactate în sumeriană cu scriere cuneiformă databile în perioada dinastiei a III-a din Ur descoperite la Megiddo și Byblos, precum și traduceri sau adaptări după

anuale „scribale” sumero-akkadiene descoperite la Ras Shamra, ca și inscripțiile hieroglifice în zona de dominație egipteană (Sichem, Lachish, Beth Shan).

Tabloul realităților politice interne, conflictul de interese, natura legăturilor dintre regatele sau principatele siro-palestiniene și dintre acestea și marile puteri din Orientul Mijlociu și Apropiat pot fi reconstituite pe baza unor importante izvoare externe. Cele mai timpurii sunt de origine akkadiană și relatează despre expediții ale lui Sargon cel Bătrân și Naram Sin și despre statutul de dependență al Eblei față de Akkad. Chiar dacă se elimină expediția lui Sargon cel Bătrân până la „Marea de Sud”, dat fiind caracterul literar al textului care o amintește, nu poate exista nici un dubiu asupra poziției lui Naram Sin de „stăpân până la munții de cedru” și suzeran a două orașe - Arman (Halap) și Ebla. Cronologic, aceste legături coincid cu palatul G de la Ebla. Aceste informații se asociază cu intensificarea influenței mesopotamiene în Canaan, proces continuat și dezvoltat în perioada următoare. Al doilea grup de texte sunt cele legate de dinastia a II-a din Ur. Chiar dacă nu există dovezi clare privind o dominație politică asupra zonei este limpede că raporturile dintre Ur și alte cetăți sumeriene cu unele orașe - stat din Canaan nu se rezumau numai la interese strict comerciale. Astfel, două texte din Drehem amintesc de un ensi numit Ibdati la Gubla/Byblos. Originea sumeriană a titlului și a instituției respective este evidentă. Pe de altă parte, texte din Ur atestă importanța contactelor comerciale cu Gubla (Byblos), Mukis (Alalakh), Urssu, Ebla și Qatna, mai ales, în legătură cu procurarea lemnului, pietrei și marmurei.

Intensității legăturilor și prestigiului civilizației sumeriene i se datorează, deci, preluarea scrierii cuneiforme și a limbii sumeriene, circulația unor texte cuneiforme până la Qatna și Byblos, adoptarea „manualelor” și elaborarea de vocabulare.

Pentru primele secole ale mileniului al II-lea î.H., informația începe să fie extrem de bogată datorită imenselor arhive palațiale de la Mari, în primul rând, și a știrilor provenind din surse egiptene. De data aceasta, textele oferă informații mai complexe și mai bogate; date despre structura internă și succesiuni dinastice din Canaan, tratate de alianță, inclusiv căsătorii diplomatice, stări conflictuale, trimiterea de mesageri și de daruri, tranzacții comerciale. Concomitent, se înregistrează și cele mai timpurii informații de amploare din Egipt, de exemplu, relatări de călătorie (Povestirea lui Sinubej).

Interesul pentru Canaan al scribilor egipteni coincide cu intensificarea legăturilor economice, culturale și politice, în principal, cu orașele de pe coastă (de la Suksu și Byblos până la Ugarit).

Acestor informații li se adaugă inscripții (Byblos), descoperirea de monumente egiptene (de exemplu Sfînxul, reprezentând o prințesă egipteană de la Ugarit), importuri, imitații, mai ales, la curțile princiare. Relațiile politice nu se înscriu încă în sena acelora rezultând dintr-un regim de ocupație, ci, mai curând, poate fi vorba de recunoașterea unor regi. În acest ultim sens poate fi interpretată descoperirea unui sceptru purtând cartușul faraonului Hetepsibre (dinastia a XIII-a) în mormântul „Stăpânului caprelor” de la Ebla.

Între secolele XVI/XIV și XIII î.H., Canaan-ul devine deja teatrul confruntării unor mari imperii - Egiptul din perioada regatului Nou, Regatul hurrito-mitannian și Imperiul hittit - cu scopul precis de a se realiza împărțirea sferelor de influență și chiar de a impune o ocupație efectivă, așa cum se întâmplă cu orașele Karkemish, Halap sau cu Palestina. Această etapă beneficiază de o imensă informație provenind

fie din arhive de palat (Hattussas, Amarna), fie din alte categorii de informații (Analele lui Thutmes III și Ramses II, Suppiluliuma), tratate internaționale (Ramses II - Hattusil III), tratate de alianță de tip vasalic, corespondență, liste topografice, texte literare și religioase, inscripții regale și ale unor funcționari la care se adaugă reprezentări iconografice.

Este o perioadă în care menținerea autonomiei este condiționată de respectarea loialității și de plata tributului și în care o parte din orașele - state canaanite dispar, cum este cazul Eblei (a cărei existență încetează în jur de 1600 î.H.), sau sunt transformate în simple provincii guvernate de regenți, de regulă, membri ai casei imperiale hittite sau de către înalți funcționari egipteni. Pentru sfârșitul mileniului II și începutul mileniului I î.H., este de amintit scăderea drastică a numărului surselor externe. Explicația trebuie căutată în faptul că Egiptul decăzut sub ultimii Ramessizi și în perioada dinastiilor XXI-XXV nu mai dispune nici de forța, nici de prestigiul necesare menținerii vechilor legături comerciale. Doar un singur text, cu caracter literar, Călătoria lui Wen - Amon la Byblos, prezintă un oarecare interes. Dispariția regatului hittit o dată cu domnia lui Suppiluliuma II explică încetarea arhivei de la Hattusas. Cu ridicarea Assiriei și, mai târziu, a noului Regat Babylonian se înregistrează o strămutare a centrului de putere, mai întâi la Ninive și apoi la Babylon, unde au fost descoperite și texte care luminează un aspect sau altul din istoria târzie a Canaan-ului, ce se încheie, în mod convențional, o dată cu asediarea și cucerirea Ierusalimului de către Nabucodonosor II; deși, în mod logic, ar trebui să fie urmărită până la Alexandru sau până la constituirea regatelor elenistice.

3. Originea statelor canaanite. Evoluția internă

Fondul comun de civilizație pe care evoluează totalitatea structurilor canaanite îl reprezenta Ghassoulianul, datat aproximativ între 4600-3600 î.H. Saltul considerabil este realizat în cursul epocii timpurii a bronzului, mai exact, în fazele mai recente (III și IV). Problema care se pune este aceea dacă în fiecare caz în parte este vorba de o evoluție locală sau dacă un centru care a evoluat mai rapid a jucat funcția de stimulator și catalizator al procesului urbanizării. Mai ales, P. Matthiae, cercetătorul de la Ebla, este înclinat să vadă în acest oraș cea mai veche aglomerare urbană din zonă, capitala unui vast imperiu care controla inclusiv Palestina în perioada în care autorul o numește cultură siriană timpurie. Argumentele sunt de căutat în aspectul deja urban al fazei celei mai vechi a cetății (Br.M A I), datată în jur de 3000 î.H., și apoi în etapele mai recente (Mardikh II B 1 - cea. 2400-2250 î.H.) și Mardikh III A (cca.2000-1800 î.H.), când palatele, templele, alte construcții cu caracter monumental, dar mai cu seamă arhiva atestă elaborarea unei administrații birocratice și existența unei autorități politice și comerciale, pe baza unor texte și prin dovezi incontestabile.

Mai ales, aceste ultime caracteristici sunt definitorii, căci în ceea ce privește existența unor așezări fortificate cu caracter protourban, Ebla are rivale. De pildă, Walter Rast crede că în B T II și B T III (cca.2750-2350 î.H.) este atins apogeul dezvoltării urbane în Transiordania. El are în vedere Numeira, ca și alte centre din Palestina, și anume, Ai, Arad, Bab edh Dhra, Megiddo, Tell el Farah, Khirbet Iskandu, Jerichon, Jawa.

Evident, se pot constata o serie de paralelisme: cetăți de întindere considerabilă, sistem de fortificație sofisticat, construcții monumentale în interiorul zidurilor, amenajarea cartierelor conform unui plan, activitate economică complexă; cu excepția folosirii scrierii și existența unui aparat birocratic.

Abia după „invazia” amorrită și după nivelul distrugerilor care sigilează B T III se asistă la constituirea unui număr de principate sau orașe- state. O parte însă din structurile mai vechi dispar cu totul sau sunt ocupate temporar sau pe o durată mai lungă de către nomazi. Este cazul „orașelor” de la Numeira, Khirbet Iskandu, Ai, Jerichon, de pildă. Cea mai mare parte dintre ele, însă, renasc sub dinastii amorrite la începutul bronzului mijlociu. Cauzele acestei înfloriri trebuie căutate în rolul pe care-l joacă regiunea în comerțul de tranzit și ca producătoare sau posesoare de mărfuri foarte căutate în Orient și în Egeea. Se poate afirma că cele mai importante rute comerciale caravanieră traversau întreaga zonă. Mari făcea joncțiunea între drumurile care uneau Eufratul mijlociu de Babylon sau diverse centre sumeriene, Podișul Iranian. Alte drumuri treceau prin Tadmor și Qatna, coborau spre Palestina și, de aici, mai departe, în Egipt. O rută nordică avea ca punct de tranzit Halap-ul sau Karkemish-ul. Cel de-al treilea drum unea diferite orașe de pe coasta Mării Mediterane sau din hinterland cu un drum al mirodeniilor și al pietrelor scumpe care venea din Arabia.

În sfârșit, trei mari centre dețineau monopolul căilor maritime în Egeea și Mediterana în perioada anterioară invaziei „popoarelor mării”: *Ugarit* (Ras Shamra) cu portul situat în imediată apropiere, la Minet el Beidha, pentru comerțul egeean via Cipru. Importanța acestui schimb este demonstrată de prezența unei colonii cipro-minoico-miceniene la Minet el Beidha și de adaptarea, la dialectul ugaritic, a scrierii cipro-minoice (CM 3); *Suksu* (Tell Sukas) și *Gubla* (Byblos) pe coasta sudică, care dețineau, primul - monopolul exportului cu vin către Egipt, al doilea - monopolul exportului cu lemn de conifere destinat aceleiași țări.

Invazia „popoarelor mării” și instalarea filistinilor în câmpia de coastă a Palestinei vor periclita aceste operații, vor face imposibilă deplasarea, în siguranță, a mesagerilor (v. Călătoria lui Wen-Amun) și vor provoca chiar ruina unor orașe, cum este cazul Ugaritului.

Renașterea activității portuare și a comerțului pe mare este strâns legată de succesele repurtate de israeliți asupra filistinilor. De aceste condiții noi nu vor profita însă cetățile mai vechi, ci acele orașe care în mileniul II î.H. duseseră o existență relativ obscură. Este vorba de Sidon și mai cu seamă de Tyr care, începând cu secolul X î.H., va deveni cea mai importantă metropolă canaano-amorrită.

Dintre cetățile continentale care vor juca un rol excepțional în comerțul internațional sau de tranziție se numără Halap, care controla comerțul cu fildeş între Mediterana și Mesopotamia și primea în depozite cupru și obiecte de lux din Egeea; de asemenea, ca piață de tranzit, Karkemish-ul și Emar-ul (Meskene) îndeplineau un rol cheie. În afara mărfurilor tranzitate, aceste cetăți posedau ele masele o serie de bunuri dezirabile: vin (*Suksu*, *Ugarit*, *Qatna*, *Karkemish*), lemn (de cedru, chiparos, brad) necesar construcțiilor și pentru sarcofage (*Byblos*, *Alalakh*, *Qatna*), ulei (*Ugarit*, *Halap*, *Karkemish*), cereale (*Ugarit*, *Emar*), rășini necesare îmbalsămării (*Qatna*), vite mici (oi și capre: *Alalakh*), cai (*Amuru*, *Karkemish*), textile (*Qatna*, *Alalakh*, *Ugarit*), miere, argint și pietre prețioase (*Alalakh*) etc’

Bogăția zonei, poziția geografică avantajoasă explică rolul pe care-l joacă aceste cetăți în politica marilor puteri. Instabilitatea internă, provocată, în principal, de

amenințarea continuă a nomazilor și semi-nomazilor, de prezența bandelor de habiru, și interesul acestor mari puteri de a nu se realiza coaliții de durată sau state teritoriale în stare să le amenințe posesiunile explică, între altele, dimensiunile formațiunilor politice amintite. Majoritatea lor sunt structurate pe tipologia orașului - stat ce posedă un teritoriu mai mare (de exemplu, Iamhad cu centrul principal Halap, Mukis cu capitala la Alalakh, Karkemish, Ugarit). Uneori, teritoriul inițial putea fi extins prin subordonarea micilor principate, de exemplu, Siannu la sud de Ugarit, sau prin impunerea dominației de tip vasalic asupra unei zone foarte întinse. Acesta pare să fie cazul Eblei în mileniul II î.H. și în perioada arhivelor de la Mari, Magnus Magnuson și Mathie consideră că Ebla ar fi constituit un venerabil imperiu ce mergea din sud, de la Hazor sau chiar mai la sud, și până în nordul Canaan-ului. O asemenea eventualitate rezultă din tăblițele care consemnează „afacerile internaționale” ale Eblei, din existența unor dinastii locale și a unei administrații centralizate care număra printre „viziri” persoane ca Ebrium, din descoperirea, în mormântul „stăpânului caprelor”, a unui sceptru purtând cartușul unui rege egiptean din dinastia XIII (Hetsibre), ceea ce îngăduie să se presupună că exista, undeva, o zonă de contact direct între Egipt și Ebla. Pe de altă parte, această ultimă descoperire sugerează ideea că acești „mari” regi de la Ebla nu erau chiar atât de siguri de autoritatea de care dispuneau și simțeau nevoia legitimării ei printr-o confirmare venită din partea unei mari puteri, în cazul de față, Egiptul.

O altă categorie de state sunt acelea care pot fi desemnate ca principate sau țări (Amurru, Nubasse, Moab, Amon). Ele se particularizează prin lipsa administrației unice, prin menținerea, alături de un rege, cu un statut mai înalt, a unui număr de mici regi sau principii subordonați, și care sunt menționați în cazul încheierii unor tratate internaționale. De exemplu, alături de Amutpiel din Qatna stau alți 10-15 regenți sau regișori și șefi de trib locali. O situație comparabilă se constată în Nuhasse unde nici măcar nu există vreo subordonare ierarhică între regi, iar tratatele se încheie cu fiecare șef de trib în parte.

Cu excepția Eblei, cele mai importante formațiuni politice din Canaan rămân, pentru mileniul al II-lea î.H., Karkemish, Halap/Iamhad, Alalakh/Mukis, Qatna, Kinza/Qadesh, Amurru, Ugarit, Gubla/Byblos, Megiddo și Hazor. Altele, mai mici sau cu o organizare politico-administrativă mai puțin clară, vor juca un rol minor sau subordonat. Este vorba de Emar, Urssu, Hassu, Nuhasse, Niia, Tunip, Lachish etc. Din păcate, unele state menționate în izvoarele externe nu au fost identificate în teren; în consecință, cunoștințele noastre relativ la istoria lor rămân fragmentare.

Perioada de înflorire și de dominație politică a Eblei datează aproximativ între 2400-1800 î.H., dar nu este vorba de o evoluție continuă, ci de două etape separate printr-un nivel de distrugere corespunzând migrației amorrite (cca.2250-2000 î.H.), urmat de instalarea dinastiei amorrite la Tell Mardikh (Ebla). Aceste două mari etape din istoria cetății se caracterizează prin construcții monumentale (zid de incintă, acropole, porți monumentale, mai multe palate (G, E, Q), temple, clădiri administrative, arhive). Ceea ce a frapat în cazul Eblei a fost existența, în texte, a unor toponime și a unor nume de persoane care se reîntâlnesc mai târziu. Astfel, frappează numele de Ebrium sau Ebrum purtat de un funcționar, un nume cu o rezonanță deosebită în tradiția biblică unde un Eber figurează drept strămoș al lui Abraham și totodată ca strămoș eponim al evreilor. La acesta se adaugă nume ca Ab-ra-mu, Ish-ma-elu, E-sa-un, Da-u-dum, Sa-u-lum, Is-ra-ilu sau toponime ca

Sinai, Gaza, U-ru-sa-laima, care leagă direct tradiția eblaită de aceea a Vechiului Testament. Angrenată în sistemul de alianțe și obligații tipice pentru perioada akkadiană, Ebla va cunoaște o decădere a puterii ei prin ridicarea unor regate puternice și extinderea succesivă a dominației acestora asupra nordului Canaan-ului. Este vorba de Mari și vechiul regat babylonian, ambele guvernate de dinastii amorrite. Declinul politic al orașului este marcat de hegemonia lamhad-ului. Acestei ultime faze, datată între 1800-1600 î.H., îi aparțin clădirea Q și cele două morminte princiare, dintre care unul conținând un sceptru egiptean purtând cartușul faraonului Hetep-si-bre din dinastia XIII. Este foarte probabil că, după marea campanie hittită în cursul căreia Alep, Alalakh, Karkemish și Ebla au constituit ținta atacurilor lui Hattusil I cu consecințe foarte grave, Halap și Alalakh vor renaște, dar Ebla nu-și va reveni niciodată din ruină și va dispărea, în locul ei trecând pe prim plan Emar-ul (Meshkene).

Ocupând un loc excepțional în comerțul de tranzit, Karkemish-ul face parte din seria orașelor siriene care, indiferent de sfera de influență în care au fost integrate, de natura factorului dominator, de origina dinastiilor și de statutul internațional al acestora (regent = *auilum/rege* sau Sarrum/guvernator), supraviețuiesc tuturor transformărilor politice ce au afectat zona. Subordonat autorității regelui din Iamhad și apoi din Alalakh, mai târziu regelui din Mari, Karkemish-ul va intra ulterior în sfera de influență mitanniană și apoi hittită, iar acest statut se cvasipermanentizează în ciuda campaniilor victorioase ale lui Thutmes I și Thutmes III. Mai ales cu domnia lui Suppiluliuma, statutul de dependență al Karkemish-ului se agravează în sensul că statutul de stat autonom tributar (de exemplu oferea 50 de vase de vin, 50 de vase de miere, stoffe și piatră regelui din Mari) este pierdut; orașul devenind capitala unei provincii în care rezidează un vicerege în persoana lui Sarrikusuh (Piiassili), fiul regelui hittit; Sarrikusuh este investit ca rege de fratele lui, Mursil II, în țara și orașul Karkemish și această situație se va menține până în sec.XII î.H., când regatul hittit se destramă; autoritatea regelui va fi mărită datorită dreptului de control asupra altor formațiuni (până la Nuhasse, Ugarit și Amurru). Noul statut se reflectă în titlul de (sa)rrani Mes pe care-l poartă (Mare Rege). În perioada asiriană, orașul Karkemish va constitui un centru al regatului târziu hittit sau *siwhittit*, cu dinastii ce poartă titlul de Lu-GAL și contractează căsătorii diplomatice cu prințese asiriene.

Iara Iamhad cu orașul-capitală Halap va juca un rol extrem de activ în organizarea unei rezistențe și realizarea unei coaliții care se opunea tendințelor expansioniste ale orașului Mari. În acest efort, rolul de principal aliat revenea Qatnei cu care Halapul întreținea legături tradiționale. Poziția Halap-ului se datora nu numai așezării, ci și rolului ei de mijlocitor în comerțul cu cositor și fildeş. Începuturile statului nu sunt foarte clar sesizabile. Sigur este că, în texte de la "an, un Summuepuh din țara Iamhad este menționat în fruntea unui trib, deci în aitate de rabbu. Dar sigiliul nepotului său, Abbael, atestă instaurarea, prin urnmuepuh, a unei dinastii care se încheie cu Hammurabi II. Competiția cu arkemish-ul determină reconsiderarea alianțelor și asocierea cu Mari și Babylon. Rezultatul a fost obținerea unor victorii importante - cucerirea Alalakh-ului și a lurar-ului, înfrângerea unei coaliții conduse de Irrite, instituirea hegemoniei asupra arkemish-ului, extinderea sferei de influență spre Emar. Cea mai importantă eahzare a lui Abbael rămâne aducerea Alalakh-ului la statutul de al doilea centru " Portant din Iambad, cu un *auelum* în calitate de reprezentant al regelui din

Halap. Raportul ierarhic între acestea apare în titulatură: regele Alalakh-ului poartă numele de regent (*LU*) nu de *LU GAL*; abia sub Iarimliam III, Alalakh-ul începe să se elibereze de tutela Iambad-ului, raportul de subordonare între cei doi regi menținându-se, totuși, în opoziția dintre titlul de regent (*LUGAL Alalakh*) și Mare Rege (Halap). În împrejurările create de atacurile lui Hattusil I și Mursil I, de extinderea sferei de dominație mitanniană și mai târziu hittită, au loc și cucerirea Halap-ului, sfârșitul dinastiei amorrite, instalarea, ca rege, a lui Talmisarruma, care încheie un tratat de alianță cu Thudalia II.

O nouă dinastie este inaugurată de Sarrael. Dar, așa cum s-a întâmplat în cazul orașului Karkemish, Suppiluliuma a procedat într-o manieră drastică. Fără îndoială, că pentru regele hittit nici o casă dinastică locală nu prezenta suficiente garanții. Dovada o constituia însăși lipsa de loialitate a Iamhad-ului. În consecință, Suppiluliuma reduce orașul la funcția de centru religios legat de trinitatea Tesub, Hapat și Surruma, punând în fruntea lui un alt fiu, Telepinu, în calitate de mare preot și vicerege, dar subordonat lui Piassili din Karkemish. Orașul trebuie să fi decăzut treptat ca importanță, ultima mențiune despre el fiind într-o listă topografică din vremea lui Ramses III.

Țara Mukis cu orașul - capitală Alalakh, unul dintre cele mai puternice regate, posedă un teritoriu întins. După cum rezultă din reglementarea cu Parattarna, Mukis-ul era situat undeva între Kizzuwadna (N), mare (V), granița Halap-ului (E), Nuhasse (SE), Niia (S).

Istoria Alalakh-ului este mai bine cunoscută atât prin surse externe, cât și printr-un grup de izvoare scrise, interne, toate provenind din ruinele construcțiilor din stratul VII. Ca și în alte situații, se știe foarte puțin despre începutul statului. Datele cele mai timpurii consemnează căsătorii diplomatice la nivelul caselor dinastice din Ebla, Alalakh și Apisal, ca și statutul de subordonat al regelui din Alalakh în raport cu Ebla. Deosebirea de statut este evidentă în titlurile pe care le poartă cei trei regi: *LUGAL* (cel din Alalakh), *SARRIM* (cel din Ebla), regent *LU* (cel din Apisal). Această realitate, care este surprinsă în perioada domniei lui Ammitakum, corespunde unei faze modeste din istoria cetății. Abia cu Iarimlim (strat XII) este înălțată o reședință fastuoasă, orașul este fortificat și dotat cu alte construcții de caracter monumental. Acestei domnii îi corespund organizarea birocrăției și constituirea arhivei palatului. Cronologic, epoca corespunde și cu succesele militare și impunerea dominației Alalakh-ului asupra unei zone foarte întinse. Sunt succese de scurtă durată pentru că, la sfârșitul stratului VII, se constată ruina bruscă a palatului și templelor.

Nu pot fi reconstituite împrejurările care au dus la aceste violențe. Inscripția autobiografică a lui Idrimi oferă date surprinzătoare privind agravarea dependenței Alalakhului de Halap, căci regele nu face parte din vechea dinastie, ci inaugurează o dinastie nouă reprezentând ramura cadetă a familiei regale din Halap.

Din acest moment și până la sfârșitul nivelului Alalakh IV se constată un reviriment, dar ridicarea împotriva țării Hatti duce la o înfrângere, la distrugerea palatului. Cucerit la sfârșitul domniei lui Suppiluliuma, Alalakh-ul își pierde independența. Ultimul rege cunoscut, Itturada, se află într-o dublă subordonare - este nu numai vasal al regelui hittit, ci se afla sub controlul regelui din Karkemish. Acum, orașul încetează de a mai juca vreun rol politic, iar în jur de 1200 î.H., în împrejurări total necunoscute, își încheie definitiv existența.

Ținut de stepă, prin excelență nișă ecologică proprie modului de viață seminomad, Amurru va fi multă vreme sinonim cu „Țara de Apus” (MAR TU din textele sumero-akkadiene). Natura țării și structura socio-economică a populației explică de ce Amurru rămâne tot timpul un ținut privilegiat pentru nomazi, semi-„omazi și marginali. Mai precis se constată, pe toată perioada existenței statului, o relație particulară cu *hapiru*. Totodată, caracterul particular al modului de viață al țării explică imposibilitatea centralizării statului, fărâmițarea într-un șir de mici regate guvernate de „regenți”. Deja, în arhivele de la Mari se menționează existența, în Amurru, în vremea lui Shamsiadam, a patru regi purtând toți titlul de sarrani A (mu-ur-ri-i).

Nesiguranța zonei este menționată și în izvoare externe, de exemplu, papirusul Anastasi I. Cu precădere legătura dintre hinterland și coastă era periclitată de prezența bandelor de rebeli (*hapiru*: dezrădăcinați, emigranți, fugari, dezertori). Din controlarea acestui factor, unii regi au putut trage folos personal prin arogarea statutului de „mare rege”. Este cazul lui Abdiasirta, a cărui influență asupra grupelor de hapiru, în calitate poate de șeic, i-a asigurat controlul drumurilor care duceau spre orașele de pe coastă, în special Byblos, și a făcut cu puțință impunerea unei poziții de forță nu numai vizavi de centrele urbane de pe țărm, ci și față de autoritatea egipteană exercitată printr-un funcționar-răf>/șu, ce rezida la Sumur. De aici au rezultat interesul cu totul particular de a stabili relații prietenești cu Amurru, lupta între marile puteri pentru a obține bunăvoința unor regi mai puternici și mai influenți. Este cazul lui Aziru, a cărui lungă și autoritară domnie a făcut din el principalul pion în lupta pentru hegemonie, în Siria, între Egipt și Hatti. Aziru a uzat de mai multe metode pentru a-și atinge scopul: 1. Folosirea ca forță importantă a acelor hapiru. 2. Crearea de partide favorabile chiar în interiorul unor orașe-state vizate de politica lui expansionistă (de exemplu, în Byblos își câștigă partizani chiar în familia lui Ribaddi). 3. Încheierea unui tratat de alianță cu Suppiluliuma, care-i acorda protecție în schimbul unui tribut constând din 300 shekeli aur și pietre prețioase. Rezultatul acestei politici l-au constituit recucerirea Sumur-ului și lichidarea stăpânirii egiptene în zonă, instituirea unui control până undeva în apropiere de Qadesh, Libeh și Damasc, recunoașterea dreptului de transmisie ereditară a puterii în familia lui Aziru, drept demonstrat și de faptul că toți succesorii lui (Du-Tesub, Duppitesub, Bentesina, Sausgamuya) sunt înscăunați prin voința unor regi hitiți care reînnoiesc tratatele de alianță cu aceștia, stabijirea de legături dinastice cu acele state care nu intrau sub autoritatea lor (Ugarit). În ciuda acestor succese și a poziției de forță pe care Amurru o deținea în Canaan, acesta nu poate face față valului de distrugeri care au cauzat dispariția regatului hitit, a Ugaritului, a cărui soartă o împărtășește.

Qatna (Tell el Misriff), situat într-o câmpie bogată în cereale, vii și măslini, centru comercial de importanță majoră pe drumul care leagă Eufратul, prin Tadmor, ^{Zona A^e coastă} și Palestina, este cunoscută în arhivele de la Mari. Istoria ei este, fără îndoială, mai veche, judecând după natura fortificației, care poate data aproximativ la sfârșitul mileniului III î.H. Cele mai importante monumente - palatul^{sl} templele, între care cel mai faimos, dedicat zeiței Nin Egal, era obiectul unei venerații deosebite.

Importanța economică și politică a Qatnei este confirmată de rolul excepțional Pe care-l joacă acest oraș în tranzacțiile cu metal, cereale, vin, untdelemn, iemn,

rășini, de numărul mare de emisari plecați din sau sosind spre Qatna, de căsătoria dintre Iasmahadad din Mari cu o prințesă din puternica familie regală amorrită din oraș.

Vechimea legăturilor cu Mesopotamia explică puternica influență exercitată asupra orașului; dovadă - importurile (ceramică, sigilii, statui) și construirea templului zeiței Nin-Egal.

În istoria acestui centru, invazia amorrită a jucat, fără îndoială, un rol foarte important; dovadă - originea vestsemitică, amorritică a celui mai vechi nume regal cunoscut- Ishiadad. Este adevărat că la început nu este vorba de un rege cu autoritate deplină, ci doar de un mic suzeran care are în subordine un șir de regenți și șefi de trib local (10-15 la număr). Situația se menține și mai târziu, în vremea domniei lui Akizzi, contemporanul lui Amenhotep IV, alături de care există alți 4-5 regi.

Spre deosebire de alte centre, nu există o imagine prea clară asupra istoriei politice a Qatnei. În schimb, există o listă de regi care au făcut danii templului lui Nin-Egal, listă care oferă posibilitatea de a reconstitui șirul aproximativ al domniilor de la Amutpiel la Akizzi. Interesul listelor nu stă numai în aceasta. Prezența în inventar a unor importante elemente hurrite (scriere, grafie, termeni) sugerează că sub o dominație vestsemitică se ascunde și un strat hurrit, poate la nivelul aparatului administrativ.

Poziția geografică, importanța excepțională în comerțul de tranzit explică îndelungata dominație egipteană, chiar tendința de a gravita spre Egipt a regilor din Qatna, evidentă, mai ales, pe la mijlocul și în a doua jumătate a mileniului II î.H. Dar primul semn al acestor legături îl constituie descoperirea unui fragment de statuie înfățișând pe Ita, fiica lui Amenemhet II. Subordonarea față de Egipt este dovedită de prezența unor trupe egiptene în vremea lui Amenhotep II și de faptul că acest oraș a constituit obiectul unor atacuri hittite, de care poate fi legat nivelul de distrugere datat aproximativ la mijlocul secolului al XIV -lea î.H. Dispariția orașului nu este corelată cu aceste evenimente, el continuând să fie menționat în liste topografice. Nu mai este însă menționat în legătură cu bătălia de la Qadesh. Deci, în vremea lui Ramses II, Qatna era fie deja dispărută, fie atinsese un asemenea grad de decădere, încât nu mai conta ca forță. Abia în mileniul I î.H., o așezare arameică este întemeiată peste vechile ruine, iar în sec. VII î.H., un nou oraș (Homs-Hemeia) preia rolul de mijlocitor în comerțul dintre Levant și Mesopotamia.

O evoluție politică asemănătoare se înregistrează în cazul Qadesh-ului (Kinza = Tell Nebi Meud). Începuturile sale sunt destul de vechi, poate încă la sfârșitul mileniului al III î.H., vreme ce orașul este menționat în textele de la Mari. În mileniul al II-lea î.H., deține un rol de prim ordin în organizarea unei coaliții antiegiptene, zdrobită de Hutmeh III la Qadesh și Megiddo. Situația orașului este destul de complexă. Pe de o parte, cercetarea arheologică atestă o foarte puternică influență egipteană, pe de altă parte, izvoarele scrise menționează o animozitate, o opoziție crescândă față de tendințele expansioniste egiptene și de practica de a impune în diferite orașe (Nu-y-sa și Halkura) prinți vasali. Structura vasalică, cel puțin la nivelul clasei conducătoare în secolele XV-XIII î.H., este mai puțin obișnuită și explică poziția oscilantă a orașului în raport cu marile puteri. Numele regilor care se succed în această perioadă (Sutatarra, Aitagama, Urritesub) sunt fie vestsemitice, fie hurrite, fie indoariene. Politica unora dintre acești regi s-a soldat nentru soarta orașului și a propriei familii. Astfel, opoziția lui

Sutatarra față de expansiunea hittită a avut ca rezultat asediarea Qadesh-ului și deportarea regelui și a familiei sale în Hatti. Aceeași animozitate se înregistrează la moartea lui Aitagama, când, din nou, orașul este distrus, iar dinastia înlăturată prin neacceptarea fiului acestui rege ca vasal. De altfel, scurt timp după acest episod, Qadesh-ul se afla sub suzeranitatea regelui din Ugarit. Cu atât mai straniu apare statutul Qadesh-ului sub Aitagama, care reușește să mențină bunele relații cu două mari puteri rivale - Egiptul și Regatul Hittit. După acesta, însă, autoritatea hittită asupra Qadesh-ului este definitivă. Nici după bătălia de la Qadesh, orașul nu-și mai recapătă hegemonia, nici nu reintră sub dominația egipteană, ci rămâne sub controlul viceregelui din Karkemish. Probabil că, la scurt timp după acest eveniment, orașul își pierde orice importanță, căci inscripția de la Medinet Habu nu-l mai amintește.

Cinci centre au îndeplinit funcția de mari porturi la Mediterana: Byblos (dubla). Sidon, Tvr, Suksu și Ugarit, în perioada pe care o luăm în considerare (mileniul III—II î.H.), doar trei dintre acestea au avut o importanță deosebită și, în consecință, există mai multe informații în legătură cu activitatea lor economică, structura administrativă și istoria lor politică. Este vorba de Suksu, Byblos și Ugarit.

Aceste trei centre se caracterizează printr-o trăsătură comună, și anume o mare vechime a legăturilor cu Egiptul și o tradiție în controlul traseelor maritime, chiar dacă numai Ugaritul va reuși să dezvolte o veritabilă thalassocrație canaanită în Mediterana Orientală. Un alt aspect important privește relațiile politice și comerciale reciproce, de exemplu între Tyr și Ugarit, între ultimul și Byblos, relații din care a rezultat, probabil, și o anumită împărțire a debușeelor: Byblos și Susku monopolizând comerțul cu Egiptul, Ugaritul comerțul cu Mediterana și Egeea via Alasija (Cipru).

Byblos (Gubla în texte orientale, Gebail) reprezintă, prin excelență, partenerul comercial al Egiptului în bronzul mijlociu și târziu. Dar textele de la Drehem, un vocabular sumerian descoperit la Byblos, titlul de ensi pe care-l poartă Ibdati atestă nu numai contacte, ci și o foarte puternică influență sumeriană. Concomitent, însă, se stabilesc relații comerciale, pe mare, cu Egiptul, relații ce vor fi întrerupte de evenimentele care pun capăt Regatului vechi egiptean. Mențiunile din textele de la Drehem și, mai târziu, din arhivele de la Mari constituie indicii că drumurile maritime nu au polarizat comerțul orașului, ci că alte centre canaanite sau mesopotamiene au intrat în sfera de interes a Byblos-ului. Cu Regatul mijlociu însă (dinastia XII și XIII), prezența Egiptului este copleșitoare. Inscripțiile, construcțiile, monumentele sculpturale, obiectele de artă minoră egiptene descoperite atestă o prezență masivă și o influență puternică la toate nivelurile. Mai mult decât atât, regi care se intitulează „slujitori” ai unor faraoni își înscriu numele, după practica egipteană, într-un cartuș. Punctul maxim al influenței egiptene o reprezintă domniile lui Sethi I și Ramses II. Legătura era atât de strânsă încât, în papirusul Anastasi I, Byblos-ul și Zeul lui sunt tratate ca egiptene.

Nu este foarte clară evoluția politică internă. Unele texte menționează un oraș și o țară Byblos conduse uneori de regi rivali. De exemplu, prin inscripții sigilare este cunoscut un Hasrumum, rege în țara Byblos.

Unul din textele de la Drehem amintește de „asiaticii din Gubla”, de triburi din Gubla, dar nimic despre un rege. Mai târziu, în perioada Regatului Nou, mai multe texte menționează existența, în fruntea orașului, a unui *hazanu sarri*, ales

lin rândurile aristocrației locale și reprezentant al faraonului, cu titlul de rege, econdat de un sfat al bătrânilor. Este cazul lui Ribaddi, instalat de Amenhotep III.) ste foarte probabil că regii din Byblos, a căror ordine de succesiune nu este cunoscută, :rau de origine vestsemitică și că puterea lor s-a datorat, între altele, faptului că erau iroprietari de corăbii și, în consecință, dețineau monopolul unora dintre drumurile ;omerciale maritime. Spre Egipt, în primul rând, dar și spre Cipru, cum par să o lovedească descoperirile din necropola „K” de la Byblos, în care au apărut cea. 100 de vase cipriote, aparținând mai multor stiluri, databile în bronzul târziu (cipriot târziu), îyblos-ul reușește să supraviețuiască invaziei „popoarelor mării” și expediției lui Piglathpalassar I. Dar decăderea Egiptului, începând cu dinastia XXI, a dus la pierderea statutului de dependență. O nouă etapă istorică începe cu domnia lui Ahiiram pe la ca. 1000 î.H. . Numai că acum alte orașe-porturi, Tyr-ul și Sidon-ul, profitând de dispariția Ugarit-ului și de decăderea Byblos-ului, care-și datora în mare parte bogăția egăturilor cu Egiptul, trec pe primul plan.

În perioada mijlocie a bronzului, Ugaritul era deja un centru important care ntreținea legături diplomatice cu Egipt, Iamhad, Ur și Mari. Dovadă sunt statuile eprezentând regi, regine și înalți funcționari egipteni din prima dinastie thebană lescoperite la Ugarit, referirile din textele de la Mari. Ceea ce pare destul de ciudat :ste desemnarea dinaștilor din Ugarit cu formula „oamenii (LU) din Ugarit” sau folosirea titlului de *auilum* nu de *sarrum*, în vreme ce un sigiliu dinastic din această perioadă menționează ca rege pe „Iaḩarum, fiul lui Niḩmadu (*sar URU u-ga-ri-t*) din Ugarit”.

C. Schaeffer datează sigiliul în perioada anterioară lui Hammurabi din Babylon și-1 consideră pe Iaḩarum drept întemeietorul dinastiei raphaite, care va domni până la dispariția orașului. Importanța lui Iaḩarum a fost atât de mare încât numele lui devine titlu regal. Spre deosebire de totalitatea statelor canaanite, Ugaritul dispune de cea mai bogată arhivă - peste 20.000 texte provenind din palatul regal din Ugarit, alte texte administrative și diplomatice din palatul de la Ras Ibn Hani, din arhive particulare din Ugarit. La acestea se adaugă descoperirile arheologice, care completează tabloul vieții economice, culturale, politice a orașului; de exemplu, importurile de ceramică cretană, miceniană și cipriotă, crearea unui stil ceramic (vase decorate cu car sau cu tauri) la Ugarit pentru satisfacerea gustului clientelei cipriote sau din recia continentală, adoptarea limitată a scrierii cipro-minoice. Toate acestea constituie dovezi ale unei prezențe active și interacțiuni culturale dintre cele două zone. Iar vasul de nuntă al lui Niḩmadu II, înfățișând pe cei doi soți (regele și o egipteană, poate o femeie din haremul regal) însoțiți de o inscripție hieroglică, se adaugă la textele care dovedesc existența unor relații între Ugarit și Egipt.

Nu este suficient de clară succesiunea dinastică în perioada anterioară arhivelor regale. Cu Niḩmadu II și cu inaugurarea administrației birocratice și a arhivelor de stat, evoluția politică internă poate fi urmărită pas cu pas. La tăblițe se adaugă sigiliile dinastice, care menționează pe predecesori, și informațiile provenind din izvoare externe (corespondență, tratate de alianță, liste topografice, anale). Este interesant că în a doua jumătate a mileniului II î.H. Ugaritul iese din sfera de influență egipteană și este integrat în rețeaua de relații „vasahee” a țării Hatti. Deja Niḩmadu II încheie o alianță cu Suppiluliuma, prin care se reglementează tributul (12 mine + 20 shekeli de aur = 500 shekeli de aur + 1 vas de aur în greutate de 1 mină + obiecte de îmbrăcăminte și lână); granițele Ugarit-ului se întindeau de la

Oronte (NE și E), Usnatu (S), Suksu și Gibala (în SE), precum și reglementări relative [a fugării politici. Din acest moment, unii regi raphaiți sunt întronați de regii hittiti, se procedează la ajustări de graniță. De exemplu, Mursil II separă Siianu de Ugarit. Treptat, Ugaritul își pierde din prestigiu. În cazuri speciale, regele din Ugarit este supus arbitrajului altor dinaști, de exemplu, procesul de despărțire a lui Ammitamru II de fiica regelui Bentesina din Amurru este arbitrat de Initesub din Karkemish.

Supunerii Ugaritului față de înalta autoritate a regelui din Karkemish i se adaugă mărirea tributului datorat țării Hatti la 50 mine de aur.

Istoria finală a Ugaritului este strâns legată de soarta regatului hittit. O stare de neliniște începe să se instaureze în cele două regate învecinate, dar între ele continuă să se desfășoare tranzacții comerciale. De pildă, un text menționează livrarea de ulei către Abrm din Alasiia și un Abrm din Egipt, precum și livrări de cupru pentru turnătorii din Beruta. Dar, foarte curând, o scrisoare a lui Hammurabi, ultimul rege din Ugarit, contemporanul lui Supiluliuma II, adresată către „tatăl” lui, regele din Alasija, pomenește de prezența a șapte corăbii dușmane care au fost zărite în apropierea țărmului într-un moment când trupele pedestre se aflau în țara hittită și flota în țara Lukka. Aceasta este ultima știre din Ugarit. Lipsa de pază a coastelor și absența armatei de interior au făcut imposibilă apărarea. Ugaritul și anexele sale (Ibn Ras Hani, „Versailles-ul” familiei regale din Ugarit) și portul de la Minet el Beidha sunt distruse. De acest nivel de distrugere se leagă descoperirea de ceramică miceniană derivată din stilul Granary și fibule de bronz cu arc în formă de frunză de salcie databile între a doua jumătate a secolului XII și prima jumătate a secolului XI î.H. - începutul secolului X î.H. După această dată, așezarea este părăsită pentru multe secole. Ea va fi succedată în secolele V—III î.H. de un simplu sat.

Așa cum s-a afirmat mai sus, Ugaritul este orașul, și statul, cel mai bine cunoscut. Dispunea de propriul său teritoriu, la care au fost anexate țări mai mici, de exemplu, Siianu. Mai multe tăblițe descoperite la Ras Ibn Hani permit identificarea circumscripțiilor administrative (Arru, Guru și Saparu), precum și obligațiile ce le revin (impozite, corvezi, tribut față de marele rege din Hatti), ca și distribuția lor pe unități mai mici, sate. Alte texte fac posibilă reconstituirea modului de funcționare a comunităților sătești, mai exact, stabilirea responsabilității colective a tuturor membrilor lor relativ la: 1. Plata taxelor subdivizate în mai multe categorii: a) tributul „Soarelui”, variabil ca valoare, plătit în argint și perceput de *tamkari* ai regelui din Ugarit sau tamkari străini; b) taxe mixte plătite în argint și produse naturale (oi) pentru dreptul de pășunat; c) argint și grâne destinate magaziiilor regale, plătite de întregul sat ca un corp colectiv; d) vin și ulei / pe sat sau gospodărie; e) vite /1 bou de la două sate; oi / 1 animal pe gospodărie sau 68 miei pe sat. 2) Obligații militare (ca arcași sau în serviciul naval). 3. Corvezi (tăieri de arbori - contra rațiilor).

Este sigur că taxele și corvezile nu erau distribuite în mod egal, ci probabil în funcție de dimensiunile proprietății sau dimensiunile familiei.

La taxele propriu-zise se adaugă darurile pentru prințesele regale și gineri, care primeau temporar sau pe viață dreptul de a pretinde muncă sau de a colecta taxe; la fel, templele și unii înalți funcționari primeau în dar, nu satul sau oamenii,^{CI} numai dreptul de a percepe taxe și a impune obligații.

Plata se făcea pe familii, dar răspunderea era colectivă. Sustragerea de la plata obligațiilor atrăgea confiscarea loturilor, pierderea statutului de membru al comunității, preluarea acestora de către persoane care-și asumau obligațiile restante

sau confiscarea pământului în beneficiul coroanei și aducerea fostului contribuabil la statutul de *nayyalir*, pentru a putea supraviețui, respectivul *nayyalu* devenea dependent regal, lucrând pământurile regale.

Se pare că exista o dublă jurisdicție asupra pământurilor comunale - cea a comunității și cea regală. Fiecare sat avea în fruntea lui un supraveghetor (*hazannu aii*) și un collector de taxe (*sakinu aii*).

Cât privește relațiile de proprietate, se pare că situațiile sunt destul de variate. Existau persoane care dețineau mai mult pământ, mai multe vite și sclavi, în vreme ce altele decăd în situația de *nayyalu* sau sunt lipsite de vite; după cum există urme de proprietate colectivă („frații neîmpărțiți”), dar și practica diviziunii loturilor contra sau fără compensație. În sfârșit, se menționează ipotecarea loturilor, precum și vânzarea lor. Ceea ce frappează, pe baza unui studiu comparativ cu alte state orientale, este prețul foarte mare al unui *ilku* (prin care se înțeleg lotul și obligațiile aferente). De trei ori mai mult decât în Babylon, de 18-19 ori mai mult decât în Nuzi, de 10 ori mai mult decât în Hatti. Explicația trebuie căutată în întinderea mai mică a pământului arabil, raportată la numărul populației și la calitatea culturilor.

Observații foarte interesante au putut fi făcute asupra organizării comerțului, asupra bunurilor desfăcute și sacralității persoanei regale. Oricum, regii din Ugarit nu poartă nume teofore și titulatura nu face aluzie la o încărcătură religioasă. Se bucură numai de protecția unor zei. Titlul este de *melek* sau *sarru*. Autoritatea regală este, în primul rând, întemeiată pe puterea economică. Regele este cel mai mare proprietar de pământ - proprietarul pășunilor și al unui fond de teren arabil foarte mare pe care-l poate mări prin confiscări sau cumpărare; el controlează comerțul internațional prin *tamkarii* săi și-l reglementează pe bază de tratate internaționale, are controlul construcției și echipării vaselor cu pânze și al construcției și reparării carelor în ateliere regale. Prin aceasta, ca și prin taxele și corvezile pe care le pretinde, regele din Ugarit apare ca organizatorul celui mai important sector al economiei - economia regală, aflată sub propria administrare. Paralel, exista o proprietate a reginei. De aceasta ea dispune în mod liber, putând chiar înstrăina părți din ea, având dreptul de a o administra printr-un intendent al casei reginei. În sfârșit, regele poate face donații rudelor și funcționarilor. Acestui sector nu pare să i se opună un sector al economiei templului.

În schimb, există un sector paralel, care este acela al economiei sătești.

Trebuie să se adauge că una din funcțiile importante ale regelui rămâne săvârșirea unor „sacrificii regale”, menite să asigure bunăstarea și securitatea țării. Totodată, regele este judecătorul suprem și vârful administrativ la nivel central și controlează buna funcționare a comunităților sătești prin delegații lui, face conscripții și conduce armata.

Din punct de vedere al statutului, primul loc după rege este ocupat de reginamă. Ca și la hittiti, în lipsa regelui aceasta deține întreaga autoritate, dispune de proprietatea pe care o administrează după bunul său plac. Nu pare să fie vorba de o practică generală, ci de o situație întâlnită în doar trei cazuri, începând cu a doua jumătate a secolului XIV î.H. Și nu este exclus ca aici să fie vorba de o transferare a unor obiceiuri de la curtea hittită. Trebuie menționat că puterea regelui din Ugarit era limitată prin impunerea dublei vasalități, și anume față de Hatti și față de viceregele din Karkemish.

Analiza atentă a tuturor structurilor din Ugarit duce la concluzia că, dincolo de unele elemente comune, aici lipsesc sau sunt atenuate o serie de trăsături specifice statelor orientale. Particularitățile rezultă din rolul pe care îl joacă economia de schimb în viața acestui oraș.

În Palestina, dintre numeroasele centre cunoscute prin texte sau prin cercetări arheologice, două au jucat un rol excepțional în istoria mileniilor III—II î.H. Unul dintre ele este Hazor, cel mai de seamă oraș din sud, cunoscut, din izvoare externe, prin sistemul de fortificații și prin construcțiile monumentale din interiorul lui. Deși a jucat un rol însemnat în relațiile economice și politice din prima jumătate a mileniului II î.H., își pierde independența și devine, în vremea Regatului Nou, unul din punctele de sprijin ale autorității egiptene în Canaan.

Garnizoane și funcționari rezidau aici, iar faraoni ca Amenhotep III și Sethi I au dedicat lui Hathor o serie de temple (templul din nivelul VII) și după un model care se întâlnește la Amarna.

Existența populației locale în perimetrul zidurilor este confirmată de descoperirea templului „stelei” din aria C, care printr-o serie de particularități (nișe și șir de 10 stele + o statuie cu o semilună + o zeităte feminină pe un leu) poate fi legat de panteonul canaanit. Hazor este distrus, se pare, în jur de 1200 î.H., poate în legătură cu pătrunderea evreilor.

Al doilea oraș - Megiddo, documentat ca structură urbană în jur de 2400 î.H., va reprezenta, după Thutmes I și III, o importantă fortăreață egipteană în inima Canaan-ului. Într-o etapă mai veche, orașul a fost supus influențelor mesopotamiene. Dovada o constituie descoperirea în stratul V de impresiuni de sigilii databile în dinasticul timpuriu II și, mai apoi, a unei tăblițe sumeriene conținând un fragment din epopeea Gilgamesh.

În nivelurile corespunzând stăpânirii egiptene au fost înălțate o serie de temple de tip migdal sau de plan dreptunghiular flancate de o intrare prevăzută cu turnuri și un portic deschis. În niveluri mai recente corespunzând bronzului târziu, de fapt în ultima fază preisraelită a cetății au apărut mai multe construcții de același plan, dar de dimensiuni mai modeste. De altfel, nivelurile VII A și B, cărora le corespund aceste temple, se caracterizează și prin descoperirea de fragmente ceramice canaanite de tranziție și ceramică filistină. Pe această bază pot fi date în al doilea sfert al secolului al XII-lea î.H.. Distrus în legătură cu ridicarea Israelului și invazia „popoarelor mării”, orașul se reface. În nivelul de ocupație israelită a fost descoperit un templu care preia, în parte, modelul templului E dedicat lui Baal din stratul IX - cu o singură cameră, cu intrarea flancată de camere între care două coloane suportau acoperișul porticului. Templul din stratul V datat în vremea lui Saul constituie prin plan și accesorii (altare cu coarne, boluri pentru libații, altare tripode, candelabre) modelul templului din vremea lui Solomon.

Arhitectura de tip egiptean în cartierul rezidențial, temple sau clădiri de tip migdal sau de tip Amarna, descoperite la Sichem, Lachish, Beth Shan asociate cu inscripții, stele regale, statui, vase din sticlă sau din faianță, scarabei etc. atestă egiptenizarea Palestinei, prezența efectivă a trupelor, funcționarilor și a altor categorii de rezidenți în diverse centre.

Nivelurile de distrugere marchează, peste tot, încetarea dominației egiptene și instalarea filistinilor și a israeliților.

4. Vechii evrei și formarea statului evreiesc

Trei probleme se pun în legătură cu evreii. Cea dintâi privește măsura în care aceștia moștenesc și sunt continuatorii civilizației canaanite. Cea de-a doua se referă la patria acestui grup de triburi care sub Saul și David pun bazele statului teritorial, în sfârșit, este necesar să se precizeze care este denumirea cea mai exactă pentru a marca apartenența etno-lingvistică a vechilor evrei.

Din păcate, la nici una dintre aceste probleme nu se poate da un răspuns clar. Motivul principal rămân dependența cercetării de o singură sursă (Vechiul Testament), data târzie a redactării acesteia chiar și în cazul celui mai vechi strat (E), dificultatea de a extrage partea de adevăr din noianul de compilații ulterioare. În al doilea rând, este vorba de apariția recentă a celei dintâi referiri la israeliți într-un izvor extern. Este vorba de „Stela lui Israel” conținând un fel de imn al victoriilor lui Merneptah cu care prilej se amintește supunerea absolută a lui Israel. Monumentul datează la sfârșitul secolului XIII î.H. Scribul egiptean folosește un nume colectiv pentru a desemna pe acest adversar înfrânt. Acoperă acest nume totalitatea triburilor evreiești ? Și dacă nu, care este adevăratul nume distinctiv pentru întreaga populație.

S-a încercat să se stabilească o relație etimologică între *hapiru* /*Abriu* /*evrei*. Or, există suficiente motive pentru a respinge suprapunerea *hapiru*/evrei. În primul rând, pentru că termenul de *hapiru* nu are înțeles etnolingvistic, ci social. Bandele de *hapiru* care infestau Levantul și constituiau o amenințare permanentă nu erau formate din triburi sau fracțiuni de triburi, ci reprezentau, de regulă, diverse elemente dislocate prin migrații și cuceriri, fugari, dezertori, criminali etc. Elementul care-i suda erau perspectiva îmbogățirii lor prin jaf și existența unui șef autoritar și cu prestigiu. Intenția ultimă a acestor *hapiru* era de a se reintegra, fie și sub forma mercenariatului, în alte comunități. Probabil, din cauza acestei agresivități și a manierei de constituire a bandelor, termenul de *hapiru* a intrat și în limbajul unor cancelarii orientale, de pildă, cea egipteană, cu înțelesul de rebel sau de persoană care a încălcat un jurământ de loialitate. Din acest motiv se manifesta o rezervă serioasă la asimilarea *hapiru*/evrei.

La aceasta trebuie adăugat și faptul că însuși termenul de evreu nu are o acoperire documentară. Dimpotrivă, Vechiului Testament îi sunt străini termeni ca evreu și limba ebraică în sens etnic. Textul biblic îl folosește doar în trei cazuri, de fiecare dată desemnând persoane sau grupe de persoane dependente (mercenari, datornici insolvabili, sclavi). De altfel, răspândirea termenului este de dată târzie, post-exilică și se datorează, în mare măsură, unor vorbitori de limba greacă. În acest context este necesar să se facă mențiunea că există o singură sursă care permite să se stabilească o relație între *gentiliciu-ibrium* și un trib sau un clan. Este vorba de tradiția relativă la genealogia lui *Abraham* al cărui strămoș ar fi *Eber*, nume asimilat cu *Ebrum* sau *Ebrium* din *eblaită*. Pe de altă parte, relatările legate de „cucerirea țării” menționează o serie de triburi distincte, nu un popor unitar.

În momentul de față nu există mai multe șanse de a dovedi autenticitatea unei părți din tradiție, și anume fragmentarea tribală, mișcarea independentă a diverselor triburi, structura socio-economică extrem de diversă. De la grupe sedentare agricole instalate în zona colinară a Palestinei cu câteva centre mai importante, de exemplu, Sichem, la grupe creatoare de civilizație urbană la Ebla,

de la seminomazi și caravanieri (v. istoria lui Abraham) la păstori de vite mici (oi, capre și măgari). Această opoziție sedentar/nomad-civilizat/primitiv este proiectată cu precădere asupra epocii patriarhilor. De pildă, se pare că tribul lui Iacob, instalat în zona colinară centrală și care își schimbă ulterior numele în tribul lui Israel, era atașat unei economii agrare. În consecință, populația era răspândită în mici așezări sătești și în câteva orașe, și anume: Sichem, Bethel, Hebron, Tell al Far'a. Vechimea prezenței în zonă și impunerea noului nume ca expresie a tipului de religie practicat sunt presupuse de CAhlstrom pe baza evidenței negative, și anume, absența oricărei mențiuni, în Vechiul Testament, despre victoria lui Merneptah asupra lui Israel. De aici se trage concluzia că scriitorii biblici nu erau familiari cu istoria țării dinainte de 1200 î.H.

S-a încercat să se sugereze o anumită cronologie a mișcărilor din și spre Hebron, spre Negev și Tel Masos (Hormah) în ceea ce se numește epoca fierului I și să se asocieze diferitele complexe arheologice cu un val sau altul, respectiv pătrunderea în zona colinară a triburilor lui Simeon, Levi și Manasse. În acest context s-a subliniat interesul regiunii situate pe ultimul tronson al „*drumului mirodeniilor*”, ce lega Arabia de coasta levantină și de Egipt. Este o mișcare care prefigurează constituirea statului lui Saul și David.

O altă discuție privește definirea însăși a tipului de nomadism practicat de unele triburi „evreiești”. Se vorbește, nu fără temei, de un „nomadism cu măgari” subordonat transportului caravanier și comerțului la mare distanță. De aici, încercarea de a reconstitui adevărata bogăție a unor patriarhi - mărfuri și măgari sau turme de vite mici crescute într-un sistem de economie pastorală, mai curând transhumantă decât nomadă, încercare în care alternativele merg de la a-1 califica pe Abraham drept un prinț - negustor, un tamkar în regatul hittit (Gordon) până la considerarea lui drept șeful unui clan rămas nomad, care continuă să trăiască în cort și respinge modul de viață urban (Saggs - vezi disputa Lot / oraș - Abraham / nomad).

Problema este aceea a spațiului pe care aceste triburi, fracțiuni de triburi sau clanuri se deplasează, de a preciza motivele care au provocat acele migrații, dacă există informații mai circumstanciate decât acelea tradiționale (ciclurile de povestiri despre istoriile unor mari familii sau clanuri) pentru a le localiza, cel puțin pentru o etapă a istoriei lor îndelungate.

Foarte importante pentru lămurirea problemei sunt mențiunile, în arhivele de la Mari, relative la un trib nomad al Jaminților sau Bene-Iamina asimilat cu beniaminiții biblici. Fără îndoială că acest trib făcea parte din aceea ce textele din Mari numesc „fiii stepelor”. Textele fac mențiunea că și-au părăsit țara și orașele în căutare de pășuni și că în fruntea lor se afla un șef care poartă titlul de *da-u-dum*. Alte surse sugerează destrămarea confederației de triburi jaminite între Qatna și Amurru.

Observațiile de mai multe ori amintite de la Ebla obligă la rejudecarea tuturor surselor privitoare la patria lui Abraham. Nici soluția Ur, nici soluția Ura nu par să mai funcționeze. În schimb, prezența mai multor antroponime legate de ciclul lui Abraham în texte de la Ebla (Abramu, Ebrium, Is-ra-i-lu), ca și imaginea regelui păstor din mormântul masculin descoperit aici fac plauzibilă ideea că, în acest oraș, este de căutat, dacă nu patria, cel puțin locul unde nucleul originar al temei a fost elaborat, chiar dacă narațiunile despre patriarhi au căpătat forma definitivă târziu, în perioada exilică sau a „reconstrucției” templului și chiar dacă ele reprezintă o istorie telescopată divizibilă în cinci straturi. Oricum, relația Ebla/Beni, Israel/

Mari/Beni Jamina dau mai mare greutate relatărilor care aduc diferite grupe tribale dinspre Eufrat-Aram-Naharina și din zona Haranului. De altfel, într-un studiu mai recent, A.Lemaire încearcă să găsească explicația asocierii între tradițiile patriarhale și spațiul mai înainte amintit. Lemaire crede că tradiția, de origine arameică, a suprapunerii Eden/bit Adini cu Zona Habur, Balih, Eufrat, ca și elaborarea mitului alungării din Eden, ca mit de origine, trebuie să fie legate de grupul lui Beni Jacob, care a migrat în Sichem în împrejurările provocate de prăbușirea regatului mitannian și invazia lui Adadnirari I și Salmanasar I în Hanigalbat, invazii care j-au obligat să-și părăsească țara de origine - Aram-naharina/Bît - aini și să-și cucerească o țară nouă, în Palestina, unde vor fi urmați de alte grupuri, între care grupul lui Beni Israel.

Pe baza acestor elemente se poate susține că o parte din vechii „evrei” au dus o existență semipastorală, dar cu tendința de a se sedentariza într-o zonă destul de întinsă din Levantul Central și de Nord. Mai exact, între Ebla-Mari-Harran-Eufrat, unde au putut să joace un rol deosebit și în viața religioasă a triburilor vestsemitice, Harran-ul fiind principalul centru al culturii zeului Sin. În același timp, importanța pe care Harran-ul o deținea în calitate de centru de seamă în comerțul caravanier dă o oarecare greutate asocierii dintre patriarhi / nomadism cu măgari / comerț caravanier.

Întreaga demonstrație poate fi luată în considerare cu atât mai mult, cu cât expansiunea hittită a afectat într-o primă etapă (Hattusil I - Mursil I) tocmai această zonă, ca și o serie de centre importante din nordul Levantului, inclusiv Halap și Ebla. Fără îndoială că, în aceste împrejurări, s-a produs o primă dislocare a populației. Părți din unele triburi s-au rupt și au migrat separat. Dar, ulterior, s-au putut constitui confederații din fragmente tribale diferite, și în cadrul acestui proces de disoluție și de asociere, a avut loc și întrepătrunderea diverselor tradiții culturale, inclusiv cele privitoare la genealogiile diverșilor patriarhi. Pătrunderea și reșezarea unor triburi în Palestina par să fi fost, în această etapă, de proporții modeste. Mai curând o insinuare sau infiltrare pașnică într-o zonă periferică deloc sau foarte puțin populată. Altfel nu se explică lipsa oricăror referiri la un marș sau la conflicte militare în vreun izvor contemporan. În ce măsură au fost capabili să „israelizeze” grupe de canaaniti găsiți pe loc, așa cum crede Ahström, sau au asimilat elemente de civilizație palestiniană și egipteană, cum este mai probabil, constituie un subiect de discuție. Mai cu seamă că este încă destul de dificil să se reconstituie ponderea influențelor reciproce în absența unor noi date arheologice. Este foarte probabil că, în perioada care a precedat ocuparea principalelor cetăți canaanite de interior, a fost întreprinsă o reformă religioasă care a constatat, pare-se, în promovarea lui Jahwe (poate o altă ipostază a lui El) la rangul de divinitate supremă. Reforma a fost dublată de o încercare de a o impune cu forța.

Condițiile și etapele cuceririi „țării promise” au fost extrem de complexe. Tradiția a reținut trei războaie care au urmat distrugerii Jerichonului și care au avut ca rezultat înfrângerea rezistenței canaanite. Un război dus prin centrul țării, soldat cu cucerirea cetății Ai (Et fell). Altul purtat spre sud-vest, încheiat cu înfrângerea confederației canaanite la Gibeon. Și, în sfârșit, un război purtat împotriva coaliției regilor din nord, terminat cu cucerirea și distrugerea Hazor-ului (Tell el Qedah). Observațiile arheologice nu au oferit suficiente elemente pentru a susține istoricitatea acestei tradiții. Jerichonul a suferit două distrugeri catastrofale, în jur de 2300-2200 și apoi la jumătatea secolului XVI î.H. Este părăsit

să reocupat pe la 1400 î.H. de o populație care nu mai procedează la ridicarea unor noi fortificații, ci le folosește pe cele vechi, fără modificări. Dacă s-au prăbușit zidurile Jerichonului la apariția evreilor, de aceste ruine trebuie să fie vorba. Sigur este că durata ultimei așezări a fost foarte scurtă, cel mult de un secol, numai că nu există dovezi care să ateste că după nivelul acesta târziu ar fi avut loc instalarea, aici, a unei noi populații.

În cazul cetății Ai (Et Tell), situația este și mai confuză. Ultima distrugere coincide cu prima catastrofă de la Jerichon. Spre deosebire însă de alte situații, cetatea nu se mai reface, locuirea încetează și abia în jur de 1200 î.H. apare aici un ^{sa} "nefortificat" constând din colibe și corturi. Gibeon-ul (El Jib) a jucat un rol economic foarte important în epoca regală. Texte și reprezentări picturale din perioada celui de-al doilea imperiu theban dovedesc însă că încă din această vreme el deținea un loc deosebit în producerea, stocarea și distribuția vinului. Aceasta explică înflorirea sa încă din epoca mijlocie și târzie a bronzului și legendele legate de cucerirea lui de către israeliți.

În schimb, nu există nici un dubiu că principalul efort al triburilor evreiești a trebuit să se concentreze asupra cuceririi Hazor-ului, cea mai mare și mai puternică cetate canaanită din Palestina, singura în măsură să organizeze rezistența comunităților locale în condițiile în care autoritatea egipteană se prăbușise. De altfel, distrugerea și încetarea locuirii în jur de 1200 î.H. confirmă tradiția.

Pe baza datelor existente până acum (texte și descoperiri arheologice) se poate elabora un fel de scenariu al mișcării diverselor triburi evreiești: 1) într-o primă etapă (sfârșitul sec.XVII-începutul sec.XVI î.H.), dislocarea grupului sau grupelor concentrate în Ebla sau în jurul ei; 2) strămutarea, spre sud, din Harran a grupului lui Iacob (sec.XVI î.H.); 3) instalarea de triburi sau fracțiuni de triburi în unele foste centre canaanite sau ale administrației egiptene (Ai, Gibeon) din zona de câmpie, ocuparea zonei colinare, pătrunderea în zona Negev-Tel Masos avansându-se spre sud, spre granița tradițională dintre Palestina și Egipt. Durata aproximativă a acestei operații este de trei secole, adică dinainte de domnia lui Merneptah și până în perioada regală, mai exact, până în vremea lui David, când toate micile regate evreiești (Hebron, Gilgal, Iuda, Israel) sunt reunite sub o singură autoritate și când printr-o politică de forță și alte regate, arameice, Moab, Ammon, Edom, regatul Jebussit cu capitala la Ierusalim sunt anexate. Condițiile generale care au făcut posibilă consolidarea triburilor și trecerea de la structurile de tipul șefilor, având în frunte șefi charismatici (patriarhi sau judecători), la stat, au fost decăderea Egiptului, dispariția regatului hittit și a altor regate puternice din Levant, amenințarea filistină bazată pe o elită de războinici.

O primă formațiune politică mai importantă este aceea a lui Samuel, care stăpâna peste Bethel, Ramah și avea controlul asupra locului de cult de la Gigaon. De-a doua formație timpurie s-a constituit în jurul Gibeonului și cuprindea: Gibeon, Kiriath-Jearim și Beerot.

Statul unificat este rezultatul unui proces îndelungat și târziu. El a fost condiționat de înfrângerea filistinilor, mai exact, de nevoia de a opune forței militare și politice a acestora un stat centralizat, dispunând de o armată capabilă să opună rezistență și să lichideze dominația străină. Este un deziderat nu numai al teritoriilor sau triburilor situate în zona centrală, în contacte directe cu orașele de pe coastă ci și al grupurilor din Galileea și estul Iordaniei.

În aceste împrejurări, Saul, un israelit, este chemat rege în Gilgal (sec.XI-X î.H.). Nu există suficiente elemente pentru a se stabili care era principiul dinastic în virtutea căruia Saul a fost desemnat. Se pare că în acest caz charismatismul a triumfat, ceea ce leagă regalitatea lui Saul de perioada ce l-a precedat (adică de perioada judecătorilor). Ereditatea nu pare să fi jucat vreun rol în această alegere, Saul fiind doar descendentul unei importante familii. Caracterul regalității se armonizează cu structura primitivă a administrației și a puterii centrale. Saul se bazează încă pe rude în guvernare (Jonathan, Abner), nu s-a realizat încă separarea funcțiilor militare de cele civile, puterea regelui conta pe un grup de războinici atașat de el prin legături personale și opus trupelor gentile, aparatul administrativ era rudimentar, diversele instituții tipic orientale, cum ar fi sistemul corvezilor și al tributului, nu era încă elaborat.

Lipsa de unitate și continuitate în transmiterea regalității explică împrejurările în care David accede la putere, înlăturând pe urmașii naturali ai lui Saul. Drumul spre coroană al lui David a trecut printr-o etapă în care, după răzvrătirea împotriva socrului său Saul, își constituie o bandă formată din rude și alți partizani (cca.400 de persoane + un preot + un profet), cu ajutorul căreia reușește să se îmbogățească, oferind protecție (contra bani), jefuind sau angajându-se, în calitate de mercenar, în slujba unui filistin (regele din Gath). Dispunând de o armată, este chemat rege în Hebron, care va deveni nucleul noului regat. David a reușit să impună un nou principiu dinastic - ereditatea și să dezvolte o ideologie politică menită să-i consolideze puterea. Regatul lui David a parcurs mai multe etape: consolidarea puterii prin uniunea dintre Hebron și cucerirea regatului Jebussit și mutarea capitalei la Ierusalim; uniunea personală între regatul lui Iuda și regatul lui Israel, consfințită prin transferarea *Arcei înțelegerii* la Ierusalim; întărirea armatei prin creșterea ponderii mercenarilor filistini și reducerea contingentelor tribale; introducerea unei administrații după model egiptean și folosirea de funcționari egipteni și canaaniți; extinderea hotarelor regatului prin anexarea unor mici regate din Palestina, cum sunt Moab, Edom, Ammon, constituind ceea ce A.Malamat numește un „imperiu multinațional”; organizarea birourilor fără separarea încă a domeniului coroanei de tezaurul public; instituirea unor obligații pentru supuși, în primul rând, taxe și corvezi constând din zilele la seceriș și munci pentru construcții.

Din nevoia de a da un suport trainic acestei structuri este elaborată o ideologie sau o teologie a puterii în conformitate cu care regele nu este numai *nagîd*, adică „alesul” sau „desemnatul” divinității, ci și viceregele sau administrator al lui Jahwe pe pământ. Religia, prin stabilirea unei relații particulare cu statul, este transformată într-un instrument politic în administrarea și consolidarea puterii. Această relație specială se materializează și în rolul direct pe care îl joacă regele în organizarea cultului, construirea de temple (templul principal din Ierusalim și temple în diferitele centre districtuale), însărcinarea slujitorilor acestor temple din provincie - *leviți* și cu atribuții administrative, civile și judecătorești. Deci, puterea lui David se sprijină pe mai mulți piloni: mercenarii, între care rolul cel mai important revine filistinilor, ce formează trupele de elită (trupe de care); religia „națională” reprezentată prin marele preot, profetul; clasa leviților legată de sanctuarele *bamot* întemeiate de rege, și prin respectarea cultului jahwist simbolizat în „Arca înțelegerii”; o pătură de privilegiați favorizată de rege; putere economică realizată prin sistemul impozitelor și corvezilor; o serie de alianțe încheiate cu Tyrul și cu Egiptul.

Constituirea acestui sistem politic complex explică transmiterea, fără dificultăți, a tronului unuia dintre fii, Solomon, precum și stabilitatea statului în timpul domniei acestuia din urmă.

Regatul unificat de David părea consolidat și, în consecință, lui Solomon nu-i mai revin sarcini militare. Politica lui este axată pe organizarea internă, dezvoltarea birocrăției și constituirea unei rețele de cetăți regale, de fapt, mici fortărețe în care rezidau funcționari și trupe și în care se concentrau impozitele districtuale. Cea de-a doua coordonată a politicii lui Solomon o constituie dezvoltarea schimbului la mare distanță, controlul drumului care lega Marea Roșie - Orphir - coasta levantină. În sfârșit, prin alianța cu regina din Sabba și Ahiiram, Solomon își asigură nu numai prestigiul internațional, ci și un loc de prim ordin în viața politică și economică a zonei. Autoritatea lui, întărită prin realizarea unor lucrări de prestigiu - templul și palatul -, se exprimă în titulatura de „mare rege” (*melek rab*) pe care o adoptă. Din păcate, efortul de consolidare a statului și a dinastiei nu a dat roade. Rivalitățile tribale au supraviețuit politicii de unificare, iar opoziția între interesele dinastice și cele ale supușilor în materie socială și de cult s-a agravat. Aceste tendințe de disoluție se observă deja la moartea lui Solomon, căruia statul unitar nu-i supraviețuiește. Vechile animozități între Iuda și Israel triumfă, ceea ce duce la împărțirea regatului în două state cu interese rivale: Iuda, cu capitala la Ierusalim, și Israel, cu capitala la Samaria. Pe de altă parte, opoziția între puterea centrală / puterea religioasă, dintre interesele clasei conducătoare și cele ale poporului de rând se manifestă pe mai multe planuri. În primul rând, în încercările reformatoare ale lui Ezekias și Iosua în materie de cult, reforme menite, în realitate, să contribuie la centralizarea statului. Reacția nu a întârziat să se manifeste în persoana lui Manasse, un tradiționalist, care reinstaurează jahwismul în Iuda. În același timp, nemulțumirea populară împotriva clasei guvernante și a marii preoții se manifestă în mișcarea profetică și în încercarea de a introduce reforme menite să reinstaureze dreptatea, să stăvilească abuzurile și să restabilească anumite practici cutumiare. Acestui efort i se datorează cea mai mare parte a codului de legi civile (Deuteronomul), exceptând articolele moștenite dintr-o legislație mai veche, poate anterioară apariției statului.

Incapacitatea de a accepta reforme, exacerbarea tradiționalismului rabinic au avut drept rezultat slăbirea capacității de apărare și prăbușirea celor două regate sub loviturile succesive ale regatului asirian și neo-babylonian. În 722, Samaria, capitala Regatului lui Israel, este ocupată de către Sargon al II-lea și statul este încorporat în Regatul Asirian. Regatul lui Iuda reușește să supraviețuiască atacurilor lui Senacherib și Assarhadon, dar dispare în urma cuceririi Ierusalimului, în 586, de către Nabucodonosor II. Din acest moment începe o nouă etapă în istoria evreilor, marcată de captivitatea babilonică, continuitatea mișcării profetice și renașterea din perioada persană. Această etapă și va lăsa amprenta în viața religioasă și culturală. Dar anul 586 nu marchează numai un eveniment militar, ci și unul politic, și anume dispariția definitivă din istoria politică a Orientului Antic a evreilor, reduși la o simplă comunitate religioasă și națională a cărei unică șansă de supraviețuire a rămas păstrarea nealterată a tradiției jahviste. De aici, exclusivismul și tendința de închidere a comunităților evreiești.

5. Legături politice, economice și culturale

1. Stabilirea de relații interstatale în cursul mileniilor III—I î.H. presupune fixarea unor reguli generale acceptate de toți partenerii. Asemenea reguli pornesc de la un principiu fundamental - recunoașterea reciprocă a diferitelor state, precum și a unor ierarhii între regii care le guvernează, în funcție de dimensiunile țării, importanța economică, puterea politică, influența personală. De exemplu, în perioada lui Hammurabi din Babylon, între cei cinci regi mai influenți se numără Amutpiel din Qatna și Iarimlim din Iamhad. Din această recunoaștere mutuală rezultă nu numai normele obligatorii de comportare, formulele de politețe etc., ci și căile prin care aceste relații erau întreținute. În primul rând, reducerea legăturilor dintre două sau mai multe state la nivelul strict al vârfurilor ierarhiei politice, indiferent de natura tranzacțiilor: tratate de alianță, încheierea de căsătorii diplomatice, trimiterea de ambasadori, tranzacții comerciale. Există însă și unele abateri de la regulă. De pildă, în Ugarit, un înalt funcționar, *sakinu*, dispunea de o competență foarte largă în materie de politică externă. De exemplu, reprezenta pe rege în caz de conflicte, răspundea de ordine, în special, față de străini, întreținea corespondența și făcea schimb cu funcționari de același rang, din alte țări, ca Amurru, Alalakh, Qadesh sau Alasija.

Tratatele și reglementările de graniță, de alianță sau de vasalitate urmează, toate, aproximativ același formular - invocarea împrejurărilor care au dus la încheierea respectivului act, menționarea evoluției raporturilor dintre statele semnatare, clauze reciproce și blesteme în caz de încălcare a înțelegerii. În mod obligatoriu, încheierea unui tratat presupunea efectuarea unor gesturi rituale, inclusiv sacrificii sângeroase. Au fost recuperate din mai multe arhive politice (Ebla, Ugarit, Alalakh, Mari și Amarna) asemenea tratate.

La tratate pot fi adăugate referirile din corespondența diplomatică. Chiar și atunci când este vorba de raporturi comerciale, mai ales, când regele deține monopolul asupra unui mijloc de transport, asupra unor mărfuri sau controlează trasee comerciale, operațiile de schimb sunt efectuate *între suverani*. Astfel, la Ugarit, a fost descoperită o scrisoare, în akkadiană, adresată de către regele din Tyr către regele din Ugarit. Acestui text îi pot fi atașate și altele în care intendenți sau funcționari regali mijlocesc transferul unor mărfuri foarte căutate: ulei, textile fine, piatră de alaun, cositor și aramă, cai; chiar se solicită mijlocirea de tranzacții cu terțe țări, de pildă, între Tyr și Emar prin Ugarit. Li se adaugă corespondența diplomatică urmând uzajul internațional cu numele destinatarului precedat de formula „tata”, „frate”, „fiu”, în funcție de statutul ierarhic al destinatarului. De exemplu, în scrisoarea lui Hammurabi II către regele Alasiei în care îl informa despre starea precară a Ugaritului în fața unei primejdii iminente, primul i se adresează cu apelativul „tată”.

De regulă, corespondența era transmisă prin mesageri însoțiți de daruri prețioase menționate sau nu, în mod expres, în scrisori. În realitate, prin această formulă se prelungește sistemul întăririi alianțelor prin schimburi de daruri între șefi. Situațiile concrete sunt atât de numeroase încât o înșirare a lor ar ocupa o întindere prea mare. Demn de reținut este și faptul că alături de rege și *sakinu*, de intendenți regali și de prinți de sânge sau de gineri, reginele erau implicate în viața diplomatică, întreținând corespondență. Este cazul reginei Ulmi, care se

adresează reginei din Ugarit într-un moment foarte special - despărțirea lui Ammistamru II de fiica regelui din Amurru, Bentesina. A fost un eveniment foarte complicat care a provocat o corespondență și un proces de arbitraj sub supravegherea lui Initesub, regele din Karkemish.

În sfârșit, căsătoriile diplomatice constituiau un mijloc eficient de întărire a legăturilor, de a cementa alianțe cu condiția ca ele să aibă o anumită durabilitate, cazurile de repudiere fiind relativ întâlnite.

Este necesar să se facă precizarea că, în cvasitotalitatea lor, documentele diplomatice sunt redactate în limba akkadiană - limbă de cancelarie sau de administrație în majoritatea statelor din Levant și, în același timp, limbă de înțelegere internațională. După cum s-a menționat ceva mai sus, chiar în cazul corespondenței dintre dinastii amorriți din Levant, limba folosită este akkadiană. Fac excepție documentele de la Ebla redactate în sumeriană, poate datorită datei mai timpurii. Se adaugă situațiile în care sunt redactate două versiuni, de pildă, una akkadiană și alta hittită în cazul tratatelor de alianță încheiate între țări. Fără îndoială că formația scribală și dependența Canaan-ului și a altor zone (Mitanni, Hatti) de tradiție sumero-akkadiană explică această alegere în condițiile în care au fost elaborate sisteme de scriere originale, de tip silabic sau alfabetic - ugaritică, feniciană, arameică sau ebraică. Doar limba arameică și tipul de alfabet pătrat, propriu arameicii, vor elimina și vor înlocui, în mileniul I î.H., limba akkadiană (redușă de multă vreme la statutul de limbă moartă), atât din administrație, cât și în relațiile interstatuale.

Poziția statelor canaanite în raport cu alte structuri formate în Orientul Antic și în spațiul egeo-mediteranean explică natura și modalitățile de asimilare a diferitelor influențe exercitate asupra zonei levantine, pe de o parte. Pe de altă parte, explică rolul de mediator între sfere culturale dintre cele mai diverse. Fără îndoială că o importanță covârșitoare au avut preluarea, prelucrarea și asimilarea unor teme sau motive elaborate în culturi cu prestigiu în Orient, în special, cea sumero-akkadiană. Descoperirea unui fragment din Epopeea lui Gilgamesh, la Megiddo, sugerează căile prin care teme ca aceea a eroului victorios asupra haosului sau asupra fiarelor, mituri etiologice sau mituri de origine, legenda potopului, elaborate în Sumer, au fost vehiculate prin akkadieni și alți semiți în restul Mesopotamiei și, de aici, prin contacte directe sau indirecte, prin intermediul unor texte ajunse departe, în sudul Palestinei. Mai cu seamă pătrunderea în ceea ce se poate numi învățământul scribal a unor manuale elaborate în Sumer în timpul dinastiei a III-a din Ur a avut o influență deosebită. Se adaugă o listă de nume divine care a circulat, în afară de Ugarit, și la Emar (Meskene). Un alt manual conținând formule juridice - neugaritice, respectiv sumero -akkadiene, provine din Ugarit. Alte texte conținând o binecuvântare pentru rege, găsite în același oraș și în Emar, prezintă unele particularități între care folosirea mai multor variante: ^{siune}fy a sumeriană „barbară” cu elemente de sumeriană „silabică” și o alta în akkadiană - toate pornind de la un text original, erudit akkadian. Numai că introducerea unor formule distincte, lipsa de aderență la formula originală atestă intervenția unui scrib din Ugarit. Mai există și variante prescurtate, retușate, care ■ manifestă un alt spirit, de pildă, un text de la Emar. Din aceste descoperiri rezultă că la Emar, Ugarit, Byblos sau Megiddo existau o înclinație și un interes pentru Producțiile literare istorice sau juridice sumero-akkadiene. Poate că prin această

filieră prescripțiile codului de legi al lui Hammurabi au fost integrate în legislația ebraică. Totodată, trebuie să fie luată în considerare și ideea după care însuși planul de templu canaanit descoperit la Ebla, de pildă, este preluat din lumea sumeriană. Dovada ar constitui-o templul de la Gebel Aruda.

Sub raportul gradului de asimilare, influența egipteană rămâne superficială, deși un teritoriu destul de întins a intrat sub directă administrare faraonică, iar trupe și funcționari egipteni au rezidat într-o serie de așezări. Explicația trebuie să fie căutată în circulația, numai la nivelul păturii alogene, a scrierii hieroglifice. Căci în afara Byblos-ului nu se cunoaște nici o tentativă de a transpune, în plan local, sistemul de scriere egiptean. La aceasta se poate adăuga și faptul că, în ciuda puterii statului egiptean și a prestigiului civilizației sale, limba, scrierile și producțiile proprii au rămas izolate. Inclusiv cancelaria faraonică folosea limba akkadiană în corespondența diplomatică și în tratatele de alianță. Ceea ce s-a vehiculat în afara hotarelor țării sunt valorile materiale, tehnici de zidărie și stiluri arhitectonice, planuri ale unor construcții cu destinație laică sau religioasă, produse meșteșugărești de lux (vase de piatră, de faianță, obiecte de podoabă). Trebuie chiar subliniat că o parte din aceste obiecte erau vehiculate de agenți canaaniti spre Mesopotamia sau Mediterana. Dovada cea mai clară a unei asemenea asocieri o constituie încărcăturile unor corăbii scufundate în preajma litoralului (la capul Gelidonya și Ulu Burum) microasiatic și care conțineau, între altele, vase și bijuterii de proveniență egipteană. Unele din complexe tipic egiptene au fost deja amintite : templul dedicat zeiței Hathor de la Timna, templele și construcțiile civile de la Lachish, Megiddo, Sichem, Beth Shan. De aceleași fenomene trebuie să fie legate sarcofagele antropoide din Philistia (Deir el Balah, Tell el Far'a, Lachish, Beth Shan). Mai clare sunt dovezile care atestă un circuit invers al influențelor încă la nivelul culturilor badariene, amratiene și ghassuliene, foarte probabil prin Maadi. Ceramica, lapis lazuli, sigilii cilindrice, motive decorative, teme precum *lupta cu fiarele* au fost vehiculate spre Egipt și egiptenizate până la începuturile dinastiei I thinite (Nar-Mer). Nu este exclus ca unele dintre aceste elemente să nu fi parcurs drumul pe uscat, prin Levant, ci pe apă, peste Marea Roșie. De asemenea, unele mituri foarte vechi, cum este mitul lui Osiris, care cuprinde și mai multe episoade „asiatice”, să fi reținut și detalii din miturile canaanite.

Cea de-a treia zonă de contact rămâne spațiul egeo-meditanean. Legăturile trebuie să fi fost foarte strânse și trebuie să fi depășit cu mult simplele contacte comerciale. Scrisoarea lui Hammurabi II adresată regelui din Alasija, epitetul pe care-l folosește presupun legături politice, poate chiar vasalice. În același timp, faptul că, cel puțin la Ugarit și Minet el Beidha, există o colonie de cetățeni ciprioți sau micenieni explică de ce s-a simțit nevoia cunoașterii limbii și a sistemului de scriere (ciprominoica 1) ale partenerilor după cum rezultă din descoperirea unei inscripții în ciprominoica la Minet el Beidha și a mai multor inscripții scurte sau semne izolate la Ugarit și Lassatie. De notat că, în afară de trei tăblițe din *Palatul de Sud*, restul inscripțiilor în ciprominoica nu apar în arhiva regală, ci în depozite din locuințe și în arhive particulare. Mai importante decât aceste tăblițe economice sunt cele redactate în Cipro-minoică 3, o scriere creată pentru a traduce sunetele dialectului ugaritic. Durata și importanța contactelor cu lumea creto-miceniană și cipriotă se reflectă în mitologia greacă. În unele cetăți miceniene, aceste legături trebuie să fi prevalat. Numai așa se explică importanța influenței semitice și a

miturilor străine la Theba. Nu este exclus ca după distrugerea cetății, eventual la sfârșitul fazei Myc III B 1, locul de principal partener cu Levantul să fi fost preluat de Atena. Cât privește influența cipriotă, cretană sau miceniană asupra Canaan-ului ea poate fi circumscrisă zonal; în afară de Philistia, unde, în virtutea originilor, filistinii introduc peste tradițiile culturale locale, dintre care unele vor supraviețui, o serie de elemente egeene, este vorba de Ugarit. În rest avem de-a face cu simple importuri distribuite la nivelul păturii conducătoare. Între elementele egeene din Philistia se numără un tip de templu identificat la Tell Qasile. Este vorba de un templu reconstruit și mărit de trei ori între secolele XII-X î.H., prezentând analogii cu acelea de la Kition și Enkomi (Cipru), Phylakopi și Ay, Irini (Ciclade). De asemenea, este evident caracterul micenian al ceramicii, care din punctul de vedere al formei, tehnicii și decorului poate fi atribuită Myc III C 1 b. Cea mai importantă achiziție datorată instalării filistinilor o constituie metalurgia fierului practică pe scară largă, după cum o dovedește descoperirea, în Palestina, a celor mai vechi cuptoare de reducere a minereurilor de fier.

6. Cultura

În ciuda numeroaselor curenți și influențe care s-au exercitat asupra Canaan-ului, a cosmopolitismului societății canaanite, cultura elaborată în această zonă se caracterizează nu numai prin originalitate și bogăție, ci și prin forța de penetrație și influență pe care a exercitat-o asupra altor culturi.

Una din cele mai însemnate realizări a fost inventarea unor sisteme de scriere mai simple. Cea mai veche scriere alfabetică, operând încă cu semne cuneiforme, așa numitul alfabet proto-sinaitic, a fost utilizată la Ebla, în jur de 2500 î.H. Această scriere constă din 100 semne care redau silabe sau cuvinte. Ea reprezintă doar o etapă spre inventarea alfabetului propriu-zis, care opera cu 27 semne notând numai consoanele. Este vorba de ceea ce s-a numit *alfabetul fenician*, preluat și adaptat fie de alte neamuri semitice, arameii, de exemplu, fie de către greci. Arameii, a căror limbă și scriere va deveni limba cancelarilor în mileniul I î.H., vor proceda la două modificări - una de grafie, realizându-se ceea ce s-a numit alfabetul pătrat, adoptat și de vechii evrei. Notarea unor vocale situate la mijlocul sau sfârșitul cuvântului, folosirea mai multor semne pentru același fomen, introducerea unor consoane cu valoare vocalică constituie cea de a doua inovație.

Creația literară este cunoscută, pe de o parte, datorită textelor literare și mitologice descoperite la Ebla și Ugarit, pe de altă parte, datorită tezaurului literar păstrat prin intermediul *Vechiului Testament*, care a vehiculat texte, teme, mituri. Între acestea sunt de amintit *Mitul Creației Lumii*, *Mitul Potopului*, alte mituri biologice sau de origine precum *Mitul Expulzării din Eden*. Li se adaugă cântece războinice (*Cântecul Deborei*), poezia lirică (*Cântarea Cântărilor*), poezia religioasă (cșalrni și imnuri adresate divinității), literatura profetică și de înțelepciune.

La Ugarit circulau cicluri de poeme cum sunt *Povestea lui Aqhat* și *Povestea regelui Kheret* (un personaj legendar), apoi o serie de mituri legate de *Ciclul lui Baal și Anat*. Ultimul motiv are o vechime foarte mare la Ugarit, încă de la începutul mileniului N î.H. Este urmat de povestea lui Aqhat, ale cărei apariții timpurii sunt databile aproximativ în sec.XVIII î.H. , pentru ca epopeea despre *Keret* să fie recunoscută în

texte abia în secXVI î.H. Este o foarte mare deosebire între primele producții literare și ultima. Ciclul *Baal-Anat* și povestea lui Aqhat sunt proiectate în lumea divină, în timp ce Epopeea lui Keret este legată de motivul fundării unei dinastii regale.

Nu există în întreaga această zonă o operă care să poată fi considerată istorică, adică de tip analitic, așa cum cunoaștem din lumea akkadiană, hittită, egipteană sau asiriană. Numai în Vechiul Testament găsim o istorie care împletește evenimentele reale cu mituri etiologice, tradiții și legende tribale. Deci, există părți care au valoare istorică (*Cartea judecătorilor*, *Josua*, *Cartea lui Samuel*, *Cartea Regilor*, *Cartea Cronicilor*, ultima, mai ales, pentru perioada postexilică).

Nu există, de asemenea, o legislație elaborată sub forma unui cod într-un stat sau altul. Se cunosc numai acele manuale de natură notarială cu scop strict practic, menite deci să asigure rezolvarea unor cazuri concrete. Cele două coduri cuprinse în Vechiul Testament (*Deuteronomul* și *Codul Sacerdotal*) sunt redactări târzii. De exemplu, cele mai multe articole cuprinse în Deuteronom (începând cu nr.31) sunt redactate, în mod sigur, în secolele VII-VI î.H., de către reformatorii aflați sub influența profeților (Iosua). Sigur că acest cod cuprinde și referiri la practici mai vechi, la unele cutume, de exemplu levirat, distincția între tipuri de cetăți, referirile la *Anul Jubileu* etc., dar partea cea mai importantă reprezintă o legislație care nu a fost aplicată în cadrele statale ale vechilor evrei. Același lucru se poate spune și despre *Codul Sacerdotal*, a cărui redactare este și mai târzie, respectiv datează din perioada exilică și postexilică (sec.VI-V î.H.) și este, în parte, datorată lui Esdras. Ca și în cazul legilor civile, codul conține rituri și practici mai vechi, dar nu este ușor să se deosebească diferitele straturi ale acestor redactări.

Trebuie să se sublinieze că două au fost marile centre culturale creatoare ale Canaan-ului, și anume Ebla și Ugaritul. Afirmția se bazează pe faptul că părți însemnate din Vechiul Testament își au originea în literatura canaanită.

În literatură și artă este de remarcat existența unei anumite tipologii proprii, care diferențiază monumentele locale de acelea din alte culturi orientale. În primul rând, este tipică independența spațială între palat și templu.. Constatarea este valabilă atât pentru Alalakh, cât și pentru Ebla și Ugarit. În al doilea rând, trebuie să se rețină simplitatea planului de templu canaanit. Și anume, o clădire bipartită, axială cu o antecella, o cella cu nișă simplă sau dublă, nișă axială. Templul dedicat lui Dagan de la Ebla (faza III A), cele de la Ugarit sau Alalakh prezintă toate aceste caracteristici. Se cunosc însă și construcții cu o structură care prefigurează planul templului de perioadă solomonică. Este un plan identificat deja în bronzul timpuriu la Megiddo - o cella pătrată cu două coloane pentru susținerea acoperișului, precedată de un portic. Al doilea element original îl constituie *templul Stelei* din aria C de la Hazor, particularizat prin prezența statuii divine, decorată cu o semilună și așezată într-o nișă, precum și cu un număr de stele anicone. În sfârșit, trebuie să fie amintit și tipul de templu israelit de perioadă iahvistă, și anume de plan pătrat cu nișă axială, cu o curte în care este amplasat altarul din lut sau piatră, fără trepte, pentru ars mirodenii; două pavimente la intrarea în cella reprezintă locurile pentru Jachim și Boaz; bănci în interior și nișă pătrată flancată de două altare pentru mirodenii; în colțul de NV al nișei o piatră fasonată, un *massebach* care simbolizează prezența zeului. Pe acest tip de plan a fost construit templul din Ierusalim, menit să adăpostească și *Arca Alianței*

Dintre ansamblurile tipice pentru Palestina se numără locul de cult conținând un altar și înconjurat de un zid eliptic, deschis la soare și cunoscut sub termenul de

b descoperit la Megiddo. I se adaugă sanctuarul de pe înălțime, constând din 10 monoliți dispuși într-un șir de la nord la sud, de la Gezer, precum și o serie de capele socotite tribale, cum este aceea din apropiere de Amman, constând dintr-o încăpere pătrată pe un pedestal destinat să susțină stâlpul sacru, fără temenos. Un sigiliu kassit descoperit aici se referă la Amat-Banitu și paredrul său, Sarpanitu. Este probabil că toate aceste ansambluri erau locuri de pelerinaj în care aveau loc sacrificii umane anuale, în special, sacrificii de copii. Descoperirea la Amman a numeroase oase umane calcinate (în procent de 90%), ca și vârsta sacrificărilor (copii între 12-14 ani) confirmă tradiția biblică și dă mai mare greutate interpretării amintite mai sus.

Reconstituirea panteonului canaanit este o sarcină relativ ușoară. Textele de la Ebla și Ugarit, știri mai târzii de la Tyr și Sidon, referirile din Vechiul Testament și surse provenind din diferite colonii semitice, în primul rând Cartagina, permit recunoașterea diverselor divinități: *EL*, zeu creator, stăpân al haosului, imaginat ca un bătrân cu barbă albă, având drept paredră divină pe *Asherat*, cuplul *Baal-Anat*, concurenți la locul de divinități supreme. *Baal*, cunoscut prin supranume, fie prin numele sale proprii (Haddu, Hadad), era zeul tunetului și al furtunilor de iarnă, zeul munților unde se formează furtunile, stăpânul înălțimilor *Sapaou*, războinic prin excelență. *Anat* juca, de asemenea, un rol important în cult. Prin elementele care o caracterizează - zeiță cerească, virgină și mamă -, are cele mai strânse legături cu Thinit cartagineză. De un rang inferior este cea de-a treia zeiță - Astarte. Dacă acesta este tabloul pe care ni-l oferă textele mitologice ugaritice - un panteon în fruntea căruia se află două triade paralele - una masculină (*El*, *Dagan*, *Baal*) și una feminină (*Asherat*, *Anat*, *Astarte*) ai căror membri se află, fiecare în parte, într-o anumită poziție ierarhică, și dacă sunt relativ simplu de înțeles motivele pentru care *El*, în ciuda rolului de zeu creator suprem, a fost împins în plan secundar, iar *Dagan* și *Baal* au trecut în prim plan în calitate de protectori ai regilor din unele orașe canaanite (*Ugarit*, *Karkemish*, de exemplu), rămân un fenomen greu explicabil abandonarea, chiar prohibirea vechiului panteon canaanit (venerat la Ebla de o dinastie care poate fi asociată cu strămoșul eponim al evreilor - *Ebrium*) și adoptarea religiei iahviste ca bun exclusiv național al evreilor din perioada fundării statului. Pentru a înțelege acest proces este nevoie de câteva detalii privind natura iahvismului în perioada preexilică (spre 585). Înainte de aceasta trebuie menționat că texte de la Ebla, *Karkemish* și *Mari* confirmă existența unui dublu sau a unei ipostaze a lui *El* - *Yahw*. Dar spre deosebire de *El*, care este perceput fie sub formă umană (bătrân), fie teriomorfă (taur), *Yahw* ne apare ca o ipostază nepersonificată. Vechimea acestei componente a panteonului canaanito-amorrit este confirmată de prezența, în nume regale teofore, a acestei divinități. Este vorba, deci, de un fenomen foarte timpuriu, dar care a căpătat o semnificație deosebită în procesul de diferențiere a evreilor de alte populații înrudite trăitoare în aria de formare a statului propriu. Faptul că în calendarul de la Gezer (sec.X î.H.) și în inscripțiile de la Kautillat, alături de *Jahve* apare paredra sa, *Asherat*, confirmă această ipoteză.

Judecând după izvoare (texte mitologice provenind, în principal, de la *Ugarit* și *Ebla*, legende, dar și după scrieri, mai recente (*Sanchuniathon*, *Philon* din *Byblos*, *kusebios*, *Vechiul Testament*) este posibil ca, în spațiul vestic să fie avut loc două reelaborări sau sistematizări.

Una, legată poate de o școală teologică ugaritică, care impune ca divinitate suverană pe *El*, zeu creator al pământului, al cerurilor, al unor zei minori, arbitrul

păstrătorul echilibrului universal, de la care emană regalitatea, și două triade >aralele, una masculină (El, Dagon, Baal) și alta feminină (Athirat, Athart = Astarte, nat), care se situează deasupra unor serii de zei minori astrali, de exemplu, *Shapasu* soarele), *Yarikh* (luna), *Kothar* (zeul magician și creator de arme, instrumente, ităpân al tehnicilor) etc.

Trei divinități minore joacă un rol deosebit, ca tulburătoare de echilibru: *\thrar* (poate simbolizând deșertul), *Yam* (marea) și *Mot* (moartea), toate trei legate de mitologia lui Baal (divinitatea care moare și învie).

Este necesar să se adauge amănuntul că, deși aceste Triade sunt regăsite în toate orașele canaanite, iar El rămâne pretutindeni cu statutul de zeu suveran, iecare stat și-a ales ca divinitate protectoare fie una din ipostazele lui Baal (*Baal* a Ugarit, *Baal Eshmun* la Sidon, *Melqart* la Tyr), fie *Dagon* (Tuttul), fie o zeiță *Baalat* la Byblos). Trebuie reținut caracterul pluralist al lui Baal (natură ce rezultă din epitetele care-i sunt atribuite), dar mai ales faptul că Baal, ca și Adonis la Byblos reprezintă personajele principale dintr-un mit sau dramă care are drept cadru ritmul vieții agrare cu toată succesiunea de operații de la semănat până la dăruitul boabelor de grâu și prepararea făinii. Această temă este pusă în lumină în poemul *Baal și Mot* (Moartea = Seceta), un text care poate fi foarte bine înțeles din perspectiva antropologiei culturale, ca și în cazul mitului lui Adonis, a cărui maliză este datorată lui Frazer.

În ceea ce privește reprezentarea zeilor, aceasta este determinată de natura și atributele care le sunt asociate. O particularitate a panteonului vest-semitic, în principal, levantin o constituie dubla încarnare a divinității. Și o imagine antropomorfă, de exemplu, El ca un bătrân cu păr și barbă albe, întronat și cu oamele sacralității (decă, ca suveran ceresc), Baal ca un tânăr impetuos, cu barbă, onetă ascuțită și coarne scurte, cu *lancea arborescentă* (simbolul fulgerului) în mână stângă. Dar și o imagine zoomorfă (El ca taur, Baal ca vițel). Este necesar să se adauge acum că, foarte probabil, El a avut și o ipostază nepersonificată, Jahw.

Cât privește administrarea cultului, aceasta revenea unor persoane specializate (preoți, preotese, un personal ajutător important) și se desfășura fie în temple urbane (v. templul lui Dagon de la Ebla) sau cele două temple gemene (dedicate lui Dagon și Baal) de pe acropola Ugarit-ului, fie în aer liber, pe altare sau în temple în afara zidurilor amplasate, pe pante sau pe înălțimi (v. Byblos, Sidon).

Modele de temple canaanite (de plan rectangular sau de plan pătrat) au fost identificate în toate centrele în care au fost efectuate cercetări arheologice. Ceea ce conferă particularitate acestor temple este prezența celui *mazzebach* (un con de bazalt înalt de 50 cm), de exemplu în templul din stratul IX de la *Beth Shan* și care simbolizează prezența zeului. La Arad a fost descoperit și prototipul templului israelit, de plan pătrat, cu altar din lut și piatră fără trepte, corespunzând Ex. 20, 24-26; 27, 1 și cu locurile pentru amplasarea, la intrarea în cella, a celor doi stâlpi - Jachim și Boaz.

Cum s-a amintit deja, există și construcții neobișnuite. Este cazul *templului stelei* de la *Hazor*, cu o zeitate reprezentată în relief cu două mâini înălțate și cu o semilună deasupra lor (zeul Lunii ?), asociată cu o altă divinitate (feminină) ce ține în mână o șarpe și un șir de zece stele așezate în vecinătatea templului. Un edificiu asemănător a apărut la Gezer (cu zece monoliți dispuși în șir).

Cea mai stranie situație este cea recunoscută la Amman, unde, într-o simplă curte delimitată cu un zid, fără nici un altar, au apărut urme consistente de jertfe animale și umane.

Ofrandele aduse acestor divinități constau din libații (vin, untdelemn), arderea de aromate și sacrificii sângeroase, inclusiv sacrificii umane.

Cea de-a doua mare reformă este reforma *Jahvistă*, care a constatat din epurarea cultului de elementele lui idolatre, nereprezentarea în nici o formă a unicii divinități Yahve, care devine zeu național în sensul cel mai strict al cuvântului. O simplificare a ceremonialului prin excluderea riturilor orgiastice legate de Baal, Adonis sau Astarte, reducerea, în primă fază, a slujitorilor cultului trebuie amintite și ele.

Poporul lui Israel a fost ales de Yahve pentru a-i revela *existența și legea orală*. Această alegere a presupus un dublu pact, dintre *Abraham și Dumnezeu* lui și dintre *Yahve și Moise*, pe *Muntele Sinai*, când sunt revelate *Tabelele Legii (Torah sau Pentateucul)*. Deci, pe Muntele Sinai a avut loc o theofanie sau ceea ce se mai numește *revelația sinaitică*. Se pun astfel bazele unei teocrații sau theopolis.

Este necesar să se facă precizarea că forma originală a iahvismului a fost modificată în perioada exilică și postexilică prin adoptarea unor principii zoroastriene, de exemplu, opoziția dintre bine și rău, ideea de faptă și răsplată pe lumea cealaltă, ca și introducerea cultului îngerilor. Nu constituie o întreprindere ușoară încercarea de a preciza cauzele, împrejurările și momentul în care s-a produs această reformă. Mai ales, cum s-a realizat fuziunea absolută între religie / divinitate / neam. Căci, spre deosebire de celelalte religii, iahvismul este exclusivist, respinge orice contact cu străinul și orice idee de prozelitism.

Acordând o destul de mare credibilitate tradiției mozaice, Albright asociază reforma iahvistă cu grupul de evrei veniți cu Moise și o pune pe seama influenței pe care cultul lui Aton, instituit de Amenhotep IV, l-a putut exercita asupra comunității evreiești din Egipt. Albrecht Alt și Martin Noth, urmași de Gottwald, consideră reforma iahvistă drept rezultatul unei anumite evoluții istorice și etnice în Canaan. Abandonarea vechilor culte canaanite și adoptarea unei religii noi au reprezentat o modalitate de autodefinire a unei populații destul de eterogene ca mod de viață, istorie, interese. După Gottwald, acest proces s-a produs în două etape. Într-o fază incipientă, paralel cu constituirea unei *ligi culturale* (amphictionii) a celor 12 triburi; ceea ce desemnează textul biblic și unele surse externe (v. Stela lui Merneptah) cu numele de Israel reprezintă tocmai această amphictionie. De grupul egiptean al lui Moise este asociată cea de-a doua etapă, care nu a făcut decât să consolideze aceste tendințe și să adâncească opoziția evrei / canaaniti, oferindu-i o bază ideologică nouă - iahvismul.

întrebări recapitulative

³ i- Structurile politico-statale din spațiul canaanit. Caracterizare generală

j- Izvoarele studierii istoriei spațiului canaanit (arheologice, scrise)

J- Orașe-state canaanite: structuri politice, specializare economică, comerț

4- Particularitățile formării și dezvoltării statului evreiesc

⁵ - Civilizația feniciană

Terne de referate . ; ;

1. Interferențe culturale în spațiul canaanit
2. Formarea statului evreiesc între tradiția biblică și cercetarea arheologică
3. Civilizația feniciană și difuzarea ei în spațiul circum-mediteranean
4. Miturile etiologice în Vechiul Testament

Bibliografie selectivă

Izvoare

- *Biblia* (traducere Gala Galaction), București, 1938
- *Gândirea feniciană în texte* (traducere C. Daniel, A. Negoită), București, 1979

Studii și sinteze

- Aslstrom, D. Edelman, *Merneptah, Israel*, JNES, 1, 1985
- Aslstrom, D. Edelman, *Merneptah, Where Did the Israelite Live*, JNES, 2, 1982, p. 183 și urm.
- Daniel, C., *Orientalia mirabilia*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976
- Daniel, C., *Civilizația feniciană*, Editura Sport-Turism, București, 1979
- Deshayes J., *Civilizațiile vechiului Orient*, I-III, Editura Meridiane, București, 1976
- Johnson, P., *Une histoire des Juifs*, Paris, 1989
- Laperrousaz, E.-M., *Manuscritele de la Marea Moartă*, Editura Meridiane, București, 1997
- Lods, A., *Israel des origines au milieu du VIIH-eme siècle*, Paris, 1932
- Magnusson Magnus, *The Archeology of the Bible Land*, Londra, 1977
- Negoită, A., *Religia canaanită*, în „Studii Teologice”, XI, 1959, nr. 9-10, p. 525-555
- Sabatino, M., *Vechile civilizații semite*, Editura Meridiane, București, 1975
- Vaux, O., *Histoire ancienne de l'Israël*, YAFW, vol. 142, Berlin, 1977

IV. HAITI SI MITANNI

1.7. ■

1. Țara și populația

Inima țării hittite este localizată în podișul anatolian, pe cursul fluviului Halys (Marassantiya) între zona de coastă a Mării Negre în nord, munții Taurus la sud, Eufratul superior, Ceylon și Seyhan în vest și până la Murad Dag în est. O regiune relativ săracă, cu ape puține, lacuri sărate, oferind în schimb pășuni și unele bogății minerale foarte căutate - minereuri cuprifere, minereuri de fier, argint și aur. Aceste bogății au făcut ca mai multe drumuri să traverseze Anatolia. Unul dintre ele lega Mesopotamia de nord-vestul Asiei mici. Pe acest drum trebuie să fi circulat aurul din valea Pactolus spre Ur și bijuteriile sumeriene spre Troia, ca și cositorul și arama. Pe traseu, traversarea câmpiei Elbistan și atingerea localităților Kultepe și Imikusagi erau obligatorii. Cea de-a doua arteră importantă pornea de la Hattusas sau alte orașe centrale anatoliene, traversa Taurus și Cilicia, și atinge nordul Siriei. La acestea pot fi adăugate un drum, în diagonală, care lega Transcaucazia și coasta Mării Negre de Cilicia și altul care mergea din zona centrală a țărmului vestic al Asiei Mici până în podișul anatolian și de aici, mai departe, spre izvoarele Eufratului.

Țara hittită, la originile ei, este o țară prin excelență continentală. Nu este însă o țară izolată, căci bogățiile pe care le posedă și poziția geografică avantajoasă de-a lungul acestor artere comerciale au favorizat integrarea ei într-un sistem de relații interstatale care a dus, inclusiv, la întemeierea unor colonii comerciale assiriene la Kanesh (Kultepe), Alishar (Kussara), Bogozkoi (Hattusas), eventual la Mikusagi.

La începuturile istoriei hittite, țara aceasta nu era nici mare, nici unitară, ci era subdivizată într-o serie de principate cu un oraș-capitală, și anume Kussara, Hattusas, Purushanda, Kanesh, Zalpa, Pala, Nenassa, cărora li se adăugau orașe cu funcții strict religioase, ca Arinna, de exemplu. Lărgirea teritoriului s-a realizat aproximativ între 1800-1250 î.H. Unul din mijloace a fost cucerirea sau anexarea. A fost un proces de lungă durată ale cărui începuturi pot fi legate de domniile lui Pithana și Anitta și care a fost desăvârșit în perioada noului regat. Cea de-a doua cale a fost aceea a realizării unui sistem de alianțe cu sau fără amenințarea cu forța, soldat cu aducerea sub dominație a unor state, până la un timp autonome, de exemplu, Samuha, Isuwa, Zuhma și Pahhuwa în sud-est. Prin extinderea graniței până la Eufrat, hittitiții au devenit vecinii nordici ai regatului mitannian. În sud-vest Kizzuwatna (constituită pe teritoriul Siciliei actuale) este mai întâi silită să încheie un tratat de alianță, iar ulterior își pierde autonomia și este transformată într-o simplă provincie. Prin aceste succese, Hittitiții și-au asigurat culoarul de acces, prin Hurri și Kizzuwatna, spre nordul Siriei, unde un Suppiluliuma își va instala proprii fii în calitate de Guvernatori sau

de-a lungul litoralului vestic, se înșirau un număr mare de țări și orașe, cum sunt: ¹ Sallapa, Millawata, Lukka, Tara Arzawa, Wilusa (Uilusa), toate cunoscute din texte, (în special din înțelegeri încheiate între marele rege din Hatti și regi sau prinți locali (v. tratatul dintre Mwattalu și Alaksandus din Wilusa) și din cunoscuta corespondență în jurul Milawatei. Dominația regatului hittit asupra acestei rețele periferice de state dependente nu era admisă fără contestație și nici nu s-a realizat fără violență. Dovadă stau nivelurile de distrugere de la Karahuyik (Konya) și Kanesh, Lidar și Imikusagi.

Nu este o sarcină comodă precizarea structurii etnice și lingvistice a acestui spațiu atât de întins. Un lucru este sigur. Limba, mai exact, unele din limbile folosite în administrația regatului hittit aparțin unui trunchi indo-european și reprezintă un stadiu primitiv de evoluție caracterizat prin arhaismul structurii fonetice și morfologice. Conform opiniilor tradiționale, este vorba de hittită (nesită), luvită și palaită, primele două foarte bine cunoscute prin texte redactate fie cu scriere cuneiformă, fie cu scriere hieroglifică (luvita). Problema este dacă vorbitorii acestor limbi și dialecte sunt autohtoni sau pătrund în Asia Mică într-unui sau în mai multe valuri. În acest ultim caz, se pune întrebarea: care a fost ordinea migrației vorbitorilor de nesită, luvită și palaită ? Sigur este că, din punct de vedere lingvistic, nesita și luvita nu prezintă deosebiri care ar putea fi explicate prin vehicularea lor de către grupe tribale distincte, care migrează la distanțe foarte mari de timp una de cealaltă. Arheologic, situația este și mai complicată. Pe de o parte, se înregistrează un val de distrugeri care afectează, concomitent, în jur de 2300-2200 î.H. , un număr de așezări. Asemenea niveluri de distrugere au fost identificate în cele mai importante centre atribuite epocii bronzului timpuriu II (Troia II, Alishar, Beycesultan), situate fie în zona litorală, fie pe platoul anatolian. Simultan cu aceste distrugeri se constată o descreștere bruscă a populației, sărăcirea culturii și o oarecare accentuare a vieții pastorale. Pe de altă parte, este limpede că cel puțin trei tradiții culturale urmează nivelul de distrugeri. Nu este ușor să se precizeze patria de origine pentru purtătorii acestor aspecte culturale noi. Una din tradiții este cunoscută prin cimitirul databil în Bronzul timpuriu 3 de la Ikiztepe (regiunea pontică), caracterizat prin bogăția inventarului și ofrandelor, între care se numără bijuterii lucrate în aur și argint, vase din metal, arme (vârfuri de lance, săgeți, pumnale), unele decorate cu figuri umane în relief. Faptul că domină mormintele masculine de luptători, ca și elementele de stil animalier, tehnologia bronzului (bronz arsenizat) i-au făcut pe descoperitori să creadă că cimitirul aparține unui grup de populație indo-europeană migrând din Caucaz spre Anatolia și parcurgând zona Samsun, Amasya, Coruncu, Tokat, Kostamonu. A doua serie de descoperiri sunt cele de tip Alağa Huyik-Horoztepe-Dorak, caracterizate prin morminte care prin formă și inventar prezintă unele analogii cu grupul Maikop din Ciscaucasia. În sfârșit, așezarea și cimitirul biritual de la Geidikli (reg. Islakiye, SE Turciei) ocupă un loc aparte și reprezintă a treia tradiție importantă. Numărul mare de morminte de incineratie, incineratiile parțiale, care își au contrapartida în ceremonia funebră hittită, descrisă într-un text databil în sec.XIV-XIII î.H., ușurează interpretarea monumentului în discuție. Această descoperire poate fi socotită drept o dovadă sigură a instalării unui nou grup etnic în zonă. Originea grupului este mai greu de stabilit, întrucât în Caucaz nu se cunosc cimitire de incineratie la această vreme. Ele sunt,

În ce măsură nivelurile de distrugere, care marchează sfârșitul fazei bronzului timpuriu 2 pe coasta de vest a Asiei Mici, se datoresc apariției și instalării luvitelor, rămâne o problemă discutabilă. Complexele amintite, la care pot fi adăugate cimitirele de tip Karatas sau Yortan cu înhumăție în pithoi, atestă pluralismul tradițiilor culturale anatoliene. Dincolo de unele particularisme sau diferențe regionale, firește atunci când este vorba de un teritoriu atât de vast și supus unor influențe diverse, rămâne ca explicație plauzibilă a acestei realități arheologice pătrunderea mai multor valuri de populație alogenă.

Nu există nici un dubiu că unele din aceste deplasări au modificat brusc și violent modelele culturale și politice ale bronzului timpuriu și că, într-o serie de sectoare, continuitatea între Anatolian timpuriu și Anatolian mijlociu a fost întreruptă.

Situația contrastează cu ceea ce se întâmplă la trecerea de la Anatolian mijlociu la Anatolian târziu, când, prin tipul de fortificație, tehnică de construcție, ceramică, arta metalului, iconografia sigiliilor, se constată o evoluție gradată și o continuitate culturală evidentă.

Problema este cine sunt agenții acestei schimbări și ce tip de relații s-au stabilit cu populația peste care s-au suprapus. Evident, înțelegerea complexă a realităților anatoliene presupune o cercetare complexă, pluridisciplinară, bazată pe date lingvistice, arheologice, antropologice și de istorie politică. Deocamdată, trebuie să se rețină că termenul general de hittiti aplicat noilor veniți are mai curând un sens larg, politic sau teritorial, decât lingvistic sau cultural. Pe de altă parte, este important că în tăblițele cappadociene, descoperite la Alishar și Kanesh, apar nume care aparțin unui strat lingvistic particular, numit *nasili sau kaneshit*, nume care pot fi asociate cu schimbările ce se înregistrează la sfârșitul Anatolianului timpuriu și la începutul Anatolianului mijlociu, deci într-o vreme care corespunde și cu instituirea primelor dinastii istorice locale, de pildă, cea a cărui întemeietor este Pithana. Ce se întâmplă cu predecesorii lor și care este modalitatea de a-i delimita de noii veniți nu constituie o sarcină simplă. În mod curent aceștia sunt numiți protohittiti. Documentele hittite înseși le clasifică limba drept *hattili* și o opun limbilor *nasili*, *luwili* și *palanili*. Există însă unele indicii arheologice, cum sunt acelea furnizate de cimitirul extramural de la Gordion, care atestă că în unele zone elemente ale tradițiilor prehittite nu numai că au supraviețuit, dar au constituit substratul mai vechi pe care lumea hittită a crescut. Interferențele culturale se exprimă în dualismul obiceiurilor funerare și în elaborarea unui fond comun pe care evoluează Regatul Vechi hittit. Mai exact, este vorba de procentul pe care îl deține practica înhumării în pithoi, un vechi obicei anatolian, ca și de tradițiile religioase. Apartenența lingvistică a acestor precursori nu este limpede, în ciuda conservării în texte a unor elemente lexicale care le aparțin. Caracterul aglutinant al limbii pare să fie în afara oricăror îndoieli. Termenul ales pentru desemnarea acestui strat - *protohittiti* - creează confuzii și sugerează un tip de relații pe care taptul arheologic pur nu este în măsură să-l surprindă.

Împrejurările istorice care au dus la disoluția Imperiului hittit și la distrugerea așezărilor din Anatolia Centrală, inclusiv a capitalei - *Hattusas*, sunt în general cunoscute. Ele se integrează într-o migrație transcontinentală, cunoscută, îndeobște, ca invazia „popoarelor mării”. Anatolia a fost afectată nu numai periferic, așa cum⁰ atestă descoperirile de la Troia și Tarsus, ci chiar pe platoul central.¹ Grupele

lui orientală care-și păstrează independența vizavi de regele hittit. În schimb, va deveni, sub Shutarna, dependentă de Assiria.

2. Izvoare

Deși amintirea regatului hittit a dispărut din memoria istoriei încă din perioada redactării Vechiului Testament, în momentul de față el reprezintă o lume destul de bine cunoscută grație cercetărilor arheologice și descifrării rapide a textelor descoperite în capitală - la Hattusas.

Condițiile politice din imperiul otoman nu au favorizat o activitate de depistare și studiere a urmelor materiale lăsate de predecesori. Dar, începând cu ultima parte a secolului XIX și în primele decenii ale secolului XX, Anatolia a devenit una din zonele privilegiate pentru arheologi. Cercetări ca acelea întreprinse la Troia, Bogazkoi, Kultepe, Alishar, Yazilikaya au atras atenția asupra varietății și originalității evoluției culturale. În perioada care a urmat primului război mondial, care a coincis și cu descifrarea, de către Hrozny, a documentelor scrise, interesul cercetătorilor s-a extins și asupra altor puncte datând din perioadele protohittită, hittită și frigiană de pe platou (de exemplu Masat Hoyuk și Gordion). Totodată, a început să fie extinsă explorarea unor stațiuni de perioadă prehittită (neolitic și bronz timpuriu) nu numai în Podișul Anatolian, ci și în zonele periferice, respectiv în Cilicia și în vestul Asiei Mici, de pildă, la Mersin, Beycesultan și Tarsus. În est, Arslantepe, Karaz și Pulur sunt stațiunile cel mai bine cercetate. În Anatolia Centrală se fac săpături de amploare cu rezultate spectaculoase la Eatal Huytik, Haëilar, Eayonu, Can Hasan, Alaëa Hoyuk, Ahlatibeî etc.

Cât privește izvoarele scrise interne, acestea pot fi divizate în două mari grupe. Un grup imens de texte provenind din coloniile comerciale assiriene din Cappadocia, și anume peste 10.000 tăblițe conținând date extrem de interesante, de natură economică și politică, descoperite la Kanesh (Kultepe), la care se adaugă un număr mai mic de texte de la Alishar și Hattusas. Pentru istoric sunt de o valoare excepțională, nu numai pentru că oferă informații despre structura societății anatoliene, despre economie, despre natura tranzacțiilor comerciale și „bancare”, ci și pentru că furnizează cele mai timpurii informații relative la principatele hittite, notează cele mai vechi elemente de onomastică anatoliană și hittită. Cel de-al doilea grup este reprezentat de arhiva regală de la Hattusas. Texte redactate în hittită, akkadiană sau hurrită se constituie într-o moștenire inestimabilă constând din coduri de legi, reglementarea succesiunii la tron, datorată lui Telepinu (importantă și pentru preambulul care conține o listă a regilor hittiti), anale sau res gestae ale mai multor regi, tratate de alianță, texte administrative, corespondență diplomatică, texte rituale, religioase, Omina, mituri etc. Li se pot adăuga inscripțiile monumentale din regatele siro-hittite, în special, cele de la Karkemish, inclusiv inscripțiile de pe sigilii.

Informații numeroase provin din surse externe. În primul rând, din arhiva de la Amarna, care permite urmărirea etapă cu etapă a progresului hittitilor în Canaan, precum și evoluția raporturilor hittito-egiptene. Se adaugă reliefurile și textele care consemnează declanșarea ostilităților, inclusiv bătălia de la Kadesh, textul

la aceleași evenimente. Alte surse importante rămân arhivele de stat sau particulare de la Ugarit, Karkemish și Alalakh. Ele constau în duplicatele unor tratate, liste de tribut, corespondență diplomatică. Toate acestea dau măsura imixtiunii hittite în jumătatea de nord a Canaan-ului. Pentru perioada târzie hittită, izvoarele neoasiriene completează, de o manieră surprinzătoare, puținele texte interne.

3. Începuturile și evoluția regatului hittit

Cele mai timpurii date asupra realităților politice din Asia Mică sunt furnizate de tăblițele „Cappadociene”.

Din tranzacțiile efectuate cu dinastii locale, inclusiv împrumuturi, rezultă, pe de pe o parte, existența unui număr de principate anatoliene, pe de altă parte, raportul de dependență între *Karum* și dinastul local, de regulă, în defavoarea acestuia din urmă, care era obligat a presta un jurământ de credință față de autoritățile asiriene de la Kanesh, cea mai înaltă instanță din zonă.

Între țările menționate în aceste texte se numără: Washania, Tamira, Zalpa, Nachtum, Burushattum, Hattus, Taisama, Sibuha, Kapitra, Sîrmuin, Taurnia, Kussar. Se mai constată, de asemenea, că unii dintre suverani moștenesc acest statut. Texte precum El 247 confirmă natura raporturilor Kanesh / autoritate indigenă. Indiferent de unele acte de autoritate, este evident că unii dintre acești prinți locali nu dispuneau de prea mare putere în raport cu sfatul din Kanesh. Este limpede, de asemenea, că deja exista o ierarhie între principate. De pildă, prințul din Burushattum putea lua decizii contrare celor ale Karum-ului din Kanesh. Alte texte consemnează tranzacții încheiate de membrii familiilor regale. Evident, relațiile dintre părțile contractante sunt condiționate de dimensiunile regatelor și de poziția ierarhică a dinastiilor. Indiferent de acest statut, orice decizie era precedată de prezentarea de daruri regale. Fără îndoială că implicarea prinților locali în afacerile acestor colonii comerciale a avut drept consecință creșterea puterii lor economice și a prestigiului lor politic. De pildă, prințul din Taisama dispunea de o rețea de vasali și de o armată suficient de puternică pentru a organiza raiduri împotriva altor orașe.

Interesul deosebit al acestor texte rezultă din numărul mare de antroponime care permit reconstituirea structurii etnolingvistice a populației din raza de acțiune a diferitelor Karum-uri asiriene. Nu mai puțin de 112 nume hittite sau hittizante, raportate la cele aproximativ 30 nume luvite, la cele 50 nume hurrite și aproximativ 10 nume hattili (protohittite - asianice), atestă importanța factorului hittit și pun în evidență tendința de asimilare a populației autohtone. Pe de altă parte, este frapant totuși caracterul eterogen al populațiilor și al dinastiilor anatoliene. În același timp, este clar că fuziunea între diverse comunități etnice era deja în curs de desfășurare. Căci, dintr-o serie de acte juridice se poate constata frecvența căsătoriilor mixte.

Constituirea statului unificat hittit a început din inițiativa lui Anitta, fiul lui Pithana, rege în Kussar. Unul din actele acestui rege, supunerea regelui („Omul”) din Purushanda, este consemnat în cel mai vechi text emanând dintr-o cancelarie regală, celebra *tăbliță a lui Anitta*. Foarte probabil că de activitatea militară a lui Anitta se leagă dispariția, orin violență, a coloniilor asiriene de la Kan sh

Alishar, Zalpa. La Kanesh, stratul Karum II b dispăre în incendiu. Aceeași situație se constată la Bogazkoi, unde nivelul IV (Acropole) și Karum IV din „Orașul de Jos” sunt distruse. La Alishar, nivelul 10 T 1 încetează într-o conflagrație. În toate cazurile semnalate, coloniilor asiriene li se suprapun fortificații, construcții monumentale sau orașe hittite. Asocierea dintre Anitta și aceste distrugeri este confirmată de tradiția hittită, care a păstrat amintirea originii din Kussar a celor mai timpurii regi, și de un vârf de lance de bronz, purtând numele lui Anitta, descoperit în ruinele unui palat distrus de la Kanesh. Datarea domniei lui Anitta, în jur de 1800-1750 î.H., se bazează pe observații arheologice și studii tipologice. Evoluția ulterioară a regatului nu este prea clară. Există două perioade de disoluție sau de lipsă de strălucire. Prima este cea care se întinde între Anitta și domniile regilor Hattusil și Mursil I. Nu este foarte clar ce s-a petrecut în răstimpul dintre Anitta și Hattusil I. Sigur însă că nu este vorba de eliminarea dinastiei din Kussar și de ridicare a unei noi dinastii. Există un element interesant. Hattusil și succesorul lui imediat, Mursil I, poartă nume protohittite (terminația în -il este tipică pentru onomastica hatti). Amănuntul sugerează eventuale conflicte interne neînregistrate în texte. Sigur este faptul că preambulul *legiurii lui Telepinu* (cca. 1525-1500 î.H.), care reprezintă un fel de cronică a predecesorilor, nu conține nici o aluzie la Pithana sau Anitta, ci menționează în fruntea listei regale pe *Labarnash*, mare rege, fiii, frații, rudele prin căsătorie etc., după care este amintit Hattusil. Nu rezultă din acest text nici câți regi se interpun între Labarna și Hattusil, nici gradul de rudenie dintre ei, nici durata exactă a domniilor.

Informația privitoare la Labarnash este exactă totuși, dovada fiind transformarea numelui în titlu regal și păstrarea, în fruntea tuturor listelor de sacrificii pentru foștii regi și prinți, a lui Labarna și a soției lui Tawannana. În sfârșit, un text analitic din vremea lui Hattusil, descoperit mai recent și redactat în două versiuni (hittită și akkadiană), îi prezintă pe Labarna (Tabarna) și Tawannana drept predecesori. Situația amintită sugerează o discontinuitate dinastică, poate înstituirea unei dinastii printr-o lovitură de stat.

Perioada inaugurată de Labarna este desemnată ca regatul vechi hittit. Prologul *legiurii lui Telepinu* înșiră succesele repurtate de rege și anexarea unor cetăți ca: Khupishana, Tuwanuria, Nenashsha, Landa, Zallara, Purushanda, Lushna, toate situate în regiunea de la sud de Kizil Irmak (Halys). În unele cazuri, fără îndoială, este vorba nu de o cucerire, ci de o restabilire a autorității hittite. Este cazul Purushandei, care a fost recucerită acum. Al doilea act semnificativ este transferarea capitalei de la Hattusas, care devine centrul administrativ și politic al regatului în vremea lui Hattusil I. Textul bilingv amintit adaugă campaniile împotriva Shanakuuitta-ei și Zalpar-ului, apoi pătrunderea în nordul Siriei unde sunt atacate și distruse Alalakh, Urssu, Igakalish, Tashkinya, cu precizarea că, drept urmare a victoriilor, regele și-a „umplut casa cu tezaure”. Repezițiunea cu care se deplasează, absența oricăror mențiuni relative la împotrivire demonstrează că drumul de acces, prin Taurus, în Siria era deja sub controlul hittit. În sfârșit, după conflictele cu Arzawa și Hanigalbat, țări care apar pentru prima oară în istorie, urmează o nouă acțiune îndreptată asupra Halap-ului, care coaliza forțele siriene împotriva regelui hittit. La aceste relatări se adaugă un text literar (în akkadiană) care descrie asediul orașului Urssu. Intenția ultimă a regelui era de a atinge marea,

¹-siriene și cele rîntv-a Aw „pi

Succesorul lui Hattusil I a fost Mursil I, beneficiarul unei cărți de învățătură. Activitatea acestuia se remarcă prin continuarea asediului și distrugerea Halap-ului și prin atacul și distrugerea Babylonului, eveniment petrecut la sfârșitul domniei lui Samsudtana (1595 î.H.). De acest act au profitat însă kassiții și hurriții, ultimii fiind menționați deja în vremea lui Hattusil I. Cu moartea lui Mursil I ia sfârșit nu numai expansiunea hittită, ci însuși statul unificat. Acum începe un proces treptat de disoluție a regatului, provocat de lupta pentru succesiunea la tron. O serie de uzurpări și violențe au făcut posibile ridicarea hurriților și extinderea dominației asupra unor principate siriene. Începe o lungă perioadă intermediară marcată de crime în familia regală. Acest proces nu poate fi stăvilit nici de Hantili I, cu toate succesele asupra Karkemish-ului și lucrările de fortificare a capitalei. Pentru a introduce ordinea și a lichida orice focar de dezordine, Telepinu, poate fiul lui Ammuash, fratele mai tânăr al lui Tittish și Hantili, introduce o lege prin care este reglementat dreptul de ascensiune la tron, limitându-se strict numărul persoanelor vizate. Între prescripțiile prevăzute în acest text este de amintit efortul de a asocia aristocrația la guvernare, de a-i acorda dreptul de legitimare a viitorului rege și de a decide în caz de delict în familia regală, precum și statutul privilegiat pe care-l acordă reginei mamă, al cărei titlu, *tawannanash*, arogat de soția lui Labarna, este moștenit doar la moartea titularii precedente. Poate această prescripție este o tradiție hattî reînviată de Telepinu. Cu atât mai mult, cu cât mari prințese de coroană pot transmite soților tronul regal. Tot în vremea lui Telepinu, încep să fie elaborate cele dintâi elemente de drept internațional; dovadă - tratatul cu Ishputakhshu din Kizzuwatna și redactarea unui catalog al tratatelor. Asemenea principii de drept interstatal diferențiază între puteri rivale, protejați și vasali. Tratatul cu regele din Kizzuwatna era o măsură absolut necesară pentru a asigura acestuia securitatea drumului spre Siria.

În ciuda eforturilor lui Telepinu, regatul hittit iese cu greu din anonimat, datorită, în primul rând, slăbiciunii unui șir de regi (Hantili II, Hattusil II, Arnuwanda, Thudhaliya III) care nu duc o politică externă de anvergură. Există însă câteva elemente noi care merită să fie amintite. În primul rând, căsătoriile diplomatice cu prințese din familia regală hurrită devine o practică curentă. De aici, tendința de hurrizare a regalității hittite. Este consecința firească a prestigiului regatului Mitanni. Expresia cea mai clară a acestui fenomen o constituie „interpretatio hurritică” a panteonului anatolian și proliferarea cultelor hurrite. Cel de-al doilea factor este reprezentat de expansiunea egipteană, Thutmes I și Thutmes III (cea. 1471-1450 î.H.), ajungând până dincolo de Eufrat. Aceste expediții s-au soldat cu instalarea administrației egiptene și a unor trupe egiptene în unele orașe-state canaanite, impunerea de tratate de „vasalitate”, stabilirea, la Qatna, a limitei sudice a sferei de influență mitanniană. În aceste condiții, hittiti pierd Kizzuwatna în favoarea unor dinastii de origine hurrită. În sfârșit, din vremea lui Arnuwanda, care duce o politică externă activă, se întâlnesc și cele mai timpurii referiri la Ahhiyawa, la acea dată o putere rivală.

Refacerea autorității hittite sub Thudhaliya în Arzawa, Khapalla, Țara râului ekka, Wallarimma, Asuwa, Wilusiya și Tarusia într-un moment care coincide cu începutul penetrației miceniene în Asia Mică (Milet, Musghebi, lassos) explică declanșarea, sub Arnuwanda, a conflictului cu Ahhiyawa. Același rege domină nordul

Destul de repede se produc o serie de revolte. Arzawa, sub Tarkhundaradu, întreține corespondență cu Amenhotep III, iar în Siria se produce o revoltă generală. Antatarma și Kaska jefuiesc și distrug chiar capitala regatului.

Gloria și întinderea regatului nou hittit sunt legate de numele lui Suppiluliuma (1385-1350 î.H.), care operează pe mai multe planuri. Pe plan intern, prin dezvoltarea monarhiei teocratice absolutiste. Tendința este marcată de introducerea, în titulatura regală, a epitetului „Soarele Meu” sau „Soarele puterii”. Pe plan extern, noua titulatură este menționată în legătură cu tributul datorat țării Hatti, și anume se face precizarea cantității de bunuri (argint) ce urmează să fie virate „Soarelui”. Introducerea unei noi arme - carul de luptă - a asigurat o suită de succese, între care victoriile asupra țărilor Azizi, Arzawa, Wilusiya, Kizzuwatna și reînnoirea tratatelor de alianță. De asemenea, Suppiluliuma duce o politică abilă în Siria de Nord. Pe de o parte, este triumfător asupra unei coaliții organizate împotriva țării Hatti. Cele trei orașe importante - Karkemish, Halap și Alalakh sunt reduse la situația de viceregate guvernate de fiii regelui. Pe de altă parte, Suppiluliuma reușește să-și atragă de partea sa unii dinastați locali; de pildă, Aziru din Amurru recunoaște dreptul de succesiune la tron al regilor din Ugarit etc. Prin această politică, el știrbește treptat din sfera de influență egipteană și, în mod fatal, se ajunge la o stare conflictuală cu Egiptul. Rezultatul a fost încheierea unui tratat de alianță care va fi încălcat datorită evenimentelor petrecute la moartea lui Thutankamon. Se pare că Meritaten încercase o legătură dinastică cu Suppiluliuma, iar asasinarea fiului regelui hittit care urma să se căsătorească cu regina amintită a constituit, pentru Suppiluliuma, pretextul ruperii alianței și începutului unui conflict întrerupt de moartea regelui și de declanșarea unei epidemii de ciumă. În sud-est, Suppiluliuma intervine în disputele dinastice din Mitanni. Pretextând tranșarea conflictului dintre Mattiwaza, Artatama și Shuttarna, Suppiluliuma impune ruperea regatului în două părți - una de vest, cu capitala la Wassuggani, care este încredințată spre administrare, în calitate de vicerege sau guvernator, lui Mattiwaza, fiul regelui Tushratta (ucis la 1354 î.H.) și ginerele regelui hittit, și alta orientală (Hanigalbat), guvernată de Shuttarna III și ajunsă în situația de dependență față de Assiria. În vest, relații particulare sunt stabilite cu Alasiya, care devine țară supusă, familia regală fiind luată în captivitate. Mai complicat este statutul Milawatei, care are în frunte un agent al regelui din Ahhiyawa, dar în același timp încheie un tratat cu hititiții. Arzawa, țara Lukka sunt reduse la situația de țări vasale. Politica succesoriului imediat, Mursil II, este mai curând un efort de consolidare a cuceririlor lui Suppiluliuma. Ofensiva împotriva Egiptului este reluată de Mawattallu. Cea mai importantă bătălie se dă lângă Qadesh, unde Muwattallu și aliații săi, între care se numără Drdn, conduși de Alaksandus din Wilusiya, obține victoria asupra lui Ramses II (cea. 1300 î.H.). Din păcate, victoria nu a putut fi speculată. Cele două mari pericole, invazia „popoarelor mării” și ridicarea Assiriei l-au obligat pe Hattusil III să încheie un tratat de alianță cu Ramses II (cea. 1295 î.H.), tratat de alianță întărit prin trimiterea unei prințese hittite în Egipt. Succesorii lui Hattusil III Arnuwanda III și Suppiluliuma II (cea. 1190 î.H.), sunt incapabili să oprească procesul de dezagregare a regatului. Zona centrală, cu capitala Hattusas, este ocupată de o nouă populație - frigienii.

Descifrarea hieroglificii hittite si o serie de descoperiri arheologice au permis

entități politice recunoscute pe baza unor sigilii dinastice, inscripții interne și texte asiriene databile între secolele IX-VII î.H., ca și din textele urartiene. Asemenea state se cunosc la Que, Tabal, Melidu, Hilakku, Kummuhhi, Adana, Wassurme, Karkemish, Ērgum, Dananim, Hamath. Este interesant că o serie de inscripții cu caracter genealogic au făcut posibilă reconstituirea succesiunii dinastice, de exemplu, lista genealogică a regelui Wapalawas din Tuwanana, a regelui Katuwas din Karkemish sau a regelui Halparu (n) ti (j) din Ērgum. Caracterul divin al regalității, nume teofore, ereditatea tronului, titulatura din texte externe (Sarru/LUGAL), epitete precum „marele”, „regele-erou”, „mare rege”, „rege luminat de razele Soarelui”, „favoritul lui Kubaba și Zeul Soare” atestă natura puterii și raportul cu alte state. O serie de schimbări de dinastii sau de case dinastice prin intervenția regilor asirieni (Tiglat-Pilesar III, Sargon II, Asharhaddon și Ashurbanipal) dovedesc că aceste mici statele erau dependente în realitate de Assiria. Numele și legătura evidentă cu panteonul hittito-luvit din mileniul II î.H. confirmă continuitatea între regatul dispărut în vremea lui Suppiluliuma II și noile entități politice constituite la sud de platoul anatolian și în zona dintre Eufrat și Oront.

În sfârșit, o serie de inscripții, de exemplu, cea a regelui Aziwata din Dananim sau a lui Araras din Karkemish, atestă caracterul complex al activității regelui: organizarea armatei și războiului, construirea de fortificații la hotare, a unor noi cetăți, construirea de temple și de canale de irigație.

4. Regalitatea hittită. Administrație și stat

Cele mai vechi știri despre existența unor principate și a unor regi care rezidează în palate sunt cele legate de activitatea coloniilor comerciale asiriene, în special a celei de la Kanesh. Acești prinți care guvernau la Burushattum, Kanesh, chiar Wahsusana aveau un drept de preemțiune asupra mărfurilor transportate, prelevau taxe, erau în relații comerciale cu Karum-ul, relații care implicau intervenția lor directă prin corespondență sau convenții și își impuneau uneori, prin forță, autoritatea asupra supușilor. De exemplu, în Hahhum, regele procedează la înăbușirea unei revolte a populației din principat. Nu este foarte clară structura internă a acestor entități. Textele provenind din arhivele acelor Karum vorbesc fie de prinți sau regi, fie de palat. Semnificativ este că acești prinți sau regi nu poartă nume asiriene, ci nume hattii, nesite sau, mai rar, hurrite, de exemplu, Inar și Warsamma (în Kanesh), Amum-Hirbi (în Mumma), Pithana, Anitta (în Kussar).

Se știe foarte puține lucruri despre organizarea internă a acestor principate. Sigur este că cele mai importante dintre ele se bucurau de deplină independență și exercitau, totodată, un control eficace asupra coloniilor asiriene. Treptat, însă, pe măsură ce unele din aceste principate au devenit mai prospere și mai puternice, ele au reușit să-și impună dominația asupra altora mai mici și să creeze un sistem de relații vasalice.

Importanța acestor principate poate fi bănuită și în funcție de titulatura pe care o utilizează asirienii în raport cu dinastiile locale: rabaum (prinț) sau LUGAL-Šarrum (rege). Este drept că ultimul titlu nu apare decât în trei texte. Dificultatea este sporită de faptul că acești doi termeni sunt folosiți alternativ pentru a desemna

favoarea lui Amum-Hirbi (Mamma) și a prințului din Kanesh rezultă dintr-o scrisoare a celui dintâi.

Orașele situate în principate cu o economie predominant agrară funcționau drept capitală. Regele sau prințul deținea întreaga putere: economică, militară, încheia convenții, făcea schimb de ambasadori, își impunea voința asupra unor țări mai mici și mai slabe ai căror șefi erau numiți „câini” sau „sclavi”. De exemplu, J regele sau prințul din Kanesh era suzeranul prințului din Taisama. Deasupra acestei ierarhii de state se situa regele din Burushattum, care purta titlul de „mare prinț”! titlu uzurpat ulterior de Anitta după ce supune Ullama, Zalpa, Itattusa, Salatiwar|

Interesant este că și prințese erau implicate în activitatea comercială și” dețineau funcții oficiale, inclusiv aceea de lider al unui oraș, de pildă, în Ankuwal și Luhusattia, poate numai în calitate de regente. Titlul particular pe care îl poartă este acela de rubatu. Al treilea personaj în ierarhie era rabi similtin (prințul moștenitor), care îndeplinea sarcini importante legate de stocarea mărfurilor și încheierea de tranzacții legale într-un loc special; era deci investit cu funcții economice, juridice și militare. Sub acest nivel se aflau diverși șefi (rabu) de departamente, între care cei mai importanți răspundeau de turmele de bovine, capre și cai (creșterea animalelor reprezentând un sector dominant în economie), de grădinile de legume și de câmpurile de grâne, de meșteșugari, în principal, metalurgiști (turnători și bronzări), de antrepozite, de piață etc.

Elaborarea ideologiei regale hittite, a principiilor transmiterii puterii, cu precizarea funcțiilor suveranilor, evoluează pe această tradiție. Numai așa se poate înțelege caracterul arhaic al regalității hittite în perioada regatului vechi, inclusiv în viziunea lui Telepinu. Lipsa oricărei reglementări a succesiunii la tron rezultă din preambulul amintitei legiuri. Atât în cazul lui Labarnash, cât și în cazul lui Hattusil I se face aluzie la locul fiilor, fraților, rudelor prin alianță, al legăturilor de sânge, în general, în desemnarea succesorului. Pe de altă parte, se precizează unitatea dintre rege și familia sa și armată. În același timp, titlul de „mare rege” pe care-l poartă Labarnash presupune, în mod automat, existența unor regi de statut inferior, aflați în relații vasalice cu marele rege.

Un text hittito-akkadian reflectă o etapă nouă în evoluția regalității. Deja titulatura s-a complicat prin transformarea numelui lui Labarnash în titlu regal. Formula sună: *(Tabar) na Hattusilish, Mare rege în Hattusha, omul din Kussar*. Rolul important, din punct de vedere politic și religios, al reginei este atestat, de asemenea, în sfârșit, descoperirea unei liste de sacrificii, stabilită pentru foștii regi și prinți, atestă elaborarea unui cult dedicat regilor defuncți. Vechimea acestui cult este confirmată de o descoperire arheologică recentă. Este vorba de scoaterea la lumină, la Bogazkôy, în apropierea drumului monumental ce duce la „Poarta regală”, a trei capele dintre care una (A) conținea un pilastru central pe care era fixat un orthostat decorat cu un relief înfățișându-l, probabil, pe regele Thutalia. Locul orthostatului și decorul îndeamnă la recunoașterea divinizării regelui defunct și a existenței unui cult regal ancestral. Ideea este confirmată de o descoperire de la Lidar. Mențiunea din reglementarea lui Telepinu, relativă la buna înțelegere cu rudele și armata, presupune practica consultării adunării oștenilor (pankus) și a constituirii unui embrion de administrație prin apelul la rude și la fidelitatea unor funcționari atașați de suveran prin legături personale.

Se poate bănui că palatul era centrul vieții economice, politice, administrative

t rpste funcții nir ov.Vi-s t,, .-î. i-

este evident că regele își menține autoritatea și își păstrează prestigiul prin purtarea războiului și obținerea unor victorii strălucite. Este de presupus, de asemenea, că regele îndeplinea un rol esențial în desfășurarea unor ceremonii religioase, de a căror exercitare era legată prosperitatea regatului. Nu există, în acest stadiu, nici un element din titulatura regală care să exprime caracterul sacru al persoanei, există însă genii nenumite, protectoare ale regelui și tronului. De abia cu Suppiluliuma și succesorii săi se arogă titlul de „Soarele Meu”, care apare în documente externe, de exemplu, în tratate de alianță și corespondență. Astfel, tratatul dintre Mursil II și Duppitesub din Amurru are ca protocol „Soarele Mursil, Marele rege, rege al țării Hatti, viteazul, favoritul zeului Furtunii, fiul lui Suppiluliuma, Marele rege, rege al Țării Hatti, Viteazul”. În context se face simpla mențiune „Eu, Soarele...” Simplă referire la Soare, în calitate de suzeran căruia i se plătește tribut, apare și în alte documente externe. De exemplu, din listele de taxe pretinse locuitorilor din Ugarit se constată că aceștia erau siliți să plătească două serii de impozite, unul pentru regele țării și altul pentru Soare, ultimul totdeauna în argint. Sacralizarea persoanei a determinat elaborarea unei etichete minuțioase, impunerea unor reguli foarte stricte de păstrare a purității regelui, ca și a unui ceremonial funerar particular. Texte din secolele XIV-XIII î.H. menționează ritualul de înmormântare a regilor, care este identic cu cel descris în Iliada în legătură cu Patrocle. Ca și în Egipt, regele participa la o ceremonie menită să-i asigure revitalizarea forțelor. Poate că, și în acest caz, ceremonia avea un caracter jubiliar. Numai că în vreme ce, în Egipt, sărbătorile Heb Sed și Opet echivalau cu un fel de epifanii ale zeului încarnat în faraon, la hitiți este vorba de o ceremonie cu caracter foarte arhaic, charismatic, în care un personaj (prizonier sau criminal) era supus unui ritual complicat ce se încheia cu uciderea lui, după care urma reșezarea pe tron a „noului rege”, cu care prilej i se oferea un set nou de regalia în locul celor arse o dată cu acela care l-a substituit. Ca pretutindeni în Orientul Apropiat, regele guverna efectiv. Între sarcinile care-i reveneau de drept și pe care le exercita, în mod obligatoriu erau organizarea armatei și purtarea războiului. Inscripții comemorative și Analele regale, o serie de surse externe menționează prezența în fruntea armatei, campanie de campanie, a regilor hitiți. Funcția justifică epitetul de „Viteazul” sau „Eroul” cuprins în titulatură, cu toate elementele de suprauman pe care le comportă. Regele era șeful administrației, numind pe guvernatori. În cazuri speciale îi revine administrarea unor teritorii de interes strategic, în mod direct sau prin delegați aleși dintre membrii familiei regale - fii și gineri. Este cazul orașului Karkemish, cucerit și jefuit de către Suppiluliuma, unde a fost instalat ca vicerege unul dintre numeroșii săi fii, Sarrikusuh (Piiassili), cu drept de succesiune pentru urmași, acordat de către Mursil II. De un statut identic a beneficiat Halap/Iamhad, unde este numit, probabil în aceeași calitate de vicerege, Telepinu, mare preot în Kizzuwanda și fiu al lui Suppiluliuma. Acest sistem se instituie în perioada Regatului Nou. Guvernatorii rezidau în „palate” (E.GAL) care funcționau în calitate de centre politice, administrative și economice în fiecare provincie. Sarcinile ce le erau încredințate constau în perceperea impozitelor, administrarea domeniilor regale, supravegherea mâinii de lucru dependente atașate palatului, efectuarea de reparații, îndeplinirea de sarcini culturale, numirea preoților în sanctuarele locale, îndeplinirea oficiului de judecător și a unor obligații militare.

care le exercitau în numele regelui. Ei se aflau sub control direct regal, căci pentru imperiul hittit lipsesc mențiuni privitoare la existența unui aparat birocratic ierarhizat care să se interpună între rege și nucleele administrative locale.

În calitate de șef al diplomației, regele prezida încheierea de tratate între parteneri egali (v. Ramses II - Hattusil III) sau între marele rege și micii regi dependenți sau vasali (v. tratatul dintre Muwattalu și Alaksandus din Wilusiya sau, mai înainte, dintre Mursil I și Niqmepa din Ugarit). Se poate afirma chiar că în perioada regatului nou hittit, dincolo de succesele militare, constituirea acestui mare stat teritorial și multinațional a fost rezultatul unei diplomații abile care a făcut din dușmani sau opozanți aliați loiali. Cazul cel mai interesant îl prezintă Alaksandus din Wilusiya, care participă, alături de Muwattallu, la bătălia de la Qadesh în fruntea unui contingent de Drdn (dardani). În cazuri excepționale, activitatea diplomatică a regelui, constând din trimiterea de ambasade, corespondență, contractarea de căsătorii de interes politic, este dublată de aceea a reginei. Este cazul, cu totul special, al *Puduhepei* soția lui Hattusil III, care semnează corespondența alături de rege. Regele este legiuitor și judecător suprem, atribute pe care le exercită din plin; dovadă - proclamarea legiuirii lui Telepinu și a celor două variante de coduri de legi ce prescriu și cazurile în care decizia judecătorească revine regelui, fie în prima instanță, fie în apel.

În sfârșit, în calitate de intermediari între țară și divinitate, regelui și reginei le revin numeroase obligații religioase menite să asigure bunăstarea, prosperitatea, victoria, sănătatea poporului. În ceremoniile religioase în care oficia ca mare preot, regele purta un costum special compus dintr-o mantie, o calotă și un lituus. În absență, era substituit de preoți sau de o pâine, asupra căreia regele făcea un semn cu mâna. Cunoscător al principiilor religioase și al ritualurilor, regele era participant și totodată răspunzător direct de consecințele nefaste provocate de încălcarea jurămintelor sau de neglijarea obligațiilor sacerdotale. În același timp, este și organizator al cultului și reformator. De pildă, unele texte menționează o reformă a lui Tudhalya IV, care prescrie diferite întreceri atletice sau teste ale puterii fizice ce aveau loc cu prilejul unor sărbători, cum era „sărbătoarea secerii”, sau cu prilejul desfășurării riturilor regale de fundație. Este vorba de luptă (trântă), ridicarea greutății (ridicarea pietrei), dans acrobatic, inclusiv dansul cu sabia, imitații ale jocurilor de război (lupta cu arme de bronz, tragerea cu arcul, lupta cu măciuca), boxul, fuga în jurul vetrei, aruncarea cu mingea sau bățul în apă, lupta cu fiarele (pantera, taur). În afara obligațiilor religioase zilnice efectuate în palat sau în templu (rugăciuni, gesturi rituale, aducerea de ofrande), cuplul regal participa, în mod obligatoriu, la două mari sărbători: una de primăvară (AN.TAH.SUM), care ținea 38 de zile, și una de toamnă (*nuntariyasha*). Ambele constau dintr-un ritual foarte complicat ce presupunea parcurgerea unui itinerar obligatoriu, în care intra vizitarea unor orașe și temple sfinte. Itinerarul urma un traseu ce desemna semnul S. Deplasarea în car, ca și modelul drumului parcurs, simboliza luarea în proprietate, reproducerea rotației anotimpurilor și regenerarea naturii și a comunității. Ca și alte elemente ale regalității hittite, acest ritual amintește un model arhaic de guvernare, care își găsește cele mai directe analogii în ceremonia Anului nou din India ariană.

În Regatul vechi nu a existat un principiu dinastic. Regalitatea apare, pe de

rudele apropiate și colaterale și cu soldații, cuprinse în preambulul proclamației lui Telepinu. Pe de altă parte, lungul text privitor la preluarea puterii de către Mursil I confirmă faptul că regele avea dreptul să-și aleagă succesorul, inclusiv înlăturând de la tron pe propriul său fiu. În cazul de față, Hattusil I dezmoștenește pe Labarnash I și-l impune ca succesor pe Mursil I, probabil nepotul său. Telepinu reglementează accesul la tron, impunând principiul ereditar pe linie bărbătească, reducând strict posibilitatea de a alege între trei categorii de candidați, alegerea fiind condiționată de absența unui succesor legal din categoria precedentă. Și anume, devine moștenitor legal fiul cel mai mare al primei soții (tawannana), în absența lui - fiul cel mai mare al celei de-a doua soții și, în ultimă instanță, soțul fiicei celei mai mari de la prima soție. Această ultimă prescripție a determinat considerarea regalității hittite ca un caz aparte în care principiul transmiterii puterii prin femei funcționează alături de principiul eredității masculine și al seniorității. O discuție destul de acerbă se poartă în jurul adevăratului rol al „fiicei celei mai vârstnice” a „marii prințese” sau a „prințesei de coroană”. De acest rol a fost legată și poziția privilegiată a unor regine care dețin un loc deosebit în guvernare. Concluzia cea mai acceptabilă este aceea potrivit căreia reginele asociate la viața politică, inclusiv în viața internațională, sunt acelea care au fost favorizate de legea de succesiune, respectiv, sunt fiicele celei mai vârstnice ai căror soți au moștenit tronul. Un al doilea aspect particular, unic regalității hittite, este caracterul de absolutism controlat, de către *pankus* (adunarea ostașilor în arme) în perioada veche hittită, de *tulia* (adunarea nobiliară) în perioada inaugurată de Telepinu.

5. Economie și societate

Statutul hittit nu se înscrie în structurile de tip hidraulic, deși pentru perioada bronzului se presupune existența unui sistem de irigație în câmpia Elbistan. Lipsa de interes pentru irigații sau importanța lor cu totul minoră în economia hittită sunt probate de rarele referiri la culturi întreținute printr-un sistem hidraulic în cele două variante ale codului de legi. De fapt, este vorba de un singur articol (109) privitor la grădini irigate.

Viața economică era complexă în sensul că numeroase sectoare de activitate funcționau paralel și beneficiau de o organizare la nivel central. Situația este surprinsă deja la nivelul coloniilor asiriene, când este menționată în texte existența unor șefi (*rabi*), care poartă răspunderea asupra unor sectoare economice distincte. Aceleași concluzii rezultă și din natura și dimensiunile tranzacțiilor efectuate. Din această etapă apare evident rolul palatului în calitate de organizator, controlor, proprietar de stocuri imense de bunuri agricole, animale și meșteșugărești și ca principal acționar în operațiunile comerciale și de credit. Funcția palatului de principal agent economic nu s-a modificat în perioada *postkarum*. Evident, nu se știe prea mult despre activitatea economică propriu-zisă desfășurată la palat în perioada paleohittită. Unele referiri legate de campaniile lui Hattusil I și Mursil I, menționarea numărului de deportații și a cantității de bunuri intrate în „casa” regelui dovedesc că palatul continuă să rămână principalul posesor de bunuri, chiar dacă regele nu mai este atât de implicat în tranzacții comerciale. Situația devine mult mai clară în

—..i „»,»,», r, <■; î,, npvinada Drecedentă, textele consemnează. în mod exnlirit.

înde erau repartizați, fie pe domeniile regale, fie ale templelor, fie în ateliere. Fără doară că acest loc de concentrare și de repartizare la care face aluzie Mursil II era însuși palatul regal principal din Hattusas. Existența magaziiilor regale din zonele periferice este probată, între altele, și de scrisoarea adresată unui faraon, în care acesta afirmă că nu are fier bun în magazinele sale din Kizzuwatna. Este de presupus că ateliere și meșteri specializați, cum erau metalurgiștii, lucrau în zonele în care se găsea materia primă, instalații și tradiții meșteșugărești și că tot acolo se stocau mărfurile. De altfel, în cazul de față, metalurgia fierului, cu o foarte veche tradiție în Asia Mică (mil.IV—III î.H.), beneficia de acest statut. Evident, palatul nu deținea numai o funcție economică. Palatul sau „Casele regelui” puse sub protecția zeului lawalli erau în același timp centrul vieții politice, loc de judecată în caz de procese politice sau care atingeau familia regală, centru religios în care aveau loc ritualuri, consultau oracole, se făceau profeții.

Una din cele mai importante probleme este aceea a proprietății asupra amantului, mai precis, a măsurii în care în țara hittită și în regatul mitannian funcționa principiul dreptului eminent al suveranului asupra întregului pământ, acolo aveau loc distribuiri de loturi și în ce condiții se efectua această operație. O serie de prescripții ale codului (inclusiv versiunile mai recente) permit să se distingă două mari categorii de pământ, arabil sau pășuni. O primă categorie era proprietatea regală din care regele putea dăruia porțiuni cu sau fără clauză de a efectua servicii (Hku). Asemenea beneficiari pot fi meșteșugari, cultivatori, păstori, soldați, care primesc în schimbul muncii depuse pentru rege o cotă parte din produse sau un titlu. Uneori se menționează, alături de pământ, și sclavi („capete”), vite și oi (paragr.53). Există însă și daniile de pământ, precum și cazuri de stăpânire fără niciun fel de compensație sau acelea în care se acordă scutire de servicii (cele 3 orașe finte - Nerik, Arinna, Zippalanda, cei care primesc pământul în cadrul unui ceremoniu). Cea de-a doua categorie este desemnată cu termenul de ogoare ale *poporului satului* (paragr.46, 47). Formulările dau dreptul să se presupună că aceste ogoare erau organizate în comunități de obște care reglementau distribuția loturilor între familiile individuale. Mențiunea faptului că un sat putea să încredințeze terenuri unor persoane străine de comunitate dovedește că realitatea era foarte complexă. De altfel, legiuitorul distinge numeroase cazuri particulare, din care se poate deduce că lotul putea fi *acaparat, moștenit, dăruit, cumpărat* (paragr.183, 185) de la stat (rege) sau de la un sat (comunitate). Mai mult chiar, prețurile modeste pentru terenurile arabile (2 sau 1 shekeli de argint) dovedesc că era foarte mult pământ disponibil. Ceea ce se urmărește prin lege nu este atât mișcarea terenului, cât precizarea cazurilor când deținerea lotului presupune și efectuarea unor servicii (taxe, corvezi, obligații militare) și când există scutire de servicii fel de asemenea obligații. Este adevărat, că în anumite condiții (paragr. 46), serviciile atașate de un lot nu sunt preluate de către noul proprietar, ci rămân în sarcina restului membrilor familiei. O situație asemănătoare a fost surprinsă pe baza unor texte juridice în Arrapha (Nuzi, structuri juridice integrate în statul hittit). Acesta este arhive completează cu date extrem de interesante informațiile cu privire la

concentrarea deportaților la palatul din Hattusas sau în alte „case ale regelui” situate chiar în regiuni periferice, de exemplu, în Attarimma și Isuwa. Astfel, Analele amintesc despre așezarea, într-un singur loc, a 88000 deportați, loc de

în scris, fac posibilă reconstituirea procesului de treptată dezagregare a proprietății comunale și transferul pământului în proprietate individuală, precum și procedeele ascunse prin care avea loc acest fenomen. Astfel, o serie de documente atestau pierderea loturilor de către una din cele mai numeroase mari familii (*dimatu*), și anume *dimatu Pirsanni*. Aceasta deținea inițial o suprafață de peste 100 *imerii*, terenuri care sunt transferate în favoarea unui cămătar ce îndeplinea totodată o funcție într-un district (*halšuhlu*), și anume, Tehib-Tilla. Una din liste include 20 posesori, membri ai acestei familii care-și pierd pământurile înregistrate în *dimatu Tehib-Tilla sa Pirsahhe*. Lucrurile nu par să fie prea simple. Pe de o parte, este evident că în cadrul marilor familii, se procedează la o partajare a proprietății rurale, „după posibilități”, între familiile nucleare. Faptul că loturile nu erau egale a determinat o stratificare a acestor familii, unele devenind mai bogate. Este cazul familiei lui Tehib-Tilla în care se constată diferența de avere între el însuși, fii și alte rude de sânge, de un statut preferențial bucurându-se, inițial, fiul cel mai mic. Dar casa mare moștenită este cumpărată de un alt frate, primul păstrându-și un mic lot cu valoare simbolică. Numai că transferul de proprietate nu atrage după sine și dispensa de obligații, inclusiv cele militare, respectiv *Hku*. Dimpotrivă, acestea continuă să greveze asupra foștilor uzufructuari care cedau pământul creditorului prin pseudo-adoptiune. Responsabil pentru îndeplinirea obligațiilor era capul ei -*ewri*, care dispunea de un lot suplimentar cu suprafața de un *imeru*, în calitate de preot al zeilor și strămoșilor marii familii (*ilanu u etemmu*). Există însă și cazuri în care străinii sunt introduși în marea familie, fie de către rege, fie de către *ewri*. În ultima situație, șeful familiei îl introduce pe creditor în *dimatu*, transferându-i nu numai calitatea de succesor legal, ci și pe aceea de *ewri*. Numai că, în acest caz, titlul pe care-l poartă este disociat de funcțiile religioase ale capului de familie. Capacitatea legiuitorului de a distinge o infinitate de situații concrete apare vizibilă și în cazul adopțiunii lui Tehib-Tilla de către un oarecare Parhenari, fiul lui Hulukk, și de fratele acestuia, Kawinni, prin care operație își însușește 5 *imeru* de pământ, deși obligația Uku continuă să fie prestată de fostul proprietar. Dincolo de detalii, de varietatea cazurilor constatate în texte, este de subliniat că cel puțin la Arrapha în Nuzi constituirea marilor domenii nu este rezultatul unei ficțiuni care face dintr-o persoană imaginea comunității încorporate și nu se explică, în mod automat, prin raportul autoritate/divinitate, ci este urmarea procesului intern de disoluție, de pierdere a dreptului de proprietate comunitară asupra pământului datorită dezvoltării operațiilor de credit. Semnificativ este că în legislația hittită sunt extrem de rare sancțiunile legate de neplata taxelor față de rege sau pentru cei care nu-și îndeplineau prestațiile sau corvezile, așa cum se întâmplă în Ugarit. Doar loturile părăsite, nelucrate sau acaparate erau atribuite altor persoane. La fel se proceda uneori și în cazul acelorora ai căror uzufructuari sau proprietari refuzau să îndeplinească servicii (v. paragr.39 și 40). În schimb, mențiunile (paragr. 146, 166, 168, 169), privitoare la încercarea de a strica prețul de cumpărare, încălcarea hotarelor, acapararea ogoarelor semănate, ca și pedepsele stabilite (paragr.166) dovedesc frecvența abuzurilor. De altfel, apărarea avutului, indiferent de natura lui (ogoaare semănate, grădini, vii, vite, unelte etc.), constituie o caracteristică a codului hittit. Aceste paragrafe îngăduie presupunerea că, alături de sectorul palatial, cel mai important și mai complex din întreaga economie, există și un sector individual,

Economia hittită era caracterizată prin importanța pe care o dețin creșterea vitelor, viticultura, horticultura și meșteșugurile, alături de cultura cerealelor. Totodată, numărul mare de articole și minuțiozitatea cu care sunt stabilite prețurile, numărul mare de sortimente luat în considerare atestă, alături de comerțul efectuat prin mijlocirea tamkarilor regali, și un comerț intern, cu amănuntul. Caracterul fragmentar al regatului, numărul mare de state dependente chiar în aria nucleară a regatului hittit explică și existența unor asociații regionale de tamkari. Este evident însă că tamkarii hittiți beneficiau de un statut aparte; dovadă - paragraful 5 din cod. Explicația stă în faptul că tamkarii făceau oficiul de agenți regali nu numai în Hatti, ci și în țările vasale. De exemplu, în Ugarit aveau dreptul de a percepe tributul datorat „Soarelui” și, în caz de refuz sau de insolabilitate, aveau dreptul să procedeze la vânzarea, ca sclavi, în țări străine, a debitorilor. Trebuie adăugat că anumite bunuri nici nu circulau ca mărfuri propriu-zise, ci făceau obiectul unui schimb de daruri între suverani. În această privință, siguranță exista doar în cazul fierului, a cărui producere și vehiculare constituiau un „monopol” regal. Afirmatia se bazează pe descoperirea, la Tell el Amarna, a unei scrisori emanând din cancelaria regală hittită și din care rezultă că, așa cum se întâmpla și în vremea lui Anitta, fierul și obiectele din fier erau oferite ca daruri între suverani.

Societatea hittită prezintă o îmbinare de trăsături arhaice și mai avansate. Pe de o parte, se constată importanța sectorului privat în economie, predominanța compensațiilor în caz de delikte sau conflicte, absența legii talionului.

În favoarea arhaismului, pledează și statutul juridic al sclavilor, practica leviratului, căsătoria prin rapt, dreptul de justiție personală, cazurile de răspundere colectivă, variabilitatea echivalențelor de schimb (argint, animale, produse animaliere, cereale). Pe de altă parte, structurile sociale nu sunt clar definibile. Există o opoziție între vârful compus din rege, familia regală, marea aristocrație militaro-gentilică, care este reprezentată prin tulia, și masa mare a populației, constrânsă să îndeplinească muncă pentru rege și plata taxelor. Din păcate, nu este ușor de a discerne categoriile sociale în interiorul acestui corp social dependent și nici criteriile de diferențiere. Evident, criteriul fundamental rămâne gradul de dependență față de rege. Numai că, din păcate, nu se poate preciza ponderea numerică a țăranilor liberi (organizați în familii sau obști teritoriale cu familii individuale), a celor aflați într-un raport de subordonare și a deportaților instalați cu statutul de persoane dependente, a meșteșugarilor dependenți, ca și a soldaților, care primeau, drept compensație, pentru serviciul îndeplinit, un lot de pământ. Se poate bănuși că la origine se făcea deosebire între mâna de lucru dependentă de origine locală și cea deportată, dar textele legislative nu o rețin.

În legătură cu statutul juridic al sclavilor frappează o serie de prescripții din cod ce nu sunt de înțeles în afara arhaismului despre care s-a vorbit mai sus. Între aceste prevederi se numără dreptul la căsătorii mixte încheiate fie prin cumpărare (paragr. 34, 36), fie prin rapt (paragr. 35), păstrarea statutului juridic al femeii libere căsătorite cu un sclav, cu o singură excepție (paragr. 35), condiția juridică a progeniturii în caz de desfacerea căsătoriilor mixte etc.

Este necesar să se adauge că, dată fiind întinderea regatului în perioada maximei expansiuni, au fost cuprinse într-o structură politică unică zone cu o dezvoltare socio-economică neuniformă. Hittiții nu par să fi intervenit pentru a modifica în vreun fel vechile structuri, cu excepția măsurilor militare: deportarea

populației, confiscarea bunurilor regale, luarea în captivitate a familiilor regale etc. Aceasta a determinat construirea unei societăți pluraliste în care, alături de structuri tipic tribale, de exemplu, cele proprii populației Kasga, existau structuri evoluat, prospere, angrenate în activități economice importante (meșteșugari, comerț) ca în Karkemish și Kizzuwatna.

6. Legături politice, economice, culturale

În judecarea legăturilor economice ale Imperiului hittit, trebuie să se pornească de la două constatări. În primul rând, de la faptul că cea mai mare parte din bunurile dezirabile erau obținute de regele hittit ca tribut, în cadrul relațiilor vasalice, sau prin confiscări și jaf. În al doilea rând, că, indiferent de dimensiunile tranzacțiilor comerciale, acestea erau controlate de rege, natura mărfurilor, cantitatea, prețul, forma în care se mișcau fiind reglementate prin legi sau tratate internaționale. Ultima trăsătură nu este o caracteristică a țării hittite, ci o trăsătură generală a comerțului interstat al Orientului Antic, în care mișcarea obiectelor de preț, se realiza, mai degrabă, prin sistemul schimburilor de daruri. Aceasta și explică caracterul de unicat al unor piese și contextul în care ele apar. Fenomenul este mai vechi în Anatolia. Se poate cita, cu titlu de exemplu, descoperirea, în tezaurul Dorak, a unei piese de aur purtând cartușul lui Sahure. Un caz analog îl constituie descoperirea, în palatul micenian de la Theba, a unui sigiliu cilindric hittit, o piesă care a însoțit, probabil, niște daruri schimbate între suverani. Foarte probabil că modelul a rămas neschimbat până la sfârșitul Imperiului hittit. Ipoteza se întemeiază pe constatarea că numai în puține cazuri vase cretane sau miceniene au fost descoperite în contexte palatiale din Anatolia Centrală. De exemplu, la Masat Hoyik (poate Tappiya), în nivelul databil în sec. XIII î.H., au fost descoperite vase miceniene de tip Myc III B, ca și la Fraktin (de unde provine o singură piesă de ceramică). Acolo unde elementele de cultură materială se constituie într-un nivel compact nu mai poate fi vorba de relații comerciale, ci de instalarea, ca un corp distinct, a unor grupe de cretani sau de micenieni care evoluează independent în cadrul unor relații politice particulare. În acest context sunt de menționate situațiile surprinse pe coastă la Lassos, Milet, Muskebi, ca și în insulele Karpathos, Kassos și Saria. Absența oricăror urme de violență sugerează contacte pașnice, cu excepția Miletului (Milawata), în legătură cu care mai multe texte scot în evidență o stare de tensiune. Menținerea hotarelor regatului la oarecare distanță față de țărmul mării, libertatea de mișcare și de colonizare a unor populații străine în zona litoralului se explică prin faptul că hittitiții nu dețineau o flotă, nu aveau experiența călătoriilor pe mare și erau, în această privință, dependenți de statele deținătoare de baze maritime. Două știri, una din vremea lui Hattusil III, alta din vremea lui Hammurabi din Ugarit, demonstrează că transportul grânelor intra în obligațiile vasalice ale regelui din Ugarit. De exemplu, 2000 kur de grâne provenind din țara Mukis trebuiau să fie duse în Ura pe cale maritimă. De asemenea, paza coastelor Asiei Mici se efectua cu ajutorul flotei ugaritice. Nu este exclus ca această prezență creto-miceniană pe țărmul microasiatic (din peninsula Halicarnass până la Troia), ca și în insulele din imediata apropiere a litoralului Asiei Mici și Ciprului (Kassos, Karpathos, Saria) să fi fost determinată de asigurarea controlului drumului maritim

ce lega Levantul de insulele din Egeea și Grecia Continentală Lingouri sau corăbii scufundate înșirate din rada portului Haifa până în golful Antalya (vas scufundat la Side), Capul Gelidonya, capul Ulu Burun (Kash) și Deveboynu Burnu (Cap Krio) fac verosimilă o asemenea ipoteză. În ce măsură hititiții aveau acces la bunurile transportate (lingouri de aramă, cositor, sticlă, fildeș, vase cipriote, canaaneite, micenine, arme de bronz, podoabe de aur, argint, faianță și ambră, sigilii, vase de metal, aur, instrumente muzicale, amfore siro-palestiniene lucrate la Minet - el Beidha, rășini, semințe, arsenic galben, fructe, mărgelile din sticlă sau faianță albastră, scarabeu de aur) rămâne o problemă deschisă.

Relațiile politice erau, fără îndoială, mult mai complicate. Ele pot fi divizate în tratate încheiate cu entități politice din interiorul țării hittite, rezultat aproape invariabil al unor succese militare repurtate de regii hititiți. Prin sistemul tratatelor de alianță, regele hittit devenea suzeranul direct al unor mici formațiuni, la rândul lor dependente de un principat mai important. De exemplu, cronica lui Tudhalya IV menționează în legătură cu Asuwa (prototipul pentru Asia ?) alte două țări, Wilusiya (Wilusa) și Taruisa.

Este posibil ca, într-o vreme, un alt grup de țări precum țara râului Seha, Lazpa, Wilusiya, poate Mira să fi avut ca centru administrativ Milawata. Un fragment de scrisoare atestă dubla subordonare a succesorului lui Alaksandus în Wilusiya, Walmu, și anume, și față de regele hittit, și față de M (probabil Mashuitta, un personaj de rang mai înalt care beneficiază de apelativul „fiul meu”). Un statut particular ocupa Milawata (Milet ?), controlată de hititiți după atacul și cucerirea ei la nivelul L H IIA - L H III A1, dar în același timp aflată în sfera de influență a Ahhiyawei, ale cărei interese erau reprezentate printr-un rezident. Mai multe texte (*Scrisoarea Tawagalawas*, *scrisoarea Milawata*, *scrisoarea către M*) demonstrează complexitatea relațiilor politice dintre Hatti și Ahhiyawa și gradul de imixtiune al acestora din urmă în relațiile anatoliene. Un model de alianță rămâne acela stabilit între Muwattalu și Aleksandus din Wilusiya. Cooperarea între cei doi contractanți este consolidată prin adoptarea, ca fiu, a lui Aleksandus. Clauzele tratatului se referă la recunoașterea suzeranității regelui hittit, cooperare armată, loialitate, sprijin politic reciproc, la acordarea de asistență regilor din Kupanta și Mira. Obligațiile lui Aleksandus nu se opresc la teritoriul strict limitrof, respectiv la participarea trupelor sale la înfrângerea Arzawei; ia parte, alături de Muwattalu, în fruntea unei armate numeroase (pedestră și care de luptă), la bătălia de la Qadesh. Confirmarea acestei prezențe se datorește scribului egiptean care menționează pe Drd și pe Aleksandus cu ocazia confruntării dintre Ramses II și Muwattalu.

Numărul cel mai mare de asemenea tratate de „vasalitate” provine din țările din Levant. Este interesant că încheierea unui act care consemnează obligațiile reciproce era obișnuit chiar și atunci când partea contractantă subordonată făcea parte din familia regală. Astfel, într-un text, Bo NV 12, III. 17. se precizează condițiile în care Sarrikusuh (Piiassili) este instalat de către Suppiluliuma în Karkemish. Respectiv, se menționează limitele teritoriale ale puterii acestuia, mult extinse în raport cu aceea a membrilor fostei dinastii locale. Clauzele contractului sunt completate de către Mursil II, care adaugă dreptul de succesiune ereditară pentru urmașii fratelui său, Sarrikuhuh. Este semnificativ faptul că niciodată nu era considerată definitivă o convenție încheiată cu un rege. Dimpotrivă, acolo unde s-au instalat dinastii ereditare, ca în Ugarit sau în Amurru, tratatul de alianță este reînnoit

la începutul fiecărei domnii De exemplu, succesorii lui Niqmadu II, Arhalba și Niqmepa, instalați de către Mursil II încheie un tratat nou de alianță. Pe de altă parte, se constată că în interiorul regatului s-a constituit o structură piramidală de relații vasalice. Astfel Niqmadu II suportă o dublă suzeranitate, a Karkemish-ului, grație tratatului încheiat cu Sarrikusuh (RS 17 334 = PRU IV 53 0, și a regelui hittit, în baza clauzelor tratatului cu Suppiluliuma (cel mai vechi document diplomatic). La rândul lui, el este suzeranul regelui din Siianu.

Între clauzele acestor tratate nu pot lipsi: plata tributului, natura și mărimea acestuia, reglementarea foarte strictă a granițelor, dreptul de liberă circulație a tamkarilor regali, extrădarea fugarilor, loialitate, ajutor militar în caz de atac; în plus, regele din Ugarit era obligat să pună la dispoziția tamkarilor din Ura corăbii necesare transportării tributului în grâne. Poziția geografică, legăturile vechi cu Mesopotamia și populația hurrită explică puternica influență exercitată de aceste culturi asupra hittitilor. Domeniul cel mai semnificativ îl reprezintă scrierea. Căci, alături de un sistem de scriere propriu, hieroglific, este preluată scrierea cuneiformă, care devine scrierea documentelor de cancelarie. O dată cu acest sistem de scriere s-a introdus și un grup de semne particulare - sumerogramele, cu valoare fonetică modificată. Hittitii au acceptat nu numai scrierea, ci și utilizarea limbii akkadiene ca a doua limbă a administrației și ca limbă de înțelegere interstatală. Și, o dată cu limba, elemente ale literaturii și religiei sumero-akkadiene sunt vehiculate în Hatti. Pe de altă parte, influența hurrită se manifestă destul de puternic începând chiar sub Hattusil I și succesorii, dar, mai ales, după Suppiluliuma, sub formă de Omina astrologice (v. U B VIII 34), cărți de vise, ritualuri magice și liste divine. Inclusiv principala divinitate hurrită, Tesub, Zeul Furtunii, este introdus în panteonul hittit. În sfârșit, unele teme literare precum povestirile despre "regele din Kutha și tamkarii regali", legenda lui Kumarbi sunt preluate și vehiculate în lumea hittită. În perioada târzie hittită, se înregistrează alte influențe, și anume feniciană, egipteană și asiriană, marcate de apariția inscripțiilor în feniciană sau bilingve și de elemente de vestimentație.

7. Cultura hittită

Spre deosebire de alte culturi ale Orientului Apropiat, hittitii nu au lăsat o moștenire culturală de valoare excepțională. O parte însemnată a producției literare nu reprezintă altceva decât o preluare și prelucrare a unor teme generale care circulau în lumea mesopotamiană și hurrită. Între producțiile originale se numără textele comemorative, *res gestae* sau *analele regale*. Cel mai vechi text din această categorie este reprezentat de tăblița lui Anitta. Pentru perioada regatului vechi hittit sunt de menționat relatările despre victoriile lui Hattusil I și Mursil I, *învățăturile către Mursil I* și *Preambulul* legiurii lui Telepinu. Cele mai lungi și mai importante *Anale* datează din perioada Regatului Nou. Acum sunt elaborate două texte distincte, unul reprezentând epopeea lui Supiluliuma, celălalt victoriile succesorului său imediat, Mursil II, ambele redactate prin grija acestui ultim rege.

Doar două povestiri pot fi socotite ca aparținând, în mod sigur, unui ciclu mitologic propriu - *Mitul Șarpelui Illuyanka* și *Mitul lui Telepinu*. Alte texte mitologice, precum cele elaborate în jurul zeului Kumarbi, sunt adaptări ale unui

mit hurrit. Foarte interesante pentru înțelegerea psihologiei religioase și a complexității ritualului rămân rugăciunile - oracole, textele magice. Lipsesc din literatura hittită genuri atât de larg răspândite în Orient precum - literatura de înțelepciune și cea profetică, poezia lirică, povestirile, imnurile religioase de sine stătătoare. În schimb au circulat opera faimoase precum Epopeea lui Gilgamesh care a și fost tradusă în hittită.

Descoperirile arheologice și unele surse scrise permit reconstituirea altor domenii în care spiritul național este evident. Este vorba, în primul rând, de tehnica de construcție și de arhitectură. Observațiile de la Bogazkoi, Mersin Alishar, Masat Hiiyuk, Kiiltepe etc. atestă, ca trăsătură tipică pentru lumea hittită folosirea pietrei nefasonate în fundație pentru incintele de fortificație și construirea părții superioare a zidurilor din piatră fasonată dispusă pe sistemul

cutiilor. Dezvelirea unor orașe întregi a confirmat necunoașterea normelor de urbanistică și compartimentarea orașelor pe criterii sociale și religioase. Planul orașelor, în special al Hattusas-ului, dovedește interesul pentru funcțional, nu pentru estetic. Pe de altă parte, ideea de monumentalitate este exprimată în masivitatea zidurilor, arhitectura porților și a căilor procesionale regale. Tipul de temple și de capele urbane descoperite la Hattusas, în „Orașul de Jos”, rămân caracteristice. Un loc aparte în această tipologie îl constituie capelele dedicate strămoșilor regali divinizați. Ca structură, un templu se compune dintr-o clădire principală precedată de o curte cu coloane și o suită de clădiri anexă - locuințele preoților, magazii, capele perechi. Cel mai straniu complex religios - sanctuarul rupestru de la Yazilikaya, este foarte probabil o realizare târzie și a presupus angajarea de „mână de lucru străină” pentru realizarea sculpturilor. Foarte probabil că inițiativa creării acestui spațiu sacru revine lui Hattusil III și Puduhepi și urmașului lor, Thudhaliya IV. Tradiția este probabil hurrită, iar sculptorii veneau din Babylonul kassit. Specific spiritualității hittite este ritualul de fundație, care presupune executarea de către rege și de către arhitect a unor gesturi particulare - ofrande sângeroase, libații, dansuri acrobatiche.

Sculptura hittită nu dovedește prea mare rafinament. De aici concluzia că lipseau o tradiție, o școală, trăsături dovedite prin inabilitatea tehnică. De altfel, o crisoare a lui Hattusil III solicita regelui Babyloniului cioplitori în piatră.

Mai aproape de spiritul și tradițiile hittite sunt sigiliile recuperate, între altele, de la Kara Huyuk și Acemhuyuk. În tematică și stil, ele atestă o mai mare originalitate, deși nici în acest caz nu lipseau elemente împrumutate din lumea cretană. De asemenea, le sunt proprii unele bijuterii și motive sau teme decorative cum sunt medalioanele cu steaua cu șapte colțuri, rozeta cu opt petale, piese cu motive care se înscriu în arta regală hittită.

Religia reprezintă un model de sincretism. Specifică rămâne coabitarea divinităților din vechiul panteon indoeuropean menționate chiar la Hattusas în persoana lui Mithra, Varuna și gemenii Nasatiya. Pe de altă parte, se constata promovarea unor divinități oficiale și ale statului - zeița Soarelui din Arinna, a zeului Tesub. Unele din aceste zeități provin din vechiul fond asianic, altele vin pe filieră hurrită (v. Tesub). Important și interesant este faptul că în documentele oficiale nu figurează divinitățile menționate în capela strămoșilor de la Hattusas, ci Tesub și cei 1000 zei ai țării Hatti. Trebuie menționată existența unor orașe sfinte (Arinna, Nerik, Zappalanda, mai târziu Halpu).

Întrebări recapitulative \

Periodizarea istoriei statului hitit

2. Regalitatea hitită. Prerogativele regelui și ale membrilor familiei regale

3. Tipul de proprietate și categoriile sociale după codurile de legi hitite

4. Particularitățile religiei hitite

Teme de referat

1. Hititi și rolul lor în istoria statelor orientale

s?

2. Legile hitite. Elemente de arhaism și modernitate

3. Practici diplomatice în regatul hitit

4. Rit și ritual în lumea hitită

Bibliografie selectivă

Izvoare

- *Gândirea hitită în texte*, (traducere, notițe introductive și note de A. Negoită), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986
- Laroche, Em., *Catalogue des textes hittites*, Paris, 1971

Studii și sinteze

- Bittel, K., *Les Hittites*, Paris, Gallimard, 1976
- Ceram, C.W., *Le secret des Hittites*, Paris, 1955
- Contenau, G., *La Civilisation des Hittites et des Hurrites du Mitanni*, Paris, 1948
- Delaporte, L., *Les Hittites*, Paris, 1936
- Haas Volkert, *Hurriter und Hurrutisch*, Konstanz, 1988
- Laroche, Em., *Les dieux de Yazilikaya*, în RHA, 84-85, 1969
- Riemschneider, M., *Lumea hitiților*, Editura Științifică, București, 1967
- Vieyra, M., *Hittite Art*, London, 1955
- Zamarovschi, V., *Din tainele Imperiului hitit*, Editura Junimea, Iași, 1980

V. INDIA

Istoria subcontinentului indian s-a desfășurat în afara oricărei idei de continuitate, geografică, etnică, lingvistică sau culturală. Explicațiile trebuie căutate în particularitățile geopolitice ale zonei și în caracterul dominator al condițiilor ecologice și alaeoclimatice. Particularități la care poate fi adăugată o oarecare fragilitate a structurilor politice, incapabile să acționeze creator în momente de stress. Rezultatul a fost ruinarea, până la dispariția completă, a unor civilizații spectaculoase, cum au fost civilizația Harappa sau cea a Imperiului Maurya.

1. Țara și populația

Cea mai veche civilizație care atinge perioada de deplină cristalizare și înflorire aproximativ între 2400-2000 î.H. și-a avut aria nucleară pe cursul mijlociu și inferior al Indus-ului și al afluenților săi sudici, adică în ceea ce s-a numit *regiunea marelui Indus*. Din această zonă, prin fenomenul colonizării, s-a extins spre zona de la Vest de Indus și de Suleiman, și anume, în Makran și Belucistan. Urmând, în principal, coasta arabică acoperă, la sud de delta fluviului, Katch-Kathiawar-Gayarat. Cea de-a treia direcție se situează la nord de Hindu-Kush, spre NE Afganistanului, unde la confluența dintre Amu-Dariya și Kokcha a fost identificată așezarea de la Shortughai. Trebuie menționat că atât în teritoriul cuprins între Makram, Belucistan și Kathiawar, care este presărat cu orașe continentale sau orașe-porturi, cât și la nord de Hindu-Kush ne găsim în prezența unor întemeieri legate de trasee comerciale terestre sau maritime.

Un teritoriu întins, deci, cu o varietate de condiții climatice, mergând de la zone deșertice și semideșertice la zone umede, presărate cu mlaștini sărate, nisipuri mișcătoare și soluri negre sărate sau zone scăldate de curenți marini sau situate sub condiții musonice, ca și de oaze și uadi-uri. Cu rare excepții, este vorba de regiuni cu o vegetație săracă și extrem de caracteristică, constând din păduri de ienupăr, salcâm și măslin sălbatic, de întinderi de tamarisk, mirt, fistic, laur. Aceste condiții climatice au impus, cu necesitate, realizarea de importante lucrări hidraulice care, la rândul lor, au condiționat înflorirea civilizației harappiene. Din păcate, mișcări eustatice și tectonice - scăderea nivelului mării, înnisiparea porturilor, ridicarea coastei, adâncirea și diminuarea pânzei de apă freatică - par să fie responsabile de declinul acesteia.

Cât privește populația care a creat cea mai veche civilizație din zonă, posibilitățile de a o identifica atât lingvistic, cât și rasial rămân încă extrem de

modeste. Sursele interne sunt precare și inutilizabile. De exemplu, scrierea hieroglifică proprie care apare pe sigilii nu a fost descifrată. În consecință, nu este posibilă încadrarea limbii folosite într-o anumită familie. Pornindu-se de la o serie de date etnografice, și anume de la difuziunea între Penjab, Nepal, Assam și Chota-Nagpur-Orissa, fie compact, fie în insule izolate, ale căror clanuri și triburi vorbeau diverse dialecte (Kanavari, Kanashi, Kashi, Khervari etc.), aparținând limbilor munda din familia mon-Khmer, s-a presupus că harappienii se integrează în acest trunchi lingvistic.

Fără îndoială că în India preariană au fost vorbite și alte limbi sau dialecte (dravidiene, andhra, gondi și brahui), numai că nu există nici un fel de temei care să îngăduie considerarea vorbitorilor lor drept creatori de civilizație.

Concluziile de mai sus nu trebuie însă absolutizate, întrucât alte două serii de fapte obligă la o oarecare prudență. Este vorba, în primul rând, de determinările antropologice pe schelete provenind din cimitirele R 37 și H de la Harappa, ca și din cimitirele de la Mohendjo-Daro și Lothal, care au dus la constatarea unor structuri rasiale, relativ complexe, neuniforme. Astfel, un procent semnificativ a fost dat de protoaustralozii (Harappa R.37, Mohenjo-Daro) și euroafricani. Alături de astfel de indivizi apar însă și mediteranoizi, alpini și caucazieni. Un singur mongoloid a fost identificat la Mohenjo-Daro. Prezența mediteranoizilor și a tipului caucazian se poate explica prin infiltrații ariene mai vechi, clare în cazul cimitirului H de la Harappa. Procentual, evidența este în favoarea australoizilor și euroafricanilor. Natural, rămâne de dovedit dacă aceștia erau și vorbitori de limbi munda.

Pe de altă parte, aluziile din Rig Veda susțin ideea tipului negroid în cazul populației băștinase. Astfel, în mai multe pasaje, se menționează luptele arienilor și ale lui Indra (numit și *Purandara* = „distrugătorul de cetăți”) împotriva unor populații numite *Dasyas* sau *Dasas*, adică cu pielea neagră (*Krishna*) sau închisă (*Asikni*), fără nas (*anas*) sau cu nas plat, care au buze groase (*vrishacipra*) și sunt de statură mică. Alte distincții, cum sunt cele legate de ritual, sunt reluate în *Atharvaveda*, care menționează lipsa de morală și de principii religioase, ca și graiul diferit. Există un element neclar în această descriere, și anume utilizarea aceleiași denumiri pentru a desemna ființe extraumane sau demoniace. În cazul de față, termenii pot fi asociați cu dușmani terestri, adică reali, locuitori ai unor locuri fortificate.

Spre deosebire de Harappa, centrul indianității hinduse gravitează de-a lungul Gangelui. Trebuie însă reținut că în primele timpuri, după trecerea lanțului Hindu Kush, arienii au staționat, o vreme, în aceeași zonă a „marei Indus”. Un argument rămâne faptul că geografia vedică păstrează nume de râuri de la vest de Indus (Svat, Krumu, Gomati). Acestor argumente li se adaugă tipul de faună și de floră menționat în cărțile sfinte, de exemplu, cămila, leul și lupul, specii absente în India propriu-zisă. Alte specii caracteristice zonei de la sud de Indus - tigrul și elefantul, sunt rar amintite sau lipsesc cu totul. Faptele de mai sus sunt folosite și în încercarea de reconstituire a locului de elaborare a imnurilor vedice celor mai timpurii. În același timp, sunt considerate dovezi în favoarea ideii unei familiarizări relativ târzii a arienilor cu realitățile din valea Gangelui. Din această arie inițială s-a produs o treptată infiltrație spre Est, urmărindu-se, eventual, unii afluenți de pe cursul superior al Gangelui. De-a lungul acestui traseu, unele regiuni au jucat, fără îndoială, un rol însemnat fie în organizarea vieții religioase, ca, de Pildă, *Kurukshetra* și *Mathura*, fie ca puncte de sprijin în operațiile ulterioare de

cucerire. Este vorba de viitoarele state Koṣala, Magadha, Videha, Anga. Aceste principate vor constitui bazele unui stat unificat care, în timpul dinastiei Mauriya, va stăpâni sau va controla un teritoriu imens. Izvoarele grecești, budiste, inscripții indiene, ca și circulația monetară confirmă că limitele vestice ale regatului depășeau India. Provinciile occidentale cuprinse sub autoritatea regilor din această dinastie erau întinse din Avanti (Malava), cucerită de Eandragupta, până în estul Iranului, unde patru dintre fostele satrapii persane - Gedrosia, Arachosia, Areia și Parapanisadai - sunt anexate, granița cu regatul seleucid fiind stabilită pe fluviul Kaphes. Pe de altă parte, deja sub Asoka începe pătrunderea în sud, în Dekkan și pe litoralul estic. Maxima întindere teritorială este atinsă în dinastia Gupta, mai exact, în vremea lui Samudragupta, ale cărui cuceriri sunt menționate într-o inscripție (Koṣala de Sud, Mahakantara, Kurala, Piṣṭapura, Kottura, Erandapalla, Visnugopa, Vengi, Palakk, regiunea dintre Himalaya și Narmada). În mod practic, acest rege controla întreaga zonă cuprinsă între marea Oman și golful Bengal.

Cât privește patria arienilor, înainte de instalarea lor la sud de Hindu-Kush, sursele care fac posibilă o localizare a ei constau din elemente de geografie avestică și vedică, lingvistică, date arheologice și de antropologie fizică, socială și culturală.

Așa cum s-a menționat mai sus, literatura vedică și alte scrieri indiene pun în contrast pe locuitorii de baștină - *dasyas* sau *Dasa* sau *Nisadas* cu *Arya*, care aveau pielea albă (*gaura*), părul galben sau roșcat (*pingalah kapilakesh*). Patanjali, în comentariile la *Gramatica lui Panini*, se referă la ochii cenușii și părul castaniu al acestora. Prezența protomediterraneanilor la Mohenjo-Daro confirmă acolo existența mai multor rase. Totodată, a permis stabilirea legăturilor cu alte descoperiri similare, de exemplu, de la Konamazan, Tepe Hissar, Namazga, descoperiri prin intermediul cărora se poate încerca o reconstituire a traseelor urmate de valurile de indo-arieni.

Patria lor originară pare să fie cel mai bine descrisă în *Avesta*, în *Imnul lui Mithra*, în *Videydat*. Această patrie, delimitată în mit, se suprapune cu Asia Centrală și cuprinde (după opinia lui Benveniste) „Ayanam Vaejoh” (Chorasmia sau Seistan), Sughda (Sogdiana), Mauro (Margiana), Bakhdi (Bactriana), Horoya, Harakhuvaiti (Aria-Arachosia), Haetumad (Hilmand). Cu limite pe Datya (=Oxus) și Paruta Ishkata (Hindu Kush). Toponime, hidronime și alte fosile lingvistice atestă existența, în această zonă, a unui strat foarte vechi IA, anterior diferențierii iranienilor (indo-arian sau prevedic). Spre aceeași concluzie conduc datele de antropologie culturală, mai multe complexe din zonă (Andronovo, Jaz I, Tazabagjab, Namazga VI) prezentând trăsături caracteristice: tipul de economie, importanța calului, structura socială tripartită, funcțională, cultul focului etc.

Nu intră în acest context discutarea împrejurărilor în care arienii intră în Valea Indusului. Este obligatoriu să se menționeze însă, în treacăt, că nivelul Jhukar de la Chanhudaro, ca și urnele decorate cu motive care fac aluzie la ideea de transmigrare a sufletului descoperite în cimitirul H de la Harappa, trebuie să fie asociate cu instalarea, la sud de Hindu-Kush, a mai multor triburi indo-ariene. În această zonă va începe procesul de diferențiere a tradițiilor proprii, de definire a spiritualității vedice, proces ce se va încheia în teritoriul Kurukshetra-Mathura prin elaborarea brahmanismului.

2. Izvoare

Spre deosebire de alte state ale Orientului Antic, India prezintă particularitatea de a dispune de foarte puține izvoare istorice propriu-zise, anale, cronici, inscripții comemorative. Știri de natură istorică provin din literatura religioasă. (*Vedele*, mai ales *RigșiAtharva Veda*), unele *Brahmana* (în principal *Catapatha B*) și *Upanishadas*.

De exemplu, *Catapatha B* (XIII, 5,4) și *Aitareya* (VIII, 2,23) dau listele regilor care au celebrat marile sacrificii, iar unul din personajele din *Upanishade*, *Aiatacatru*, regele din Benares, poate fi identificat în persoana suveranului cu același nume din prima dinastie maghadiană cunoscută, *Çisunaga*. Acestor izvoare li se pot adăuga marile epoei, *Ramayana* și *Mahabharata*. Pentru începutul erei budiste, informații istorice provin din *Puranas*. Este vorba de listele regale, din care unele pot fi chiar reale. În sfârșit, sunt de consemnat surse în pali, de exemplu, *Mahavamsa* și comentariul *Vamśathappakasini*. Trebuie precizat că dificultățile cele mai mari rezultă din lipsa oricărei preocupări pentru consemnarea scurgerii reale a timpului, ca și folosirea mai multor ere (*Kaliyuga*, *Kali*, *Vikrama*, *Caka*, *Nirvana*). De exemplu, era *Kali* începe cu moartea lui Krishna, ultimul rege din linia Yadavas, în vreme ce *Nirvana* este plasată pe la 483 î.H. Pentru exemplificare pot fi amintite genealogiile lui *Puranas*, după care dinastia solară inaugurată de *Manu* ar fi numărat 93 de generații până la războiul *Mahabharatei*, adică până la 28 februarie 3102 î.H., ora 6 dimineața, când începe era *Kaliyuga* (epoca fierului).

Din păcate, aceste liste sunt contrazise de alte surse, în special, cele budhiste, și anume *Canonul* (*Cullavagga*, *Vinayapitaka*) și *Cronicile singhaleze* etc. Rarele inscripții regale, cum sunt stâlpii înălțați de Așoka între *Pataliputra* și *Nepal*, iar la vest de *Indus* până în *Gandahar* (*Alexandria Arachton*) redactate în *brachmi* („scriere sfântă”), *Kharoshti*, arameică și greacă (așa zisele edicte), nu au altă semnificație decât una pur religioasă. Doar pe stâlpul de la *Allahabad*, pus în timpul dinastiei *Gupta*, *Samudragupta* adaugă, în *kharoshti* (scriere „măgar-cămilă”), o scurtă inscripție care-i consemna faptele de vitejie. Alte inscripții în *Kharoshti* datază din timpul dinastiei *Kushane*.

Arhive de palat nu au fost identificate. Știri indirecte despre administrația de stat provin doar din „*Arthașastra*”. Explicația acestui fenomen trebuie căutată în faptul că în ambele școli religioase - și în cea brahmanică și în cea budhistă - rolul scrierii era nul. Utilizarea ei s-a restrâns la diferite producții literare, în legislație etc.

În acest context este de notat că limba folosită pentru scopuri religioase a fost *vedica*, deja o „limbă” savantă și cu tendințe arhaizante, fixată, ca atare, prin imnurile sacre. Cu producțiile mai târzii, *Brahmanas*, *Upanisadas*, se înregistrează evoluția spre *sanscrită*, caracterizată și prin fenomenul preluării unor elemente din dialectele populare, *pracritice*. Procesul este încheiat printr-o operație de codificare în perioada compunerii *Ramayanei*, primul text care consemnează numele *sanscritei*. Aceasta devine limba exclusivă a inscripțiilor din perioada de după 350 e.n. Trebuie notat, de asemenea, că, în vremea lui *Asoka*, unul din dialectele orientale *Pracritice* - *limba din Magadha* - devine *limba imperială de curte sau de cancelarie*.

Pentru istoria economică și socială a Indiei, dincolo de informațiile Provenind din *Vede* și comentariile lor, date extrem de importante furnizează *Codul de legi al lui Manu*, *Arthașastra*, precum și seriile de *Dharme* proprii fiecărei caste. Cât privește structura politică și arta guvernării, pe primul plan se situează opera

lui Kauiliya „*Mthasastra*”. Este necesar să se menționeze aici că, pentru perioada Mauriia, kushană și postkushană, elemente semnificative privind regalitatea, simbolistica puterii, dimensiunile spațiale ale autorității regale sunt furnizate de două categorii de monumente arheologice, și anume monedele (de aur, argint și aramă), precum și de reprezentările sculpturale de dinaști cum sunt cele de la *Matly*, *Mathura*.

Cu această mențiune s-a atins și cea de-a doua sursă de informație-cercetările arheologice, care au rămas, deocamdată, unica șansă pentru reconstituirea civilizației harapiene și care au adus detalii interesante privind perioada ariyană. Între acestea sunt de menționat observațiile bazate pe săpături din Taxila, Pataliputra și câteva centre budhiste timpurii, descoperirile de tezaur monetare și altele.

Izvoarelor interne li se adaugă o serie de surse externe, destul de numeroase dacă se are în vedere poziția geografică a Indiei. În ordinea vechimii sunt de consemnat texte datând din vremea dinastiilor akkadiene și a IH-a din Ur, în care sunt amintiți „fiii din Meluhha”, care făceau negoț în Mesopotamia. Evident, textele acestea nu pot fi speculate prea mult, deși Parpola și alții cred că Meluhha reprezintă denumirea sumero-akkadiană pentru India harappiană. Există însă și alte puncte de vedere, ceea ce obligă la oarecare circumspecție în această privință. Dacă se rămâne la prima variantă, concluzia care se impune este aceea că, după perioada Larsa, India dispare din atenția lumii occidentale. Abia în vremea achemenidă, în strânsă legătură cu integrarea unei părți din Valea Indus-ului în structura administrativă a regatului persan, apar mențiuni relative la zonă. Între acestea se pot semnală referirile din Herodot (C.III, 91) privind tributul vărsat de către India. Informația din Herodot se corelează cu așa numita „*Chartă de la Susa*” și cu reliefurile Apadanei. Cu expediția lui Alexandru în India și apoi o dată cu constituirea regatelor elenistice, în măsura în care se cvasipermanentizează raporturile diplomatice cu regatele indiene, numărul și exactitatea informațiilor relative la zonă sporesc. Descrierile fabuloase din opera lui Iambulos sau Euhemeris încep să fie dublate de calcule geografice și de relații precise, fie de natură etno-geografică, fie politică. În evoluția legăturilor cu India, de o importanță covârșitoare a fost opera lui Eudoxius din Cyzic, care descoperă suflul musonilor. Prin aceasta se adaugă, la experiența de natură personală a lui Nearchos, date științifice. Rezultatul principal a fost intensificarea legăturilor maritime, responsabile de prezența mărfurilor romane în sudul Indiei (sticlă, terra sigilata). Interesul și importanța noului traseu rezultă și din elaborarea unei cărți speciale de navigație, *Periplum maris Erythraei*.

Numele autorilor din perioada pre Alexandru și Alexandru - Ctesias, Aristobulos, Onesicritas, Nearchos, trebuie să fie reținute în ciuda faptului că operele lor nu ne-au parvenit decât prin fragmente consemnate de scriitori mai târzii, din perioada post alexandrină și, mai ales, din perioada imperială romană. În principal, este vorba de Arrian cu a sa *Indike*, dar și de alți autori, ca, de pildă/Diodor, Strabo, Pliniu cel Bătrân, Dio Cassius, care au preluat și au integrat în propriile opere date din autori mai vechi. În sfârșit, este absolut obligatorie menționarea numelor lui Megasthenes, Eratosthenes și Daimachos din Plateea. Primul, trimis al lui Seleucos I Nicator la curtea lui Chandragupta (Sandracottus), Daimachos, ambasador al lui Antiochos I Soter pe lângă Bindusara (Amitrochates).

Cea de-a doua serie de informații provine din surse chinezești. Cele mai timpurii datează din timpul celor două dinastii Han. Explicația interesului pentru India este de căutat în: 1) motive de natură militară și politică rezultând din prezența chineză în Ferghana; 2) deschiderea drumului mătăsii spre Indii; 3) pelerinaje în marile centre budiste din nord. Între principalii autori sunt de amintit Seu-ma Xs'ien, care face referiri privitoare la yue-tchi (Kushani) și Fa-hien, pelerin în India în perioada dinastiei Gupta, de la care s-a păstrat o relatare („Fu-kue-ki") privind regatele budhiste pe care le-a vizitat.

Deși contactele ulterioare cu India sunt târzii, și anume datează din sec. VI d.H. (518-522) și prima jumătate a sec. VII d.H., atât știrile furnizate de Song Yun relativ la Udiana și Gandhara, cât și cele ale lui Hiuan-tsang consemnează nu numai starea de ruină a țării, datorită invaziei hunilor hephthaliți, dar și evenimente din perioadele istorice precedente, în special, din perioada Kushana și Gupta.

3. Istoria politică

Așa cum s-a arătat mai sus, istoria Indiei în antichitate a parcurs două etape distincte ca structură etnică, tip de civilizație, arie de constituire. Aceste etape sunt separate de o foarte lungă perioadă obscură situată între cea. 1800-1750-1500 î.H. (când se plasează declinul civilizației Harappa) și sec. VII î.H., perioadă în care se presupune că a început procesul de constituire a primelor state ariene în Valea Gangelui.

I. Civilizația Indus-ului sau Harappa a fost recunoscută ca atare prin observații de teren la Mohendjo Daro, Harappa și Chanhü Daro, observații datorate lui J.Marshall (care a și dat o primă sinteză în *Cambridge Ancien History*, I), lui Mortimer Wheeler și Mackey. În perioada postbelică, cercetările s-au extins atât sub raport geografic, în sensul precizării arealului de difuziune al acestei civilizații, cât și sub aspect cultural. S-a urmărit, între altele, sesizarea etapelor ei de evoluție. O preocupare deosebită o constituie identificarea substratului pe care a evoluat civilizația harappiană.

Observații importante au fost obținute prin aplicarea unor metode moderne, în acest fel s-a putut stabili cronologia absolută și preciza împrejurările în care centrele urbane din Valea Indus se ruinează și cad în uitare.

Este necesar să se sublinieze faptul că aspectul cel mai bine cunoscut al civilizației Harappa rămâne faza matură, caracterizată prin structuri de tip urban, economie complexă, incluzând și lucrări hidraulice, și un intens schimb comercial la mare distanță, desfășurat fie pe mare, fie pe uscat. În general, printr-un nivel de civilizație foarte înalt, particularizat și prin inventarea unui sistem original de memorizare, respectiv o scriere hieroglifică, un sistem propriu de greutate, care a realizat progrese tehnologice importante în transporturile terestre și cele maritime. Este de remarcat că asemenea progrese au fost asociate cu realizarea ideii de emporia sau a unor colonii de cetățeni de-a lungul traseelor de schimb. Ultima afirmație este dovedită prin descoperirea așezării de la Shortughai (faza A) și a urmelor de civilizație harappiană (ceramică, vase de piatră, sigilii, greutate) apărute în ins. Bahrein (poate uilmun-ul din textele mesopotamiene), în ins. Failaka și în Mesopotamia.

O serie de observații au făcut posibilă stabilirea cronologiei relative și absolute a culturii Harappa. Observații stratigrafice de la Kot Diji (5 mile est de Mohenjo-Daro,

Pakistan) și Kalibangan (N.Rajasthan), ca și cele de la Amri și Sārai Khola au scos la iveală un nivel cultural numit, alternativ, *pre* sau *proto-harappian*, sau timpuriu harappian, sau cultura *Sothi*. Judecând după ceea ce se cunoaște până acum, termenul cel mai potrivit, corespunzător realităților din teren, rămâne acela de *pre-Harappa*. Această concluzie este impusă de faptul că atât la Kot Diji, cât și la Kalibangan, harappienii apar ca intruși. La Kot Diji, nivelul 3 A, desemnat ca *proto Harappa sau Harappa timpuriu*, este sigilat de un strat de distrugerii violente, provocate, poate, tocmai de harappienii care își înalță o citadelă fortificată cu ziduri prevăzute cu bastioane, în paralel cu orașul deschis, situat la poalele Acropolei. Cu alte cuvinte, ei întemeiază o așezare tipic harappiană. Prezența unor fragmente ceramice aparținând unei ipotetice culturi harappiene timpurii, în acest nivel 3 A, nu este suficient de convingătoare pentru a oferi o bază arheologică sigură în vederea delimitării unei etape bine definite, fie și incipiente, a culturii Harappa. La Kalibangan, situația este, în parte, asemănătoare. Cele două movile descoperite aici conțin, în nivelurile inferioare, o cultură particulară numită *Sothi*. Numai că purtătorii acestei culturi le-au abandonat și, după o perioadă de timp, pe același loc, s-au instalat harappienii care au construit o citadelă din cărămizi crude. Din nou, amestecul unor cioburi harappiene în stratul final *Sothi* a fost interpretat în mod forțat. În realitate nu este vorba de o cultură sau un nivel pe care se dezvoltă, în mod organic, cultura sau civilizația harappiană. Prezența unor fragmente ceramice în faze mai vechi poate să rezulte și din operația de nivelare care a precedat ridicarea orașului nou. Indiferent de poziția culturii *Sothi*, trebuie să fie subliniată difuziunea largă a acesteia. Ea a fost recunoscută și în nivelurile foarte vechi de la Mohenjo-Daro și Harappa. După cum s-a sugerat mai înainte, nu există încă elemente pentru a susține ideea unor astfel de relații decât de natură strict stratigrafică între *Sothi* și Harappa. Cu alte cuvinte, se revine la ideea că rămâne obscură originea civilizației Harappa, care ne apare, în mod brusc, deplin formată. Dificultățile în cercetarea problemei sunt sporite și de împrejurarea că nu există nici dovezi care să ateste contacte între Harappa și purtătorii culturii *chalcolitice* din zonă. Mai mult chiar, analizele au dovedit că, în cele două arii, se folosesc tehnici metalurgice și surse de materie primă diferite, deși și una și cealaltă au fost în contact cu zonele vest asiatice, care le-au influențat. În ceea ce privește cronologia absolută, trebuie arătat că determinările C^{14} pe probe prelevate în mai multe așezări nu sunt prea relevante. Pe de altă parte, ele nu concordă, în mod absolut, cu datele rezultând din numeroasele sincronisme stabilite cu Mesopotamia. Astfel, pentru ceea ce s-a numit *Harappa timpurie* sau *proto-Harappa* sau cultura *Sothi*, se operează cu date oscilând între 3700-2800 î.H., pentru faza inițială, și cea. 2500-2300 î.H., pentru sfârșitul ei. Cel mai discutabil rămâne momentul final în raport cu Harappa matură, datată, prin metoda sincronismelor, într-o perioadă care corespunde cu dinastia a III-a din Ur și cu dinastia akkadiană, adică aproximativ 2400-2000 î.H. Alegerea datei de C 2500 î.H. pentru începutul civilizației Harappa nu servește ideea de continuitate în raport cu etapa culturală precedentă ci, dimpotrivă, susține cvasicontemporaneitatea lor. O oarecare rezervă față de aceste determinări se impune cu atât mai mult, cu cât trecerea la ultima fază, Harappa târzie și apoi dispariția ei, este situată preas timpuriu, la cea. 2100-2000 î.H. pe baza unor criterii acum amendate substanțial, j Oricum, apelul fie la potop, fie la migrația ariană nu mai funcționează acum. ' O cercetare complexă, efectuată în toate cele trei zone geografice de difuziune a

civilizației harappiene, a atras atenția asupra precarității existenței celor mai multe dintre orașe în jur de 1900-1700 î.H. De pildă, la Suktangedor și Sotko-Koh de pe coasta Makran, viața încetează în jurul datei amintite mai înainte. Este vorba de studii privind ecologia, fenomenele eustatice și pluviale. Astfel, creșterea nivelului apelor între 2400-2300 î.H., aspectul litoralului, creșterea precipitațiilor, ridicarea apelor subterane, fenomene determinabile și databile sunt socotite printre factorii favorizatori în apariția și dezvoltarea civilizației „Marelui Indus”. După cum mișcările eustatice și degradarea regimului alaeoclimatic au avut ca rezultat abandonarea așezărilor principale și deplasarea grupurilor umane în zone mai ospitaliere, începând cu cea. 1900-1800 î.H. Cronologia propusă dă o viață foarte scurtă acestei civilizații, care nu a găsit în ea însăși alternative de supraviețuire, nu a fost capabilă să descopere soluții creatoare, de adaptare la presiunile mediului înconjurător.

În sfârșit, sunt de menționat datele extrem de interesante provenind din zona Golfului Persic și din Mesopotamia, în mod special. Aceste date asigură o relație foarte strânsă între cele două arii culturale. Corpus-ul principal de materiale este constituit din sigilii și impresiuni de sigilii (rotunde, pătrate, aproximativ rectangulare), decorate cu motive caracteristice și texte hieroglifice. Este vorba de așa numitele sigilii de stil indian cunoscute și de la Mohendjo-Daro și din aria culturii *Barbar (Bahrein)*.

Poziția stratigrafică a acestor piese este destul de clară acum și ea sugerează că începuturile legăturilor dintre cele două zone se plasează la începutul perioadei akkadiene. La aceste descoperiri se adaugă unele texte din perioada sargonidă privind corăbii venite din Dilmun, Makkan și Meluhha. După unii autori (H. von Hirsch, de exemplu,) Meluhha s-ar identifica cu Valea Indus-ului. Chiar dacă opinia nu este general împărtășită, destui autori opinând pentru o altă interpretare, ea nu poate fi complet exclusă din discuție atâta vreme cât este demonstrabil, prin alte căi, contactul important și de lungă durată dintre cele două zone. Chiar diminuate, aceste relații se perpetuează și în perioada dinastiei a III-a din Ur până în vremea lui Ibi-Sin și chiar în timpul dominației orașului Larsa, adică aproximativ până la mijlocul sec. XVIII î.H. Important pentru noi rămâne limita cronologică a acestor legături care se suprapune, în mod absolut, cu limita fazei de maximă înflorire a culturii Harappa. Sigur, se poate discuta dacă este vorba de relații directe sau mediate. O asemenea analiză nu este sterilă, întrucât existența unor puncte intermediare este confirmată de descoperirile din așezări aparținând culturii *Barbar (ins.Bahrein)*. În ambele secvențe atribuite acestei culturi (care se datează aprox. 2400-1800 î.H.) au fost găsite piese caracteristice - sigilii (piese identice au apărut la Mohendjo-Daro și Lothal), unele cu texte hieroglifice, greutăți, mărgelile din cornalină. Dincolo de analogii este de reținut o dată C^M pentru al treilea templu de la *Barbar* (cea. 2080 - 2062 î.H.). Nu este exclus că *ins.Bahrein* și *Failaka* să fi jucat un rol extrem de important, poate de intermediere, în acest schimb.

Între problemele majore legate de civilizația harappiană se numără, după cum s-a menționat, originea, condițiile și cauzele apariției ei.

Ceea ce se știe astăzi reprezintă destul de puțin. Și anume, se poate admite, în Principiu, existența unui stadiu formativ, anterior anilor 2500-2400 î.H., în care s-au elaborat primele elemente distinctive. Dificultatea constă în aceea că în cultura Sothi acestea nu au fost descoperite. Mai cu seamă lipsesc acele evoluții caracteristice Proceselor care marchează trecerea de la structuri preistorice la societatea urbană.

Prezența unei citadele pe movila mică de la Kalibangan, ca și ceramica cu unele forme și motive decorative simple în așezarea citată, precum și la Kot Diji, nu sunt suficient de convingătoare pentru a trasa etapele constituirii vieții urbane. Nu este exclus ca primele secvențe din istoria civilizației Harappa să se fi desfășurat în zone mai înalte, așezări ca cele de la Mundikak oferind o bază de pornire în rezolvarea acestei probleme. Se poate, de asemenea, accepta ideea că din acest spațiu inițial, civilizația, gata formată, s-a extins într-o vastă arie geografică. De notat că și în cazul așezărilor multifazice, cum sunt cele de la Kalibangan, Lothal, Rajdi etc., situația este identică în sensul că avem de-a face, în mod practic, cu colonizări sau cu fundări de orașe. Concluzia este întărită și de observația că toate cele 70 de așezări recunoscute până acum prezintă, fără nici o excepție, caracteristicile așezărilor "proiectate" pe baza unor criterii foarte stricte, cuprinzând: 1) o citadelă fortificată conținând un număr de construcții standard - „silozurile”, „Mare Baie”, *templul sau palatul*, care se înalță pe o movilă artificială; 2) la poalele acesteia, orașul propriu-zis, orientat și structurat după modelul „*tablei de șah*”.

Aspectul cel mai surprinzător îl constituie lipsa unor dovezi clare care să permită demonstrarea detașării unei elite care a acaparat întreaga autoritate politică, economică și socială. Până acum nu au fost surprinse situații frapante, din care să rezulte tendința de concentrare și de etalare a averii; după cum nu există nici un element arheologic care să ateste elaborarea unor rituri de trecere speciale, căci nu au fost identificate cimitire sau morminte regale. Aceasta nu exclude posibilitatea ca societatea harappiană să fi elaborat un cod cultural diferit de acelea cunoscute deja. Poate ornamente realizate din materiale perisabile, veșminte, ornamente corporale, tatuaje, un mod de viață distinct, eventuala izolare de restul comunității (rezida în citadelă) să fi caracterizat elita harappiană. Trebuie să fie reținut însă faptul că, deși mormintele princiare somptuoase nu au fost înălțate, alte tipuri de lucrări de prestigiu au fost realizate. Între acestea se numără, în primul rând, acropola cu tot ansamblul de construcții, orașele cu instalațiile de canalizare și de încălzire cu sistem de tip hipocaust, săparea canalelor de irigație, organizarea și susținerea unei ideologii menite să justifice poziția privilegiată a unui grup de persoane sau a unei categorii sociale. Importanța și dimensiunile acestor lucrări de prestigiu apar cu claritate judecând chiar și numai după suprafața irigată în cazul coloniei harapiene de la Shortughai (cea. 8000 ha de teren irigabil). De notat că aici nu este vorba de o așezare absolut clasică, ci de una în care coloniștii harappieni s-au adaptat la unele realități locale și au renunțat la o parte din bagajul lor cultural, respectiv la brățările din scoică și în substituted lor din lut.

Indiferent de dificultățile întâmpinate în reconstituirea proceselor socio-economice și politice și de imposibilitatea de a discerne structura statului, se poate totuși admite că civilizația Harappa se înscrie în caracteristicile formulate de V.M.Masson pentru definirea a ceea ce el numește „*culturi urbane centrale*” cu economie centralizată în mari bazine hidrografice, rată de creșterea populației, productivitate, densitatea populației, specializare meșteșugărească permanentă cu activitate localizată, organizare complexă a forței de muncă, comerț la mare distanță, interdependență economică, scriere.

Declinul civilizației Harappa este destul de lent și se manifestă diferit în aria ei de răspândire. La Shortughai, de exemplu, schimbarea este bruscă și se materializează, în faza B a așezării, în autohtonizarea culturii, adică în închiderea accesului spre India, părăsirea structurilor inițiale, tendința spre nivelare a statutelor,

abandonarea sistemului de irigații. La Lothal, trecerea la Harappa târzie (III B) este marcată de o gravă inundație care a determinat evacuarea temporară a orașului și posibila întemeiere; de către foștii locuitori, a unor așezări mai mici la Rangpur și Desalpur. Soarta altor așezări, apărute de-a lungul coastei și în zona Guyat, trebuie legată de aceleași fenomene. Lothal-ul este însă reocupat, dar noul nivel (B) este mai sărac, el corespunde și dispariției portului și, foarte probabil, sfârșitului comerțului maritim cu Mesopotamia, eventual în jur de 1810 î.H. Este interesant că abia acum apar dovezi privind contactele cu unele culturi chalcolitice din Rajastan și Dekkan. În sfârșit, cercetările de la Mohendjo-Daro au demonstrat că perioada târzie a civilizației Harappa coincide cu degenerarea accentuată a acesteia, urmată de abandonarea masivă a așezării de aici fără ca locuirea să înceteze cu totul.

Asupra cauzelor care sunt răspunzătoare de fenomenele mai sus schițate se poartă încă discuții. Mai multe alternative au fost propuse începând cu invazia indo-ariană, *desicarea* Asiei Centrale și segmentarea, din motive interne, a societății urbane. Realitatea este că nu se poate opera cu o singură explicație pentru că nici situațiile nu sunt identice. Astfel, faza B de la Shortughai nu continuă faza A, nici cultural, nici stratigrafic. Așezarea B este alături de cea din faza A (colonială). Transformările frapante care o însoțesc privesc abandonarea agriculturii umede și practicarea agriculturii uscate, o oarecare pondere a păstoritului nomad, creșterea cailor, practicarea metalurgiei fierului, declinul comerțului (de exemplu, cu lapis lazuli, prezent în faza A), încetarea diferențelor funcționale ale așezării, adoptarea tehnicilor central asiatică de construcții (vălătuci în loc de cărămizi) etc. Legăturile cele mai clare pentru noul aspect duc spre culturile vest bactriene. O deteriorare a climei, cu tendință de accentuare a fenomenului stepizării și de retragere a deltelor, este probabilă. Numai că aceste procese nu sunt atât de devastatoare încât să impună, cu necesitate, ruralizarea așezării. Coincidența datelor de la Shortughai (cea. 2000-1800/1500 AD) cu acelea din Valea Indus-ului obligă la luarea în considerare și a variantei strămutării unor triburi indo-ariene, concomitent cu schimbarea direcției presiunii demografice și politice. Descoperirea unor urme de violență la Mohendjo-Daro, ca și mențiunile din Vede privind rolul Harappei ca fundal al unor conflicte armate par să susțină ideea de mai înainte. Mai exact, tendința de infiltrare a unor grupuri de populație de origine central - asiatică în Valea Marelui Indus. Astfel, la Mohendjo-Daro au fost descoperite numeroase schelete în locuințe sau pe străzi, unele prezentând urme de răni craniene lungi și adânci (de exemplu, aria HR, Casa V); nu există nici un semn că aceste trupuri ar fi beneficiat de rituri funerare. Părăsirea unor așezări ca aceea de la Chanhudaro și instalarea în aceeași zonă a purtătorilor unei culturi alogene (v. cultura Jhukar) susțin teza migrației. Există însă unele observații care atrag atenția asupra extremei slăbiciuni a centrelor harappiene vizate de indo-arieni. Așa cum s-a precizat mai sus, indo-arieni au întâlnit, în deplasarea lor la sud de Hindu-Kush, așezări intrate în faza târzie sau finală, cu o forță mult diminuată, unele relativ ruinate sau cu sistemul de fortificație deja degradat. În aceste condiții, faptele menționate în Rig Veda apar mai degrabă simple proiecții mitologice, amplificări ale unor realități istorice mai puțin spectaculoase. Cauzele degradării structurilor urbane harappiene sunt de căutat, așa cum s-a văzut în unele cazuri, în efectul dezastruos al inundațiilor. Nu este exclus însă ca și alți factori climatici să fi provocat slăbirea puterii de rezistență a acestora. Între fenomenele cele mai interesante se numără cele înregistrate în

akran și pe coasta de Vest. Este vorba de cauze eustatice și tectonice (ridicarea (astei, depunerea activă de nisip), care au îndepărtat porturile Suktagen-Dor Sotko-Ko de coastă cu 12 până la 30,8 mile față de linia inițială a țărmului. În giunea Kutch-Kathiawad-Gurajat, nivelul mării a scăzut cu 5 m, portul Lothal, și unele avanposturi mai mici (Kotadi, Henu-nu-Dhar, Kanthakot, Morve, Vada) fost înămolite sau au început să aibă dificultăți în aprovizionarea cu apă. nsecința naturală a acestor fenomene a fost eliminarea din joc, între cea. 2000-100-1800 î.H., a orașelor porturi, urmată de închiderea drumului maritim spre st. Datorită acestor procese, tendința lumii harappiene este de a se continentaliza, de o parte, iar pe de altă parte, de a se strămuta spre zone mai ospitaliere, de dă, spre Valea Gangelui.

Fără îndoială că trebuie să se caute și alte explicații ale acestui fenomen de :generare progresivă, și anume, în însăși societatea harappiană. Mai exact, să se că apel și la capacitatea de reacție pozitivă sau negativă a comunității în caz de ress ecologic. Or, se pare că standardul civic decăzuse în asemenea măsură încât

au mai existat resursele necesare redresării echilibrului dintre subsisteme și ntre sistemul socio-cultural și mediu. Cu alte cuvinte, nu s-a găsit o alternativă ibilă la variabilele critice care presau asupra comunităților harappiene.

În orice caz, apare limpede acum faptul că migrația indo-ariană nu a fost un oces unitar, uniform și nici nu a avut consecințe identice în zona Indus-ului. acurile au vizat cetățile care au reușit să se mențină la un anumit nivel de zvoltare ca Harappa însăși și Mohendjo-Daro și, în consecință, și-au concentrat rțele asupra acestora.

4. India ariană a. Formarea statului și instituții publice

Nu există date istorice precise relative la perioada care a urmat momentului cheierii cuceririi centrelor harappiene. Doar Rigveda VII se referă la *bătălia celor ce regi*. Denumirile celor zece triburi asupra cărora a triumfat Sudas, regele îraților, sugerează existența, la acest nivel, a unor structuri de caracter tribal, cu sibila constituire temporară, în vederea atingerii unui scop precis, a unor nfederații de triburi. Aceasta înseamnă că Arya au intrat în India în stadiul tribal organizare și și-au menținut structurile nealterate și după instalarea lor, în ceea *Brahmana* numește „*țara de mijloc*”. Este vorba de regiunea care se întinde, pă geografia brahmanică, între Sarasvati, Yamuna și Gange. Cu alte cuvinte, în *irukshetra* („*țara înțelepților sacralizați*” = *Brahmarshideca*) și *Mathura*, regiune care, după toate probabilitățile, a fost completat și perfecționat ritualul vedic și început să fie redactate primele comentarii liturgice. Și tot aici au fost elaborate ualurile de consacrare a regilor. Treptat, centrul de greutate s-a deplasat spre ; la limita estică și nord-estică a teritoriului delimitat de Marea Orientală și jnții Himalaya și Vindhya. Dar menționarea acestora din urmă este târzie. Abia *Upanishadas* se amintește despre existența, în această arie, a unor „orașe” precum mpila, Kauçambi, Kaçi (Benares), Koçala. Rămân în afara interesului imediat al delor țări ca Magadha.

Date ceva mai precise provin din surse budhiste. În conformitate cu acestea, tabloul politic al Indiei ariene devenise mai complex. Deja la poalele munților Himalaya exista un stat, Cakyas, cu capitala la Kapilavastu. Alt stat, cu o evoluție interesantă, este Koçala, cu capitala la Cravasti și cu o dinastie inaugurată de regele Kamsa din care a făcut parte Agnidatta (Prasenjit), prietenul și interlocutorul lui Buddha. Ca importanță, pe primul loc se situează Magadha, cu capitala la Girivraja, transferată apoi la Rajagṛha și, în cele din urmă, la Pataliputra. Între suverani trebuie să fie reținut numele de Bimbisara, un alt contemporan al lui Buddha. Ca succesorul acestuia, Ajataśatru a început, prin mijloace diplomatice sau prin forță, anexarea teritoriului altor state sau triburi, și anume Videha, Licchavis, ultimul interesant pentru rolul jucat în istoria buddhismului. De reținut că listele regale, numele regatelor și elementele de istorie politică provenind din surse budhiste și figurând în marile epopei, în principal, *Mahabharata*, nu prezintă garanția istoricității. O parte din ele sunt semi-istorice, legendare sau chiar pur literare sau mitice, ceea ce obligă la acceptarea ideii că, în afară de unele fapte mai recente (contemporane cu Buddha), restul este atașabil unei *perioade eroice*, obscure. În aceeași categorie se înscriu genealogiile din *Puranas*. Interesante rămân însă conceptele de *dinastie lunară* și *solară*, care sugerează că, în unele din regatele constituite (Kauçambi, Koçola), a început elaborarea unor teologii politice. O asemenea tendință pare să se fi conturat și în Magadha, în perioada anterioară instalării *Çicunaga*, prima dinastie istorică.

Operându-se cu era Nirvana, perioada de guvernare a regilor din dinastia Çicunaga, de care se leagă consolidarea statului și inaugurarea tendințelor centralizatoare, se plasează în sec. VII și în prima jumătate a sec. VI î.H. Importanța perioadei este sporită de faptul că acum brahmanismul traversează o gravă criză finalizată prin elaborarea a două religii reformate - jainismul și buddhismul.

O intrigă de palat inițiată de un bastard a provocat răsturnarea dinastiei Çicunaga și instaurarea, la sfârșitul sec. V î.H., a unei dinastii *Nandas* - caracterizată drept „*casa Sudra*”. Se cunoaște extrem de sumar evoluția statului arian în această vreme. Se poate doar bănuși că paralel cu statul Magadha, în nord, în bazinul Indus-ului, se formează alte regate, unele faimoase, cum a fost acela al Taxilei. Pe de altă parte, deja de la sfârșitul secolului VI î.H. o parte a zonei de la vest de delta Indus-ului a devenit parte integrantă a imperiului persan (Drangiana, Sattagydie, Arachosia, Maka). Este posibil ca, într-o măsură importantă, evoluția politică a lumii indo-ariene a fost influențată de contactul cu Imperiul achemenid. De altfel, numeroase descoperiri din Asia Centrală și din Sindh mărturisesc despre integrarea acestor zone în sfera civilizației persane. Abia acum, reînflorește, în această zonă, viața urbană dispărută odată cu prăbușirea civilizației Harappa. Sfârșitul etapei coincide cu expediția indiană^a lui Alexandru cel Mare și cu inaugurarea contactelor greco-indiene.

Deja, cu perioada achemenidă se intră într-o zonă de mai mare rigoare istorică. Prezența lui Alexandru în Indii și apoi interesul manifestat de succesorii lui pentru frontiera extrem orientală a regatului seleucid au făcut posibilă sincronizarea istoriei regatului indian cu aceea a civilizațiilor occidentale. Contacte diplomatice cu mtemeiitorul dinastiei Mauriia-Çandragupta (Sandrokottos = Androkottos) și apoi cu succesorii săi, Bindusara (Nandasara, Amitrochades) și Asoka (Piyaisi), împreună cu un număr de surse interne (inscripții, monete, texte budhiste), se constituie într-o rețea de informații menite să ofere un cadru cronologic mai solid.

Cu toate dificultățile provocate de lipsa de siguranță în privința relațiilor dintre religiile buddhiste și jainiste și membrii dinastiei Mauriya (Çandragupta și Așoka), se admite, în general, ca an de întemeiere a acesteia 322 î.H. / 317 î.H. și ca durată posibilă a domniei lui Așoka cea. 297/273/268 - 236/232/229 î.H.

Trei mari realizări sunt legate de dinastia Mauriya: 1) centralizarea statului; 2) politică externă activă având ca rezultat fundarea Imperiului indian; 3) o politică culturală și religioasă vizând unificarea ideologică a regatului.

Pe plan intern un obiectiv principal l-a constituit stoparea tendințelor centrifuge fără distrugerea acelor *ganas* sau *sanghas* din vechile „republici” aristocratice, care se mențin și în cadrul unui stat teritorial „multinațional”. De altfel, nici în administrație grupările bazate pe rudenie (clanuri) nu-și pierd însemnătatea.

Grija pentru menținerea stabilității merge până la amestecul în probleme religioase. Politica externă se manifestă pe două planuri. Pe de o parte, prin încheierea de tratate de alianță sigilate prin *Kedos* sau *epigamia*. în baza acestora se largesc relațiile comerciale. Este vorba, între altele, de legăturile cu regatul seleucid urmând drumul continental peste Kaboul, Bactria și Porțile Caspiene. Asemenea relații, inaugurate de Çandragupta, au continuat sub Bindusara și Asoka. Trebuie menționat, în acest context, că intensificarea contactelor cu grecii a avut și consecințe în plan social. Se presupune, de pildă, că acești greci au primit un fel de drept de cetățenie prin gruparea lor într-o variantă a castei Kshatriya.

Atingerea acestui țel de pace nu s-a realizat decât în condițiile unor succese militare însemnate. în baza lor, Çandragupta anexează Taxila, Kandahar, Paramisades, Herat, Gedrosia. în sud, Asoka cucerește Kalinga. Același rege exercită o suzeranitate asupra regiunii de dincolo de Munții Vindhya. Pe seama lui Asoka este pusă și fundarea capitalei Kashmir-ului - Crânagar. La sfârșitul dinastiei Mauriya, statul indian atinsese dimensiunile unui vast imperiu centralizat, cu o structură administrativă bine articulată, dar care prezenta o extrem de mare diversitate de tradiții. Aceasta și explică tendința de fragmentare sau de revenire la forme politice mai vechi, care reprezentau modul de viață tradițional.

Deși succesiunea lui Asoka nu este prea bine cunoscută, surse diferite oferind liste regale variate, este foarte probabil ca unii dintre urmași (fii sau nepoți) să fi menținut autoritatea în structuri mai modeste. Acesta pare să fie cazul lui Virasena, rege în Gandhara. Inima regatului rămâne Magadha, unde se instituie prin Pusyamitra, o nouă dinastie, Çunga, în jurul datei de 184 î.H. Nu există nici o sursă directă care să confirme această tradiție buddhistă (puranas). Dincolo de valoarea istorică a numelor regale menționate în Divyavadana, fenomenul care pare să particularizeze această perioadă este lupta între buddhismul militant și autoritatea de stat, marcată de o persecuție declanșată de fondatorul dinastiei, pe de o parte. Pe de altă parte, tot acum se asistă la elaborarea cultului lui Krishna - Vishnou (=Bhagavat Vasudeva). Cel de-al doilea fenomen important îl constituie ridicarea unor noi regate, de exemplu, regatul Andhra cu centrul la Pratishthana, pe Godavari, care încorporează Dekkanul până la sud de Kistna. Informația despre acest regat parvine din Puranas și din inscripții care dau nume comune în listele regale. Deci, teritoriile sudice sunt pierdute. Mai mult, regii Andhra triumfă asupra acelor din dinastia Çunga. Concomitent, teritoriile de la nord-vest de Indus cunosc o istorie furtunoasă. În primul rând, este vorba de pierderi în favoarea unor regate grecești. Astfel, succesorii lui Euthydemus (Demetrius) anexează Arachosia (Kandahar), ajungând

până la Pendjad-ul Oriental, constituind astfel un vast imperiu afgano-bactrio-indian. Urmașii lui Demetrios, Pantaleon, Agathocle și Apollodor își întind autoritatea până la Golful Carnbay. Din acest imperiu se rupe, sub Eukratides, teritoriul cuprins între Bactriana și Taxila, în vreme ce Pendjab-ul Oriental rămâne credincios casei lui Demetrios. Aceste regate grecești nu au avut o mare putere de supraviețuire, deși, în plan cultural, prezența lor a fost benefică. Prin ele s-au introdus, în zone atât de îndepărtate, forme caracteristice de civilizație greacă (arhitectură, decorație monumentală, arte plastice, literatură, filosofie, teatru, monete etc.).

Cucerirea scito-partă a însemnat revenirea, pe teritoriul fostelor regate grecești, la unitățile administrative cunoscute sub numele de satrapi.

Între seriile de satrapi, care merită să fie reținute, trebuie să fie menționată aceea inaugurată de Manes (=Moga), care își arogă titlul de „*rege al regilor indieni*” și care ne este cunoscută prin emisiunile monetare și prin inscripții. El domnea în jur de 72 î.H. și domnia lui constituie un reper important pentru istoria Indiei. Este urmat de Azes, Azilises, Azes II, după care seria este întreruptă de Gondopharnes, a cărui autoritate se exercita până în Taxila, aproximativ între 19-45 î.H.

În sfârșit, în timpul guvernării lui Gondopharnes, un neam puțin cunoscut străbătea drumurile de acces spre Indii - Kushanii. Ei vor constitui, peste ruinele satrapiilor scito-persane, un nou imperiu - imperiul indo-Kushan, întins din nordul Indiei până în Afganistan, bazinul fluviilor Sâr-Dariya, Amu-Dariya și bazinul occidental al Tarimului. Întemeietorul lui și cuceritorul Indiei este Vima Kadphises.

Prin Vima Kadphises și Kaniskha, Kushanii instaurează o nouă eră în istoria Indiei, începând cu aproximativ 50 î.H. Este o perioadă relativ bine cunoscută, cel puțin, în unele aspecte ale sale - istorie politică, ideologie regală, economie, viața religioasă, în ciuda faptului că exista o destul de mare nesiguranță în ceea ce privește cronologia. Câteva repere sunt totuși semnificative: expediția lui Pan-Tch' ao în Turkestan, înfrângerea lui Kadphises de către chinezi în Câmpia Kashgar, ambasada pe lângă Traian în 99 d.H., legături cu regatul part. Regatul atinge limitele maxime în vremea lui Kaniskha și a succesorilor săi imediați, întinzându-se din zona Kaboul și Kashmir până în Valea Gangelui cu centrul puterii la Mathura. O repleire a Kushanilor are loc după moartea lui Vasudeva, în jur de 200 d.H.. Acum, Imperiul Kushan indian dispare, Kushanii concentrându-și puterea în zona Kaboul. Este foarte probabil că prăbușirea regatului s-a datorat presiunii hunilor albi.

Concomitent cu evenimentele care aveau loc în nordul Indiei, în Magadha, reîncepe constituirea unui regat „național”. Fondatorul noii ere, dinastiei și a imperiului Gupta este Çandragupta I, un personaj de obârșie obscură, dar care reușește să-și consolideze puterea printr-o căsătorie diplomatică, mai exact, cu o prințesă Licchavis. Gestul a avut drept efect imediat recunoașterea lui Çandragupta ca rege în Patliputra în 320 A.D.

Extinderea granițelor este opera lui Samudragupta și Çandragupta II. Direcțiile expansiunii au fost peste Dekkan prin Kalinga, de-a lungul coastei de vest și spre zona Indus-ului. Pe traseu au fost integrate o serie de regate precum Orissa, Mahakantara, Kurala, Palakka, Palawa, *regatele din pădure* (atavica rajya). La acestea se adaugă un număr de clanuri și regate tributare ca Samatata, Davaka, Nepala. Vandragupta II, războinicul prin excelență, cucerește Oudjein. Paralel cu operațiile militare au fost regândite structurile administrative, procedându-se la divizarea țării în provincii conduse de guvernatori, dintre care unii de neam regal.

După Kumaragupta, hunii hephtaliți încep raidurile în India propriu-zisă. Seriile de campanii purtate de Skandagupta și Budhagupta (ultimul rege din dinastie anii 477-496) nu au avut drept efect stoparea invaziilor. Deși autoritatea sa se mai exercita asupra unui spațiu destul de întins - Eran, Benares, Magadha, Bengalul de Nord, soarta țării nu a putut fi modificată. Căci succesorii nu se dovedesc capabili să-și mențină integritatea. Astfel, în jur de 500 î.H., statul indian este redus din nou la Magadha - regatul care s-a dovedit a fi cel mai puțin fragil și care a asigurat, în antichitate, continuitatea ideilor politice ale indianității.

b. Forme de guvernământ. Regalitatea indiană

Totalitatea cercetărilor sunt de acord cu ideea că în lumea indo-ariană au coexistat două tipuri de stat: republici (aristocratice) și regate sau monarhii. Între structurile de tip republican sunt citate *Licchavis*, cu orașul capitală Vaiçali (important pentru istoria buddhismului), *Cakyas* (deși legendele așează aici o rasă regală înrudită cu cea a regilor din Koçala), chiar și Magadha înainte de instaurarea *dinastiei lunare*. Este interesant că asemenea state se mențin chiar și în perioada dinastiei Maurya și beneficiază de statutul de autonomie, așa cum rezultă din *Arthașastra* și din literatura buddhistă. Principiul de guvernare, în asemenea structuri, rezidă în consiliul șefilor de familii nobile - *Kshatriyas* - în care fiecare participant avea drept de decizie egal. Textele subliniază că rolul dominant, esențial, în *republicile aristocratice*, revine acestor Kshatriyas și consiliului nobiliar, fără ca vreunul din membrii lui să fie investit cu titlul de rege.

Situațiile întâlnite nu sunt identice însă. Astfel, la Cakyas, existau adunări de clan, iar alegerea unui șef dintre capii de familie nu se făcea decât cu titlu temporar și în vederea unui scop precis. În alte situații, la Licchavis, de pildă, unele clanuri (gana) dețineau o putere mai mare decât altele, deci se poate vorbi, în acest caz, de tendința de acaparare a puterii de către un clan cu un statut ierarhic mai înalt.

În opoziție cu republicile aristocratice se întâlnesc monarhii puternic centralizate indiferent de întinderea teritoriului administrat. Este cazul regatului Koçala, care va juca un rol în procesul de constituire a imperiului indian.

Este în afară de orice îndoială că așa-numitele republici aristocratice reprezintă forme, uneori și etape, de destrămare a legăturilor gentilico-tribale și de consolidare a principiului teritorial de asociere. Niciodată însă în India ariană nu se va finaliza acest proces, criteriul consangvinității și cel teritorial funcționând concomitent, indiferent de forma de guvernământ.

Regalitatea indiană, ca și întreaga structură tripartită, funcțională a indo-arienilor sunt moștenitoarele sistemului ierarhic indo-arian din perioada anterioară elaborării religiei brahmane.

Nu avem suficiente elemente pentru a judeca statutele regale în perioada amintită. Listele genealogice care împart primele dinastii în dinastii lunare (de exemplu, Magadha) și dinastii solare (de exemplu, Koçala) impun acceptarea ideii că, în perioada care a urmat invaziei ariene în India, a fost elaborat conceptul de *regalitate de drept divin* sau al regalității ca expresie a concordiei dintre lumea divină și cea terestră. Abia în era brahmanismului canonic, ideologia regală a fost constituită, au fost puse la punct detaliile sacralității, a fost fixat setul de *regalia* și au fost precizate funcțiile regelui.

Spre deosebire de alte state orientale, în India, regele nu este niciodată considerat zeu, fiu de zeu sau reprezentant al zeului pe pământ. Putea fi detronat și chiar ucis

„ca un câine turbat” dacă nu-și onora obligațiile și statutul cu care era investit. Atitudinea aceasta era conformă cu tradiția, care făcea din Parasurama (un avatar al lui Vishnu) un personaj cu funcția precisă de exterminator al regelui, prevalându-se de calitatea acestuia de membru al castei Kshatriya. Aceasta nu înseamnă că regele era un Kshatriya oarecare. El era considerat a face parte dintr-o clasă de ființe puternice, dotate cu puteri supraumane, care îi permiteau să controleze, în egală măsură, natura și sfera umană. Este, cu alte cuvinte, un *deva*. Pe de altă parte, este *Dharmatman*, adică încarnează dharma, ordinea, adevărul și justiția, principii care mențin echilibrul lumii. Prin aceasta, regele îndeplinește, printre oameni, aceeași funcție ca și Brahma, printre zei. Totodată, în virtutea faptului că posedă, ca și Indra, *ogas* (energia vitală creativă), regele garantează pacea, prosperitatea, bunăstarea. De altfel, egalitatea sau asemănarea cu Indra îi conferă o calitate deosebită, aceea de Cakravartin.

Expresiile simbolice și actele legate de funcțiile regelui ca restaurator și păstrător al ordinii cosmice și morale și de justițiar, în strânsă relație cu conceptul de suveranitate universală, sunt: *măciuca* (*gada* = simbolul solar și totodată simbolul ordinii cosmice), *sceptrul* (*Danda*- atribut al lui Vishnu, simbolul puterii regale, asociată cu funcția de judecător, cu arta de a guverna și de a pedepsi), *umbrela* (unul dintre cele mai vechi și mai faimoase simboluri ale regalității indiene), *carul* (simbolul suveranității universale, exprimată și în formula „rege al regilor”), *ridicarea stâlpului cosmic* (simbolul identificării puterii regale cu ordinea cosmică), efectuarea unor rituri în calitate de rege al sacrificiilor (acte care îi conferă calitatea de *cakravartin*, adică îl face egal lui Indra).

Unul din cele mai însemnate acte rituale era sacrificiul *Somei* pentru Indra.

În principiu, regele este un Kshatriya, care a fost consacrat în cursul unui ceremonial destul de complicat. Ceremonia de consacrare este precedată de *rajasuya*, care constă dintr-o suită de probe, și anume: mersul pe o piele de tigră pentru a lua în posesie puterea animalului, prinderea unei turme de boi, jocul de zaruri și parcurgerea călare a unui anumit spațiu în direcția punctelor cardinale, sacrificiul calului. La începuturile istoriei indiene, din seria actelor rituale făcea parte și sacrificiul uman. Numai după îndeplinirea ceremonialului amintit, regele era recunoscut, uns cu apă purificată cu aur (*Soma*) ca expresie a uniunii dintre puterea brahmană și cea regală, proclamat ca suveran stând, ca și zeii, pe tron și flancat de reprezentanții celor patru varne așezați în cele patru puncte cardinale: N = Brahmanii, E = Kshatriya, S = Vaisyas, V = Sudras. Asemănător zeilor în viață, el devenea zeu după moarte, beneficiind de un fel de apoteoză. Această tradiție s-a transmis, prin dinastiile de origine străină, până la Gupta. Treptat, peste tradiția brahmană s-au suprapus influențe budhiste, sivaite, persane, kushane, mesopotamiene. Totodată, se constată tendința de legitimare a puterii prin asimilarea, de către regii Kushani, a unor idei brahmane. Două serii de fenomene se înregistrează în perioada kushană. În primul rând, se constată multiplicarea cazurilor de acordare de nume regale teofore (v. Vasudeva). În al doilea rând, se adaugă epitete noi, de exemplu, Salvator (= trădără). În sfârșit, emisiunile monetare și sculpturile de epocă Kushana dovedesc tendința de asimilare a tradiției brahmane concomitent cu introducerea unor elemente simbolice noi: *diadema sau tiara*, *chlamida*, *nimbul*, *flăcări ieșind din umeri*, *carul*, *spicul de grâu*, *roata*, *soarele și luna*, *tridentul*. În sfârșit, trebuie să se rețină faptul că, în legătură cu zeificarea regilor defuncți, apar practici noi, între care înălțarea unor temple memoriale

(=devakula) și expunerea statuiilor regilor defuncți ce au devenit obiect de cult. Asemenea construcții au fost identificate la Mat, Nanaghat. Inscripțiile însoțitoare și atributele simbolice permit identificarea unor regi precum Vima Kadphises, Kanishka, Huviska etc. Un ultim aspect, privind titulatura regală din perioada kushană, atestă multitudinea de contacte și influențe receptate și integrate în spiritualitatea ariană: maharaje (indiană), rajatiraya (indiană), devaputra (chineză ca sens), şahi (Yueh-chih=kushana).

Din faptele semnalate rezultă confirmarea presupunerii că organizarea cultului regilor defuncți este rezultatul divinizării lor, poate în cadrul unei ceremonii de apoteoză, deoarece nu se adoptă titlul pentru regi în timpul vieții, ca parte a titulaturii regale.

c. Administrație și legislație

În India, ca și în totalitatea statelor orientale, regele este vârful administrației. De notat că locul său nu are o valoare exclusiv simbolică, ci, efectiv, regele este participant la actul de guvernare. Atât Megasthenes, cât și Arthashastra menționează sarcinile zilnice ale suveranului, în care intra obligația de a asculta șirul neîntrerupt al solicitanților și de a îndeplini o serie de acte de milostenie. Totodată, regele veghea efectiv la administrarea acelor părți din regat pe care le controla direct, prin funcționari numiți, acorda scutiri de impozite și stabilea destinația taxelor percepute, transmitea instrucțiuni subordonaților din provincii, intervenea în probleme de natură religioasă etc. Se poate explica amestecul direct al regelui în viața publică prin caracterul paternalist al puterii. Nu trebuie uitată însă o serie de aspecte care depășesc sfera noțiunii de paternalism. Este vorba, în primul rând, de faptul că, o dată cu dinastia Maurya, tendințele centralizatoare și de imixtiune a statului în toate domeniile devine o realitate. Și este evident că asemenea puteri se structurează pe ideea veche, IE, a suveranului universal (= monarh cu roata = Cakravartin), domnind prin justiție asupra universului. Este drept, un univers destul de limitat după Arthashastra (IX, 1), adică întins între *Himalaya și mare*. Din această concepție a rezultat amplificarea gradată a titlului regal. Astfel, dacă Așoka poartă titlul de *Magadhe rājā* și de devanampya (iubit de zei), în dinastiile mai recente, Kushana și Gupta, sub diverse influențe, se ajunge la o formulă complicată „*Maharajaj rajadhiraja*” (pe inscripția de la Mathura) sau într-o versiune mai completă „*daivaputrasahinsaha - nuşahi*” (inscripția de pe stâlpul de la Allahabad).

Autoritatea regală se întărește prin purtarea de războaie victorioase soldate cu anexări de teritorii, ca și prin rolul pe care-l joacă suveranul în calitate de proprietar și organizator al vieții economice. Căci regele este unicul proprietar al solului necultivat (pășuni, păduri, pământuri nedefrișate), deține monopolul prelucrării metalelor prețioase, al construirii de căi de comunicație, al comerțului internațional.

Inscripția de la Bairat (=Bhabra), din vremea lui Așoka, și cea de la Allahabad, din vremea lui Samudragupta, dovedesc că statutul diferitelor teritorii din Imperiul Mauriia sau Gupta nu era uniform și că, spre deosebire de ceea ce se cunoaște în alte țări ale Orientului Antic, India ariană nu poate fi înscrisă în grupul statelor centralizate, în ciuda eforturilor autorității de a impune o administrație unică. De exemplu, în vremea lui Așoka, doar „țările din Est”, în principal, Magadha, cu provincia Kauçambi, erau administrate direct de rege, fie prin funcționari special

desemnați în calitate de guvernatori, fie prin consilii locale (=mahamatras). Cea de-a doua categorie administrativă este formată din provinciile care beneficiază de o oarecare autonomie, constituind un fel de fiefuri încredințate „*prinților regali*” (=Kumatras) cu titlul de vice-regi. Intră în acest grup Kalinga (=Orissa), Avânți (=Malva), Uṭṭarapatha, Kanakagiri. Trebuie să se rețină și amănuntul că între guvernatorii acestui grup există diferențe de rang. Titlurile pe care le poartă sunt o dovadă grăitoare. Ele reflectă, fără îndoială, natura raporturilor cu dinastia. Astfel, unii sunt *atyaputra* (=prinți), alții Kumara (=prinți regali). Indiferent de statute, cele două grupe de provincii fac parte integrantă din imperiul indian. În afara lor se întind districtele care se află doar sub suzeranitatea regelui de la Pataliputra. Nici în acest caz nu avem de-a face însă cu o identitate de condiții. Existau țări cucerite, în care regele avea în subordine funcționari de un rang inferior, deci sub nivelul Aryaputra sau Kumara, și care erau constrânse la plata unui tribut. Este cazul teritoriilor foste seleucide încorporate de regii Maurya. În sfârșit, existau țări care se bucurau doar de bunăvoința regelui, cu care erau întreținute relații de bună vecinătate, cu care se făcea schimb de daruri etc. și în care intențiile suveranilor erau transmise prin intermediul unor ambasadori. Este vorba de țările nebrahmanizate sau nebuddhizate, deci neindianizate, ca Andhras, de exemplu.

Din punctul de vedere al funcției pe care o îndeplineau în sistemul de apărare și din punctul de vedere al gradului de civilizație, administrația regală făcea distincție între districte administrative (=ahara), teritorii militare (kottavishaya) și de „pădure” (probabil, zona munților Vindhya).

Inscripția de la Allahabad nu este atât de lămuritoare în ceea ce privește evoluția formulelor administrative. Obiectul textului îl constituie consemnarea victoriilor lui Samadragupta. Dar unele din precizări permit să se facă diferențieri între manierele de a trata teritoriile cucerite și, în consecință, privind natura administrației în fiecare din cazurile amintite. De pildă, teritoriile din nord au fost obținute printr-o victorie de tip demoniac. Aceasta însemna nu un simplu succes militar, ci extirparea dușmanului și anexarea teritoriului (asuravijaya), deci impunerea administrației directe cu scopul de a asigura securitatea frontierelor și a facilita marile drumuri comerciale; în timp ce, în sud, se aplicau principiile dharmavijaya, adică regii înfrânți erau reîntronați în anumite condiții. Un al treilea grup este reprezentat de „regatele din pădure” (atavika rajya), care, ca și triburile și clanurile de la frontieră, erau aduse, cel puțin în parte, la statutul de regate tributare, adică erau obligate să prezinte omagiul, să asculte de ordinele suzeranului și să plătească tribut. Legăturile dintre unele din aceste teritorii și regele Gupta nu erau însă foarte strânse. Ele erau reduse, în majoritatea cazurilor, la simpla influență politică și economică exercitată de India. În sfârșit, Saimhala (=Singalezul), regii Kushani din zona Kaboul-Kapica-Gandhara și locuitorii din insule se limitau la a stabili relații diplomatice dublate de daruri. Scopul întreținerii unor asemenea relații era acela de a asigura libera trecere spre centrele buddhiste de pelerinaj.

Trebuie să bănuim că dinastii din Gupta, de numele cărora se leagă renașterea tradițiilor indianității, au procedat și la o revenire la vechea administrație Mauriya.

Efectele nu au putut să fie prea încurajatoare din motivele deja semnalate și care se cuvine a fi rememorate acum.

Începând cu Mauriya, India a dispus de un aparat birocratic, grupat pe ranguri, ale cărui sarcini constau din efectuarea cadastrului, recensămințelor, perceperea

taxelor. Puterea centrală controla activitatea persoanelor sau a instituțiilor însărcinate cu îndeplinirea acestor sarcini prin agenți. Numai că acest aparat birocratic avea două grave deficiențe. Cea dintâi consta în structura lui, întrucât ierarhia era mai curând de titluri decât de funcții. Aceasta înseamnă că un Kumara, un Aryaputra sau un funcționar de rang inferior deținea tot atâta autoritate, diferența dintre ei rezultând din statutul juridic al teritoriului pe care îl guvernau. Cea de-a doua anomalie o constituie suprapunerea elementelor de administrație centralizată și a formelor de organizare tradițională - obștea teritorială, structură tribală sau de clan. Din aceste deficiențe a rezultat un sistem administrativ slab consolidat, ceea ce explică fragilitatea statelor indiene, a căror stabilitate era în foarte mare măsură dependentă de personalitatea dinastilor.

Principala sarcină a autorităților provinciale era de natură fiscală. După cum rezultă din Cartea a II-a a *Arthashastryi*, sistemul de taxe, în principal, perceperea a 1/6 din recoltă se realiza prin intermediul unității fiscale care era obștea teritorială. La acest cuantum se adăugau impozitele excepționale, darurile forțate, efectuarea de culturi suplimentare. În plus, se percepeau taxe de trecere spre locurile fixate pentru vânzarea mărfurilor pretinse de la meșteșugari și negustori. Sigur, pentru impunerea acestor obligații era necesară o justificare. Cea dintâi era recunoașterea, și în această formă, a autorității regale. În al doilea rând, taxele reprezentau contrapartida protecției pe care regele o acorda supușilor. Contribuabilii rămăneau, membrii vânelor inferioare - Vaisya și Sudra.

În ceea ce privește destinația acestor venituri sporite, prin adăugarea prăzii de război sau a tributului și a amenzilor, există unele mențiuni în „*Edictul reginei*” și *Edictul VII*. De exemplu, în ultimul text Așoka, dispune distribuția darurilor din partea unor persoane aparținând casei regale, și anume „fiii reginelor și fiii soțiilor de al doilea rang, fiii fraților și surorilor”, făcând mereu distincție între propria progenitură - divikumaras (prinți regali), și alte rude (darakas). „*Edictul reginei*” menționează numele celei de-a doua soții și al fiului ei și al darurilor destinate unor fundații buddhiste - grădini, case pentru pomană. Fără îndoială că această risipă pe care regele o făcea, spre sfârșitul domniei sale, în beneficiul unor mănăstiri buddhiste nu constituia unica modalitate de a consuma veniturile intrate în tezaurul regal. Deși ponderea unor asemenea daruri trebuie să fi fost însemnată, judecând după numărul stâlpilor înălțați în relație cu o stupă sau cu un templu (Hsuan tsang descrie cincisprezece asemenea stâlpi), plata funcționarilor și întreținerea armatei, constituirea fondului de marfă destinat schimbului la mare distanță reprezentau, evident, sarcinile principale ale administrației.

Ca pretutindeni în Orient, „regele” spunea legea. Numai că și sub raportul normelor juridice, în India, au existat cel puțin trei niveluri de obligații. Primul strat este legat de cutumă. El se compune dintr-un sistem de norme și practici ale căror origini trebuie căutate într-un trecut foarte îndepărtat, chiar proto-arian. Din această categorie fac parte acele *sutras* - culegere de reguli de comportare obligatorii, de exemplu, cele legate de *dreptul familial* sau de *cultul domestic* (v. *Grhyasutras*). Al doilea nivel se constituie din *Dharmasutras* - culegere de idei morale prescrise diferitelor categorii sociale sau persoane. De pildă, Așoka, în virtutea obligațiilor morale ce-i reveneau, se prezintă în calitate de campion al păcii, al liniștii desăvârșite în cadrul imperiului său. Scopul pe care și-l propune este de a face să domnească Dharma spre binele statului, spre fericirea supușilor săi. Pentru

a se menține în limitele acestui principiu moral suprem, Așoka încearcă să răspândească, printre locuitorii imperiului, acele virtuți care se subordonează ideii de Dharma. Expresia concretă a unei asemenea preocupări o constituie emiterea edictelor în care regele se prezintă drept promotor al *Dharmei, Adevărului și Legii* în termeni care atestă influența ideilor buddhiste și zooastriene. Este interesant că astfel de texte făceau și obiectul unor lecturi publice solemne. Mai mult decât atât, Așoka creează un corp de funcționari, „*dharmamahamatras*”, a căror misiune era de a veghea asupra modului în care normele morale erau respectate. Drepturile acestor funcționari vizau, în egală măsură, pe laici și pe religioși, pe membrii familiei regale sau pe simplii supuși. Căci puterea lui Așoka era atât de mare încât putea interveni și în viața confreriilor religioase. O făcea în dublă calitate, de rege și de Upasakas (credincios laic). Independent de Dharma, impusă tuturor locuitorilor regatului și proclamată de rege drept principiu fundamental de guvernare, există culegeri de reguli sau norme în jurul cărora se organiza întreaga existență a grupurilor sociale. Aceste norme sau reguli nu au valoare juridică, ci numai valoare de îndreptar moral sau de cod etic.

Ultimul nivel este reprezentat de reglementări cu putere de lege. Spre deosebire însă de Dharma, care poartă marca mai multor tradiții și influențe, *Codul de legi al lui Manu* este, în mod evident, emanația exclusivă a gândirii brahmane. Codul consacră divizarea societății indiene în caste sau varne pe criterii religioase. Dincolo însă de prescripțiile privind statutul castelor, textul oferă numeroase informații privind structura socială și economică a lumii indiene. Prin conținut, apare cu evidență că legile lui Manu au integrat unele *coduri morale sau dharmas*, cum sunt cele referitoare la comportarea Kshatriyas pe câmpul de luptă, atribuțiile regelui etc. Aceste părți din legile lui Manu se constituie într-un veritabil cod al luptei cavaleresti.

d. Economie și societate

Spre deosebire de civilizația harappiană, civilizația gangetică sau ariană nu se înscrie în seria structurilor de tip hidraulic; ceea ce nu înseamnă că, în cadrul acesteia nu au fost amenajate canale de irigație, numai că ele nu sunt un monopol de stat sau nu intră în atribuțiile puterii. În schimb, autorității îi revine obligația de a amenaja căi de comunicație pe apă și pe uscat. Lipsesc însă detalii privind condițiile în care acestea sunt realizate. Fără îndoială că mâna de lucru era oferită de obștile sătești în cadrul sistemului corvezilor.

Tipul de proprietate nu este atât de ușor de precizat. Probabil, într-o etapă anterioară redactării Arthașastrei, pământul avea ca unic proprietar statul, încorporat de rege. În momentul în care Kautiliya își redacta cartea de învățătură, ca și în vremea compilării codului lui Manu, se petrecuseră o serie însemnată de transformări. Regele pierduse dreptul de proprietate exclusivă asupra solului arabil, își menținea, în schimb, proprietatea asupra solului necultivat și asupra bogățiilor subsolului. Alături de proprietatea regală sau de stat, s-a constituit și proprietatea particulară, cu cele două variante ale sale: 1) proprietatea comunală, în care dreptul de folosință este condiționat de apartenența la obște și 2) proprietatea individuală sau familială cu drept de înstrăinare limitat. În ultima situație, lotul nu putea fi vândut fără a se respecta dreptul de preemțiune al membrilor familiei sau clanului, al vecinului sau al unui om bogat (Arthașastra, C II).

Din punct de vedere economic, în agricultură, structura determinantă rămânea obștea teritorială, unitate de producție și fiscală răspunzătoare, în mod solidar, de plata taxelor. Statul nu intervenea, pe alte căi, decât cele fiscale, pentru a dirija această ramură a economiei. În schimb, lucrul în mine (în special, extracția aurului), producția meșteșugărească (mai ales orfevreria), comerțul erau monopoluri regale și, în consecință, beneficiau de o supraveghere foarte strictă. Muncitorii angajați în aceste sectoare lucrau sub un control foarte riguros, iar plata nu făcea distincție între persoane de condiție liberă și sclavi.

Dezvoltarea comerțului intern și interstatal a impus intervenția statului pentru fixarea târgurilor, pentru precizarea vămile și perceperea taxelor de trecere, pentru stabilirea statutului juridic al negustorilor și pentru acordarea protecției necesare desfășurării activității lor. O dovadă semnificativă privind dimensiunile comerțului intern o constituie elaborarea unui sistem monetar propriu. Deja la sfârșitul secolului al VI-lea î.H., apar primele lingouri de argint cu greutate standard (1 satamana = 100 rattis = cea. 12,2 gr.), dar și piese divizionare (circulare și ușor scyphate) decorate cu simboluri geometrice. Asemenea emisiuni se cunosc din Gandhara și Taxila. În sec. V-IV î.H., serii monetare apar pe cursul mijlociu al Gangelui (Kasi și Koçala). Din nou este vorba de piese cu greutate standard, dar de un alt tip decât acelea din nord (1/2 satamana = 25 rattis). În sud, pe valea Narbadei, în Avanti și Maghada s-a operat cu alte standarde, respectiv Karshapana (=32 rattis = 3,6 gr.), după ce, într-o perioadă mai timpurie se adoptase standardul satamana (1/2 satamana = 50 rattis = 5,3 gr.). Deci, de la început a fost folosită monedă divizionară, pentru ambele tipuri de schimb. S-au utilizat două standarde majore -satamana și karshapana, ambele multiple de rattis, diviziunea cea mai mică - 1 rattis - fiind echivalentă cu 0,112 gr., deci, cu greutatea seminței de Gunja. Asemenea monedă mărunță de argint a fost bătută după 321 î.H. și a circulat pe o arie relativ întinsă, alături de unele monede locale (exemplu, Taxila). În vremea lui Așoka, moneda mică de argint este înlocuită cu moneda de aramă.

Evident, în legătură cu monetăria indiană se pot discuta o multitudine de alte aspecte, între care cele legate de iconografie. De pildă, sub Kunala (cea. 232 - 224 î.H.), pentru prima oară, simbolurile geometrice sunt înlocuite de emblema regală (păunul pe o înălțime). Modele iconografice extrem de interesante, legate de simbolistica puterii regale, se întâlnesc în monetăria kushană. Dar acestea sunt aspecte care ies din cadrele discuției de față. Important de subliniat este detaliul că piața indiană a simțit nevoia monedelor divizionare.

În ciuda poziției sale geografice, India a jucat, în toate etapele civilizației ei, un rol excepțional în schimbul interstatal. Căile de acces au fost fie terestre, fie maritime. Unele din traseele cele mai importante sunt cele stabilite cu China în timpul primei dinastii Han. Un asemenea drum trecea prin Burma și Yunnan. Alt drum se bifurca din Bactria. Primul traseu s-a stabilizat în sec. III—IV d.H. și datorită colonizării, de către indieni, a zonei Yung-Ch'ang. Primul, devenit faimos, a fost identificat și prin descoperiri arheologice. Astfel, cimitirul de la Uth-Shih-chan a dat un număr de 34 morminte conținând multe piese Han I. Obiectul schimbului îl constituiau, mai ales, mătasea și hainele de mătase. În sens contrar circula, spre China, ambra. Cât privește pătrunderea mătăsii în India, cele mai timpurii mențiuni apar în Arthașastra. O altă direcție o constituia Occidentul, spre care ducea drumul prin Nord-Vest, prin Kaboul și prin Persia, până în Mesopotamia și, de aici, spre Mediterana Orientală.

Produsele care-i puteau interesa pe „occidentali” erau piperul, perlele, pietrele prețioase sau semiprețioase. Se ofereau în schimb vin, vase de sticlă și terra sigilata, opaițe. Dovada acestor contacte o constituie prezența mărfurilor romane pe coasta de vest și de sud a Indiei, ca și intrarea în circulație a monedei romane. Cât privește legăturile cu Extremul Orient, istoricii nu ezită să vorbească de o veritabilă *thalassocrație indiană*. Această expansiune ar fi avut ca punct de plecare fie porturile occidentale, cum sunt Bharakuccha, Surattha, Suppara, fie cele orientale, precum Takkola și Takkasila (cunoscute de Ptolemeu și Strabo). Rezultatul primar al contactelor maritime a fost, încă în sec. IV—III î.H., indianizarea, prin brahmanizare sau buddhizare, a Indochinei, Ceylon-ului, Javei și Sumatrei. Totodată, folosindu-se ca puncte de sprijin insulele, s-a stabilit un drum maritim care lega China de India via Ceylon. Relatările lui Fa-Hien stau mărturie în această privință. Locul Indiei în istoria economică a antichității se explică, între altele, și prin poziția sa geografică privilegiată.

Nu există date suficiente pentru a reconstitui procesul diferențierii sociale și al elaborării criteriilor care sancționau scara socială indiană. Cele mai vechi aluzii din Vede (*Rig Veda* și *Artarvaveda*) reprezintă o societate în care funcționau două principii de marcarea a statutelor - consangvinitatea și funcția socială. Se poate admite că, în linii mari, aceste principii nu au fost niciodată abandonate. Numai raportul dintre ele s-a modificat în favoarea celui din urmă. Trecerea pe prim plan a criteriului importanței funcției sociale și religioase s-a petrecut în răstimpul care s-a scurs între redactarea *Atarvavedei* (sec.VII î.H.), a primelor brahmanas și instaurarea dinastiei Mauriia. Cert este că Arthaștra consemnează existența, peste structurile organizate în funcție de legături teritoriale și de rudenie (comunitățile rurale), a unei ierarhii complexe în care indivizi sau grupe se diferențiau în temeiul opoziției dintre liberi și sclavi, dintre cei *de două ori născuți* și cei *născuți o singură dată*; dintre *sudra* față de restul castelor, dintre sclavi față de alte grupe de dependenți (ahitaka, Karmakara). Această întreagă structură are ca justificare de bază accesul la ritual și la învățătura sacră, precum și importanța funcției exercitate în beneficiul societății. Sistemul cu care se opera era acela al castelor sau varnelor, *instituții brahmanice*.

Etapela care au dus la distingerea celor patru *varne* principale (*brahmani*, *Kshatriyas*, *Vaisiya*, *sudra*) și la opunerea ultimei caste celorlalte trei nu sunt ușor de reconstituit. Unele aspecte pot fi totuși percepute. În *Rig Veda* sunt opuse două culori sau varne: albă, încarnată de Arya, practicantă a riturilor stabilite, și neagră, încarnată de Dasiya, ființe demoniace și fără zei sau practicante ale unor rituri stranii, neliturgice. Între acest moment și secolele VII-VI î.H. s-a produs o evoluție importantă în cadrul *varnei albe*. Trei fenomene se cuvine a fi menționate în acest context. Cel dintâi privește diferențierea brahmanilor de restul stărilor. Aceștia își arogă, prin confiscare, culoarea *albă*, altă dată simbol unic pentru întreaga comunitate ariană. Foarte probabil că procesul merge paralel cu confiscarea ritualului printr-o ficțiune care face din brahmani posesorii purității absolute. Cea de-a doua schimbare fundamentală o constituie translarea termenului de *dasya* spre grupe de persoane de condiție servilă, fără a mai reține și simbolismul culorii . negre în asociere cu această grupă. În sfârșit, culoarea neagră devine expresia simbolică a celei de-a patra varne - *sudra*, condițiile menținerii izolării religioase, mai exact, a excluderii membrilor acestei caste de la ritualul brahmanic. În acest context este de menționat că în Mahabharata (XII, 188-5) cele patru varne sunt simbolizate de culorile *albă*, *roșie*, *galbenă* și *neagră*.

Nu este necesar să se consemneze amănunțit statutul fiecărei caste. Codul lui Manu reține acele *dharmas* obligatorii în fiecare caz în parte. Judecând după conținutul acestor norme morale, varnele sau castele ne apar ca entități endogame și ereditare, căsătoriile nerecomandate însemnând, pentru descendenți, pierderea statutului superior. Închiderea castelor a fost efectul radicalizării brahmanismului. În afara statutelor intermediare, exista un număr infinit de caste impure legate de efectuarea unor meserii socotite degradante: *Ēandalas*, *Vena*, *Nesadas*, *rathacaras*, *pukkusas*. Aceasta însemna că statutul social era strict dependent de noblețea funcției și de contactul executanților cu sfera sacrului. Trebuie să se adauge că dincolo de simbolismul culorilor există și o proiecție cosmică a fiecărei caste, respectiv o dispunere solemnă în spațiu, în raport cu punctele cardinale, cel puțin cu prilejul desfășurării ceremonialului de sacrare a regelui, și anume N = Brahman; E = Satria; S = vaisiyas; V = sudra.

Este necesar să se facă precizarea că această structură cvadripartită nu este unică, ci reprezintă o tendință evolutivă comună pentru întreaga lume indo-iraniană. Căci și în Iran se cunosc patru *phistras*: *Athravas* (= preoții), *rathaestas* (= războinicii), *Vastriyas* - *Fshouyanatas* (copii de familie), *huitis* (= lucrătorii manuali). Ele sunt, în același timp, expresii materiale sau forme de manifestare ale unor principii recunoscute în mitologia indo-europeană - suveranitatea sau puterea mistică, forța, virtutea.

Autoritatea brahmanului rezidă în cunoașterea integrală a învățăturii sacre și a ritualului, în rolul pe care îl îndeplinea în principalul sacrificiu indian - *Soma*, precum și în funcția pe care o avea în investirea regelui cu autoritate (*kshatra*) în cadrul unei ceremonii speciale (îl sacrează și-l prezintă reprezentanților celor patru varne, adică *poporului*). Dincolo de această misiune ocazională, brahmanul rămâne unicul păzitor al legii morale și divine. În afară de această sarcină, cu caracter general, poate îndeplini, ca și Marele Preot din alte religii orientale, rolul de sfătuitor, preot, magician și ministru, adică *purohita*.

Khsatriya nu se plasează, în scară ierarhică, pe o treaptă inferioară față de brahmani. Diferența dintre aceste două varne este nu de statut, ci de funcții și de tipul de putere cu care fiecare este investită. Or, un Khsatriya este posesorul forței sau *virtuții militare* și se află, prin natura autorității pe care o deține, în raporturi de egalitate cu brahmanii. Cu atât mai mult, cu cât regele este desemnat din această castă și este consacrat. Această egalitate, uneori chiar surclasarea brahmanului de către un Khsatriya, rezultă din accesul egal la sacru. Celor două caste superioare, Vede le opun castele inferioare, *vaisya*, în primul rând. Dar numai sub raportul funcției. Căci *vaisya* sunt agricultori, păstori, negustori. Dar în ceea ce privește accesul la sacru, nu există deosebiri decât de grad. Diferența este nulă din punct de vedere al opoziției *născuți de două ori, născuți o dată*. Căci *vaisya*, ca și membrii celorlalte două caste superioare, au dreptul să săvârșească ceremonia de inițiere.

Cât privește pe *sudra*, problematica legată de ei este și mai complexă. Prezența reprezentantului acestei varne la ceremonia de sacrare a regelui este o dovadă în favoarea ideii că beneficiau de un important loc în societate. Asupra originii lor se poate discuta fără speranța de a se ajunge la o soluție istoricește valabilă. Există însă câteva elemente sigure. Între acestea, cel mai important rămâne starea de dependență *colectivă* în care se află, o condiție asemănătoare cu aceea întâlnită și în alte state formate prin cucerire. Din păcate, în cazul Indiei ariene, subzistă acea confuzie provocată de folosirea denumirii de *dasa* - *dasiya* pentru purtătorii

civilizației Harappa și, mai târziu, a sclavilor. Dacă sudra ar reprezenta populația cucerită, atunci ar fi fost normal ca ei să poarte denumirea de *dasa*. În ceea ce privește locul varnei sudra în ceremonial frappează faptul că îi este interzis complet accesul la ritualul vedic (nici să asculte, nici să recite, v. Gautama, XII, 2). Pe de altă parte, nu sunt considerați impuri, de vreme ce nici legăturile zilnice, nici căsătoriile cu persoanele de rang nu sunt prohibite. Trebuie să se adauge, că și între sudra existau categorii (de pildă, *niravasita*) sau grade, unele situate aproape de excluși sau de cei de *neatins*. De reținut că întreaga greutate a fiscalității cădea asupra acestei vama.

Între Sudra și *dasa* (= sclavi) există un număr mare de grupe intermediare, formate din indivizi rupți de structurile lor originare și care-și câștigau existența cu zilieri (*karmakara*). În sfârșit, textele legislative fac distincție între cele 11 categorii de sclavi. Unii dintre aceștia beneficiau de statute speciale. Este cazul sclavilor născuți în casă și care se deosebeau de cei cumpărați, zălogiți sau persoane ce execută sentințe judecătorești. Oricum, indiferent de mulțimea căilor de a ajunge în situația de pierdere a libertății juridice, fundamental rămâne faptul că sclavii nu au reprezentat, nici un moment, principala forță de muncă în regatul India.

Încă un aspect trebuie menționat. Este vorba de marea stabilitate a sistemului de caste indian, care nu înregistrează seisme sau transformări, mai mult sau mai puțin radicale, indiferent de condițiile politice ale regatului. Aceasta poate să însemne și faptul că adevărata osatură a statului indian este constituită nu din verigile politico-administrative vulnerabile și schimbătoare, ci din acea construcție de o anumită rigiditate reprezentată de sistemul de caste.

e. Elemente de civilizație

Deși cea mai mare parte a culturii indiene s-a transmis pe cale orală, ea se constituie într-un patrimoniu de o bogăție și o varietate excepționale.

India este patria mai multor religii -brahmanism, jainism, șivaism, vishnuism și buddhism. Dintre acestea, *brahmanismul* s-a dovedit a avea cea mai mare capacitate de adaptare, de reformare și, în consecință, de supraviețuire. Și aceasta, în ciuda faptului că, treptat, din corpul inițial al comunităților de credincioși s-au rupt o serie de secte care au degenerat până când s-a ajuns la fundarea unor religii noi. Este cazul jainismului și buddhismului.

Religia din vremea elaborării Rig Vedei era o religie spiritualistă, aniconică, cu o mitologie în care puterile mistice (Agni și Soma), divinitățile cerești (Indra, Varuna), ca și cele care guvernează lumea de dincolo (Yama) jucau un rol de prim ordin, în care serviciul divin consta în recitarea de imnuri, pronunțarea formulei sacrificiale și efectuarea celor două tipuri de sacrificii, *Soma* și *ritualul domestic*, în care sacrificiul sângeros era ocazional și în care cuvântul îndeplinea funcția liturgică și magică cea mai importantă.

Acest fond inițial s-a alterat sau s-a modificat în perioada elaborării *Atharvavedei* și *Brahmanelor* (așa zisul *post vec//sm*) prin preluarea, în panteon, a unor divinități locale, prin adaptarea ideii de reprezentare a divinității, prin asimilarea de practici magice și vrăjitorești, încorporarea ideii de metempsihoză. Practica ascetismului și a izolării a dus la apariția unor școli de interpretare și la o criză care transpune deja în *Upanishada*. Deși acestea sunt considerate parte integrantă a brahmanismului, adică *divine și revelate*, în realitate, ele au făcut

posibilă apariția unor ideologii sau mistici opuse ortodoxismului oficial. Între liderii care au provocat o veritabilă schismă și apoi au contribuit la elaborarea unor noi religii merită să fie amintiți *Parivrajakas* și *Çramanas*. Din asemenea școli, care ajung să nege autoritatea Vedelor și să recuze autoritatea brahmanilor în materie de cunoaștere a adevărului, au rezultat *jainismul*, inițiat de Mahavira, și *buddhismul*, elaborat de Çakyamuni. Alături de aceste două mari curente religioase au apărut și unele secte mai apropiate sau mai îndepărtate de brahmanism, între care *civașții* și *vishnuiții*. Dintre toate aceste confrerii sau secte, cea mai importantă rămâne, buddhismul, caracterizat printr-o destul de mare flexibilitate, inclusiv, atunci când l face distincția între credincioșii laici și religioși. Raportul cu brahmanismul apare, cu evidență, în terminologia noii religii. Astfel, viața religioasă buddhistă se numește ! *brahmakaria*, sfinții buddhiști, „Aryas” sunt adevărații brahmani, iar zeul principal rămâne Brahma. Elementele particulare ale buddhismului rămân *pûjâ* (=actul de devoțiune față de zei), care constă din aducerea de ofrande de flori, parfumuri, unguente, muzică, confesiune și ofrandă de sine, *samgha*, adică sistemul de dogme care se grupează într-un canon și de instituții religioase de tip monastic, precum și aspirația către *Nirvana*. Buddhismul, ca și jainismul, a impus un cod de comportare etică, o Dharma.

Problema cea mai delicată rămâne cea a raporturilor dintre stat/rege și comunitatea buddhistă, mai ales în cazul lui Așoka, în legătură cu care există un număr mare de legende privind convertirea la noua religie. Chiar dacă unele din aceste relatări rămân discutabile, nu se poate contesta faptul că edictele lui Așoka sunt de inspirație buddhistă. Mai mult chiar, unele gesturi ale sale sugerează un zel religios. Astfel, în edictul IX, regele menționează pelerinaje la locuri sacre, mai exact la Sambodhi, acolo unde s-a produs iluminarea lui Buddha. Se adaugă pomeni și daruri făcute de el însuși sau de membri ai familiei regale. În sfârșit, regele intervine în mari dispute pe probleme de dogmă, în calitate de *Upasaka*. Discuția este dacă întreaga această operă o face în calitate de convertit sau numai de suveran interesat în a crea o bază ideologică mai largă unei guvernări autoritare. Sub dinastia Kushană, buddhismul a făcut mari progrese datorită sprijinului nelimitat acordat de regi, fideli ai noii religii. Cu instaurarea dinastiei Gupta și cu revenirea la valorile naționale tradiționale, brahmanismul ortodox, radicalizat, își recapătă poziția pierdută. Buddhismul se transformă dintr-o religie tolerată și, apoi, de stat într-o religie persecutată. În India pierde complet terenul. Câștigă, în schimb, în teritoriile indianizate de peste mări și dincolo de Hindu - Kush, în Asia Centrală, Tibet și China.

Din meditațiile asupra adevărului revelat de una sau de alta dintre religiile amintite a rezultat și elaborarea unor sisteme filosofice structurate în jurul unor teme precum *advaita*, *atman* sau *Nirvana*. Operele cele mai reprezentative rămân Upanishadas. De notat că obiectul acestor meditații este mai curând de natură filosofico-religioasă.

Moștenirea indo-ariană constă și dintr-o imensă literatură religioasă (*Vedele* și *Brahmanas*), mituri, legende. Trebuie să li se adauge literatura eroică sau epică materializată în cele două mari opere *Mahabharatha* (în egală măsură epopee și smrti, adică enciclopedie de teogonie, morală, drept, politică și filosofie) și *Ramayana* (*o kavya*, adică un poem sau o operă savantă).

În știință, vechii indieni au adus contribuții deosebite în matematică, între altele și prin inventarea cifrelor „arabe”, folosirea sistemului zecimal și marcarea

cifrei zero și în gramatică, cu ramurile fonetică, etimologia și metrica, fiind și creatori în aceste domenii.

Câteva idei se cuvin a fi consemnate și în legătură cu arta și arhitectura. Două mari perioade pot fi distinse în India antică. Prima dintre ele, perioada lui Așoka, este caracterizată prin influențe exercitate asupra artei indiene de către arta persană și greacă. Spiritul buddhist și-a pus și el amprenta asupra epocii. De influența persană se leagă construirea, la Pataliputra, a unui palat conținând o variantă a *Apadanei*. Interesante sunt capitellurile „*clopot*” sau „*umbeliforme*” surmontate de lei înaripați, în afara palatului regal, de numele lui Așoka sau de perioada lui este legată înălțarea de temple *Stupas* și *Caitias* (v. Bodhgaya, Sanchi și Sârnațh). Trebuie să se rețină faptul că, în ciuda multitudinii de influențe, artiștii și-au dovedit capacitatea de a le asimila, contopi sau indianiza. Cea de-a doua perioadă este cea a dinastiei Gupta. Elementul nou, particular al etapei îl constituia declinul influenței grecești (drapaj, acant, pilaștri și canonul grec), sculptura Gupta, cea mai remarcabilă dintre arte (în nord-vestul Indiei și Mathura), marcând o renaștere a spiritului autohton.

O stăruință mai mare se impune asupra religiei în India antică. După cum s-a menționat deja, brahmanismul, ca și religia persană, a evoluat pe un fond comun arhaic indo-european, care a încorporat, după pătrunderea arienilor în subcontinentul indian, unele divinități locale ale fertilității (Marea Mamă, de exemplu,) sau versiunea prevedică a lui Shiva și Vishnu). Părți din Rig Veda, Atharvaveda și Satapatha - Brahmana confirmă un antagonism între divinitățile ariene vedice și aceste divinități indigene.

Nu încapă nici o îndoială asupra faptului că arienii au traversat masivul Hindukush cu o mitologie populată de un panteon foarte complex și în posesia unor învățături (imnuri religioase și norme de comportare) de o mare vechime. Sistemul lor de credințe se baza pe o *literatură sacra*, transmisă pe *cale orală (Vedele)*, compusă, în parte, în patria lor central asiatică (părți din *Rig Veda*). Fondul original al acestor învățături a fost îmbogățit în noul lor spațiu de viață într-o durată relativ lungă de timp. Dacă se admite că invazia ariană s-a produs pe la 1500-1400 î.H. și că deplasarea din valea Indus-ului în valea Gange-lui a durat aproape șapte sute de ani, se realizează răstimpul în care vechea religie protovedică s-a transformat în *brahmanism*, adică într-o formă de manifestare religioasă care pretinde rigoare și care are, drept principiu de bază, accesul exclusiv la sacru al celor trei caste privilegiate [*brahmanii, Kșatriya, vaishya*]. Acest efort de canonizare trebuie să fi avut loc în teritoriul situat între *Indus* și *Gange*, sub controlul castei sacerdotale, paralel cu elaborarea următoarelor trei *Vede (Samaveda, Yajurveda, Atharvaveda)* și a primelor *Brahmanas* (texte de ritual explicative). Efortul s-a concentrat asupra sistematizării tradiției și asupra adaptării ei la o realitate istorică nouă, ca și a integrării unor concepte filosofice. Evident, o parte din vechea mitologie ariană a traversat reforma și s-a păstrat, chiar dacă unele din divinități au căpătat și funcții noi. *Varuna, Mithra, Adityas, Agni, Indra*, ca și conceptul religios de *soim* au supraviețuit. Dar divinitățile prevedice (Vishnu, Shiva) și-au găsit și ele loc în panteon. Tendința spre rigorism, pe măsura complicării ritualului, s-a accentuat în perioada dinastiei Gupta și ca răspuns la cele două schisme. Pe care brahmanismul le-a înregistrat - *jainismul* și *buddhismul*. Se poate vorbi începând din această perioadă de un *brahmanism ortodox* sau de *hinduism*. Elaborarea hinduismului a însemnat și punerea în circulație a unor concepte cum sunt acelea de: *atman* (absolut), *samsara* (transmigrație).

Partea principală a brahmanismului o constituie efectuarea ritualului prescris (formularea cu voce tare sau murmurată a unor rugăciuni, psalmodierea altora, aducerea de jertfe pe altar: prinoasele câmpului, sacrificii de animale - vacă stearpă sau gestantă - și, mai cu seamă, prepararea și consumarea *somei* (o băutură halucinogenă a cărei formulă a rămas necunoscută, preparată poate dintr-o specie de ciuperci). Asemenea sacrificii nu au legătură cu un templu, religia brahmană, ca și cea persană, nepretinzând înălțarea unei „case” a zeului. Ca și la vechii perși, accesul la divinitățile *nepersonificate* era direct, ritualul desfășurându-se în aer liber, doar pe un altar sau pe vatra casei.

Natura exclusivistă a ritualului brahmanic, dar și o oarecare libertate de gândire și de acțiune au dus la apariția unor secte: *kṛṣṇaismul* (Kṛṣṇa fiind o divinitate sincretică, asimilat cu Vishnu), *Vaiṣṇavismul* și *Sivaismul*. Sectele majore rămân *Vaiṣṇavismul* și *Soivanismul*, ambele caracterizate prin tendințe monoteiste. Alături de ele apar secte legate de alte divinități (*Śakti*, *Surya* și *Ganeśa*).

În încheiere trebuie să se menționeze faptul că, deși religia persană și cea vedică au pornit de la același fond religios arhaic, ele nu au evoluat în aceeași direcție. Zoroastrismul a pretins organizarea vieții individului în raport de un principiu moral unic - lupta binelui împotriva răului, în timp ce brahmanismul acceptă pluralitatea normelor de comportament în funcție de poziția ierarhică a grupului social și face din îndeplinirea scrupuloasă a ritualului, principala țintă a vieții religioase, fără nici o preocupare pentru alegerea unei valori supreme care să dea justificare zeului religios. Numai așa se poate explica apariția unor religii reformate - jainismul și buddhismul. Cele două religii au unele trăsături comune: au luat naștere și s-au răspândit prin activitatea profetică și misionară a unui personaj a cărui existență istorică este probată. În ambele cazuri, ideea de *iluminare* sau de *revelație* este prezentă. S-au constituit cam în aceeași vreme (sec.VI î.H.) și au avut ca spațiu original de diseminare Maghada. Este posibil ca cei doi reformatori, ambii de origine aristocratică, *Mahavira* (Jaina/Jina) și *Buddha*, să se fi mișcat în aceeași vreme în Maghada, fără ca să se fi întâlnit vreodată. În sfârșit, ambele religii se întemeiază pe o *învățătură scrisă*, rezultată din lungi ani de reclusiune și meditație, pe *comunități monahale*, concentrate în jurul unor temple.

Cât privește normele de comportare și principiile vieții sacre, acestea sunt stabilite prin concilii și urmărite printr-un cler ierarhizat. De asemenea, presupun pelerinaje la diferite locuri sfinte și ceremonii desfășurate în mod ritmic. În plus, buddhismul acceptă ideea de relicvă.

Diferențele rămân totuși importante, una dintre ele fiind determinată de raporturile cu brahmanismul. Jaina respectă tradiția vedică, admitând ideea de sacrificiu, în timp ce buddhismul reduce ofranda la flori și arderea de aromate și consideră sacrificiul inutil și barbar.

Mahavira, fiu de rege dintr-o mică așezare din Maghada (*Kundagrama*), s-a retras din viața obișnuită și prin meditație, ascetism și chiar mortificare a reușit, prin revelație, să găsească o cale pentru a triumfa asupra lui însuși și asupra suferinței universale. Din acel moment a devenit *Victoriosul* (*Jina*), *Atotștiutorul* (*Kevalin*), *Venerabilul* (*Arhat*) și *Marele Erou* (*Mahavira*).

A predicat până la 72 de ani când moare. Important este faptul că predicarea a făcut-o folosind exclusiv dialectul popular.

Noul cult pretindea o serie de obligații, diferite pentru laici și pentru călugări. Sase dintre ele sunt foarte importante și trebuiau să fie respectate, cu rigurozitate, de către călugări: *controlul simțurilor; atenția; respectarea celor zece obligații* între care se numărau: *amabilitatea, umilința, sărăcia voluntară și disciplina; recunoașterea celor 12 reflecții despre caracterul trecător al vieții și asupra căilor de a obține libertatea; rezistența pentru a suporta cele 22 de nenorociri, suferințe și privațiuni* fizice și morale la care sunt supuși călugării; *conduita corectă*, după modelul lui *Mahavira*. Obligațiile rituale erau extrem de dure, pe lângă milostenie, hrănire, presupunând studiu, meditație, învățare, mortificarea trupului și confesiune. Numai așa se putea atinge starea de puritate într-un univers necreat și etern, iar sufletul putea să se elibereze de *karman* (forța care leagă spiritul de lumea materială, determină calitățile psihice individuale, predispozițiile). Expulzarea sau eliberarea de *Karman* permite ascensiunea sufletului de-a lungul celor 14 trepte ale purității. Prin aceste idei, ca și prin obligația parcurgerii unor grade de inițiere, jainismul se înscrie printre religiile *salvării*.

Dintre toate religiile orientale, numai una și-a elaborat o teologie și o structură suficient de suplă pentru a-i permite adaptarea la realitățile istorice și tradițiile cele mai diverse și a o face general accesibilă. Este vorba de *buddhism*, care se bazează pe o gândire filosofico-religioasă originală, în opoziție atât cu brahmanismul, cât și cu noile religii apărute în India (de pildă, jainismul). Buddhismul respinge doctrina *Karman-ului* și elaborează niște concepte noi, cum sunt: *samsara, Nirvana (Renaștere) și Parinirvana* (Nirvana atinsă prin moarte).

Esența buddhismului se reduce la găsirea căilor de comportare etică, de meditație și de stăpânire interioară, astfel încât să se evite fenomenul transmigrării (*samsara*) și să se atingă starea de Nirvana. Condițiile fundamentale pentru atingerea acestui scop erau recunoașterea doctrinei lui Buddha, acceptarea vieții conform unor norme morale, fie individual, fie în cadrul unor confrerii de tip monahal. Buddhismul pune accent pe meditație, ca principal mijloc de salvare, dar și pe respectarea unor valori ca rugăciunea, milostenia, aducerea de ofrande, confesiunea, iluminarea minții, transferul meritului, purificarea, învățarea, comportarea morală, vizitarea locurilor sfinte, dar și respectarea legii și autorității.

Poate și datorită ultimelor prescripții, buddhismul s-a bucurat de sprijinul unor regi din dinastia Mauriya. Este vorba de Așoka, despre care textele buddhiste susțin că s-a convertit și a ridicat buddhismul la statutul de religie de stat (în imperiul Kushan, de pildă).

Este interesant că forma originală a buddhismului cuprindea un sistem teologico-filosofic scris, principii morale și concepte inaccesibile indivizilor care au trăit în afara mediului brahmanic. Idei ca *samsara, Karman, Nirvana* rămâneau în afara percepției adepților altor religii. Or, buddhismul este o religie care a făcut din misionarism o preocupare permanentă. În consecință, reformatorii au procedat la încorporarea unor elemente străine, în principal, zoroastriene, în buddhismul *indian* (Hinayana), ajungându-se la ceea ce se numește buddhismul iranian sau *Mahayana*. Astfel, în locul unei *Nirvane* care închide cercul fără de sfârșit al *samsarei*, Mahayana propune un Paradis concret (Sukhavati), descris în *Saddharmapundarikasūtra*, în care se putea pătrunde prin *donație* către diferite instituții monastice (*samgha*). Căci *transferul de merite* de la *Budha* sau de la *Maitreia* către orice buddhist devine normal pentru cel care s-a dovedit zelos în

materie de donație. Speranța de renaștere după moarte în Paradis, acceptarea ideii zoroastriene a pluralității sufletului, zeificarea regilor morți au fost opera unui grup de călugări și legiuitori - *Bodhisattragana* - care au lăsat texte în Kharosthi.

O altă evoluție a constat în înlocuirea imaginilor simbolice ale lui Buddha {*tălpile picioarelor, umbrela albă, arborele* sub care s-a produs iluminarea, *roata, elefantul alb, tronul, stupă* - un fel de reliquariu pentru trupul nepieritor al lui Buddha - și stâlpul de foc) cu reprezentări antropomorfe. Primele imagini antropomorfizate apar în *Gandhara*, Buddha fiind înfățișat în picioare sau șezând, în scene de ofrandă sau de cult. Pentru buddhismul iranian, caracteristica este dată de venerarea sufletelor dreptilor decedați prin ofrande alimentare, arderea de arome, libații. Inclusiv lui *Buddha Shakyamuni* și soției sale *Bothisattva Maitreiya*, în calitate de *strămoși eminenți*, li se aduceau ofrande.

În sfârșit, o existență onorabilă în conformitate cu *Asha* (*legea* universului în zoroastrism) presupune donații și ofrande către *samghas*, către imaginile lui Buddha, stupa, călugări și călugărițe.

Ultima fază a acestei evoluții a constat în asimilarea lui Buddha cu Ahura-mazda (v. fresca și inscripția din mănăstirea buddhistă de la Karatepe în Bactria) și chiar desemnarea lui cu formula *Marele Salvator* (Soter Megas) sau *Sol Invictus*.

Acest buddhism reformat va cuprinde un spațiu imens din Asia Centrală, prin Nepal, Tibet și Mongolia până în China (înfloritor după 220 î.H.), Coreea (372 î.H.) și Japonia (în jur de 552 î.H.). În Asia de sud est, încă din vremea lui Așoka se propagă, după tradiție, prin misionari de obârșie regală, în Ceylon, Cambogia, Vietnam, Siam, Burma. Ceva mai târziu, în timpul dinastiei Gupta, atinge Java, Sumatra, Malayezia. În această zonă este vorba de difuziunea buddhismului *indian* (Hinayana).

Receptivitatea față de alte credințe, flexibilitatea, capacitatea de continuă adaptare la realitățile concrete explică transformarea buddhismului dintr-o sectă indiană într-o religie universală.

întrebări recapitulative

1. Cultura Harappa. Trăsături generale
2. Formarea statelor indo-europene și problema originii arrienilor
3. Izvoarele studierii istoriei Indiei arriene
4. Regalitatea hindusă
5. Castele și relațiile sociale după Codul de legi al lui Manu
6. învățăturile filosofice ale Indiei antice
7. Politica internă și externă în timpul dinastiei Mauri

Teme de referat

1. Brahmanismul între canon și ritual. Schisma religioasă din secolul VI î. Ch.
2. Budismul. Origine, principii, ritual
3. Moștenirea literară a Indiei
4. Alexandru Macedon și cucerirea Indiei

Bibliografie selectivă

J

Izvoare

1

- Filosofia indiană în texte (traducere, studiu introductiv și note de S. Al-George), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1974
- Legea lui Manu, Editura SC Chrater B, București, 1991

Studii și sinteze

- Achimescu, N., *India. Religie și filozofie*, Editura Tehnopress, Iași, 2001
- Akkaraju Sama, *Decline of Harappan Cultures: A Re-look*, East and West, 1977
- Al-George, S., *Limbă și gândire în cultura indiană*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976
- Bongard-Levin, M., *India in the Mauryan Age*, Moscova, 1973
- Chatterji, C.J., *Filosofia ezoterică a Indiei*, Editura Herald, București, 2001
- Daisaku, Ikeda, *Buddhism the First Millenium*, Tokyo, 1977
- Oldenberg, H., *India antică*, Editura Enciclopedică, București, 1995
- Paussin, V., *Brahmanismul*, Editura Herald, București, 2001

iu.

VI. CHINA

Reconstituirea drumului parcurs în antichitate de către una din cele mai strălucitoare și mai originale civilizații, cum este cea chineză, nu este ușor de realizat. Nu din cauza puținătății izvoarelor, ca în cazul altor state, ci din pricina caracterului obscur al începuturilor statului chinez. Este vorba, mai cu seamă, de insuficienta cunoaștere a perioadei predinastice, ceea ce poate să ducă la impresia că trecerea la stat s-a produs relativ brusc și în afara oricăror contacte cu alte civilizații orientale. Una din problemele cele mai dificile o constituie recunoașterea, ca realitate istorică, a legendarei dinastii Xia. Mai ales, rămân încă greu de armonizat tradiția istoriografică și datele arheologice. Este vorba, în principal, de cercetările de la Erlitou, Zhengzhou, Pan-Lung-Kh'eng și Aniyang, care au făcut cu puțință delimitarea mai multor faze în *Shang* și identificarea etapei celei mai timpurii -*Erlitou* -cu structuri mai curând protourbane. Faza conține majoritatea trăsăturilor culturale tipice pentru această dinastie. Întrebarea pe care și-o pune R.Thorp este dacă *Erlitou* reprezintă, efectiv, un stadiu incipient Shang sau este expresia materială a dinastiei Xia. Întrebarea rămâne, deocamdată, fără răspuns.

Importante sunt identificarea însăși a acestei faze, posibilitatea de a-i preciza, pe baza unor trăsături culturale, unele legături cu o cultură chalcolitică din zonă, și anume, Longshan. În sfârșit, cercetările din cele patru stațiuni amintite au făcut posibilă împingerea datei de început al statului chinez până către 2000 î.H.

1. Țara și populația

Ceea ce desemnăm astăzi cu termenul de civilizație chineză își are originea într-o arie geografică restrânsă, și anume în câmpia aluvionară situată în provincia He-nan, la nord de cursul inferior al fluviului Galben. Centrele principale sunt: Anyang, Zhengzhou, Erlitou. Aici, în această zonă nucleară, au fost elaborate principalele instituții și programul ideologic menit să le justifice. Adică, apar instituția de *wane*, primele elemente de administrație, structurile militare și politice și, tot aici, este elaborat cultul strămoșului fondator al dinastiei, și anume, *Shang Di*.

Treptat, teritoriul controlat de casa dinastică Shang s-a extins spre vest, în Shaanxi, la sud de Hubei și Anhui, spre vest în Shangdong, la nord de Hebei. Ceea ce trebuie să se rețină, în acest context, este faptul că nu este destul de simplu de stabilit natura legăturilor politice între aceste provincii noi și aria nucleară. Sigur este doar faptul că, în plan cultural, are loc un proces de *sinicizare* sau de aculturație fără a se ajunge la o veritabilă nivelare sau contopire de tradiții, Laci există o evidentă deosebire între ceea ce s-a numit stil sau civilizație *metropolitană* și stilurile

provinciale". Chiar și în condițiile unei asemenea expansiuni, statul chinez de început rămâne, prin excelență, continental, fiind în afara orizontului lui geografic marea și zonele de la vest de bazinul fluviului Wei. Este interesant că aceste limite geografice nu au fost depășite nici mai târziu. Două texte, *Ye Hong* (tributul lui Yu) și *Chan hai king* (Cartea munților și mărilor), ultima însoțită de hărți, o confirmă. Frontierele oscilau în jurul Ho-Nan-ului, iar principalele axe rămân Fluviul Galben și Fluviul Albastru. Contacte dincolo de această frontieră maximală se înregistrează deja la sfârșitul dinastiei Shang și în Zhou, și anume, în sud-vest, în Sechiuan. Este vorba însă numai de contacte economice și culturale care nu devin semnificative până în perioada „*Principatelor în luptă*".

Consolidarea statului chinez sub dinastia Qin și inaugurarea erei imperiale au favorizat expansiunea teritorială. Astfel sunt cucerite Yu Yue, Fou-Kien, Kouang-Si, Kouang-Tong. Prin aceasta, China atinge țărmul și devine o țară deschisă. Pe de altă parte, avansarea spre sud, de-a lungul coastei, a deschis calea spre Yunnan și Annam. În nord, hotarul a fost stabilit dincolo de Tche-Li și a fost marcat prin *marele zid*, care mergea de la râul Leao până în zona de nord-vest a regiunii Kan Su. Abia în aceste împrejurări, se creează condițiile extinderii legăturilor cu Manciuria, Coreea, cu insulele de peste mări și cu țările sau popoarele din vest.

În sfârșit, războaiele de prestigiu, purtate în timpul celor două dinastii Han, au avut drept consecință implicarea Chinei în teritorii situate la mari distanțe în raport cu granițele ei tradiționale. O asemenea dimensiune a intereselor militare chinezești a determinat elaborarea mai multor soluții alternative pentru atingerea scopurilor propuse. Astfel, în afara folosirii tacticii *i-i-chic-i* sau *i-i-fa-i* (folosirea barbarilor contra barbarilor) și a constituirii trupelor mercenare, a consolidării prestigiului politic prin perfecționarea tratatelor de vasalitate (sistemul bo-ch'in) și impunerea unei *pax sinica* asupra unui spațiu imens, începând cu domnia împăratului Wu (140-124 î.H.), este declanșată o politică externă ofensivă. Rezultatele principale ale acestei politici au fost cucerirea unor ținuturi îndepărtate precum Ta Yuan-ul (Ferghana) și impunerea, aici, a dominației chineze (101 î.H.). Concomitent, autoritatea împăratului câștigă teren în statele sud și sud-vestice - *Tien (Yunnan)*, *Na*, dar și mai departe, peste Marea Chinei, în Japonia (și anume în perioada Yayoi din istoria acesteia). Succesele maritime au fost facilitate de ocuparea, în 108 î.H., prin atacarea pe mare și pe uscat, a Tachao-Sien-ului. Această operație a fost precedată de colonizarea Kan-Su-ului și a Manciuriei. Alte succese sunt înregistrate asupra populațiilor Hiung - Nu de nord și de sud.

Controlul asupra acestui vast teritoriu presupunea însă pacea internă, domnia autoritară, organizarea și întreținerea unor armate imense.

Răscoala „*Turbanelor Galbene*” și prăbușirea dinastiei Han II (de est) au avut ca efect o nouă divizare a țării, ceea ce a provocat, implicit, atingeri grave aduse frontierelor. Granițele de nord și de vest sunt încălcate și noi neamuri se instalează dincoace de „*Marele Zid*”, iar țara chineză se repliază în limitele teritoriului ei de formare. Abia în secolul al XVII-lea va fi reluată politica de centralizare și de reconstituire a imperiului.

Din punct de vedere geografic, zona de formare a statului chinez, ca și ținuturile învecinate anexate în perioada primelor trei dinastii, se particularizează Prin caracterul de câmpie aluvionară, mlăștinoasă, supusă inundațiilor devastatoare. Pentru a le pune în valoare a fost nevoie de angajarea unor importante lucrări

hidraulice - drenări, asanări, săparea de canale de irigație lucrări care au căpătat o amploare deosebită abia în timpul dinastiei Qin.

Creatorii civilizației Shang aparțin mării familii de limbi sinotibetane, ramura chineză sau sinică, cea mai importantă familie de limbi din Asia, prin numărul vorbitorilor, prin valoarea creațiilor spirituale, prin funcția de limbă diplomatică pe care a jucat-o în sud-estul Asiei. Din punct de vedere morfologic, este vorba de limbi monosilabice sau izolante în care sensul exact al cuvântului este dat de context și de accent.

Limba primelor texte scrise - inscripții pe oase sau pe carapace de broască țestoasă și inscripțiile pe vase rituale de bronz - este încă o limbă arhaică, trăsătură pe care și-o menține în întreaga antichitate. Ea reprezintă dialectul grupului tribal care și-a impus dominația politică. Fără îndoială că acum, ca și mai târziu, au existat și vorbitori ai altor dialecte. Aceasta și explică de ce, pe măsura centralizării statului, s-a simțit nevoia impunerii unei limbi oficiale unice. O asemenea misiune i-a revenit, prin dispoziția lui Shih Huang Ti, lui Li Ssu care, în jur de 213 î.H., a procedat la o revizuire a limbii și scrierii pornind de la varianta chin, stilul Xiao Zhuan. Li Ssu a reținut un număr de 3000 de semne a căror manieră de scriere a fost considerată corectă și care au fost impuse în cancelarie, ca *formă standard*. Fără îndoială că operația a avut ca rezultat unificarea sistemului de scriere. Din păcate, nu a fost posibil să se ajungă la o lectură identică, pronunția fiecărui semn diferind în funcție de gradul de cultură și de dialect. De exemplu, limba sau pronunția în *mandarină* sau *wen yen* (limba cultă) diferea de aceea din alte dialecte. De aici rezultă constatarea că sistemul unificat de scriere nu a dus neapărat la o lectură uniformă. Explicația acestui fenomen trebuie căutată în sistemul de scriere însuși.

Chinezii au inventat, între 2000-1700/1500 î.H., o *scriere pictografică*, care prezintă, pentru vorbitorii de dialecte și chiar limbi diferite, avantajul de a o putea utiliza fără ca o dată cu semnul să se impună și o anume expresie sonoră. Astfel, pictograma pentru rege avea cel puțin trei pronunții, în funcție de lector: *wang*, dacă se folosea limba cultă, *ong* în dialectul hokian, *Wong* în dialectul cantonez. Această particularitate explică preluarea scrierii hieroglifice chineze și adaptarea ei altor structuri lingvistice, de exemplu, coreeană și japoneză, limbi cu altă structură morfologică, respectiv aparținătoare familiei de limbi altaice. Și aceasta pentru că semnul nu impune, în mod obligatoriu, și preluarea lecturii din limba pentru care a fost elaborată.

Scrierea chineză oferă un avantaj major pentru cercetătorul modern, din simplul motiv că atât limba, cât și scrierea nu au atins niciodată statutul de limbă și scriere moartă. De altfel, ne găsim în prezența unicului caz în care un sistem de scriere inventat în antichitate s-a transmis neîntrerupt până astăzi, astfel încât, pentru o persoană cultă, lectura unui text scris în mileniul II sau I î.H. nu constituie nicio dificultate. Originea acestei situații trebuie căutată în opera lui Li Ssu, care a realizat un *index oficial* sau un *dicționar* conținând 3300 de caractere, cu precizarea manierei corecte de trasare și de lectură. În timpul dinastiei Han, operația de alcătuire a dicționarului standard a fost continuată. Pe de altă parte, continuitatea civilizației chineze prin evul mediu până în epoca modernă, tradiționalismul, atașamentul față de valorile spirituale moștenite explică menținerea, cu ajustările de rigoare, a unui sistem de scriere ancestral.

Trebuie să se facă însă o precizare. Încă din perioada dinastiei Shang, textele taxează drept *barbare* (man-yi) o serie de populații aflate în sfera de influență sau

chiar sub autoritatea chineză. Apelativul vizează chiar pe creatorii statutului Zhou. Descoperirile arheologice de la Qishan au confirmat, cel puțin în parte, prezența elementelor nechineze, unele fenomene de nomadism în aria de formare a statului și i-a succedat dinastiei Shang. În același timp, s-a făcut dovada că, în ciuda persistenței unor stiluri decorative barbare, fie în Zhou de vest, fie în Zhou de est (v. Zhongshan), majoritatea trăsăturilor culturale sunt chineze (practici funerare, tipuri de ofrande), ceea ce înseamnă că, indiferent de originea populației, zona fusese supusă unui proces intens de aculturație, din care a rezultat o cultură complexă. Situația nu este unică. Până târziu, în perioada dinastiei Zhou de est, se întâlnesc principate a căror populație este caracterizată drept barbară sau lipsită de cultură sau chiar de judecată. Este cazul principatului *Song*. Acestor grupe de populație de veche obârșie li se adaugă diferite neamuri barbare care au fost instalate în interiorul frontierelor regatului, fie în calitate de mercenari, fie în calitate de coloniști. Procesul capătă anumite dimensiuni încă din Zhou, dar se va accentua în Qin și Han. Sunt de menționat, în acest context *Que*, (care își tăiau părul, se tatuau și vorbeau o limbă de neînțeles), *Hiung - nu* de sud, *Ch'iang* (răspândiți între Kan-Su, Szechuan și Yunnan), *Wuhan-han* etc., fiecare dintre aceste neamuri fiind supuse unui grad mai intens sau mai slab de sinicizare.

2. Izvoare

Izvoarele istoriei chineze se constituie într-o moștenire monumentală.

Cele mai timpurii izvoare scrise sunt legate de centrele ceremoniale Shang, în principal, Erligang și Anyang. Ele constau din inscripții - oracole pe oase și carapace de broască țestoasă (legate de practica scapulomantie) și inscripții comemorative sau ceremoniale pe vase de bronz, în cvasitotalitatea lor asociate cultului strămoșului familiei regale - *Shang Di*. Importanța excepțională a acestor texte devine cu atât mai evidentă, cu cât ele furnizează date fundamentale pentru reconstituirea naturii regalității Shang și pentru înțelegerea religiei din această Perioadă. Dacă se adaugă și amănuntul că ele reprezintă și unica sursă scrisă contemporană evenimentelor memorate, se realizează și măsura în care cunoașterea istoriei de început a statului chinez este dependentă de această moștenire.

Trebuie subliniat și faptul că practica oferirii de ofrande constând din vase de bronz purtând inscripții nu se reduce la Shang. Pentru dinastia Zhou se cuvine a fi amintite inscripțiile de pe un vas de tip *pan*, care consemnează, pentru prima oară, o scurtă istorie a casei regale, ca și o altă inscripție, databilă pe la 930 î.H., care conține Prototipul textelor ritualice din epocă. Cele mai importante rămân inscripțiile lui *Zonghou* și *Shih Li*, interesante prin elementele de istorie politică pe care le conțin¹ Pentru valoarea probatorie pe care o dețin în raport cu istoria tradițională.

Prima cronică globală a lumii chineze este de dată târzie și este opera lui : Ssu-Ma Ts'ien (circa 145-87 î.H.), istoric oficial al împăratului Wu (Han I). El își jce relatarea (*Shih Chi = Memorii istorice*) cu Kong-Huo, adică cu anul 841

perioadă pentru care dispune de date istorice precise. Tot ceea ce precede

ă perioadă reprezintă relatări cvasilegendare. În asemenea condiții devine de înțeles faptul că textul lui Ssen-Ma Ts'ien este completat, în mod fericit, de ele două serii de inscripții menționate mai înainte.

Printre textele cu caracter istoric, mai vechi, se numără *Analele Primăvara și Toamna*, *Zou Zhuan*, *Discursurile statelor în luptă/combatante* = *Zhanguo Ce*. Ca și în cazul Cronicii lui Ssen-Ma Ts'ien, ne găsim în prezența unor relatări oficiale dintr-o perioadă istorică extrem de agitată. Din acest grup de opere mai importante merită să fie menționată aici *Zou Zhuan* (*Analele țării Lu*), pusă pe seama lui Confucius, în realitate, redactată în sec. V î.H. în principatul Lu de către un istoric oficial; i se adaugă un alt text, ceva mai târziu (cea. 300 î.H.), scris, probabil, în *Tsin*, *Kuo-yu* (= discursuri clasate pe țări). Având aceeași patrie, dar mai recentă ca redactare este și *Zhanguo Ce*, extrem de prețioasă, deși eteroclită și târzie (sfârșitul sec. III î.H.).

Aceste texte sunt completate de o colecție de decrete grupate pe țări, fiecare dintre ele conținând o parte autentică și una apocrifă, cunoscută sub numele de *Shu Jing* (= *King*), o colecție de sentințe augurale *Yi-King* (*King*), cu două părți, dintre care numai una cu valoare istorică. Știrile provenind din aceste surse sunt integrate de o antologie de poeme anonime *Shi Ying* (= *King*), compuse într-o foarte lungă durată de timp, circa sec. XI î.H. (pentru *Fong*, *Zhou Song*), și circa 650/570 î.H. (pentru *Lu Song*), care preamăresc fapte de arme ale împăraților din dinastia Zhou. Asemenea izvoare pot fi completate cu *Yu Kong* (= *tributul lui Yu*), *Chan km King* (= *cartea munților și mărilor*) și *Analele pe bambus*. În sfârșit, pot fi adăugate o serie de jurăminte militare (*Shi*), unele opere cu caracter filosofico literar (*Lao Ce*, *Louen Yu*, *Mong Ce*), precum și o serie de lucrări filosofice care ilustrează mai multe școli, între care *Mo-Ce*, *Zhuang-Ce*, *Siun-Ce*, *Han-fei-Ce*, ca și unele producții literare, între care cele 11 cântece rituale din zona *Siang și Yuan*, strânse sub titlul *Kien Ko*, sunt interesante datorită vechimii lor (sec. XI î.H.).

Al doilea lot masiv de informații este de natură arheologică. Trebuie precizat, de la început, că mai buna cunoaștere a istoriei Chinei nu ar fi fost posibilă fără informațiile extrem de bogate și de semnificative rezultând din cercetările din teren.

Unele dintre aceste descoperiri au fost deja semnalate. Este vorba de identificarea centrelor politice, religioase și funerare din Yen - Shih, Erlitou, Chang - Shou, Pan - Lung-Cheng și Anyang. Extrem de interesantă și lămuritoare pentru precizarea nivelului dezvoltării economice, în special, a tehnicilor meșteșugărești (metalurgia bronzului, lucrarea jadului și a lacurilor, textile - mai ales tehnica mătăsii), a fost înregistrarea, pe o rază de 300 km în jurul Anyang-ului, a 19 mine de aramă, iar resturile de broderii policolore, damascuri și țesături simple mărturisesc despre abilitatea meșteșugarilor Shang.

În același timp, necropolele de la Anyang (sectoarele XIBEIYANG, HSIAO-UN) oferă numeroase detalii privind ceremonialul funerar regal. Totodată, Pⁿ unele ofrande pe care le conțin, ele servesc pentru reconstituirea ideologiei regate- încă și mai spectaculoase sunt descoperirile care atestă saltul realizat în plan economic în perioada dinastiei Han. Nu mai puțin de 20 de cuptoare legate de metalurgia fierului se cunosc de la Nan-Yang, Zhao-Handan (Hebei) și Tangxi-Concomitent, are loc deschiderea de noi mine în aria Anhwei, Kiang-Su, Ssiciuan-De un interes deosebit sunt observațiile care atestă dimensiunile schimburilor comerciale prin complexe ca acela de la Pazirik, Kenkol din aria Minusinsk și Transbaikalia, din Mongolia Inferioară, din Turkestanul Oriental (Xinjiang). Trebuie să li se adauge monumente funerare ca acela de la vest de Tun-Hung, din care provin benzi de mătase, una dintre ele cu inscripție, completate cu piesele de fier bronzurile și jadurile descoperite la Lo-Lang.

Relațiile economice cu teritorii mai îndepărtate din nord sau vest sunt atestate prin descoperiri efectuate în Coreea de Nord și Manciuria. Spre sud, spre Yuanan, Burma, Thailanda și Vietnam, dovezile provin de la *Khin-Ning (Yunnan)*, *Je la Ban Nadi, Non Nok Thai și Phimai (Thailanda)*, ca și din aria culturii Dong Son (Vietnam). În toate cazurile amintite, influența chineză devine evidentă în mileniul I î.H.

Asemenea descoperiri au redus dependența strictă de informația literară și au permis verificarea și, după caz, confirmarea acesteia. Sunt de menționat, în acest context, descoperirile din Transbaikalia și Mongolia, de exemplu, de la *Ivolga și Noin Ula*, care au confirmat caracterul nomad al populațiilor de dincolo de granița de nord a Chinei, în speță Hiung-Nu, și, pe de altă parte, au demonstrat veridicitatea informațiilor relative la contacte sino-barbare, Implantarea de fortărețe în teritoriul dușman, puternica influență chineză exercitată asupra acestor grupe ca efect al tratatelor încheiate între cele două părți contractante. O confirmare a tradiției, inclusiv a ritualului de fundare a orașelor, așa cum este menționat în Shi Jing (King), rezultă din planul orașelor Chang'an și Lo-Yang, capitalele celor două dinastii Han (Han 1 sau de vest, Han 2 sau de est). În sfârșit, descoperirea la Shangyuan-Chian a 17 bronzuri, între care o greutate cu o inscripție cuprinzând mandatele primilor împărați din dinastia Shang, reflectă procesul de unificare a țării și instituirea unei administrații centralizate.

Raportul dintre monarh și membrii aristocrației, dintre monarh, strămoși și zei este marcat, între altele, de tipologia riturilor funerare imperiale, asociată cu o simbolică rafinată. Unele dintre morminte, precum acela de la *Leitai (Han 2 = de est)*, se constituie în veritabile muzee subterane, printre ofrandele funerare numărându-se capodopere de artă. Vasele sau obiectele ceremoniale purtând inscripții constituie o caracteristică a inventarului. Morminte princiare sau aparținând unor membri ai aristocrației provinciale se cunosc de la Mancheng (Han 1 = de vest). Replicile lor mai fastuoase au ieșit la iveală la *huo Yang și la Mi Xian*.

Fără a intra acum în detalii, este necesar să se facă și precizarea că recunoașterea civilizației chineze, cu toate dimensiunile ei, nu ar fi fost cu puțință în afara aportului arheologiei, care a pus la dispoziția cercetătorului, de la piese lucrate din materiale perisabile (veșminte de mătase, piese din lemn) până la cele mai elegante produse ale artei bronzurilor și sculpturilor în jad, de la structuri arhitectonice de tip palatual și elemente de urbanistică la construcții funerare, tipuri de fortificații, arme și podoabe, greutate, monede și bijuterii.

3. Formarea statului chinez și evoluția sa

În prima jumătate a mileniului II î.H., statul chinez, cu principalele sale **instituiții**, era deja format.

Problemele care se pun în legătură cu această dezvoltare sunt complexe și nu totdeauna rezolvabile pe baza informației actuale. Dificultatea cea mai de seamă ¹⁸ rămâne aceea de a stabili o relație, valabilă din punct de vedere istoric, între tradiție și ¹⁹ raptul arheologic. Mai exact, rămâne încă incontabilă existența unei prime etape dinastice Xia -localizată în sudul Hebei-ului și nord-vestul Henan-ului. K.C. g, de pildă, consideră că faza de început a culturii Erlitou ar putea, prin

trăsăturile specifice și aria geografică de difuziune, să reprezinte expresia materială a acestei dinastii legendare. Nu există, însă, nici o mărturie scrisă care să confirme această identificare. Pe de altă parte, o serie de caracteristici ale culturii Shang timpurii, recunoscută la Jiangou și Xiagihuan (ambele în sudul Hebei-ului), își au contrapartida în legende legate de numele lui Wang Hai, strămoș al casei regale Shang. Conform aceleiași tradiții, tot în sudul Hebei-ului s-ar fi aflat și cea mai veche capitală, Shang (Po). Pornind de la aceste elemente, Zon Heng crede că civilizația Shang își are originea în sudul Hebei-ului și în ariile învecinate. Într-o asemenea alternativă, Xia nu-și găsește loc, în afara cazului când numele acoperă o fază predinastică Shang. În sfârșit, Li Chi se întreabă dacă cultura cu ceramică pictată Yangshao nu poate fi asociată cu dinastia Xia.

În realitate, cultura Yangshao (cca.5000 î.H.), deși oferă suficiente elemente pentru a o integra în seria societăților cu mai multe niveluri ierarhice, cel puțin în faza târzie, identificată la Banpo și Miaodigou, nu conține trăsături care să o lege de tradițiile perioadei dinastice. Mai mult decât atât, unele variante regionale ale acesteia- culturile Majia, Maching și Banshan, practică ritul incinerăției. În schimb, cultura Longshan (cea. 4000- 2000 î.H.) cu ceramică neagră lustruită lucrată la roată, difuzată în Shandong, Henan-ul vest-central, nordul și estul Henan-ului și sudul Hebei-ului, conține, în toate aspectele regionale pe care le îmbracă (Longshen clasic, Shandong, Dawenkou), o serie întreagă de caracteristici care o leagă, în mod indubitabil, de tradițiile Shang. Este vorba, în primul rând, de o serie de vase din ceramică cu destinație ceremonială sau rituală - cupe cu picior înalt perforat (bei), bol cu suport înalt (dou), bol cu trei picioare (ding). Se poate admite, așa cum crede și Jessica Rawson, că asemenea vase erau legate de libații cu vin cunoscute și în Shang. A doua trăsătură frapantă rămâne importanța lucrării jadului. O materie primă căreia i se atribuiau proprietăți magice particulare și din care se realizau, în scopuri magice sau funerare, replici ale unor topoare din piatră ordinară, precum și pandantive în formă de semilună. Distribuția controlată a obiectelor lucrate din jad este dovada funcției sociale pe care o îndeplineau, și anume, aceea de a marca statutul persoanei. Ele reprezintă un indiciu indirect al detașării, la acest nivel, a unei elite. În același timp, absența surselor de jad în aria de difuziune a culturii Longshan presupune organizarea schimbului de daruri în cadrul căruia era vehiculată această materie primă. În afara tradiției lucrării jadului, cultura Longshan a putut transmite unele motive decorative precum motivul ochilor oblici. În sfârșit, există descoperiri care sugerează că arta divinației prin scapulomanție era în vogă la purtătorii culturii Longshan.

Trebuie subliniat însă că acest transfer de tradiții nu pare să se fi făcut direct. Situația constatată la Xichuan Xiawangang (Henan) sugerează că această transmisie culturală a fost mediată de o fază de tranziție. Astfel, la Xichuan Xiawangang au fost identificate boluri pictate derivate din cultura Yangshao într-un nivel târziu (Houang I). Peste acest nivel se suprapune Shang timpuriu.

Discutabilă rămâne originea metalurgiei bronzului. Dificultățile sunt sporite de faptul că nu se poate demonstra existența unei experiențe acumulate, în acest sector, în Yangshao și Longshan. Dimpotrivă, metalul joacă în existența comunităților Yangshao și Longshan un rol minor. Metalul este rar și, oricum, este vorba de obiecte de mici dimensiuni (pandantive, mici ustensile), în cea mai mare parte a cazurilor realizate din cupru aproape pur.

În schimb, chiar în faza Erligang, și în faza de tranziție (cea. 1600-1200 î.H.) a culturii Shang, se asistă la o excepțională înflorire a metalurgiei, materializată în producerea vaselor rituale din bronz turnate dintr-un aliaj de cupru și cositor sau cupru, cositor și plumb. Nu se cunosc foarte bine tehnicile, dar ele trebuie să fi fost suficient de perfecționate pentru a face posibilă turnarea, în tipare, a unor piese de asemenea dimensiuni. Pentru perioada amintită au fost identificate nu mai puțin de 323 de vase ceremoniale. S-a încercat să se demonstreze că originea metalurgiei bronzului chinez trebuie căutată undeva în vest, în grupul „Ordos”, sau în Asia Centrală. Și este adevărat că există câteva descoperiri care sugerează o cale vestică pentru pătrunderea metalurgiei. Este vorba de un cuțit lucrat din bronz standard (10% cositor) descoperit la Linjia (Gansu), cultura Majiayao (cea. 2750 î.H.). Și alte exemple pot fi citate aici. Concluzia generală este aceea că în cvasitotalitatea lor obiectele de aramă sau de bronz de dată pre Shang provin din provincia. Gansu. Tot aici a fost constatată marea varietate a tehnicilor de prelucrare - ciocanire la cald sau la rece, turnarea în tipare etc. Paralel au fost lucrate podoabe (inele de nas și cercei) din aur și argint. Concentrarea de obiecte de metal în Gansu, precum și unele motive decorative susțin ideea unei filiere centralasiatice în transferul de tehnologie în China.

Toate aceste progrese în sectorul metalurgiei au dublat saltul realizat în diferite compartimente ale economiei. Avem în vedere dezvoltarea agriculturii prin efectuarea unor importante lucrări hidraulice (canale de drenaj și de irigație), folosirea plugului, introducerea unor plante noi, cum este orezul, și începutul constituirii plantațiilor de dud. În legătură cu acest ultim aspect trebuie să fie menționate practicarea sericiculturii, ca și dezvoltarea, în genere, a țesutului și artei broderiilor. De altfel, primele broderii policolore, damascuri și țesături simple au fost recuperate din morminte aparținând acestei perioade. Inventarea carului, folosirea carelor de luptă trase de cai, complicarea armamentului, dezvoltarea tehnicii mineritului se înscriu între noutățile acestei perioade.

Saltul la o etapă istorică nouă este marcat și de dezvoltarea arhitecturii, urbanisticii, a artei funerare, de apariția a unor centre urbane fortificate, de exemplu, la Anyang, Zengzhou, Taixi, elaborarea unui stil artistic particular. Această dezvoltare a permis acumularea bogăției într-un mic segment al societății -clanul sau familia regală Shang. Conform tradiției, o revoltă împotriva lui Jie, ultimul rege Xia a impus această nouă linie dinastică. În realitate, lucrurile trebuie să fi urmat o evoluție mai complicată. Pe de o parte, un proces de detașare a unui clan sau familii regale în cuprinsul comunității din zona Anyang. Justificarea acestui statut Privilegiat era în egală măsură de natură religioasă, economică, politică și militară: acces exclusiv la zei și strămoși prin ritualuri a căror îndeplinire le era rezervată (aducerea de ofrande, consultarea oracolelor), autoritatea morală a șefului clanului, organizarea și conducerea cetelor militare având drept consecință firească creșterea rolului în decizii de natură politică, acumularea de bogăție în calitate de organizator vieții economice și prin perceperea de tribut sub forma unor materii prime foarte căutate (jad, carapace de broască țestoasă), creșterea prestigiului prin poziția în ierarhia rudeniei și prin distribuția de daruri. Este în afara oricăror îndoieli că, în această etapă istorică, valoarea charismatică a persoanei a jucat un rol însemnat în recunoașterea statutului politic, a fost una din ideile care justificau concentrarea autorității. Importanța acordată vânătorilor regale, prin care charismatismul este

confirmat, pare să susțină o asemenea interpretare. În sprijinul afirmației de mai înainte stau inscripțiile de pe vasele de bronz, succesul la vânătoare fiind considerat drept expresia unor performanțe magice.

Se știe destul de puțin despre structura internă, administrativă a statului și despre funcțiile regelui. Din inscripții rezultă existența mai multor centre urbane cu funcții politice, administrative și religioase. În legătură cu această administrație și cu obligațiile ceremoniale s-a simțit nevoia elaborării unui sistem de scriere și a unui calendar.

Natura raporturilor dintre rege și șefii structurilor regionale este anevoie de stabilit. Se poate presupune existența unor relații de tip vasalic fără ca aceasta să însemne și uniformizarea instituțiilor și a culturii. De altfel, în capitoul precedent s-a atras atenția asupra caracterului extrem de fluid al administrației și asupra opoziției dintre centrele principale sau specializate și restul țării, care, structural, erau non Shang. Rețeaua care le reunea era destul de fragilă, ceea ce și explică tendințele centrifugale și revoltele locale.

Totodată, trebuie să se rețină ideea că, deși tradiția istoriografică menționează existența a două capitale - prima, orașul de reședință al lui T'ang, întemeietorul dinastiei (Po), cea de-a doua legată de numele lui P'an K'eng (Ao) - în realitate, niciunul din orașele identificate arheologic nu pare să fi deținut funcția de centru politic unic. Impresia este aceea a unor dinastii itineranți care-și schimbă reședința în raport cu obligațiile rituale asumate. De altfel, mai sunt menționate și alte orașe - Hsiang, Pi și Yen.

În ceea ce privește titulatura și ideologia, nu se mai poate opera cu un punct de vedere simplificator. Este evident că, la început, regelui îi reveneau, în afara obligațiilor militare și politice, o serie întreagă de sarcini de natură religioasă, de exemplu, efectuarea de sacrificii sângeroase și libații pentru strămoși și consultarea oracolelor în legătură cu evenimente excepționale din existența comunității - vreme, boală, vise, viitorul recoltei. Perioada în care s-a produs o schimbare fundamentală în ideologia regală pare să fie legată de domniile lui Wu Ting și ale succesorilor săi imediați - Tsu Keng și Tsu Chia. Dovezile cele mai spectaculoase ale acestor transformări rămân inventarul funerar din Mormântul 5 de la Hsiao-f'n și inscripțiile de pe vasele de bronz. Pe baza acestora din urmă se poate trage concluzia că, la începutul perioadei Anyang mijlocii, a avut loc o modificare importantă. Și anume, se înregistrează o tendință de scădere a importanței divinației, care devine mai artificială, deci mai puțin dramatică. Totodată, obiectul acestei arte s-a schimbat începând cu această perioadă. Inscripțiile privesc, în totalitate, trei aspecte, respectiv efectuarea sacrificiului ca un act regal de rutină, perioada celor zece zile, vânătorile regale. Această evoluție trebuie să fie corelată și cu valoarea simbolică a titlului de Wang. Tendințele universaliste sunt prezentate deja în titlul regal. Căci ideograma care-l reprezintă semnifică cele „trei lumi” peste care regele guvernează. Schimbarea obiectului actelor divinatorii coincide și cu apariția unor teme decorative noi, cum este eroul cu fiarele (doi tigri), temă pe care o putem considera ca partea unei istorii mitice a regalității. În sfârșit, două vase Yu descoperite în mormântul 1005 de la Xibeigang sugerează apariția unor teme ideologice noi și a complicării programului regal prin introducerea unor rituri noi. Este vorba de vase în interiorul cărora sunt dispuse, în diagonală, patru reptile cu coarne (= dragoni). Motivul are o contrapartidă în decorul de pe capacele vaselor rituale *guang*. Descoperirile sunt

suficient de semnificative pentru a le lega de apariția, în Shang, a conceptului de dragon și a riturilor asociate, de regulă, rituri legate de ploaie și de zeul Fluviului Galben. Aceasta înseamnă că, în afară de ofrandele oferite strămoșului casei regale, Shang Di, regele era obligat să îndeplinească o serie de rituri prescrise de un mit al dragonului.

Tendința de sacralizare a persoanei regale și a consoartei sale este confirmată de practica sacrificiilor umane și animale. Astfel, o inscripție pe oase menționează nu mai puțin de 2656 sacrificii. Morminte conținând până la 400 persoane sacrificate au fost identificate la Hsiao-t'un, de pildă.

Statul Shang nu a reușit să armonizeze interesele diferitelor principate dependente. De altfel, așa cum s-a menționat, sinicizarea nu s-a realizat uniform. Unele principate au conservat pecetea „barbariei” lor. Această realitate a ieșit în evidență atât în Zhou, cât și în Zhongshan, care oferă tabloul unor culturi locale complexe, cu multe elemente nechineze. Mai ales, relativ la Zhou există câteva indicii ce fac din creatorii civilizației tradiționale clasice chineze un grup pentru care migrația și trecerea de la un mod de viață nomad la unul sedentar au jucat un rol important.

De exemplu, Shih-chi relatează un mit de origine din care rezultă că Zhou au fost siliți să-și părăsească de mai multe ori ținutul de baștină. Pe de altă parte, descoperirile arheologice atestă faptul că înaintea ridicării sale politice, din bazinul Wei (centrul provinciei Shen-si), cultura conține numeroase elemente nechineze. Și procesul absorbirii sau acumulării de tradiții străine crește pe măsura extinderii teritoriului controlat de regii Zhou.

Începuturile dinastiei Zhou sunt legate de numele lui Wen, a cărui domnie oscilează între 1071 și 1059 î.H. Diferența rezultă din încercarea de a corecta și deplasa momentul inaugural în funcție de unele elemente astronomice, și anume conjuncția a cinci planete, elemente consemnate în „Analele pe bambus”. Evenimentul astronomic amintit a fost luat drept semn ceresc, ceea ce l-a determinat pe Wen să declare, anul următor, ca începutul domniei lui asupra lumii. Abia trei ani mai târziu (1056 î.H.), Wen își arogă titlul de wang și inaugurează un nou calendar regal sub influența provocată de emoția apariției cometei Halley. Rebeliunea împotriva autorității casei Shang, succesele militare repurtate de Wen și fiul său Wu apăreau, în mintea contemporanilor, drept expresia bunăvoinței divine. În mod formal, anul 1056 î.H. marchează deci începutul primului „mandat ceresc”. În același timp, menționarea unor asemenea evenimente astrale constituie o cale importantă pentru verificarea cronologiei absolute. Dinastia Zhou nu evoluează linear. Date importante privind succesorii lui Wu - rege marțial prin excelență - și fapte memorabile petrecute în timpul domniei lor parvin din inscripții regale, de exemplu, cele ale lui Mu Wang și Kung Wang. De altfel, domniile lui Cheng Wang și Kung Wang reprezintă apogeul dinastiei Zhou de vest. Cu urmașii lor se înregistrează deja fenomene îngrijorătoare. Astfel, un vas Kuei datând de la aprox. 930 î.H. consemnează acordarea de favoruri regale, ca și o activitate militară importantă la frontiere. O altă inscripție din 918 î.H. menționează evenimente asemănătoare. Asemenea informații atrag atenția asupra agravării stării conflictuale din regat, ^{asupra accentuării tendințelor centrifugale în condițiile în care armata, lipsită de sprijin, nu poate face față atacurilor din Est și din Vest sau din Sud. În aceste} ■niprejurări are loc la 771 î.H. asasinarea lui Yu, după cucerirea capitalei (Haojing Xi'an) și strămutarea metropolei la Louyang de către regele Ping. Acesta este

momentul în care se plasează sfârșitul dinastiei Zhou de Vest, urmată de o lungă perioadă extrem de zbuciumată în care se suprapun Zhou de Est, cu două etape cunoscute sub denumirile de *Primăvara și toamna* (770-476 î.H.), și *Perioada principatelor sau statelor în luptă* (475-221 î.H.).

Pentru a înțelege viața politică din Zhou și starea cvasipermanentă de confruntare dintre principatele sau ducatele ce compuneau regatul sunt necesare câteva precizări. În ciuda importantelor progrese economice înregistrate în această etapă, structura politică internă nu era suficient de articulată. Coeziunea regatului nu se baza pe existența unui sistem administrativ centralizat, ci pe prestigiul de care se bucura regele și pe rețeaua de relații rezultând din acordarea de fiefuri membrilor propriului clan, unora dintre membrii clanului Shang și funcționarilor. Pe de altă parte, este elaborat un program politic coerent, care justifică uzurparea puterii și legitima o nouă dinastie. Această situație explică existența a nu mai puțin de 55 principate, cele mai multe legate, prin nume, de familia imperială. Unele din aceste principate vor juca un rol excepțional în declanșarea crizei interne datorită unor tendințe de autonomie și unor programe de reformă, activității legislative promovată de unele dintre ele. Se cuvine a fi amintite, în acest context, principatele Qin, Chu, Tsi (=Qi), Yan, Zhao, Wei, Lu. Luptele pentru hegemonie dintre aceste țări sau principate s-au desfășurat în întreaga perioadă cuprinsă între 771 - 221 î.H.

Evoluțiile cele mai interesante sunt cele înregistrate în țara Lu, unde, alături de „Ogoare cu fântână” (=Jingtian), care constituie baza sistemului fiscal, se întâlnesc câmpuri aflate în proprietate privată. Pe de altă parte, tot aici se constată tendința acaparării pământului de către un număr mic (3) de familii aristocratice. Pe planul ideologic, principatul Lu rămâne sub influența ideilor politice și morale ale lui Confucius, profund atașat de Zhou de Vest. Aceasta și explică pierderea poziției hegemonice în favoarea aceluia dintre principate care, datorită reformei efectuate în jurul anului 359 î.H. de către Shang Yang, se va consolida pe plan intern și va încheia opera de cucerire și apoi de centralizare a statului. Este vorba de principatul Qin.

Cele mai timpurii date istorice privitoare la Qin menționează aducerea sub ascultarea împăratului Hiao-Wang a țării situate în Kan-Su. Aceasta se întâmplă în jurul datei de 900 î.H. Pe măsura emancipării principatului de sub tutela regelui Zhou se asistă la continua creștere a țării, mereu în direcția estică prin anexarea: Po (cea. 710 î.H.) și Kno (687 î.H.), Leang (641 î.H.), Younei (640 î.H.). În această țară mărită, ducele Xiao inițiază reforma care a condus, în primul rând, la abolirea sistemului „jingtian”, recunoașterea legală a proprietății private, dreptul la liberă cumpărare a pământului; în al doilea rând, s-a renunțat la practica recrutării funcționarilor din rândul aristocrației gentilice și la ereditatea funcțiilor și au fost impuse criterii noi de a accede la funcții (calități personale, grad de instrucție, merite militare). Pe această cale s-a instituit un veritabil sistem administrativ servit de funcționari subordonați regelui, în cadrul unui sistem ierarhic. În sfârșit, sectorul economiei de stat a înregistrat o revigorare prin extinderea controlului regatului (=monopol) asupra efectuării de lucrări hidraulice (rezervoare, stăvilare, canale) de exemplu, un canal care lega Jing de Wei), a meșteșugurilor (metalurgia bronzului și fierului, producerii sării, mătăsii), precum și comerțului.

În condițiile create de această evoluție, Qin câștigă ultima bătălie asupra armatelor reunite ale statelor Han, Wei, Chu, Zhao, Qi, iar regele Zhou de Est este răsturnat în 249 î.H.

Noile realități politice se reflectă și în ideologia regală. Jing Zhend își arogă un nume nou de întronare, și anume acela de Shih Huang Ti. Este o formă nouă de legitimare a puterii prin apelul la un strămoș mitic - primul dintre cei *Trei Auguști*. Prima măsură luată de Shih Huang Ti a constituit-o lichidarea fărâmițării „feudale” prin desființarea structurilor politice existente și înlocuirea lor cu un număr de provincii (36 inițial, apoi 40). Între 230-221 î.H., sunt anexate și reduse la statutul de provincii Han, Wei, Chu, Zhao, Yan, Qi. În 214 î.H., prin operațiile împotriva populației Yue, granița sudică a țării este extinsă până la mare.

Importanța excepțională a acestei dinastii, în ciuda scurtimii ei (221-206 î.H.), nu stă numai în succesele militare și în mărirea teritoriului statului chinez. Ele au fost dublate de o serie de măsuri care fac din această perioadă placa turnantă în istoria civilizației chineze. Principalele realizări rămân lichidarea fărâmițării politice, introducerea unui sistem birocratic centralizat și înlocuirea regalității paternaliste printr-o monarhie autocratică de drept divin. Centralizarea politică a fost dublată de o integrare economică adâncită prin impunerea monopolului de stat în sectoarele principale ale vieții economice, ca și prin lichidarea oricăror tendințe centrifuge. În această operație nici un aspect nu a fost neglijat. De la obligația membrilor aristocrației de a-și părăsi domeniile și a rezida în capitală până la distrugerea zidurilor care împrejmuiau orașele și statele altădată independente, de la impunerea unor funcționari imperiali, în calitate de guvernatori militari și administratori, și până la elaborarea unui nou sistem fiscal. Pe de altă parte, construirea unei rețele de trei drumuri de acces radiind din capitală, dotate cu hanuri, permitea rapida circulație de la centru spre periferie a ordinilor imperiale. Au fost impuse, în întreg imperiul, măsuri, greutăți, monedă, calendar și mijloace de transport unice.

Shih Huang Ti nu s-a rezumat însă la măsuri de ordin administrativ și politic. El s-a străduit să distrugă și baza ideologică a sistemului Zhou. Și, în primul rând, a acelei ideologii care slujea interesului structurilor bazate pe raporturi personale stabilite între rege și membrii aristocrației provinciale. Este vorba, în primul rând, de confucianism. Dar nici alte curente filosofice nu au beneficiat de un tratament favorizator. Acest efort s-a materializat într-un edict prin care toate școlile de filosofie erau închise. Mai mult, cărțile de filosofie, inclusiv cele ale lui Confucius, au fost arse. Au făcut excepție de la această măsură arhivele imperiale, cărțile de medicină, divinație și agricultură. Concomitent, o nouă doctrină imperială a fost elaborată. Ideile originii divine a regalității și a universalității puterii regale sunt acum diferite, împăratul însuși este stăpân al spațiului și timpului și, în această calitate, guvernează ordinea cosmică și stabilește un echilibru între lumea divină și cea terestră, adică instituie Marea Pace (T'ai p'ing). Mărturii concrete ale noii concepții sunt structura palatului imperial, care reproduce universul, alegerea modelului pentru care, a constelațiilor și astrilor pentru decorarea hainelor și a drapelelor, impunerea unui anumit mod de viață pentru suveran. În sfârșit, descoperirea, în necropola regală de la Lishan, a mormântului lui Shih Huang Ti a demonstrat că poziția împăratului a fost marcată și în plan funerar. Acest statut este subliniat prin dimensiunile incintei în care mormântul este amplasat, prin monumentalitatea parcului funerar și a construcțiilor pe care le cuprindea, prin aspectul și proporțiile mausoleului a cărui construcție a început în anul 246 î.H., ca și prin imensa mână de lucru utilizată (cea. 7.000.000 de oameni). În sfârșit, numărul și splendoarea ofrandelor funerare întregesc tabloul onorurilor care l-au însoțit pe primul împărat după moarte.

Din păcate, fiscalitatea excesivă, conscripțiile militare determinate de o politică externă activă, proporția corvezilor impuse populației în vederea realizării unor lucrări de prestigiu (palat, mausoleu), a căilor de comunicație și a unor lucrări de apărare (începutul construirii, în 214 î.H., a marelui zid chinezesc), dublate de conflicte dinastice au determinat o revoltă populară, condusă de mai mulți șefi, asupra cărora va triumfa Liu Pang. În urma unor victorii, Liu Pang se instalează la Xiang-Yu, ia titlul de Han Kao-Tsu și inaugurează o nouă dinastie, Han, la 202 î.H. Această nouă dinastie marchează o etapă de maximă înflorire a civilizației chineze.

Înainte de a preciza subdiviziunile noii perioade este necesar să se atragă atenția asupra unui aspect foarte important. Este vorba de faptul că istoriografia contemporană chineză așează sfârșitul antichității o dată cu prăbușirea dinastiei Qin și consideră că, prin Han, începe evul mediu din această parte a lumii. Există argumente solide pentru a respinge o atare opinie. Între acestea sunt de amintit menținerea aparatului administrativ centralizat, existența unui consiliu imperial, importanța meșteșugurilor și a comerțului intern și extern, slaba autonomie locală, importanța mâinii de lucru a sclavilor etc.

Din punct de vedere cronologic și structural, dinastia Han nu se constituie într-o continuitate absolută. Casa fondată de Liu Pang în 202 î.H. este cunoscută ca Han de Vest, după capitala Chang-an (sau Han I). Uzurparea lui Wang Mang și răscoala „Sprâncenelor roșii” au întrerupt evoluția. Ceea ce urmează este cunoscut ca Han de Est cu capitala la Loyang (sau Han II). Semnificative pentru această perioadă rămân tentativa de a reveni la ideologia Zhou, mai exact, reabilitarea confucianismului și recunoașterea prerogativelor aristocrației provinciale. Nu este vorba însă de o restaurație totală. Este adevărat că Han Kao-Tsu a procedat la distribuirea de pământ și la acordarea de fiefuri. Dar s-a căutat să se găsească căi pentru reducerea influenței posesorilor lor. Măsura principală a constat în restrângerea suprafețelor acestor dăni, precum și în subordonarea activității membrilor acestei aristocrații, guvernatorilor și altor funcționari imperiali. Aceasta însemna conservarea conceptului de administrație centralizată, subordonată direct împăratului. Pe de altă parte, din 199 î.H. se revine la formula Qin de concentrare în interiorul și în jurul capitalei a celor mai vechi și mai puternice familii, ceea ce a avut ca rezultat înfrângerea *rebeliunii celor șapte state* în 154 î.H. Procesul de continuă diminuare a forței acestor familii a fost continuat de către Han Ching-Ti (156-141 î.H.) și Han Wu-ti (141-87 î.H.), care au permis divizarea pământurilor între tată și toți moștenitorii încă din timpul vieții și, în același timp, au procedat la confiscări de fiefuri pentru comportament necorespunzător. În sfârșit, Liu Pang a păstrat vechea structură administrativă cu armata de funcționari grupați pe ranguri și în funcție de pregătire, adică de cunoașterea cărților confucianiste (*Li Chi* = *Cartea riturilor*, *Chou Li* = *Cartea ceremonialului*; *Li* = *Cartea altor ceremonii*). Numai că funcțiile încep să se cumpere. Ruptura cea mai importantă, în raport cu Qin, se manifestă în acceptarea ideilor confucianiste relative la puterea imperială. Vechea idee a *mandatului ceresc* este reînviată și întărită prin concepția după care acest mandat îi este hărăzit și că cerul își manifestă, în mod concret, susținerea pentru o anumită persoană. Principiile morale care stau la baza guvernării rămân cele de tip patriarhal: *suveranul conduce supușii, tatăl pe fiu, soțul pe soție*.

Politica internă s-a concentrat și asupra vieții economice și administrative. O serie întreagă de activități au continuat să fie monopol de stat. Iar unele domenii

ating o înflorire excepțională - metalurgia, producerea și prelucrarea mătăsii. De aici preocuparea pentru debușee și surse de materii prime și deschiderea drumurilor comerciale prin anexarea unor părți din Asia Interioară, între care, Ferghana. Ceea ce frapază este faptul că negustorilor li se impun restricții umiltoare între care interzicerea purtării de brocarturi, mătăsuri, broderii și haine fine, purtarea de arme și de a călări cai. Se adaugă taxele grele și interdicția de a cumpăra pământ. Și aceasta în ciuda importanței schimbului la mare distanță. Măsurile adoptate nu au avut succesul scontat. Dimpotrivă, așa cum s-a menționat deja, negustorii acced la funcții de stat pe care le cumpără și pot chiar, prin intermediul lor, să primească titluri nobiliare.

Sfârșitul dinastiei Han I (sau de Vest) a fost marcat de o reformă - reforma lui Wang Mang, care a contribuit, alături de starea de nemulțumire provocată de o serie de calamități, la izbucnirea a o serie de războaie dintre care cea mai importantă -prin numărul participanților, obiective și rezultate - rămâne „războala *Sprâncenelor roșii*”. Principalele obiective ale reformei lui Wang Mang erau: revenirea la proprietatea de stat asupra pământului și interzicerea tranzacțiilor cu pământ, interzicerea comerțului cu sclavi, introducerea unui sistem de bănci de stat cu împrumuturi garantate cu dobânzi mici, stabilirea de prețuri maximale. Toate, dublate de o reformă monetară. Redistribuirea pământurilor și restaurarea „*ogoarelor cu fântână*” au provocat o reacție violentă a tuturor categoriilor lezate: *shih, shang și nung*. Reforma fiscală, monopolurile de stat în sectorul meșteșugurilor (sare, fier, băuturi fermentate, monetărie), standardizarea monedei au agravat starea de nemulțumire. O serie de factori obiectivi - secetă și foamete - au contribuit la declanșarea războiului civil în octombrie/noiembrie 25Î.H. Rebeliunea a fost condusă de Liu Hsin, membru al unei ramuri colaterale a casei imperiale. Bătălia principală s-a dat la K'un Yang la 7 iulie 23Î.H. Câteva luni mai târziu, la 6 octombrie 23, Wang Mang era ucis. Preluând puterea, Liu Hsin mută capitala la Loyang. În acest moment, Liu Hsin se proclamă împărat sub numele de Kuang Wu și inaugurează o nouă casă dinastică Han II sau Han de Est. legitimarea noii dinastii s-a făcut prin îndeplinirea unei suite de sacrificii și ritualuri între care acelea destinate *Eminentului Fondator (Kao)*, întemeietorului dinastiei Han, *Marelui Exemplar (Wen)*, *Exemplarului Epocal (Wu)*.

Sacrificiul pentru Kao, destul de târziu îndeplinit de către Kuang Wu, are o semnificație mai profundă. El subliniază continuitatea între cele două dinastii, justificată, de altfel, și prin legătura de rudenie cu casa dinastică uzurpată.

Este necesar să se facă, în acest context, precizarea că dinastia Han (I + II) reprezintă, pe planul politicii interne, al dezvoltării economice și al dimensiunilor politicii externe, cea mai interesantă perioadă din istoria Chinei. Există și o cauză obiectivă care explică imaginea mai completă existentă asupra acestei etape. Este vorba de numărul și calitatea izvoarelor, principala sursă fiind Sseu-ma-ti'en. I se adaugă numeroase acte oficiale imperiale, precum și relatări de călătorie efectuate fie în Asia Centrală, fie în India.

Deși, regii din Han I și II își consolidează puterea printr-o raportare la tradițiile politice din Zhou și deși Kuang Wu a eliminat, în mod violent, pe Wang Mang ale cărui reforme au fost condamnate, în realitate, el a menținut o mare parte din moștenirea Qin și pe aceea lăsată de Wang Mang. Lucrul pare cu atât mai paradoxal cu cât, în ciuda faptului că școala legalistă a fost combătută, multe din reformele elaborate sub influența ei au rămas neatinse. Astfel, este păstrat, cu micile inovații

de rigoare, și sistemul administrativ centralizat. În fruntea ierarhiei administrative se afla un grup de funcționari cu puteri egale și care răspundeau de un domeniu special (lucrări publice, regent, cancelar). Deasupra celor trei funcționari se situau cenzorii imperiali, care acționau în numele regelui și aveau drept de control în toate verigile administrative. Între aceștia se aflau persoane cu o calificare specială - experți în ritual (*marele maestru al ceremoniilor*), în arta divinațiilor și a auspiciilor (*Marele Augur*, *Marele Astrolog* etc.). Un corp important de funcționari (grupați în șapte birouri) aveau misiuni legate de întreținerea cultului funerar al împăraților din ambele dinastii Han. Acestuia i se adaugă *Marele Tutor*, un personaj care deținea pe viață rolul de îndrumător moral al împăratului. Funcțiilor civice li se adaugă cele militare constând în comandarea gărzii imperiale, supravegherea ordinii în capitală, întreținerea grajdurilor imperiale, administrarea pășunilor din nord-vestul Chinei, aplicarea justiției, cum ar fi *purtătorul de măciucă*. Dezvoltarea contactelor cu populațiile vecine sau mai îndepărtate, schimbul de ostategi, ca și redactarea tratatelor au făcut necesară apariția unor funcții specializate cum era aceea de *Mare Herald* având în subordine un birou al *interpreților* și un altul al oaspeților. În sfârșit, imixtiunea statului în economie, creșterea ponderii monopolurilor de stat, ca și colectarea taxelor au pretins un partaj între obligațiile funcționarilor din provincii și cele din birourile centrale, v. *Marele Ministru al agriculturii* sau *Trezorierul casei imperiale*.

La nivel local, administrația a fost concepută încă din 106 î.H. (Wu). Acum, țara este împărțită în treisprezece provincii conduse fiecare de către un inspector. Din anul 7 î.H., acesta este înlocuit cu un funcționar cu rang mai înalt, dar soluțiile rămân alternative. Kuang Wu a menținut guvernatorii, dar a redus numărul provinciilor la 12, numind în fruntea lor agenți ai puterii centrale care rezidau în capitalele provinciilor și aveau sarcina de a prezenta rapoarte anuale.

Organizarea armatei a urmat și ea principiul centralizării și al subordonării față de împărat. Tendința a fost de reducere a numărului comandanților, făcându-se distincție între prefecturi, marchizate (cu fiefuri ereditare) și mărci de graniță.

Momentul crucial al administrației Han II rămâne edictul din 36, conform căruia funcționarii erau recomandați pe baza examinării lor anuale în *Academie* după un procedeu instituit în perioada precedentă.

Cât privește politica externă se înregistrează mai multe tendințe. Una din aceste tendințe este aceea de explorare a ținuturilor de dincolo de graniță, urmată de stabilirea de contacte economice și, în ultimă instanță, de trupe. Aceasta este situația Asiei Centrale, unde Chang Chien face o călătorie de 13 ani cu întoarcerea în 123 î.H. Rezultatul l-au constituit pătrunderea negustorilor chinezi în India după 122 î.H., ca și deschiderea, prin Turchestanul Oriental și Asia Centrală, a *drumului mătăsii*, urmată de anexarea Ferghanei în 101 î.H.

Situații mai complicate sunt cele constatate la frontierele de nord, nord-vest și sud-vest. Și în această zonă au fost urmate mai multe soluții în funcție de gradul de agresivitate al populațiilor instalate dincolo de frontieră. Este vorba în principal de Hiung-Nu. Prima reacție a fost de natură defensivă, și anume fortificarea frontierei, în Han II se procedează la o schimbare de tactică. O parte din Hiung-Nu, Hiung-Nu de sud devin aliații imperiului și participă la două înfrângeri importante suferite de Hiung-Nu de nord (în 73 și 83 î.H.). Aceste două succese au determinat declanșarea unei politici expansioniste și renunțarea la formula cumpărării păcii cu daruri. Expresia

concretă a faptului că statul chinez a recurs la soluția subsidiilor în baza unor tratate de vasalitate o constituie descoperirea, în teritoriile aparținând acestor Hiung-Nu, a unor așezări și cimitire (Ivolga, Noin Ula) care conțin numeroase obiecte de inventar de proveniență chineză. Schimbarea raporturilor sino-barbare este demonstrabilă nu numai pe baza izvoarelor scrise, ci și prin fenomenul implantării de fortificații și garnizoane dincolo de graniță, de exemplu, T'uei tang, Fan Fu Yen (201 î.H.) și Chao-hsin (90 î.H.). Aici se instituie un protectorat chinez, ca și în cazul tibetanilor (Wu-huan). Scopul sistemului propus de Pan Piao era de a evita atacurile, de a reduce tensiunile și de a permite desfășurarea comerțului de frontieră.

Campanii importante sunt cele conduse de Wu Di în Nan Jue (Vietnamul de Nord) în 115 î.H. și în Coreea (108 î.H.).

Schimbarea politicii față de barbarii de la frontieră a avut nu numai urmări pe plan local, adică menținerea la frontieră a unor populații cvasipacificate. Activitatea militară a lui Wu-Di și a suveranilor din Han II a avut o consecință enormă pentru evoluția ulterioară a lumii vechi. Se au în vedere dislocarea acelor Hiung-Nu și forțarea lor de a-și schimba nu numai direcția atacurilor, ci și de a-și părăsi ținuturile în care hălăduiau. Treptat, patria lor originară este părăsită și, din secolul II î.H., începe o lungă și cvasiimperceptibilă deplasare spre apus, care va culmina, la 375 d.H., cu trecerea Volgăi și declanșarea migrației primelor neamuri neeuropene.

4. Regalitatea

S-a amintit deja că regii Shang își legitimau puterea prin accesul direct la strămoși și la alte spirite. Căci sacrificiile îndeplinite față de acestea și intrarea dinaștilor în contact cu ele constituiau sursa esențială a puterii lor. În fruntea spiritelor protectoare se afla *Marele Zeu*, numit și *Di* sau *Shang Di*, stăpânitor al lumii divine, precum regele era stăpânul lumii terestre. Este interesant că lumea spiritelor dominată de Shang Di era organizată pe ranguri, cel de-al doilea cerc de spirite fiind al persoanelor decedate la o dată mai recentă. Obligațiile rituale ale suveranului față de spiritele strămoșilor erau strict reglementate. Astfel, nu mai puțin de zece zile din lună erau destinate îndeplinirii obligațiilor față de cel de-al doilea cerc. Modalitatea de a intra în contact cu această lume ierarhizată a spiritelor rămânea divinația o artă bine statuată în spiritualitatea chineză. Textele oracolelor, așa cum ne-au parvenit, dovedesc că în Shang se stabilise deja un formular standard din care nu lipsesc precizarea zilei în care a avut loc consultarea, numele prezicătorului, eventual locul unde s-a produs actul magic. Este interesant că toate textele conțin subiecte legate de interese de stat și de persoana împăratului - campanii militare, încredințarea comenzii unor ofițeri, înălțarea de monumente, organizarea corvezilor, plata tributului, ca și vânțatori regale, călătorii la locuri sfinte, vremea și recolta etc.

Inscripțiile, monumentele care presupun o mare concentrare de forță de muncă, dimensiunile impozitelor sau ale tributului, numărul mare de victime umane și animale sacrificate (rituri de fundație, agrare, funerare), gradul de complexitate al vieții economice fac posibilă identificarea funcțiilor regelui. Nu sunt însă suficiente pentru a preciza natura regalității în Shang. Arta divinației și rolul pe care-l ocupă în existența cotidiană a regelui conferă persoanei sale elemente charismatice. Pe de altă parte, similitudinea celor două lumi - terestră și divină -

îndreptățește presupunerea că împărăția chineză era considerată drept imaginea încarnată a lumii divine. De aici și până la sacralizarea persoanei regale nu este decât un pas și adoptarea titlului de *Wang* o confirmă. Ca și *Shang Di*, regele guvernează asupra *celor trei lumi*, adică asupra întregului univers. Această evoluție explică și adoptarea *carului* ca vehicul regal.

Cu toate modificările în ideologia regală, înregistrate în perioadele mai recente, ideile fundamentale în ceea ce privește maniera de legitimare a suveranului nu s-au schimbat prea mult. Ca și Shang, semnele cerești, prezicerile și prevestirile continuau să constituie mijloacele cele mai eficace de verificare a bunăvoinței zeilor, iar aducerea de ofrande la mormântul eroului fondator al fiecărei dinastii, formă normală de legitimare a puterii. Ceea ce dispare este natura ofrandelor prezentate. Mai exact, încetează practica sacrificiilor umane, cu excepția celor două tipuri de ritual - *fong* (către cer) și *shang* (către pământ). Trebuie precizat că anul în care Wu a efectuat sacrificiul *fong* coincide cu luarea în posesie a imperiului ca *fiu al cerului* și când, printr-o serie de gesturi, se marchează continuitatea între Zhou și Han : acordarea de danii unui descendent al familiei Zhou, călătorii în cele *patru orizonturi* (simbolizând luarea în posesie a universului), instituirea unui nou calendar, deci a unei ere noi și arogarea titlului de „om unic”. În felul acesta se reînnoia și codifica tradiția Zhou, pe care suveranii din Han, la origine persoane de condiție modestă, au simțit nevoia să o reactualizeze. În ce consta această tradiție Zhou ? În primul rând, este vorba de adoptarea unor tipuri noi de regalia - sceptre și discuri (simbolul cerului) din jad. De asemenea, se constată predilecția pentru unele motive noi, și anume motivul cerbului și al dragonului. Alegerea acestei materii avea, fără îndoială, o încărcătură magică, de jad fiind asociate accesul în lumea spiritelor și, în general, ideea de nemurire. De tradiția Shang se leagă sacrificiile în onoarea fondatorului legendar al dinastiei - Heou tsi (prințul Mei), ca și efectuarea unor gesturi rituale: primul arat efectuat de suveran pentru desacralizarea pământului, în vederea muncilor agricole, sacrificii către Zeul Fluviului Galben, călătorii în scopuri religioase. În ciuda acestor transformări, din care nu poate lipsi elaborarea conceptului de mandat ceresc, regii Zhou nu dispuneau de prea mare putere efectivă, de vreme ce erau dependenți de loialitatea vasalilor lor.

Din păcate, sursele directe provenind din Zhou (texte literare și inscripții pe vase de bronz) nu sunt suficient de lămuritoare în ceea ce privește natura regalității în această etapă istorică. Reconstituirea este posibilă dacă se pornește de la elementele preluate în Han datorită efortului de recreare a formelor de ritual mai vechi, anterioare dinastiei Qin. Pentru a atinge acest scop au fost reactualizate cărțile privind ritualul Zhou Li. Descoperirea unui vas de bronz - *ding* - pe care sunt figurate un altar și scene de ofrandă este considerată drept o dovadă a venerației pentru o practică veche, venind dintr-o epocă socotită *de aur*.

Acordul divinității sau cerului rămâne un element fundamental în legitimarea domniilor. Chiar dacă scapulomația își pierde din importanță, deși în Zhou încă mai apar inscripții pe oase, alte forme de consultare sau alte tipuri de semne sunt luate în considerare. Fie că este vorba de consultarea astrologilor sau magicienilor, care se bucurau de încredere în fața lui Shih Huang ti, de pildă, fie că este vorba de observarea atentă a diverselor fenomene naturale socotite adevărate avertismente divine. Din această preocupare, chiar obsesie, rezultă și scrupulozitatea cu care asemenea evenimente erau înregistrate și interpretate. Semnificația deosebită ce li se acorda rezultă și din faptul că un Kuang Wu promulga edicte în strânsă relație cu fenomene naturale ieșite din comun.

De proiecția cosmogonică a regalității ține și spunerea calendarului în Casa *Calendarului*, inclusiv reformarea calendarului, în fond un act magic de întronare a echilibrului universal. Călătoriile în cele patru orizonturi se subordonează ideilor cosmogonice și universaliste legate de regalitate și de actul luării în posesie. Fiecare dintre punctele cardinale erau simbolizate printr-o specie și o culoare: Est (Dragonul Verde), Vest (Tigrul Alb), Sud (Pasărea Roșie), Nord (Războinicul Negru sau Broasca testoașă sau Șarpele). Al cincilea punct este prezentat de centru, simbolizat prin culoarea galbenă. Este drept că aceste călătorii în locuri de cult (Ch'ang'an, Yung, Fen-Jin, Kan-ts'uan) au fost substituite cu sacrificii suburbane (tăblițe strămoșești și altare fiind strămutate la Lo-Yang). Oricum, suma obligațiilor rituale și religioase rămâne impresionantă: altare, rugăciuni și sacrificii pentru Kao, fondatorul dinastiei Han, pentru zeii pământurilor și grânelor, pentru cer, pentru strămoșii Kao, Wu, Wen, Suan, Yilan, pentru părinți, sacrificiile Fong și Ihang. Trebuie să se rețină faptul că toate aceste ritualuri presupun ceremonii complicate, cu sacrificii obligatorii și standardizate de animale, cu ofrande de aromate urmate de împărțiri de daruri și punerea de inscripții. Este interesant că la unele din aceste ceremonii se face apel fie la Kao, fie la Heou-tsi spre a servi ca intercesori între împărat și cer (Kao) sau Pământ (Heou-tsi).

Un ultim aspect asupra căruia trebuie să se atragă atenția este diferența de nuanță între Zhou și Han în ceea ce privește originea și natura puterii regale. Conceptul de *mandat ceresc* propriu dinastiei Zhou privește nu atât persoana suveranului, cât instituția și presupune delegația puterii prin voința divină pentru o perioadă determinată. Este vorba de o situație temporară și, într-un fel, condiționată de charismatismul persoanei regale. În timp ce conceptul de *fiu al cerului* transferă sacralitatea de la instituție la persoană și, totodată, dă mai multă substanță intențiilor universaliste, exprimate și în obligativitatea riturilor îndeplinite în cele patru puncte cardinale. Se poate bănui că pe fondul elaborării unor idei legate de imortalitate (în legătură cu aceasta vezi simbolismul jadului și al oglinzilor) s-a adâncit credința în unicitatea regelui și a fost posibilă elaborarea întregului ansamblu de norme de etichetă și a unui mod de viață asemenea cerului.

O parte din aceste idei au fost combătute de către adepții curentului taoist constituit în confrerii. Astfel, în jur de 184 d.H., Zhang Jiao dispunea, în Hebei, de 36 de secțiuni numărând între 6000 - 10000 oameni. Sub influența acestora se produc o serie de răscoale care au făcut posibil, mai întâi, controlul malului stâng al Fluviului Galben și, apoi, atacul asupra capitalei. Și după moartea lui Thang Jiao, răscoala cunoscută sub denumirea de „răscoala Turbanelor galbene” continuă încă douăzeci de ani culminând, în 204 d.H., cu răsturnarea dinastiei Han II.

Consecința principală a fost dizolvarea statului într-o serie de structuri mai modeste începând cu perioada celor trei regate (cea. 220 - 265 d.H.): Wei (N), Wu (SE), Shu (SV).

5. Economie și societate. Legislație și fiscalitate

Economia în perioada dinastiei Shang se dovedește de o mare complexitate, iar în unele ramuri ca, metalurgia bronzului, moștenitoare a unei tradiții bogate, dar încă neidentificate. Sigur, unele premise au existat încă din neolitic. Ele nu sunt însă suficient de semnificative pentru a explica înflorirea constatată din Shang

și Zhou. Pentru că nu este vorba numai de folosirea pe o scară mai mult sau mai puțin importantă a metalului sau a aliajului, ci și de realizarea unor piese care presupun cunoștințe numeroase, experiență tehnologică și abilitate. Este cazul vaselor mari din bronz, turnate în tipare decorate cu motive simbolice și purtând inscripții. Ursula Martin Kranklin încearcă nu atât să găsească un răspuns, cât să sugereze direcții de cercetare. Elementul care i se pare cel mai șocant rămâne faptul că, înainte de faza Erlitou, în care apar primele vase turnate din bronz, nu se constată interes deosebit pentru obiecte de podoabă sau de ornamente lucrate din metal, în afară de aur. În schimb este evidentă preferința pentru ornamente din materiale nemetalice - jad, alte roci, os, dinți, perle, scoică. În această situație este normal să se încerce a se găsi adevărata obârșie a metalurgiei, acceptându-se chiar alternativa absenței dovezilor în favoarea autohtoniei acestei tehnici. Dar unde trebuie căutată originea acesteia rămâne o întrebare fără răspuns plauzibil.

În legătură cu tehnologia bronzului este necesar să se menționeze că meșterii chinezi foloseau cuptoare înalte și tipare formate din mai multe piese. Sistemul este complex și presupune o excepțională diviziune a muncii, organizarea și coordonarea producției. Astfel, înaintea lucrării tiparului era nevoie să se realizeze un model al piesei respective din lemn, lut, eventual piele. Tiparul era făcut după acest model, secționat în bucăți, ars, reasamblat. Obținerea piesei depindea, deci, de mai mulți factori - calitatea modelului, abilitatea celui care realiza tiparul și—1 asambla, natura aliajului și știința turnării lui. Este vorba, deci, de un proces tehnologic complex și unitar, fiecare secvență fiind bazată pe cea precedentă. Această artă, elaborată odată cu Shang, s-a păstrat nealterată chiar și după inventarea metalurgiei fierului. Se pare că între condițiile fundamentale pentru calitatea obiectelor turnate se numără folosirea, în funcție de procesul tehnologic și de destinație, a mai multor calități de bronz: bronz de culoare galbenă obținut prin aliajul clasic (bronz + cositor), bronz de culoarea argintiu-cenușie (prin adăugarea de plumb). De exemplu, oglinzile de bronz conțin și un procent de 3% plumb, ceea ce explică culoarea „albă”, în vreme ce vasele ceremoniale sunt lucrate din bronz standard. Fără îndoială că aceste adaosuri vizau evitarea unor consecințe negative, de pildă, greutatea mare sau casabilitatea sporită în cazul armelor. Trebuie adăugat că măiestria metalurgiștilor era pusă la încercare în cazul turnării, în tipare, a unor vase de mari dimensiuni și de greutate apreciabilă, cum sunt vasele de tip *ding*, *fang* sau *yu*. Pentru a atinge asemenea performanțe trebuiau să se construiască cuptoare înalte, cu o tipologie adaptată fiecărei forme de vas. Din experiența bronzărilor chinezi a rezultat un text conținând formule și soluții - *Lu Shi Chun Qiu* (Zhou de Est). Fără îndoială că asemenea progrese au fost realizate în strânsă dependență de arderea, la 1200 gr.C, a ceramicii albe de Anyang. Grade de tehnicitate care, la rândul lor, explică de ce, în China, s-a realizat și turnarea fierului.

În sfârșit, este necesar să se menționeze că turnarea în tipare plurivalve a supraviețuit în primele două dinastii, după cum a intrat în uz și tehnica *à cire perdue*. Ambele tehnici au fost tot timpul secondate de prelucrarea prin ciocănire a aurului și electronumului.

Etapele de evoluție ale tehnicii bronzului sunt: Erlitou (primele vase turnate), Zhengzhou și Anyang, stilurile timpurii Zhou, Primăvara și Toamna, tehnicile incrustației și auririi în Zhou târziu, unele fiind paralele cu dezvoltarea pe scară largă a lucrării fierului (în Zhou de E).

începuturile lucrării fierului se plasează în sec. VI î.H. Analizele au dovedit obținerea fierului moale și utilizarea lui pentru unelte. Este interesant că, și în China, folosirea fierului terestru a fost precedată de realizarea de lame de halebarde din fier meteoritic încă din Shang.

Cum este firesc, organizarea forței de muncă și găsirea resurselor necesare în vederea desfășurării activităților metalurgice s-au realizat în ateliere de stat sau regale. Zona în care aceste ateliere erau concentrate în Shang gravitează în jurul Anyang-ului, în strânsă relație cu locurile de extracție și cu centrele ceremoniale importante. Nu este dificil de presupus că toate aceste procese tehnologice, ca și rezultatele lor, constituiau monopol regal. Sfera acestui monopol s-a extins și asupra altor ramuri economice, cum sunt textilele, producția de jaduri și lacuri, exploatarea sării. Zhou a menținut monopolul de stat asupra acestor ramuri. De exemplu, o sursă importantă de venituri era exploatarea salinelor și minelor. Chiar unele dintre principatele care se vor înfrunta în Zhou de Est își datorau bogăția acestui monopol. Este vorba de Qin, Qi și Lu, de exemplu. Din păcate, nu există suficiente informații pentru a reconstitui modul de desfășurare a activității în cadrul acestor structuri economice și nici pentru a cunoaște măsura în care monopolul de stat permitea și existența paralelă a unor meșteșugari individuali.

Drept semne ale deprecierei vechilor structuri economice sunt socotite modificările în fizionomia orașelor. Astfel, în Shang, orașele nu reprezintă altceva decât reședințele aristocrației. Din Zhou de Est, însă, apare un al doilea Zid la Linzi și Shandong, care delimitează cartierul comercial și meșteșugăresc. Este semnul creșterii numărului elementelor nearistocratice în orașe, al apariției unor ateliere particulare și a comerțului cu amănuntul. Această evoluție explică emiterea, în 118 î.H., a unei monete standard, din aramă, de *cinci cash* (3,2 gr.). Apariția acestei facilități nu a fost însă prea operantă de vreme ce în Han II continuă să fie folosite ca etalon veșminte, mătase, grâne, aur.

Dezvoltarea din Han se explică și prin progrese înregistrate în epoci mai vechi. De exemplu, în sec. III î.H., statul Yen avea importante legături comerciale cu Coreea și Manciuria. Aici au fost descoperite pumnale „Ko”, monede în formă de cuțit (Mingtao). Mai mult decât atât, pentru sfârșitul aceluiași secol este amintită, în texte, o familie faimoasă, Chao din Shu, care producea și comercializa, la frontiera de SV, fierul. Activități similare desfășura la NV un negustor Lo din Wu-Chih. Asemenea operații au fost stimulate de măsuri ca acelea întreprinse în Qin. Numai că dezvoltarea nestânjenită a meșteșugarilor și a comerțului particular nu a găsit condiții favorabile în Han I—II, deși procesul era anevoie de oprit. Sigur este faptul că, încă din 17 î.H., monopolul de stat pe sare și fier era reintrodus, ca și monopolul asupra mineritului. Dovada cea mai clară o constituie organizarea a 48 birouri pentru fier și 35 pentru sare, în vederea supravegherii activității, a stocării și comercializării produselor. Intervenția statului a fost cu atât mai necesară, cu cât sarea se obținea prin procedee complicate, și anume prin evaporarea apei de mare (Shan-tung) sau din saline (Ssici'uan, Yunnan). Expansiunea Han a stimulat prospectarea și mineritul, ceea ce a dus la descoperirea de noi zone de interes (Yunnan, Kiang-Si, Vest de râul Han). Existența atelierelor de stat nu se reduce la aceste sectoare. Astfel, în Han I existau două mari ateliere de țesut imperiale (Tung-Chih-Shih - Camera de țesut de Est și His Chih-Shih - Camera de țesut de Vest). Importante ateliere legate de mătase funcționau la Shan-tung și Ssiciuan. Valoarea producției realizate în atelierele regale

poate fi estimata dacă se ia în considerare dimensiunea darurilor oferite unor populații cu care suveranul întreținea bune relații. Astfel, după prestarea jurământului de credință, Hu-han-Yeh a primit 20 lingouri aur, 200.000 cash (moneta chineză), 7 haine, 6000 greutatea fire de mătase, 30.000 Ku de orez.

Dezvoltarea meșteșugurilor a fost favorizată de existența unei rețele de căi de comunicație pe apă, de deschiderea marilor drumuri continentale, ca și de poziția geografică în raport cu frontierele. Ceea ce se constituie în măsuri puțin stimulative sau chiar prohibitive, atât în ceea ce privește practicarea comerțului individual, câți și a meșteșugurilor, sunt impozitele fixate în 119 î.H. și care reprezentau 9,2% din venituri pentru negustori și 4,3% pentru meșteșugari. Nu trebuie uitat că asemenea măsuri aveau intenția de a anula statutul favorizator de care s-au bucurat aceste categorii după reformele lui Shang Yang.

În ciuda dezvoltării meșteșugurilor și a importanței lor, principala ramură economică rămân agricultura și creșterea vitelor, desfășurate, cel puțin în primele două dinastii, pe proprietățile regale sau de stat, pe fiefurile distribuite de către rege membrilor clanului sau persoanelor devotate în cadrul relațiilor vasalice, în cadrul „ogoarelor cu fântână”. Celula de bază în agricultură rămâne, în Zhou, obștea teritorială, în care pământul era distribuit în folosință în loturi familiale, cu obligația membrilor obștii de a lucra lotul reprezentând rezerva de stat. De altfel, o legendă atribuie lui Heou-tsi divizarea pământului în loturi. Progresele înregistrate în acest sector constau în introducerea și creșterea importanței culturii orezului, dezvoltarea viticulturii, sericiculturii, a cultivării unor plante textile (inul și cânepa), a legumiculturii. Saltul excepțional a fost realizat în Zhou de Est. El se manifestă pe două planuri. Pe de o parte, în introducerea plugului cu brăzdar de fier cu tracțiune animală, care, laolaltă cu creșterea importanței lucrărilor hidraulice, au creat condiții sporirii producției. Pe de altă parte, se înregistrează două mari tendințe. Una dintre acestea constă în renunțarea la proprietatea de stat asupra pământului, permiterea liberei circulații a pământurilor și, în consecință, - lichidarea obștilor sătești și a sistemului de fiscalitate bazat pe „ogoarele cu fântână”. Shang Yang și Shih Chuang Ti au promovat această politică. Numai că în Han I—II se încearcă o restaurare a tradițiilor Zhou și în această privință, prin măsuri menite să încurajeze pe țărani, prin interzicerea vânzării către negustori a câmpurilor cultivate. Din păcate, procesul concentrării pământului nu a putut fi stopat. Se cunosc mari proprietăți măsurând până la 3277 ha, 1383 ha, 3688 ha. Uneori, întinderea pământurilor este completată cu concentrarea unei masive forțe de muncă a sclavilor și de animale. Astfel, fiul lui Kuang-Wu deținea 3688 ha, 1400 sclavi, 1200 cai. Este de remarcat că exploatarea acestor mari proprietăți nu se făcea, așa cum s-a sugerat deja, cu ajutorul membrilor obștilor sătești, ci cu sclavi, arendași sau țărani liberi. Totodată, obligațiile față de stat, în produse sau bani, erau împovărătoare. De exemplu, după un cadastru efectuat în 39 d.H., taxele și contribuțiile în cereale erau astfel fixate încât o familie nu reținea din recoltă decât ceva mai mult de 50% din necesarul de hrană/familie/an. Evident, putea să adauge un surplus prin munci suplimentare - meșteșuguri, legumicultura, creșterea animalelor, producerea băuturilor. Chiar și așa, hrana era insuficientă pentru o familie mai numeroasă, de unde obiceiul vânzării copiilor sau al infanticidului. Asemenea soluții disperate erau agravate de catastrofe naturale - inundații, secete, ridicarea exagerată a prețurilor la cereale cu 20%.

Cât privești obligațiile față de stat, acestea constau într-un șir de taxe precum: 1/30 parte din 'r^E_{colta} stabilită, în 156 î.H., capitația constând din 120 cash (2928 gr.aur/an) plătiți de femei și de bărbați între 15-16 ani, taxa pentru copii, de 20 cash (0,488 gr.aur/an) pentru fiecare copil între 3-14 ani, o taxă pentru fân și paie, pe animalele de povară sau vite în general. De aici și starea de nemulțumire din rândul populației sătești, care a contribuit la declanșarea celor două mari răscoale - a „Sprâncenelor roșii” și a „Turbanelor galbene”.

Despre comerț s-a vorbit deja. În acest context este necesar să se reamintească principalele direcții ale legăturilor comerciale ale Chinei, nu înainte de a se preciza faptul că, dincolo de unele inițiative particulare, schimbul la mare distanță ținea de autoritatea regală, care nu a ezitat să pună forța militară în serviciul intereselor sale comerciale (v. expediția din Ferghana). Ca și alte ramuri ale economiei, comerțul a beneficiat de îmbunătățirea sistemului de transport. Construirea de drumuri de uscat și dotarea lor cu hanuri și animale, în vremea lui Shih Chuang Ti, crearea de canale intermediare, de exemplu, între Li și Hsiang, și racordarea lor la marile artere fluviale, atingerea țărmului și amenajarea porturilor, de exemplu, p'an-yu (Canton), dezvoltarea navigației maritime datorită inventării bărcilor cu rame sau cu pânze, introducerea unei monede divizionare pe lângă lingouri (huan), și anume moneta mare (Kin) cu două diviziuni (*leang și yi*) și apoi a unei monede și a mai multor, mărunte, în Qin și Han au favorizat acest sector.

Deși nu se cunoaște exact dimensiunea mărfurilor transferate în cadrul operațiilor comerciale, este interesantă mențiunea unor negustori, principate sau orașe care au manifestat inițiativă în această privință. Astfel, principatul Zhou trecea drept o țară de negustori, iar orașele Ying-tu Zh'en și Chen-Zu'uen, din același stat, erau mari centre comerciale. În sfârșit, după deschiderea drumului mătăsii spre vest, în 51 d.H., se inaugurează calea prin Burma spre India. Atingerea Coreei și Manciuriei și progresele în materie de navigație au făcut posibilă stabilirea de raporturi politico-comerciale cu Japonia. Prin Yunnan și Annam s-au deschis căile, pe mare, spre insulele din sud-est. Cât privește frontiera de Nord, aici situațiile au oscilat în funcție de raporturile dintre suveran și diverse triburi barbare, raporturi care au determinat alternarea circulației mărfurilor pe calea tributului sau pe căi economice.

Nu există prea multe informații explicite relative la structura socială în Shang. În ciuda acestei situații, se poate afirma că societatea Shang trebuie să fi fost complexă, prezentând mai multe niveluri ierarhice în afara clanului regal. Faptul că se întâlnesc mai multe ideograme pentru a desemna pe funcționari sau șefi (Wang, Kong, Kiun, Hen, Wu-jen) este un argument în favoarea ideii diviziunii între funcțiile civile și militare și a existenței unui aparat birocratic, în frunte cu suveranul (Wang). Criteriile de recrutare nu puteau fi altele decât cele de origine, adică funcțiile erau accesibile numai clanurilor nobile. Este interesant că, în Zhou, terminologia a fost în mare măsură abandonată. Dar structura ierarhică piramidală s-a perfecționat. Nu mai puțin de cinci grade ierarhice au fost stabilite pentru a marca poziția socială, *Kong, hen, po, tsen și nan*, termeni pe care istoriografia, care vede în Zhou deja o societate de tip feudal, i-a asimilat cu titlurile occidentale de *duce, marchiz, conte, viconte și baron*. În realitate, unii dintre acești termeni au o altă accepțiune. De exemplu, Kong (în Zhou și Han) avea înțeles de *tată*, iar *po* înseamnă *frate mai vârstnic*. Dacă acesta este înțelesul real sau originar al titlurilor utilizate, este normal să se accepte ideea că ne găsim, în fond în m-»™" —

unei structuri de tip patriarhal la scara întregii societăți, vizibilă și în titlul imperial, *tsongtse*, eventual chiar în fața unei involuții în raport cu perioada precedentă.

Baza societății chineze o constituiau membrii comunităților sătești.

Există însă și un număr impresionant de sclavi. Deja în Shang, inscripțiile pe carapace de broască țestoasă rețin termeni ca: *Zh'en, pu, nu, fu*, cu care sunt desemnate diferite categorii de sclavi a căror importanță economică era nulă. De regulă, ele serveau ca victime cu ocazia diferitelor ritualuri, ceea ce înseamnă că în societatea Shang nu exista soluție de integrare socio-economică a acestora. Sursa principală trebuie să fi fost războiul, ca și în Zhou. Spre deosebire însă de Shang, prizonierii de război reduși în stare de sclavie în baza unui act (*tsi*) erau întrebuințați în mod economic, de obicei fiind repartizați la lucrări de construcții. Este cazul clanurilor Shang, cărora li se atribuie construirea orașului Lo, ca și punerea în stare de cultură a unor pământuri necultivate. Prin acest exemplu se poate înțelege și faptul că obținerea statutului de sclav, ca o consecință a legii războiului, vizează în egală măsură poporul de rând și clanurile nobile. Cu vremea, categoria sclavilor a căpătat în Zhou de Est, Qin și Han o importanță din ce în ce mai mare în agricultură, unde a fost utilizată ca forță de muncă, deși obiceiul sacrificării lor cu ocazia ritualurilor funerare nu este definitiv abandonat (v. funerariile lui Wu-Kong și Mu-Kong, cu care prilej au fost sacrificați 66 și, respectiv, 177 de sclavi). Numărul sclavilor a crescut considerabil și numeroase documente consemnează situații deosebite cum este aceea menționată mai sus. Măsuri pentru protejarea acestei categorii sunt târzii. Astfel, în 35 d.H., Kung-Wu interzice uciderea sclavilor sub pedeapsa uciderei unei persoane libere. Mai mult, se interzice practica înfierării sclavilor (bărbați sau femei), pedepsele aplicate sclavilor apropiindu-se, într-o anumită măsură, de sancțiunile prevăzute pentru o persoană liberă. Totodată, se abrogă obiceiul executării sclavilor în public și al formelor de execuție prin tortură. Trebuie subliniat că asemenea edicte, conținând prescripții mai blânde, nu rezultau neapărat dintr-o judecată lucidă, ci reprezintă, de cele mai multe ori, rezultatul unei reacții emoționale provocate de un semn ceresc oarecare.

În sfârșit, este necesar să se semnaleze și faptul că activitatea legislativă din Qin, Han I (Wang Mang) și Han II a creat premisele unei mari mobilități sociale. Este adevărat că în fruntea societății chineze au continuat să se afle o serie de clanuri nobile. Numărul lor este mult mai mare (220 în Han I, 372 în Han II). Nu toate s-au bucurat însă de aceeași considerație. Doar 24 s-au situat efectiv în vârful ierarhiei și, dintre acestea, două erauenerate cu deosebire, Kung (clanul lui Confucius) și Pan (clanul lui Pan Ku). De regulă, aceste clanuri nu-și păstrează aceeași poziție. Ele se mișcă spre centru sau se periferizează în funcție de legăturile cu casa imperială (de exemplu, împărătesele proveneau din Shang, Ton și Fu), de bogăție, afiliație facțională, numărul membrilor cu funcții, ranguri și titluri, numărul copiilor etc.

Important este și faptul că, în Qin și Han, persoane de jos, provenind din familii îmbogățite prin comerț, și care aveau calități deosebite și primiseră o educație aleasă, puteau accede la statute înalte prin concurs sau prin cumpărare. Chiar și în aceste condiții marile funcții de stat au continuat să fie deținute și transmise pe cale ereditară în cadrul unui număr extrem de mic de clanuri nobile.

Trebuie să se menționeze și faptul că stabilitatea statului a depins, într-o măsură importantă, de abilitatea împăratului de a manipula diferitele facțiuni și de

a le controla conduita, inclusiv prin proclamarea unor legi somptuoare a căror încălcare atrăgea pedeapsa maximă, ca și prin sancționarea, cu toată duritatea, a opoziției față de autoritatea imperială, neexecutarea ordinelor, provocarea de tulburări și corupția.

Între vârfurile societății și sclavi se situau diferite categorii de producători liberi, de condiție inferioară: țărani liberi cu proprietate individuală sau membri ai obștilor, meșteșugari particulari sau organizați în ateliere imperiale, negustori mici, funcționari de rând etc.

Poziția lor juridică poate fi presupusă pornind de la o serie de edicte cum sunt cele din 27 și 36 d.H. Iar daniile făcute în caz de catastrofe văduvelor, orfanilor, bolnavilor și săracilor confirmă existența unor categorii incapabile să-și asigure existența.

6. Civilizația și cultura

Contribuția Chinei antice la constituirea patrimoniului cultural universal este incomensurabilă. Ca o primă caracteristică generală este de menționat dezvoltarea armonioasă a tuturor sectoarelor culturii de la orfèvrerie și artele minore până la arhitectură, filosofie și știință, din acest punct de vedere China fiind departe de imaginea altor state orientale în care sectoare întregi au fost neglijate, de exemplu, Persia sau India. Cel de al doilea element caracteristic îl constituie originalitatea culturii, absența sau slaba influență exercitată de alte civilizații asupra celei chineze. Posibilele paralele propuse sunt totuși discutabile, mai ales, în ceea ce privește direcția curentelor culturale. În sfârșit, este necesar să se rețină că, prin vechime și complexitate, civilizația chineză s-a constituit într-un factor de iradiere în întreaga Asie sud-estică, inclusiv dincolo de mare. În analiza difuziunii civilizației chineze nu trebuie uitate nici zone mai îndepărtate, ca Manciuria, Siberia, Tibet, Mongolia interioară, care au fost atinse direct sau mediat de fenomenul sinicizării.

Primele structuri urbane sunt cele identificate la Erilitou, apoi la Zhengzhou și Anyang. Datele C¹⁴ indică oscilații între 2000-1500 î.H. De la început frapază proporțiile monumentale ale zidurilor de incintă (de exemplu, la Zhengzhou, perimetrul zidurilor este de 7195 m) și ale clădirilor, planul geometric al orașului, volumul mare de muncă pe care îl presupune construirea platformelor și monumentelor. Și este interesant că deja la acest nivel cartierele sunt proiectate în raport de funcționalitatea lor. În sfârșit, trebuie să se adauge că este dovedit că se practică, în cadrul riturilor de fundație, sacrificiile umane. Aceasta înseamnă că ritualul de fundare al orașelor, descris în She King, a fost deja elaborat în Shang, pe de o parte. Pe de altă parte, structura planificată a orașului marchează efortul de a transpune, în teren, o ordine cosmică. De aici, forma pătrată și dispunerea cartierelor în raport cu reședința imperială amplasată în centru, și ea de formă pătrată și fortificată. Continuitatea tradiției se constată până în Han II. Fundarea Loyangului corespunde întru totul ritualului complicat, prescris de cutumă. În ceea ce privește ordinea lucrărilor, acestea începeau cu incinta și construirea porților (între 1-3 pe fiecare latură); pe latura de vest se înșirau Kuang-Yang-men (destinată deplasării trupelor și pentru sacrificii aduse Spiritului drumurilor), Yung-men (poarta armoniei) și Poarta de Vest (Shang-his-men); pe latura de Nord, Poarta Hsia (Hsia-Men) și Ku-Men (poarta r.Ku); pe latura de Est, Shang-tung-men (Poarta

Superioară de E) pe unde ieșeau călătorii spre Est, poarta centrală de Est (= Chung-tung-men) și Poarta Hao (=Hao-men); pe latura de Sud, K'ai-yang-men (avea deasupra Ursa Mare), Poarta liniștii (P'ing-ch'eng-men sau P'ing-men) și Hsiao-yuan-men (Poarta micului parc cu destinație funerară). Numărul, numele și amplasarea porților erau în strânsă corelație cu întreaga viață religioasă, politică și socială. Aluzii din Ying Shao sugerează că porțile erau pictate pentru a răspunde și mai bine principiilor cosmologice, și anume în alb (Vest), negru (Nord), verde (Est) și roșu (în Sud). Porțile erau permanent închise. Abia după trasarea incintei și a porților se proceda la construirea clădirilor monumentale începând cu cele cu destinație religioasă - altare (Altarul soarelui), temple (Templul strămoșilor), turnul calendarului (Ming t'ang), plantarea arborilor sacri pentru instrumente muzicale și sicrie. Abia în a treia fază era construit, în terase, palatul.

Particularitățile arhitecturii chineze constau în preferința pentru planul orizontal și evitarea desfășurării construcțiilor pe verticală, asocierea dintre forma pătrată (plan) și circulară (acoperiș) ca expresie a ordinii cosmice, utilizarea coloanelor ca elemente arhitecturale de bază, forma sinuoasă a acoperișurilor, care imită aripile aripile de fazan în zbor.

Ca material de construcție a fost folosit lemnul, atât în structură, cât și în șarpante și în realizarea coloanelor, iar pentru pereți, lutul. Revoluții semnificative în arhitectură sunt înregistrate pe la mijlocul secolului VII î.H.

Deja din această vreme cunoaștem numele unui arhitect - Hi Ssen. De activitatea acestuia se leagă construirea, în Lu, a unui templu la care, pentru prima oară, s-a realizat forma chinezească clasică a acoperișului. De noua tendință în arhitectura se leagă pictarea cu roșu a coloanelor (în loc ca ele să fie văruite), decorarea pereților cu fresce (palatul regelui din Lu). Legende (de exemplu, ciclul de legende legate de Cheu-sin) menționează săli decorate cu fildeșuri și porți ornate cu jad. Interesant este faptul că reședințele fastuoase din sec. VII-VI î.H. erau considerate replici ale palatelor Zhou. În sfârșit, trebuie să fie semnalate soluțiile menite să transfere, în plan arhitectural, ideile universaliste din Qin și Han. Palatul, considerat un microcosmos, reproducea lumea (conținea atâtea camere câte zile erau într-un an), iar relațiile cu cerul erau subliniate prin reproducerea Căii Lactee și a podului triumfal despre care se credea că îl traversează. Tradiția Qin atinge forme spectaculoase în palatul construit de Wu (Han I), ale cărui elemente componente reprezintă, realmente, sinteza lumii: parcuri cu ape, lacuri și insule artificiale, toate speciile de animale și plante, coloane izolate din bronz decorate cu genii înaripate etc.

Sculptura este reprezentată prin lucrări în ceramică sau în bronz, cum sunt seriile de acrobați, dansatori, soldați, conducători de care, provenind din descoperiri de caracter funerar cum sunt acelea din mormântul lui Shih Hunag Ti sau din mormântul de la Leitan (Han II). Măiestria artiștilor chinezi este probată nu numai de capacitatea de redare a fizionomiilor particulare, dar și prin realizarea unor statui ecvestre, de exemplu, călărețul din bronz din mormântul Han II de la Wu-Wei (Kansu). Sculptorii animalieri rămân faimoși, printre aceștia numărându-se acela care a creat un cal în galop, provenind din același mormânt de la Wu-Wei (Kansu).

O categorie specială o constituie obiectele uzuale decorate cu figuri umane sau animale, din care pot fi citate lampa de bronz susținută de un personaj feminin în genunchiat, descoperit în mormântul prințesei Tou Wan, și modelul cu turn cu ceas din ceramică smălțuită (Han II).

Un grup extrem de interesant îl constituie cărămizile decorative conținând *scene* de toate zilele (minerit, operații meșteșugărești) sau redând fațade de monumente etc

Arta bronzărilor chinezi este dominată de vasele de bronz, decorative și prin forma lor (de exemplu, vasul ritual *zun* în formă de berbec descoperit la Ningxiand și datând din Shang) sau, mai ales, prin motivistica ce a permis distingerea mai multor stiluri artistice, cum sunt cele cinci stiluri din Shang. Li se adaugă clopotele și oglinzile din bronz, ca și piesele din jad, fildeș sau lac.

Producția istoriografică a fost deja semnalată la locul cuvenit, după cum au fost amintite opere literare care au servit și ca sursă de inspirație pentru istoric. Din aceste motive nu mai este necesară o revenire asupra lor. De reținut doar numele poetului Qu Juan, autorul poemului *Li Sa*. În schimb, este obligatorie prezentarea ceva mai amănunțită a școlilor filosofice chinezești, care înfloresc începând cu secolul al VI-lea î.H., dintre care unele au jucat un rol important, uneori chiar decisiv, în viața politică și socială a statului; în total, nouă școli filosofice (Kia) mai importante dintre cele 100 menționate în izvoare, rol capital jucând școlile Yu (Lu), Tao (Ch'u), Mo (în Song), Fa (în Qin). Printre doctrinele elaborate în aceste școli se numără confucianismul, elaborat de Kong Qin (Confucius) atașat tradițiilor spirituale din Zhou. Preocupat de filosofie morală, acesta elaborează o serie de concepte precum *Jen* (virtutea sau bunăvoința) și *li* (buna comportare). Totodată, el așează deasupra tuturor obligațiilor morale sacrificiile față de strămoșul divin și sacrificiul personal în favoarea valorilor tradiționale. În sfârșit, proclamă atotputernicia divinității și a providenței și ridică la statutul de dat ceresc sistemul de societate pe ranguri și principiul seniorității, ca și respectul față de autoritate. Cu alte cuvinte, confucianismul reprezintă o formă de salvare a patrimoniului ideologic din Zhou. Dintre elevii lui Confucius cel mai important rămâne Mong-Tze (Mencius). Școala întemeiată de Mo Tzu se diferențiază de confucianism atât prin filosofia politică, cât și prin cea socio-morală, dovedindu-se în ambele domenii un utopic (mohism). Astfel, Mo Tzu consideră guvernarea ideală cea încredințată înțelepților și proclamă ca unic remediu pentru starea de nemulțumire, banditism și imoralitate, întronarea principiilor fraternității.

Taoismul, expresia doctrinară a școlii Tao, opera lui Lieu-Tzu și Chuant-tzu, acceptă guvernarea ca un rău necesar și promovează ideea de nonrezistență sau de inacțiune față de aceasta. Ideea centrală a filosofiei rămâne principiul atotcuprinzător *de tao*, elementul fundamental al întregului univers. Aspectele negativiste ale doctrinei rezultă din formularea de către Lieu-u a concepției care refuză respectul față de legi și neagă virtuțile. Dar nici ideile utopice nu lipsesc din doctrina sa, între care aspirația spre o țară ideală, lipsită de orice valori civilizate, în care domnește pacea. În sfârșit, școala legalistilor, care pretinde că nici o țară nu poate fi guvernată fără o lege severă.

Nu mai puțin importante sunt realizările în domeniul tehnicii și al Științelor teoretice.

Din astrologie și sub presiunea unor interese politice s-a născut astronomia care a dat nume ilustre (Gan De din Chu și Shi Shen din Wei) și o lucrare „Cartea Stelelor” conținând date precise despre 800 stele, descrieri de poziție, mișcările Planetelor (Saturn, Venus, Jupiter, Mercur), date despre mișcarea soarelui, succesiunea anotimpurilor, date meteorologice. Progrese însemnate se cunosc în medicină prin dezvoltarea unor domenii ca pediatria, metode de diagnosticare,

tratamente, ca și farmacologie. Hidraulica (având ca exponent pe Wang Ching), matematica, inventarea lacurilor, mătăsii, hârtiei și oțelului, ca și știința războiului (elaborată de strategii ca Su Wu și Su Bin din Qi) completează tabloul contribuției Chinei antice la progresul cunoașterii umane.

Trebuie să se sublinieze forța de iradiere a civilizației chineze, care a dat mai mult decât a primit. Li Chi nu poate cita în favoarea unor influențe mesopotamiene decât vasul în formă de floare și motivul „*omul cu fiarele*”. Jessica Rawton, preluând alte puncte de vedere, atrage atenția asupra unor teme decorative central asiatice având ca sursă grupul Ordos. Raportul poate fi și invers, adică arta animalieră din Asia Centrală să fi evoluat sub influența sinică.

Între aceste elemente străine preluate în spațiul chinez, cel mai important rămâne, fără nici o îndoială, difuziunea, începând cu Han II, a buddhismului. Acceptat la palat, buddhismul a reușit să marginalizeze cultele tradiționale și să se instituie în religie de stat.

În ceea ce privește religia, China Antică, spre deosebire de alte zone ale lumii orientale, prezintă o caracteristică importantă și destul de stranie. Este singura zonă în care s-au petrecut fenomenul pierderii mitologiei și reducerea comportamentului religios la respectarea unor ritualuri ancestrale. De asemenea, se pare că principalul zel religios este concentrat în jurul cultului strămoșilor fiecărui clan, inclusiv al clanului regal. Cel de-al doilea aspect interesant îl constituie elaborarea unor doctrine filosofice care încorporează elemente de religie și chiar tind, cu vremea, să se transforme în religii (confucianismul și d(t)aoismul). Important este și faptul că, indiferent de unele date legendare care au fost vehiculate, cele două doctrine principale au fost dezvoltate de gânditori a căror viață și loc de desfășurare a activității sunt mai mult sau mai puțin reconstituibile. Trebuie să se adauge și amănuntul că aceste doctrine au fost răspândite atât pe cale orală, cât și prin texte. Există o serie de diferențe importante între confucianism și d(taoism). Cea dintâi privește convingerea adeptilor lui *Lao Zi* că învățăturile sale grupate în *Lao Zi* (ulterior desemnate cu titlul *Dao De Jing*) sunt revelate.

Aceasta, în timp ce opera confucianistă este atribuită lui Confucius și adeptilor și succesorilor lui și este lipsită de ideea de revelație. Trebuie ținut seama și de faptul că, în dinastia Qin, opera confucianistă a fost interzisă și că ceea ce i s-a atribuit reprezintă și rezultatul unui efort de reconstituire ulterior. Este necesar să se adauge că opera confucianistă este importantă și prin numărul mare de tradiții ancestrale încorporate și care permit reconstituirea gândirii religioase originare chineze, ca și observarea unui atașament foarte puternic pentru aceste tradiții. Principale cărți confucianiste sunt: *Shu Ching* (*Cartea Istorie*), cu părți de istorie reală sau mitizată care merg până la începuturile statului chinez; *Shih Ching* (*Cartea Odelor*), importantă pentru principiile morale pe care le proclamă; *I Ching* (*Cartea schimbărilor*) este cartea divinației care cuprinde și rituri foarte vechi; *Ch'un Chin* (*Analele despre perioada Primăvară și Toamnă*), care conțin trei comentarii, scrise chiar de Confucius, în care este explicată doctrina sa; *Li Ching* (*Cartea ritualului și a protocolului*), din nou cu elemente foarte timpurii mergând până în perioada Zhou. Acestor texte li se adaugă *Lun Ju* (opere selectate și adnotate de Confucius); *Meng ti* (opera lui Mencius); *Hsiao Ching* (*Cartea filiației*). Operele taoiste principale rămân: *Tao Te Ching* (cunoscută și ca *Zicerile lui Huang Ti* - patronul mitic al școlii taoiste și *Lao-Tzu*); *Chuang-Tzu* (în care este condamnată doctrina lui Kan-Tzu); *Hua Hn China* (*Cartea conversiunii barbarilor din vest*).

La aceste surse trebuie să se adauge textele divinatorii de pe oase și de pe carapacele de broască țestoasă datând din prima dinastie istorică - Shang. Importante sunt și inscripțiile pe stele. Între acestea, referirile la Lao-Tzu drept „*emanație a haosului*” și la „*coeternitatea lui cu cei trei luminători - soarele, luna, stelele*” marchează deja zeificarea lui.

La aceste date trebuiesc adăugate încă două elemente. Și anume, o trăsătură comună. Ambii creatori de doctrine au sfârșit prin a fi sanctificați (Confucius) sau divinizați (Lao Tzu) și au beneficiat fie de temple, fie de altare și de obligativitatea aducerii de ofrande. Ofrandele constau din mătase, vin, zeamă de carne și un bou (în cazul lui Confucius). Li s-a adăugat o ceremonie a dansului pe un acompaniament de flaute și cânt. În cazul lui Lao Tzu, ofrandele cele mai importante constau din arderea de aromate, dansuri rituale acrobatice. Sub influența buddhistă, imaginile celor doi creatori de doctrine au fost expuse în temple. Evident, aceste evoluții se înregistrează în perioada medievală din istoria Chinei. Dar, deja în Han, fenomenul mai sus amintit este vizibil. Se mai poate adăuga, ca o trăsătură comună pentru antichitate, absența unor preoți care să fie atașați celor două culte. Abia în epoca ■ mai nouă se întâlnesc preoți, congregații și ierarhii sacerdotale (cel puțin în d(t)aoism).

Diferențele cele mai importante privesc modalitatea de diseminare a ideilor fiecărei școli în parte și publicul cărora le sunt adresate. Confucius și adepții săi se adresează persoanelor educate, nobile prin obârșie sau prin învățătură. Cadrul normal în care învățătura este propagată este creat de școală și de Academie. De altfel, Confucius va fi ales drept patron al literaților. D(t)aoismul s-a răspândit prin misionarism și se adresează oamenilor de rând, fără educație, care chiar resping învățătura ca aducătoare de moarte timpurie.

Este important că ambele tradiții au preluat, prin sincretism, vechi culte și credințe tradiționale și chiar religii străine, cum este buddhismul.

Pornindu-se de la aceste informații, la care se adaugă o serie de descoperiri arheologice, se pot reconstitui etapele religiei în China. O perioadă inițială este dominată de perceperea lumii supranaturale ca fiind divizată în spirite favorabile sau demoniace, de cultul strămoșilor și de divinație. Din această triplă viziune a rezultat natura tripartită a „agenților” de cult: *vrăjitori/magicieni, astrologi -invocatori - sacrificatori*, fiecare îndeplinind funcții foarte clare. Peste această lume a spiritelor s-a suprapus un panteon foarte confuz format din două divinități principale complementare (cerul și pământul) și un număr mare de manifestări întruchipând elemente naturale (ploaie, foc) sau componente ale efortului uman (recoltă, ziduri etc.), spirite ale unor personaje dispărute în mod tragic și care au fost eroizate etc. Nici una dintre aceste divinități nu este concepută antropomorf, ci doar ca o putere sau voință. Valoarea celor două categorii de puteri este perceptibilă în natura ofrandelor și regularitatea cu care erau aduse. Ofrandele pentru strămoși ^{Qrau} obligatorii, în timp ce ofrandele pentru zei erau facultative. Trebuie subliniat că, până la pătrunderea buddhismului și la transformările înregistrate de confucianism și d(t)aoism, nu există temple, ci numai altare și nici alte tipuri de slujitori cu excepția acelorora menționate mai sus. Cât privește riturile îndeplinite de rege în dinastiile Shang și Zhou, acestea constau din aducerea de jertfe pentru strămoșul clanului regal (Shang Di), cerului, pământului, ploii (apelor), consultarea semnelor traspvpa nrimelor brazde si

..snnnov>>>" ~>T — A—i... T,,J,,, _f.— J_

înmărau un disc de jad perforat, animale, cereale, fructe, pește, prăjituri, chiar oameni. Îndeplinirea strictă a obligațiilor ritualice și respectarea unor norme de comportare norală constituie esența învățăturii confucianiste. Confucianismul nu promitea o speranță în legătură cu viața de dincolo de moarte. În sfârșit, din Han, obligații speciale sunt legate de Confucius, în principal, în locul său de baștină (din 59 d.H.) - *Ch'u-fu* din principatul *Lu* - și în școli unde sunt amenajate capele sau altare.

D(t)aoismul oferea speranțe mai mari - nemurirea sau măcar o viață cât mai lungă, de aici preocuparea pentru găsirea elixirului vieții. Panteonul d(t)aoist s-a structurat abia în Han, deși Creatorul doctrinei este contemporanul lui Confucius. Divinitatea supremă este proclamată *Huang Ti* (*împăratul galben*), o divinitate cosmică, considerată de către Lao Tzi încarnarea lui *Tao* (*Marea Cale*). Ceva mai târziu a fost elaborat conceptul de triadă. Prima divinitate devine *Yuan Shih Tien Ts'un*, una din ipostazele lui *Tao* și care se *revelă* în caracterele jadului. Un mit al creației a fost articulat pe această concepție din care nu lipsește natura *revelată a cărților sacre* ale d(t)aoismului = *Ling Pao* - bijuterii sacre. La al doilea nivel se află *Ling Pao Chin*, stăpânul *bijuteriilor sacre*. În sfârșit, pe al treilea loc se află iar Lao Tzi, care poartă epitetul de *Tai Shang Lao Chun*. Ultimul revela învățătura Iao oamenilor care au dovedit că pot ajunge printre nemuritori. Importantă este prezența, în panteon, a unei zeițe - *His Wang Mu* = regina mamă a vestului și care domnea peste un paradis în munții K'un Lun, paradis locuit de nemuritori. Această divinitate feminină este, în același timp, o mediatoare între oameni care aspiră la mortalitate și zei. Iarba nemuririi era cultivată sub supravegherea ei. Era nevoie de o pregătire specială pentru a putea consuma această plantă, posedarea de talismane, în principal, cunoașterea textelor sacre.

Din sec.IH-VI d.H. s-a pus accentul pe texte. Din sec.VI d.H. încep să fie înălțate stele în onoarea „împăratului jadului”. Dar, abia din dinastia Sung, d(t)aoismul devine cult aflat sub protecție oficială. Până atunci, numărul mare de adepți se găseau în categoriile de jos ale populației.

Nu trebuie uitat că cele două mari răscoale populare din Han - a „*Sprâncenelor osii*” și a „*Turbanelor galbene*” - au fost provocate de agitatori d(t)aoiști. De notat și lunga durată a perioadei de pregătire a oficianților, care poate ajunge până la 20 de ani. Cunoașterea orală a textelor, mai ales cele secrete, respectarea unor restricții alimentare, rostirea de litanii etc. făceau parte din programul de formare. D(t)aoismul a influențat și arta și literatura. Un mit al creației lumii din timpul lui Lao-Tzi este inventat acum. O serie de teme, cum este aceea a nemuritorilor (ființe înaripate), se regăsesc pe lacuri și oglinzi încă din Han. De d(t)aoism se leagă și recomandarea de a poseda cunoștințe de alchimie, care capătă în acest condiții o dezvoltare deosebită. În special, producerea aurului din mercur era extrem de dorită și exprima aceeași aspirație spre nemurire. Consumarea drogurilor, gimnastica respiratorie, alte genuri de exerciții sunt recomandate ca tot atâtea trepte spre a atinge imortalitatea. Dat fiind aceste idei, d(t)aoismul poate fi integrat în grupul religiilor de salvare.

Întrebări recapitulative

1. Problemele legate de apariția statului chinez. Repere cronologice
2. Particularitățile statului chinez și a evoluției acestuia
3. Centralizarea statului și contribuția dinastiei Qin la procesul de unificare. Politica de reforme
4. Instituțiile politice și evoluția lor. Regalitatea chineză
5. Specificul religiei chineze. Cultul strămoșilor

Teme de referate

1. Drumul mătăsii sau fenomenul sinicizării
2. Confucianismul între filozofie și religie
3. Budismul și aporturile sale în lumea chineză
4. Contribuția civilizației chineze la dezvoltarea patrimoniului cultural universal

Bibliografie selectivă

Izvoare

- *Cartea poemelor Shi*, (traducere Mira C. Lupeanu), București, 1985
- Yuan Ke, *Miturile Chinei antice*, București, 1987
- *Percepțiile lui Confucius*, Editura ETA, Cluj-Napoca, 2000

Studii și sinteze

- Bielentein H., *The Restoration of the Han Dynasty*, Stockholm, 1953
- Bielentein H., *The Restoration of the Han Dynasty*, vol IV, Stockholm, Bulletin, 51, 1979
- Bozan, Jian Sia, A *Concise History of China*, Beijing, 1988
- Fitzgerald, C.P., *Istoria culturală a Chinei*, București 1998
- Gemet, J., *Lumea chineză*, HI, Editura Meridiane, București, 1985
- Granet, M., *La pensée chinoise*, Paris, 1934
- Lombard, D., *China imperială*, Editura Corint, București, 2003

VIL IRANUL

1. Țara și populația

Teritoriul pe care se vor succeda trei structuri politice - Elam, Media și Persia - ocupă o poziție geografică avantajoasă din punctul de vedere al contactelor cu mari centre de civilizație, în principal, cu cea mesopotamiană. Aceasta și explică evoluția timpurie, sincronă și raporturile dintre platoul iranian și comunitățile din zona celor două fluvii - Tigrul și Eufratul, în ciuda multor dezavantaje pe care le oferea din punct de vedere geografic și climatic, precum și rolul de placă turnantă între Asia Anterioară și Mijlocie, India și Asia Centrală. Trebuie adăugat că funcția de culoar între neamuri și civilizații nu apare să fi fost favorizată de detaliile mediului geografic. Un platou imens străbătut de o mare depresiune deșertică (considerată cea mai uscată din lume), cu lacuri și soluri sărate, cu dune mișcătoare, fără nici o urmă de viață posibilă. Unele oaze apar doar în jumătatea sa nordică (Dacht-e Kevir). Acest spațiu imens este înconjurat de lanțuri muntoase, și anume, Zagros la vest, Elbourz la nord, Khorassan, Makran și Suleiman la est, sud și sud-est. Unele din aceste lanțuri muntoase (Zagros) ofereau, între pantele lor, condiții de viață sau bogății foarte căutate: pășuni, păduri, iar poalele și câmpiile de la baza lor au permis dezvoltarea horticulturii (rodia, smochinul), viticulturii și cultivarea unor plante ca grâul, orzul, macul.

Condițiile climatice schimbătoare au contribuit la practicarea păstoritului nomad sau transhumant cu capre și oi. Munții Elbourz, deși sunt mai înalți, au permis accesul spre Marea Caspică, mărginită, în zona sudică, de câmpii bogate, cum este aceea a Azerbaidjanului iranian. Și astăzi, regiunea respectivă este una dintre zonele cele mai populate, în care agricultura reprezintă ocupația principală. Zona amintită este cunoscută și sub numele de „istmul medic”, întrucât este străbătută de două drumuri care au permis accesul, dinspre Asia Centrală spre vestul Iranului, a unor grupe de migratori. Nu trebuie uitat că *magii* sunt considerați ca făcând parte dintr-un trib originar din Azerbaidjan. Două trecători care străbat Makran permit accesul spre golful Oman și Belucistan. Ușor de străbătut era și Khorassan-ul, un lanț nu prea înalt și care era dublat de o vale foarte fertilă, reprezentând și ea o cale comodă de pătrundere spre platou. La aceste câmpii și văi se adaugă cea mai prosperă dintre toate, Khuzistan-ul (Susiana), care deschide dublul acces spre Mesopotamia și Golful Persic. La avantajele și dezavantajele amintite trebuie adăugate climatul excesiv continental cu ierni foarte reci și veri toride și puținătatea apelor cu debite mari care să permită dezvoltarea unui sistem de irigație. Doar un fluviu și un râu cu debite mai importante - *Karoun* navigabil, spre vărsare și *Hilmand-u* - prezintă interes. Ultimul se varsă în lacul Zerreh după

un curs de 1000 km. Foarte importante sunt bogățiile subsolului, care au făcut din Iran un spațiu dezirabil - roci nobile (marmură, alabastru, chlorit), pietre semiprețioase (comalină, turcoise), minereuri metalifere (fier, aramă, staniu, plumb). Li se adăugau lemnul de construcție (stejar, gorun, nukul). Și mai importante erau căile de acces care facilitau circulația între extremitățile platoului, între platou și Mesopotamia, Asia Centrală, bazinul Indus-ului. Cele mai importante sunt drumurile care legau „istmul medic” de Susiana, drumul prin Diyala și Kerkha între Ecbatana și Mesopotamia. Cea de-a treia cale importantă este aceea care unea, prin valea Kabulului, platoul iranian de India. În sfârșit, cea de-a patra legătură era pe mare. Se poate sublinia că, după toate datele cunoscute până acum, cel de-al patrulea drum posibil nu a fost niciodată explorat înainte de Alexandru. Pentru lumea iraniană, căile terestre, cu toată lungimea și cu toate dificultățile lor, erau mai familiare și, în consecință, erau unicele frecventate de către locuitorii de pe platou.

Platoul iranian este o zonă populată relativ târziu, cele mai vechi prezențe umane fiind legate de mezolitic și de neoliticul preceramic și ceramic. Interesant este faptul că, din mileniul IV î.H., se înregistrează aici o dezvoltare spectaculoasă, în mai multe zone care ofereau condiții geo-climatice favorabile se constituie așezări de tip protourban.

Problemele cele mai importante care se pun în legătură cu Iranul antic sunt cele legate de originile locuitorilor lui. Numele dat în documente sumero-akkadiene țării constituite dincolo de Zagros -Elam - a fost extins asupra populației, limbii și culturii. Ca atare, operăm cu conceptul de elamiți și limba elamită pentru a defini nivelele cunoscute de la Susa (I, III), Shahr-I-Sokhta, Tepe Giyan, Godin Tepe, Tepe Sialkh, Tell-i-Iblis etc. Numărul mare de referiri în texte mesopotamiene, textele elamite (numai de la Tchoga Zâmbii au fost recuperate 47 de inscripții de fundație), descifrarea scrierii elamite liniare au făcut posibilă clasificarea, puțin cam vagă, a acestui grup printre populațiile asianice, înrudite poate cu cele caucaziene. Peste acest fond etno-lingvistic s-au suprapus mai multe valuri de vorbitori de limbi indo-iraniene. Grupul masiv este format din iranienii propriu-ziși (mezi, perși, sagartieni, părți, haraiva, sakka) care s-au înșirat de-a lungul platoului iranian. Se presupune că începutul procesului de migrație are loc în jur de 1500 î.H. și are ca efect, mai larg, ruperea din corpul indo-iranian a iranienilor. Există impresia că acest val principal a fost precedat de alte două grupuri. Un grup foarte subțire de care pot fi legate nume, tradiții religioase și militare din regatul Mitanni. Cel de-al doilea, mai important din punct de vedere numeric și politic, ar fi constituit din kassiti și alte mici grupe afiliate.

Nu este ușor de precizat patria și traseele urmate de grupurile care s-au deplasat mai de timpuriu. Când este vorba de ultimul val, localizarea patriei în zona estcaspiană și central asiatică este confirmată de geografia avestică. Cât privește căile de pătrundere, pot fi luate în considerare „istmul medic” și un drum mai lung peste Oxus, Bactria. Așezarea de la Tepe Hissar, cu ceramică neagră, este considerată a reprezenta dovada arheologică cea mai timpurie a noilor veniți. Cât privește dispunerea în spațiu sau modul de luare în stăpânire a țării este de menționat poziția occidentală a mezilor. Perșii și sagartienii rămân în răsăritul Iranului. Nu este ușor de fixat momentul în care un clan regal persan avansează spre Apus și se instalează în Susiana, în țara elamită. Părții rămân la m »₅

îai vechi strat, databil de la sfârșitul mileniului II î.H., numit iranian vechi, limba Dmună sau primitivă, nu este cunoscut din texte. Cele mai timpurii atestări ale mbii persane vechi (meda, avestica) nu sunt anterioare secolului VIII î.H. Cu îcolul IV—III î.H., se operează cu conceptul de mediopersană sau pahlavi. Aceleași erioade sau faze îi aparține partha. Apariția noului grup de populație este marcat u numai de o clasă nouă de ceramică (cea neagră), ci și de obiceiuri funerare iferite, de un tip antropologic nou, de prezența pieselor și motivelor „nordice”.

Trebuie subliniat că această migrație nu s-a realizat într-un singur val imicitor, ci este vorba în realitate de o penetrare în etape, marcată de lungi popasuri, u care ocazie migratorii asimilează populația locală și își impun o parte din tradițiile ulturale proprii. O asemenea situație este ilustrată de necropola B de la Sialkh (în aza Kashan), în care trăsăturile central asiatice și ciscaucaziene sunt evidente.

Dacă mezii reprezintă avangarda iranienilor și noua lor patrie este mărginită e Munții Zagros, pare destul de ciudat faptul că, pentru vecini (kassiți și assirieni), îngura autoritate politică recunoscută continuă să fie Elamul. Până la 649 î.H., llamul este adversarul cel mai periculos de dincolo de Zagros. Mezii și perșii nu par în texte externe înainte de sec.IX-VIII î.H., și anume, în calitate de entități lependente de statul assirian. Doar la sfârșitul sec.VIII î.H., Sargon II menționează i stare tulbure în zona medă. Începuturile ridicării mezilor și perșilor este legat de doua jumătate a secolului VII î.H. Fără nici o îndoială că lichidarea regatului lamit, dublată de decăderea dinastiei assiriene, a favorizat această ascensiune.

2. Izvoare

Ca și în cazul altor state orientale, perioada pentru care izvoarele externe tbundă este cea mai recentă. În cazul nostru, mezii și perșii au intrat în conștiința storică prin istoriografia greacă și romană. Interesul manifestat de greci este explicabil datorită confruntării dramatice dintre cei dintâi și perși. Herodot și Eschil „Perșii”) ilustrează acest interes cvasicontemporan cu evenimentele care s-au) rodus la Marathon sau la Salamina. Nu este singura explicație. Victoria lui Cyrus tsupra lui Cresus, cucerirea regatului lidian, instituirea controlului regelui persan tsupra Asiei Mici, inclusiv asupra Greciei microasiatice, erau motive suficiente) entru a trezi un interes pentru noua putere politică. Din motive total opuse, adică din simpatie, perșii ocupă un rol pozitiv în relatările Vechiului Testament privind perioada postexilică. Pentru epoci mai recente trebuie să se adauge numele lui Kenophon, Strabon, Diodor din Sicilia, Arrian și Quintus Curtius.

Descifrarea scrierii cuneiforme a permis accesul la surse mai vechi, mai ales, kkadiene. Importanța cea mai mare a avut-o însă șansa de a utiliza sursele interne, n principal, de epocă achemenidă. Acestea constau dintr-o serie de tăblițe de iindăție, de exemplu, așa numită „Cartă de la Susa”, „chitanțele” din palatul de la ^Dersepolis (peste 30.000 de tăblițe), inscripții comemorative (v. marea inscripție de a Behistun), funerare (Naqh-i-Rustam). Trebuie precizat că limba acestor texte nu este neapărat persană. Persana este utilizată în inscripții comemorative, unele [chitanțe, în cartea sfântă, care este Avesta, scurte inscripții din palate, cum ar fi ele de la Susa și Passargadae. Paralel cu persana, care rămâne limba vorbită de un

aramaică și o variantă târzie de akkadiană. Aceste texte li se adaugă inscripții redactate în elamită, emanând din cancelariile regale și un lot imens de tăblițe cu scriere pictografică și liniară protoelamită. Aceste texte, care se datează între aprox. 3300-2800 î.H., sunt economice (Susa, Sialkh, Shahr-I-Sakhta, Malyan, Tepe Yahiya) și numerice (Godin Tepe, Tehoga Mish, Ghazir, Susa). Între textele elamite cele mai interesante rămân cele 47 de inscripții descoperite în zigguratul de la Tehoga Zâmbii. Izvoarele scrise sunt completate, în mod fericit, cu cele arheologice, începuturile arheologiei iraniene sunt legate de numele lui Jacques de Morgan, care a dezvelit, printr-o cercetare de tip industrial, Susa. I-a urmat scoaterea la lumină a palatelor de la Passargadai și Persepolis. Cele mai spectaculoase rezultate sunt cele legate de descoperirea monumentelor de epocă protoelamită și elamită. Între acestea se numără ansamblul de la Tehoga Zâmbii, constând dintr-un oraș fortificat, în care se înscriu un cartier de locuințe, trei palate, un ziggurat (cel mai bine conservat), alte temple, porți monumentale, morminte. Surse importante de informație rămân reliefurile (indiferent de tehnică - cărămizi smălțuite sau basorelief) care decorează Apadana (de la Persepolis), interiorul și ușile palatelor. De un interes deosebit a fost descoperirea tezaurului de la Persepolis, o construcție care prin obiectele recuperate din interiorul ei a ușurat înțelegerea unui ceremonial special ce avea loc de Anul Nou în această cetate mai importantă din punct de vedere politic și religios decât administrativ. De asemenea, o serie de stele, cum este „Stela Canalului”, a făcut posibilă reconstituirea artei aulice persane și modul în care erau percepute raporturile dintre rege și supuși. În sfârșit, recunoașterea originalității arhitecturii și artei monumentale elamite a permis cercetătorilor identificarea sectoarelor în care arhitectura, arta și administrația persană sunt tributare civilizației create de predecesorii lor. Monumentele funerare regale se constituie, de asemenea, într-un patrimoniu important.

3. Începuturile statului. Evoluția structurilor politice

A. Ceea ce frapază în cazul statului protoelamite este originalitatea procesului de urbanizare, în ciuda faptului că legăturile cu Mesopotamia au fost permanente și că componente Uruk și Djemdet Nasr, componente ale sale, au fost recuperate dincolo de Zagros, în principal, în Susiana. De fapt, este vorba de două serii de evoluții originale. În primul rând, este vorba de Susa, care se dezvoltă autonom, dar care influențează așezări situate în nord-vestul Iranului (Giyân, Sialkh) sau pe platoul Kerman (Tell-I-Iblis). Alte centre evoluează autonom în raport cu Susa. Este cazul așezării Shahr-I-Sokhta din delta Hilmandului (Seistan). Fără să se intre în prea multe detalii arheologice este necesar să se rețină că așezările amintite, atribuite perioadei protoelamite, sunt așezări multifazice care dețin puncte cheie de-a lungul unor trasee comerciale (de exemplu, Godin Tepe, Sialkh, Tell-I-Ghazir, Susa, Shahr-I-Sokhta) sau sunt avantajate de bogăția în materii prime (chlorit la Tepe Yahiya, minereuri de aramă la Tell-I-Iblis, Sialkh). O serie de detalii sugerează ca aceste așezări aveau funcții urbane. De exemplu, este confirmată existența unor

mesteSU £?Ui SPedializat-p mHviytinpa mmrii la TVnp Yahiva Anco

cmInH-to Air*

cartiere speciale. De asemenea, îndeplinesc rolul de centre de redistribuție în cadrul nimbului la mare distanță. Prezența unor străini care ocupă o zonă distinctă a ezării a fost și ea semnalată la Tepe Yahya. Mai multe indicii dovedesc ierarhizarea icietății, detașarea elitelor (v. diferențele de inventar, prezența sau absența obiectelor : prestigiu) în cele 20.000 de morminte cercetate la Shahr-i-Sokhta. Descoperirea ior clădiri monumentale și a arhivelor constituite din tăblițe numerice și economice, umărul mare de sigilii și impresiuni de sigilii pledează pentru existența unui idiment de aparat administrativ.

Evoluția acestor centre nu a fost uniformă. De exemplu, Shahr-I-Sokhta era :dus la un simplu sat pe la 2000 î.H., după care dispare, deși între 2400-2100 î.H. tinsese o extensiune maximă (ocupă o suprafață de 80 ha). Nu s-a putut identifica devărata cauză a acestui declin brusc. Numai în Susiana se înregistrează o evoluție ontinuă, ilustrată nu numai de situația Susei, ci și de numărul mare de așezări)ărute în regiune, așezări controlate de Susa, transformată în placa turnantă în omerțul cu Mesopotamia.

Aceasta trebuie să fie una din explicațiile faptului că, începând cu a doua imătate a mileniului III î.H., o dinastie elamită și-a consolidat autoritatea la Susa asupra unui spațiu întins, realizând o unificare culturală. Nu știm prea multe ieruri despre această dinastie. Sigur este faptul că acum se utilizează două sisteme e scriere - cea cuneiformă, împrumutată din vale o dată cu limba sumeriană, și o criere proprie, adaptată limbii elamite. Acest avânt a fost stopat de tendințele xpansioniste manifestate de regii akkadieni, începând chiar cu Sargon cel Bătrân, bia succesorii săi vor duce la bun sfârșit această operă. Naramsin înfrânge orice icercare de împotrivire și reduce Elamul la statutul de provincie încredințată pre administrare unui guvernator (c.2160 î.H.). Măsura cea mai importantă legată e această perioadă este substituirea elamitei cu akkadiana, ca limbă a administrației. ie înregistrează, de asemenea, un fenomen de semitizare a numelor proprii.

Raportul Akkad/Elam cunoaște o răsturnare spectaculoasă în momentul în are este desemnat, drept guvernator un elamit, în persoana lui Puzur-Inshushinak. Jumelé teoforic pe care-l poartă personajul (Inshushinak este divinitatea suverană în panteonul elamit) sugerează că este vorba de un membru al fostei dinastii. Oricum, lomnia lui Puzur este marcată de renașterea spiritului „național”, ilustrată de eintroducerea elamitei liniare și elaborarea unei politici expansioniste, precum și de reocuparea pentru realizarea de lucrări de prestigiu (temple, palate). După moartea ui Naramsin și în condițiile dominației gutilor asupra Mesopotamiei, Elamul cunoaște perioadă de înflorire, stopată de ridicarea dinastiei a III-a din Ur.

Mileniul II î.H. este marcat de migrația kassitilor și iranienilor, pe de o parte, ar pe de altă parte, de ridicarea Babylonului. Efecte de durată va avea doar primul nomen. Oricum, el coincide cu ridicarea unei noi dinastii mai bine cunoscute. i ales că din această a treia fază se cunosc structurile politice, titulatura regală. Cste o epocă de mare vigoare marțială, marcată de prăbușirea dinastiei a III-a din r și impunerea unor dinastii la Larsa și Isin. Acest avânt va fi stopat de ridicarea >abyIonului sub Hammurabi.

Doar invazia kassită va crea o nouă configurație politică de care vor profita :lamiții, inaugurând perioada cea mai înfloritoare din istoria lor. Noua dinastie atinge iDogeul sub Untash-Napirisha, Shutruk Nahhunte (1207-1171 î.H.), Kutir-Nahhunte,

Mesopotamia și de mari constacții (v. ansamblul de la Tchoga Zâmbii). Este o epocă de aur, caracterizată prin elaborarea civilizației palatiale elamite, prin dezvoltarea tradițiilor particulare, distincte. Din păcate, nu nou pericol amenința Elamul. În primul rând, este vorba de Assiria, care, la 646 î.H., va da lovitura mortală Susei. Acesta este un pericol exterior, însă. Pericolele grave se acumulau pe platou, datorită procesului de structurare a formațiunilor politice mede și persane. Ultimii staționau chiar în Susiana, poate în calitate de mercenari. Distrugerea centrului puterii elamite a permis schimbarea raporturilor de forță în favoarea perșilor și explică de ce aceștia încep să joace un rol în politica assiriană față de această zonă. Noua situație nu va putea fi speculată însă de către perși. Mezii, aflați într-un proces mai adâncit de structurare a statului, au fost capabili să se organizeze militar și să participe la coaliția care va înfrânge definitiv Assiria.

B. Mezii și perșii apar în analele assiriene în vremea lui Salmanassar III, care consemnează că, la 836 î.H., aceștia plăteau tribut. Este cea mai timpurie atestare într-un text extern a numelor „*parsua*” și „*mada*”. Mențiunile următoare sunt legate de Shamshiadad V (820 î.H.) și Tiglathpalassar III (734 î.H.). La aceste date (sec. IX - VIII î.H.), deși textele assiriene amintesc de regi, nu se poate vorbi decât de triburi în curs de deplasare și de sedentarizare. Este drept că scrierile zoroastriene folosesc o terminologie care presupune teritorializarea (casă, clan, district, țară). Dar procesul de cristalizare a unor structuri în care criteriul administrativ era prevalent nu se produsese încă. Sigur este că societatea medă, ca și cea persană, era divizată după principiul trifuncționalității în preoți, nobili care folosesc carul, păstori și meșteșugari. Abia la sfârșitul sec. VII (715 î.H.) este înregistrată prima tentativă de unificare și de răzvrătire împotriva Assiriei. Încercarea a eșuat, Sargon II capturându-l chiar pe Deiokkes. Adevăratul fondator al statului med este Phraortes. După tradiția greacă, acestor doi regi li se datorează fundarea capitalei - Ecbatana, constituirea aparatului birocratic, organizarea vieții la curte, terminologia specială pentru armată, funcționarii de stat, slujitorii palatului, ca și administrația teritorială. Faptul că, în cvasitotalitate, terminologia medă este preluată de perși constituie o dovadă că structurile statale mede le-au servit drept model. Ceea ce se poate numi imperiul med este opera fratelui și succesorului lui Phraortes - Cyaxares, care accede la putere după 653 î.H. Cyaxares va ajunge să controleze un teritoriu imens, întins de la Halys la Marea Caspică, iar prin sistemul relațiilor de tip vasalic, va supune alte grupe iranene, în primul rând pe perși. Succesul lui Cyaxares se explică prin reorganizarea armatei (tactica, organizarea de unități specializate - sulitași, arcași, cavalerie, echipament, armament). Nu este singura cale la care a recurs Cyaxares. O politică abilă i-a facilitat încheierea unei alianțe cu Nabopalassar, guvernatorul assirian al Babylonului. Victoria cea mai însemnată asupra Assiriei este obținută în 612 î.H. și se soldează cu cucerirea și distrugerea Ninivei. Regatul assirian se prăbușește.

Consecința acestui succes a fost împărțirea sferelor de influență între Babylonia și regatul med. Cea dintâi și-a rezervat întreaga Mésopotamie și provinciile vestice ale fostului imperiu assirian, în vreme ce mezii dețineau controlul absolut asupra platoului iranian, fie prin sistemul administrației directe, fie prin tratate „vasalice”. În nord, ei dominau fostul regat Urartu. În vest, interesul regelui med viza anexarea, cel puțin parțială, a Asiei Mici. Cyaxares nu va reuși totuși să depășească fluviul Halys. Succesorul său, Astyages (585-550 î.H.), va relua ofensiva. Dar, după cinci ani de conflicte, eclipsa de soare din

ostilităților și delimitarea sferelor de influență între regatul med și cel lidian. Bariera între cele două zone nu va fi depășită decât de Cyrus cel Mare. Natura guvernării lui Astyages și soluția la care a recurs pentru a menține starea de subordonare sau fidelitatea perșilor, și anume, o căsătorie între cele două „case” regale nu au dat rezultatele scontate.

C. Constructorul puterii persane rămâne Cyrus cel Mare (II), care-l înfrânge în 550 î.H. pe Astyages, îl capturează și modifică raportul de forță între mezi și perși în favoarea perșilor.

Înainte de a urmări succint etapele constituirii imperiului persan sunt necesare câteva detalii în legătură cu predecesorii lui Cyrus cel Mare și cu natura surselor relative la succesiunea dinastică.

Ceea ce știm despre mezi provine fie din surse assiriene (v. inscripția lui Sargon II, care consemnează capturarea lui Deiockes), fie grecești (Herodot). În schimb, începuturile regatului persan și succesiunea primilor regi achemenizi ne sunt cunoscute printr-o serie de inscripții, despre care se va face o scurtă mențiune mai jos, ca și prin inscripția de la Behistun, care marchează preluarea puterii de către o ramură de mult detronată a familiei regale.

Există o problemă în legătură cu aceste inscripții timpurii. Este vorba de inscripții pe plăci de aur care notează numele, titulatura și țara stăpânită de un rege sau altul. Din păcate, există unele dubii în legătură cu autenticitatea lor și chiar în legătură cu locul de proveniență. Două plăci, una a lui Ariaramnes, alta a lui Arsames, par să provină din Ecbatana. Cele mai importante informații recuperabile din aceste texte rămân: confirmarea existenței mai multor țări (2) persane și natura temporară a uniunii lor, modificările titulaturii regale rezultate din diminuarea sau creșterea autorității, numele de persoană. Astfel, Teispes (numele iranian este Cishpish) este rege doar în Anshan și se află sub o triplă suzeranitate - elamită, assiriană și medă. Cu Ariaramnes (Ariyaramna) se asistă la adoptarea unei titulaturi care presupune existența unei structuri de tip piramidal „*mare rege, rege al regilor, rege al țării Par sa*”. Cele două titulaturi rețin două entități politice distincte - *Anshan și Parsumash*, reunite sub Ariaramne și fiul său, Arsame. Linia inaugurată de Ariaramnes se încheie cu Arsame. Probabil că, în jur de 640 î.H., puterea a revenit altei ramuri, în persoana lui Cyrus I (Kurash), care, la rândul lui, o cedează fiului său Cambyses I (Kanbujya). Titulatura acestuia din urmă sugerează o diminuare a autorității. Cambyse este doar „*mare rege, rege în Anshan*”. Linia Teipes, Ariaramnes, Arsames va reveni la tronul regal cu Darius I, care este nepotul lui Arsames.

În ceea ce privește numele iraniene ale regilor achemenizi nu există nici un dubiu că ele sunt caracteristice pentru dialectele orientale. Din acest motiv se presupune că peste grupul de triburi persane s-a suprapus, la un moment dat, un clan regal - acela al achemenizilor -, care este legat prin antroponime, chiar și prin tradiții religioase, de spațiile răsăritene ale platoului iranian, poate și de zone ale Asiei Centrale dominate de modul de viață pastoral, nomad sau transhumant.

Ascensiunea perșilor este legată de Cyrus cel Mare (al II-lea). Trebuie notat că, de la început, Cyrus și-a arătat calitățile care-l caracterizează: abilitatea, prudența, evitarea conflictelor sângeroase inutile, blândețea în tratarea supușilor.

Este necesar să se sublinieze că, în ciuda titulaturii megalomane pe care predecesorii lui Cyrus cel Mare și-o arogă, în realitate, perșii se află până la 559 î.H. în

—*— J-----!,,).. ,,r—,,Us nnr>5 Hknaritia Elamului si Acsiripi mfvi si-aU

impus supremația. Aceasta era situația și în momentul în care Cyrus cel Mare succede tatălui său, Cambyses I. Deși își extinde treptat autoritatea asupra ariilor limitrofe (E, NE, SE), continuă să folosească o titulatură prudentă. Inscriptiile descoperite la Passargadai (noua sa capitală) nu conțin decât formula „*mare rege, Achemenidul*”. Victoria principală pe care o repune este aceea asupra bunicului său Astyages, victorie care-i reduce pe mezi la statutul de comunitate de rang secundar, deși Cyrus a dat dovadă de respect față de tradițiile moștenite și față de valorile mede. Acest respect și spirit integrator se manifestă în recunoașterea Ecbatanei drept una din capitalele regatului și în preluarea integrală a experienței în materie de administrație, organizarea armatei, organizarea vieții de curte. Nu este un gest unic. Politica sa binevoitoare față de populațiile cucerite s-a repetat și în Babylon, și în regatul lidian și față de orașele feniciene, față de evrei cărora le permite reorganizarea statului și a comunității religioase și față de orașele grecești din Asia Mică. Victoria asupra mezilor făcea din Cyrus regele unui întins teritoriu. Și aceasta pentru că, o dată cu Media, intrau sub ascultarea regelui persan nordul Mesopotamiei, regatul Urartu și porțiunea Asiei Mici până la Halys. Ambițiile lui depășeau, fără nici o îndoială, dimensiunile acestei moșteniri. Succesele lui se materializează în cucerirea regatului lidian (547 î.H.) și constituirea, în Asia Mică, a două provincii - *a Ioniei și „a celor de la mare”*. Încheierea anexării Asiei Mici s-a realizat prin toate căile posibile - cucerire, cumpărare, trădare. În 538 î.H. i se deschid, prin trădare, porțile Babylonului. Edictul babilonian al lui Cyrus inaugurează o nouă politică de legitimare a regelui persan. Această politică se vedește în preluarea prototipului neobabilonian al titulaturii regale. În acest context, ideea de cucerire se estompează în raport cu ideea de continuitate și de legitimitate. Fără îndoială că Cyrus proiecta o extindere a granițelor occidentale ale imperiului. Politica de bunăvoință față de orașele - state siriene și feniciene, și față de evrei poate să se lege de intenția sa de a crea un curent de opinie favorabil în perspectiva unor campanii victorioase. Dominația lui Cyrus asupra părților orientale ale imperiului era foarte problematică. Cauzele sunt de căutat în structura geografică și economico-politică a zonei (este vorba de regiuni greu de controlat din cauza reliefului), dar și în instabilitatea locuirii și a imposibilității subordonării reale a entităților politice de aici. Cea de a doua cauză poate fi găsită în moștenirea medă. Regii mezi au preferat, pentru regiunile acestea atât de greu de controlat, respectarea unei autonomii destul de mari cu condiția prezentării de omagii și daruri de către șefii locali. Un „cilindru al lui Cyrus”, care menționează omagiile prezentate de Artasyras (șeful hircanienilor), saci, părți, bactrieni, atestă faptul că Cyrus este moștenitorul și continuatorul tradiției mede. Sigur exista un interes major pentru a menține controlul asupra acestei zone. Este vorba de protejarea drumului Khorassanului, care lega Ecbatana de Bactria, un drum a cărui porțiune occidentală atingea Damascul. Drumul străbătea Porțile Caspiene, Tus, Kopet Dag și avea o dublă importanță. Era un drum strategic vital și un drum comercial folosit de caravanele ce vehiculau materii prime sau mărfuri dinspre Asia Centrală. Așa se explică faptul că formula omagiului va fi dublată de desemnarea, în fruntea unor asemenea regiuni (Bactria, Sogdiana, Margiana), a unor guvernatori legați de familia regală prin naștere sau prin căsătorie.

Din aceste motive, Cyrus va fi obligat să-și concentreze atenția asupra

mărginit de Yaxarte. Aici își va găsi moartea în efortul de a stopa incursiunile unor grupe nomade, în principal, saci (530 î.H.).

Succesorilor lui Cyrus nu le-au rămas decât puține șanse de a reedita politica sa expansionistă. Fiul și urmașul lui, Cambyses (530-522 î.H.), realizează o performanță notabilă - cucerirea Egiptului în urma bătăliei de la Pelusium din 525 î.H. Din păcate, în timpul domniei aceluiasi rege se înregistrează un fenomen care putea să aibă ca deznodământ disoluția imperiului persan. Este și ceea ce se întâmplă la 522 î.H., când se produce o revoltă generală. Unitatea va fi restabilită de Darius I, care reușește să readucă sub ascultare toate provinciile răsculate. Inscripția de la Behistun comemorează această performanță și refacerea unității imperiului.

Este necesar să se menționeze că ambițiile lui Cambyse au trecut dincolo de efortul de legitimare și de prezentare a sa în calitate de succesor al faraonilor egipteni. Trei campanii urmau să fie dirijate în noul continent. Una dintre ele era îndreptată spre oaza lui Amon, importantă pentru că deschidea drumul spre Cirenaica. Această campanie a avut un dublu efect - recunoașterea sa ca „fiu al lui Amon” și supunerea Cyrenei. A doua campanie proiectată de Cambyse viza Cartagina. Dar i-au lipsit mijloacele materiale pentru a o realiza, întrucât nu dispunea de o flotă. Cât privește expediția spre Etiopia, ea s-a soldat cu un eșec. Izbucnirea rebeliunii mezilor conduși de Gaumata l-a obligat pe Cambyse să renunțe la planurile lui fanteziste, să părăsească Egiptul după ce l-a încredințat administrației unui guvernator și să facă cale întoarsă. Din păcate, moartea lui ciudată (poate în cursul unei crize de epilepsie) a creat o criză dinastică încheiată prin preluarea puterii de către Darius, un membru al unei ramuri a familiei regale persane și unul din membrii *consiliului celor șapte* (522-486 î.H.).

Interesul lui Darius s-a concentrat asupra a două probleme: lumea greacă insulară și continentală, implicată în sprijinirea revoltei Miletului și stoparea pericolului scit. Trebuie spus că nici unul din aceste obiective ale politicii lui Darius nu a fost atins. Expediția împotriva sciților, concepută într-o variantă foarte complexă - atacarea sciților dinspre vest prin folosirea forței persane, dar și cu sprijinul coloniilor grecești, s-a soldat cu un eșec, mai exact, cu abandonarea ideii. Nu se știe exact când a avut loc această tentativă - 519/514/512 î.H. Există argumente pentru a susține data cea mai timpurie. Cât privește lumea greacă, nici Darius, nici Xerxes nu au obținut decât succese trecătoare și neimportante. Marathon și Salamina au luat orice șansă de reușită. Singurul efect care poate fi reținut este constituirea unei satrapii a Thraciei. Succesele principale ale lui Darius sunt legate de înăbușirea revoltelor, restabilirea unității imperiului și consolidarea lui prin elaborarea unui sistem administrativ articulat. Dintre urmașii lui Darius, doar Xerxes (486- 465 î.H.) va mai continua politica expansionistă. După înfrângerile de la Salamina și de la Mycale, Persia își va modifica politica față de greci. Și anume, se renunță la politica de forță în favoarea aceleia de a stimula, contra aur, formarea de partide propersane.

Trebuie adăugat că o serie de conflicte dinastice au creat situații de criză, dar statul se menține în dimensiunile din vremea lui Darius, care adaugă, foarte probabil, o nouă satrapie, a Sindh-ului. Structura instituțională persană și-a dovedit fragilitatea, lipsa de coeziune reală cu ocazia campaniilor lui Alexandru în Orient. Mai multe bătălii pierdute au scos la iveală ineficiența armatei persane, în ciuda dimensiunilor ei numerice. Victoria de la Gaugamela (331 î.H.) și asasinarea lui Darius III (338-330 î.H.) marchează

4. Stat, administrație, regalitate

Nu dispunem de suficiente date pentru a reconstitui structurile regatului elamit. Sigur este faptul că s-a elaborat o administrație centralizată, că centrul puterii este palatul și că în serviciul acestei puteri a fost creat un sistem de scriere propriu (scrierea elamită) și au fost adoptate și utilizate, alternativ sau concomitent, două limbi de cancelarie (elamita și akkadiana) și două sisteme de scriere (liniara elamită și cuneiforma). Nu cunoaștem componentele sau verigile acestei administrații, nici titlurile funcționarilor. Nu există nici o îndoială asupra faptului că economia este de tip palatual și că principalele ramuri controlate de rege sunt schimbul la mare distanță și meșteșugurile (metalurgia, prelucrarea pietrelor semiprețioase, olăritul, sculptarea vaselor de piatră). Foarte probabil că, în unele zone, ca în Susiana, agricultura pe domeniile regale reprezenta un sector important. Nu trebuie uitat că în această parte a lumii s-au realizat, în mileniul II î.H., domesticirea cămilei și folosirea ei ca animal de transport. Era un câștig extraordinar și o adaptare perfectă la tipul de relief și la climat și, mai cu seamă, la imensitatea drumurilor ce urmau să fie străbătute în cadrul comerțului caravanier.

Cât privește natura regalității, ea poate fi dedusă din titulatură. Aspectul cel mai interesant rămâne condiția de „*trimis al zeului*”, care sugerează o dublă postură, de vicar și de intercesor. Natura paternalistă este subliniată de formula „*tată și rege*”. Cât privește dimensiunile acestei puteri, ele apar destul de restrânse, din punctul de vedere al teritoriului peste care se manifestă, în varianta „*tată și rege în Anshan și în Susa*”, ce apar ca entități teritoriale distincte încă din perioada elamită. Este ciudat că în inscripțiile de fundație de la Tchoga Zâmbii lipsesc o serie de detalii în titulatură. În ciuda splendorii operei întreprinse de rege, titulatura este foarte modestă „*Eu, Untash-Gal, fiul lui Hubanumen, rege în Anshan și în Susa*”. Două elemente prezintă interes în această titulatură. Primul este perpetuarea celor două componente ale teritoriului administrat de rege (Anshan și Susa). Cel de-al doilea element mi se pare mai important. Este vorba de menționarea numelui tatălui, ceea ce dovedește că regalitatea elamită era ereditară. În sfârșit, apariția numelor teofore având în componență nume divine ca Inshushinak, Nahhunte, Gal sugerează tendința de sacralizare a persoanei regale. Adăugarea unor regalia, cum este *tiara*, reprezintă o încununare a aceleiași tendințe.

Situația din regatul elamit are paralele în spațiul med. Poate că realitățile sunt chiar mai complicate în sensul că, spre deosebire de Elam, nu dispunem nici de arhive, nici de palat. Reconstituirea se bazează pe două serii de fapte. Pe de o parte, terminologia administrativă, fiscală, militară de epocă persană este medă. De

atci Presu Punerea că a fost moștenită sau preluată de regatul persan. De asemenea, există impresia că diferența de tratament între satrapiile orientale și cele occidentale urmează aceleași model med. Se poate adăuga că mezii nu au elaborat ei înșiși noul tip de administrație. La rândul lor, aveau la dispoziție trei modele - cel elamit, cel asirian și cel babilonian. Judecând după natura regalității, importanța legaturilor personale dintre rege și funcționari, nu este exclus ca modelul care a prevalat să fi fost acela asirian. Doar o asemenea alternativă poate explica puterea excesiv de mare pe care continua să o dețină aristocrația chiar și după Cyaxares.

Această aristocrație continuă să fie arpu Hp'ctânSnit iv. .w.v)., -----')-...x,,::

* L:

Sigur este, de asemenea, că, în societatea medă, condiția aristocrației era mai bine definită. Dovada o constituie faptul că termenii care desemnează diferitele categorii de rang ca *rege*, *mare rege*, *prinț regal*, *aristocrat*, *nobil*, *splendoare regală*, *proclamare* sunt și ele de origine medă. La fel stau lucrurile în ceea ce privește titlurile legate de administrația de stat (de exemplu, agenți fiscali, supraveghetori ai activităților economice, supraveghetori pur și simplu) și de protocolul de la curte, care au, în persană, aceeași origine.

Adoptarea unor noi formule administrative în statul persan s-a realizat în etape. Cyrus cel Mare a menținut modelul med. Creatorul unei noi ordini rămâne Darius I, care introduce o serie de inovații fără a elimina, cu totul, acea autonomie acordată regiunilor orientale atât de greu de subordonat. Dar, chiar și în acest caz, se încearcă creșterea gradului de control prin desemnarea, în funcția de satrapi, a unor rude de sânge sau prin alianță. Este cazul lui Hystaspe, care va primi o asemenea însărcinare. Uneori, în cazul unor puncte strategice majore, practica este să fie desemnat drept guvernator chiar prințul de coroană. Așa s-a întâmplat cu Babylonul, unde a fost instalat Cambyses.

În imperiul persan nu există un sistem birocratic centralizat propriu zis. Există și o explicație posibilă în legătură cu absența acestuia. Regele persan se bazează nu numai pe *spasaka* (supraveghetori și observatori) și *gausaka*, pe ochii lui (*patyaxsa*). Nucleul puterii lui este format din cele șapte triburi nobile persane. Cu alte cuvinte regele este susținut de un corp național privilegiat, care beneficiază de avantaje. Cel mai important rămâne faptul că șefii acestor triburi formează „*consiliul celor șapte*”, organismul de cel mai înalt nivel din regat. Și tot din acest corp este desemnat funcționarul situat imediat după rege, și anume, *hazarbadh*, un personaj cu un statut apropiat de acela al vizirului, dar fără să dispună de autoritatea acestuia. În sfârșit, soția principală, mama viitorului prinț de coroană, provenea din una din cele șapte familii reprezentate în consiliu. Între rege și funcționarii din provincii se interpun *inspectorii* itineranți, *ochii și urechile regelui*, investiți cu autoritate și puteri cvasiregale în virtutea cărora pot să meargă până la aplicarea de sancțiuni, înlocuiri sau condamnări la moarte în cazul personajelor găsite vinovate de trădare sau proastă administrare.

În ceea ce privește organizarea teritoriului, trebuie reținută reforma lui Darius. Nu este o reformă pur administrativă, ci una administrativă și fiscală, întrucât pentru fiecare satrapie era stabilit cuantumul tributului. De notat că cele 20 (sau 22) de satrapii amintite în inscripția de la Behistun, în „Charta de la Susa” și în Herodot (III, 9) nu sunt propriu-zis unități administrative. Mai curând este vorba de țări sau popoare cărora regele le-a impus o modalitate de supraveghere prin trei funcționari (satrap, comandantul trupelor, secretar), care se spionează reciproc, și le-a fixat o serie de obligații fiscale și militare în raport cu resursele țării. De exemplu, Sogdiana vărsa lapis lazuli, cornalină, dar și produse meșteșugărești - *akinakes*, topoare, brățări - și cai. În alte cazuri, tributul era fixat în aur (India), argint (Chorasmia, Parthia) sau cămile (Bactria și Parthia), grâne și pește sărat (Egipt) etc. Criteriul care era luat în considerare în desemnarea acestor funcționari nu era profesionalismul, ci loialitatea față de rege. De aici, grija ca în zonele nevralgice sau de un interes strategic deosebit să fie desemnate, ca satrapi persoane din familia regală, inclusiv prinți de coroană sau persoane aflate prin căsătorie. Ultima situație

menține ordinea și de a garanta supunerea. Obiceiul depunerii jurământului în cadrul solemn pe care-l oferă ceremonia Anului Nou devine o regulă începând cu Xerxes. Este un tip de jurământ special însoțit de daruri, care se constituie în expresia materială a loialității.

În sfârșit, trebuie să se adauge că, uneori, s-a permis ca unii dinastați locali să fie investiți cu această funcție specială de satrap sau să fie împuterniciți (v.Ezra) ai regelui persan.

Un aspect care trebuie să fie amintit este importanța pe care o acordă regele raporturilor dintre el și totalitatea supușilor. Raporturi directe, nu mediate de trimișii săi. O parte a artei aulice este expresia acestei nevoi. Teme ca supunerea sau recunoașterea autorității regale (Naqh-I-Rustam, Stela Canalului), susținerea tronului (Naqh-I-Rustam), aducerea tributului sau a darurilor (Persepolis), ca parte a procesiunii de Anul Nou desfășurată în capitala religioasă Persepolis, sunt cele mai caracteristice.

În ceea ce privește natura regalității, trebuie luat în considerare faptul că tradiția persană era modestă și este perfect ilustrată de inscripția trilingvă din palatul R de la Passargadal „*Eu sunt Cyrus, Regele, un Achemenid*”. Ideea că modestia titulaturii este expresia dependenței lui Cyrus față de Astyages nu este neapărat o explicație, pentru că regi "vasali" ca Teispes, Ariaramnes și Arsames adoptă o titulatură inspirată din modelul elamit („*rege în Anshan și în Susa*”) și cel med („*mare rege, rege al regilor*”). După anexarea Babylonului, Cyrus preia, poate doar ca fenomen strict local, modelul akkado-babylonian („*rege al Sumerului și Akkadului, al celor patru părți ale lumii, rege al universului, care a dat mâna lui Bel*”).

Se pare că nu exista o lege foarte strictă în ceea ce privește succesiunea la tron. Criteriul eredității era important, dar nu exclusiv. Aceasta înseamnă că legitimitatea succesiunii este dată de îndeplinirea mai multor condiții. Prima este aceea ca succesorul să facă parte din clanul regal, indiferent de linie (seniorială sau cadetă). A doua condiție este ca regele să rezulte dintr-o căsătorie considerată legitimă (mama să fie persană și să provină din familia unuia din membrii consiliului celor 7). În sfârșit, o a treia condiție este să fie desemnat ca prinț de coroană încă din timpul vieții tatălui. Această ultimă condiție este specificată pe inscripția de fundație pusă de Xerxes în haremul de la Persepolis - „*Au fost și alți fii ai lui Darius, dar după dorința lui Ahuramazda, Darius, tatăl meu, m-a făcut cel mai mare după el însuși*”. Aceasta înseamnă că a fost desemnat ca succesor și i s-au încredințat, în această calitate, atribuții speciale. Cu Darius și cu succesorii săi apare o condiție nouă, neobișnuită la predecesori - *grația lui Ahuramazda*. Nu este cazul să se facă o discuție prea lungă în legătură cu această ultimă condiție. Trebuie subliniat totuși că sprijinul sau grația divinității figurează, pentru prima oară, în inscripția de la Behistun, iar textul menționat mai sus dovedește că formula s-a perpetuat. Pentru a înțelege fenomenul este nevoie să se țină seama de împrejurările în care Darius a preluat puterea: dispariția liniei lui Cyrus, revoltă generală, provocată de o lovitură de palat organizată de un mag - Gaumata. Atât în inscripția de la Behistun, cât și în inscripția de fundație amintită transpare nevoia de legitimare. Sigur, succesul militar, calitatea sa de triumfator (v.Behistun) erau importante, dar nu suficiente pentru a justifica urcarea pe tron. Apartenența la clanul regal era o condiție obligatorie, ca și citat

FMa - TM - *--- -■ - - -' ■ ■

și Arsames erau în viață când, la dorința lui Ahuramazda, Darius, care era tatăl meu a fost făcut rege pe acest pământ"). Se poate afirma că aceste două condiții intrau în tradițiile politice persane. Invocarea lui Ahuramazda reprezintă o inovație a lui Darius și poate fi legată și de proclamarea acestei divinități, definitorii pentru credința zoroastriană, drept zeu personal și protector al regatului (v. Naqh-I-Rustam). În ceea ce privește însemnele puterii regale, acestea vin pe cele trei filiere - veche persană (chiar general indo-iraniană), medă și elamită. *Costumul special de curte, coroana, coafura, portul bărbii* sunt de inspirație elamită. De exemplu, într-un relief care decora o ușă din palatul R de la Passargadai, costumul purtat de Cyrus reproduce pe acela al regelui Teumman al Elamului. Din fondul vechi ino-iranian vin umbrela (v. relieful din palatul P de la Passargadai), *baldachinul și platforma* (cea mai timpurie atestare în vremea lui Cyrus, dar tema platformei apare pe mai multe monumente oficiale (de exemplu, Naqh-I-Rustam, Stela canalului), arcul compus și lancea (monede). De spațiul med se leagă costumul de călărie figurat pe monete și în scena darurilor de la Persepolis. În sfârșit, relația specială cu Ahuramazda trebuie asociată cu funcția oricărei regalități de a asigura starea de armonie, pacea, prosperitatea, bunăstarea. Regele este garantul acestei stări nu numai prin grația pe care o invocă și prin aducerea de jertfe pe altarul focului (v. Naqh-I-Rustam), ci și prin efectuarea, sub efectul consumării *haomei*, a dansului scutului cu ocazia celebrării nașterii lui Mithra. Grecii numeau acest dans *persikon*. Ceremonia presupunea și sacrificarea unui cal. Un grup de sigilii, ca și temele unor reliefuli inspirate din vânători regale se subscriu ideii că regele încarnează modelul de erou arhetipal, ucigașul forțelor și creaturilor ostile, considerate, în general, ca încarnări ale răului. De aici și valoarea lor apotropaică. Figurarea regelui ca arcaș în fața altarului, ca ideal clasic de erou, ca victorios, ca rege al lumii primind daruri sunt considerate a exprima, pe de o parte, puterea universală, iar pe de altă parte, rolul de făuritor și de garant al unei „pax persiană”.

Toate aceste componente ale artei aulice pledează pentru natura absolutistă a puterii regale, care-și exprimă voința prin edicte sau prin decizii unilaterale. Consiliul celor 7 și hazarbadh-ul nu au decât un rol pur consultativ. Nu există nici cel mai mic semn că regii erau considerați zei încarnați sau de esență divină, că beneficiau de onoruri divine în timpul vieții sau după moarte. Și aceasta, în ciuda faptului că, în principiu, regele era inaccesibil și că la palat normele de protocol erau de o foarte mare rigoare.

Puterea economică a regelui se baza pe un domeniu imens pus în valoare de „oamenii regelui”, pe perceperea tributului, care era dirijat spre magazinele de la Susa, și pe dreptul de a emite cele două serii de monede: din aur (dareic) și argint (sigloi). Expresia materială a puterii regelui și a relațiilor sale cu supușii este reprezentată de tezaurul de la Persepolis. Tăblițele în elamită și persană descoperite în tezaur și, mai ales, obiectele cu destinație deosebită aflate aici împreună cu imagini sau piese legate de Apadana confirmă destinația specială a locului. Și anume, stocarea darurilor conferite regelui într-un cadru ceremonial deosebit. Construcția și datarea se leagă de domniile lui Xerxes I și Artaxerxes I (479/8 - 436/5 î.H.). Între piesele stocate se numără vase de piatră pentru preparat *haoma*, care vin din Arachosia (Afganistan), alte vase sculptate din serpentina, alabastru, marmură, diorit, lapis lazuli, între care unele cu inscripții, vase de metal, sticlă, monede, ...w...; k...; f...vii f...vdmptnp de haine decorate cu ornamente aplicate, antichități,

Nu mai puțin de 53 de vase poartă inscripția „*Xerxes, mare rege*” în persana veche, akkadiană, elamită și egipteană. Unele din aceste vase au precizat și numele trimițătorului, de exemplu, Data-Mithra și Baza-Pata din Arachosia. Nicholas Cahill, care publică tezaurul, consideră că această construcție conține obiecte oferite în cadrul ceremonialului de Anul Nou nu pentru valoarea lor în sine, ci pentru valoarea simbolică pe care o încorporau.

5. Economie și societate

Menționarea dreptului regal de a bate monedă ar putea crea falsa impresie că în imperiul persan a funcționat o economie de tip monetar. Nimic mai inexact, pentru că aceste monede nu au avut funcția de mijloc de plată sau de schimb. Dovada o constituie faptul că deși Darius adoptă, după modelul lidian, sistemul monetar bimetalic, el continuă să plătească lucrătorii angajați la Persepolis cu rații (carne, orz, grâu și vin). Chiar și sub Xerxes, rațiile prevalează asupra plății în metal (2/3 rații, 1/3 metal). Tăblițele provenind din tezaurul de la Persepolis conțin date privind plata constructorilor (311 lucrători), meșteșugarilor (13 ocupații diferite figurează în texte) și a personalului atașat birourilor, arhivei și depozitelor. Plățile se întind între anii 30 ai domniei lui Darius (492 î.H.) și anul 7 al domniei lui Artaxerxe I (451 î.H.). Din nou frappează atribuirea de rații (oaie, vin, grâne). Doar circa jumătate din plăți, înșirate pe o perioadă de 8 luni între decembrie 467 î.H. și august 466 î.H., sunt făcute în argint în loc de grâne sau oaie. Se presupune că această modificare poate fi legată de o criză agrară. Oricum, folosirea monedei în mod curent este o caracteristică a satrapiilor occidentale, unde există o tradiție în această privință. Nu trebuie uitat însă un amănunt. Indiferent de influența și de funcția monedei, este neîndoios că atelierele specializate, respectiv monetăriile, erau controlate de rege. Faptul că iconografia este inspirată de ideologia regală și teme ca regele cu arcul și lancea în mâna dreaptă, regele încordând arcul, regele cu arcul în mâna stângă și cu săgeți în mâna dreaptă, care diferențiază cele patru tipuri monetare, dovedesc că arta monetară se încadrează și îndeplinește aceeași funcție ca și restul artei aulice. Interesant este și costumul regal figurat pe monete: coroana cu vârf ascuțit, tunica scurtă persană, barba lungă. Aceste tipuri au fost emise între cea. 500 î.H. (tipurile 2 și 4, deci, cel cu arcul încordat și cu săgețile) și 490 î.H. (tipul 1, cu lancea, și tipul 3, cu pumnalul). Nu au inscripții. Deși apariția ei contrastează cu tradițiile Orientului Apropiat, moneda persană nu a avut o funcție economică deosebită și nici o circulație foarte largă. De semnalat că în vestul Asiei Mici au circulat paralel emisiuni lidiane și grecești. Aceste detalii sunt necesare pentru a atrage atenția asupra unei realități care diferențiază imperiul persan de statele multietnice care l-au precedat. Nu este vorba doar de o fragmentare etnică, religioasă și de tradiții diferite. Asemenea trăsături au caracterizat și imperiul hittit, babilonian sau asirian. Deosebirea cea mai mare este de nivel de dezvoltare economică, în acest stat coexistând economii de schimb (v. orașele - state grecești din Asia Mică) și economii pastorale, nomade sau seminomade specifice nu numai satrapiilor din Asia Centrală, dar și pentru spații de pe platoul iranian.. Darius a încercat să realizeze un stat centralizat și puternic prin impunerea unei administrații

controlate și supravegheate. Acest efort a avut consecințe doar de suprafață, în primul rând, pentru că, dincolo de loialitatea supușilor și perfectă îndeplinire a obligațiilor de către fiecare funcționar în parte, regii persani au permis păstrarea limbii, particularităților, instituțiilor, religiei și tradițiilor artistice ale fiecărui popor supus. Mai mult, nu au impus ca limba generală de comunicare limba persană. Limba administrației a devenit arameica. Dacă se adaugă la aceasta și faptul că unii șefi locali au rămas în funcție, se înțelege lesne de ce, în ciuda eforturilor unificatoare, lumea persană a rămas extrem de diversă, fiecare componentă a sa fiind în raport ireconciliabil cu celelalte părți. În aceasta a și constatat slăbiciunea principală a imperiului.

Fără îndoială că și în Persia a existat o economie palatială, centrată pe exploatarea pământului regal. Acest domeniu s-a mărit neîncetat prin cucerire; se adaugă funcționarea unor ateliere și monopolul asupra schimbului la mare distanță. Cu Cyrus, dar mai ales cu Darius, ponderea acestui segment a devenit, foarte probabil, mai mult decât neglijabilă. Sigur este faptul că magazinele regale de la Susa sunt umplute prin tribut. Cât privește atelierele, o privire fugară asupra tributarilor este suficientă pentru a realiza că produsele meșteșugărești sunt obținute pe aceeași cale, pentru rege problema esențială rămânând colectarea regulată și transportarea acestor bunuri din satrapii la Susa. Se poate adăuga că acele *chitanțe* provenind de la Persepolis (fie din palat, fie din tezaur) se referă la servicii plătite, mai ales, la plata lucrătorilor din construcții. Nu se face nici o aluzie la ateliere regale de tipul acelor cunoscute în toate statele orientale. O cercetare atentă a acestor surse conduce la concluzia că persii, în calitatea lor de etnie privilegiată, sunt întreținuți prin eforturile locuitorilor din întregul imperiu, în schimbul protecției speciale pe care o acordă regelui.

Societatea medo-persană trebuie tratată ca un corp unic, întrucât principiul de bază în jurul căruia se structurează este trifuncționalitatea. De asemenea, un segment al acestei societăți - preoții - este de origine medă, iar în ceremonia de întronare ce avea loc la Passargada rolul magilor este fundamental. Aceasta înseamnă că se situează, mai mult sau mai puțin, pe același plan, membrii celor șapte clanuri persane nobile care formau, la origine, casta războinicilor cu car și magii, adică preoții care făceau parte dintr-un trib med. Din prima categorie era constituit consiliul celor șapte, era desemnat vizirul și cei mai importanți dintre „*protectorii regatului*”, adică satrapii. Fără să dețină același statut, dar bucurându-se de o foarte mare influență, sunt persoanele atașate administrației palatului - *hazarapatish* (un fel de mareșal al palatului), eunuci, paharnici, care nu erau neapărat de origine persană. Membrilor marilor clanuri aristocratice (*vis-pura/ azata*) li se adaugă satrapii, șefii locali împuterniciți și dokimoi sau oamenii regelui. Această ierarhizare s-a suprapus peste subdiviziunile arhaice formate din *airyaman* (clasa conducătoare împărțită în preoți = *athravan*, conducători de car = *rathaeshhtar*, păstori = *vastrya fshuyant* și meșteșugari = *huiți*). Chiar denumirea globală a clasei conducătoare sugerează că se făcea deosebirea între un grup etnic privilegiat și alte neamuri. Această opoziție s-a menținut și după migrație și după formarea statelor medo-persane. Modificarea importantă rămâne accesul în anturajul regelui a unor persoane de altă origine, fără ca aceasta să însemne și decăderea din statutul privilegiat al persilor. Trebuie subliniat că această structură privește strict lumea medo-persană. Sublinierea este obligatorie, întrucât la nivel local se păstrează, măcar

în parte, vechile ierarhii. De exemplu, în Babylon se conservă o serie de instituții, precum *consiliul orașului* (*Kimishtu/Kimiltu*) format din 25 de persoane de rang (*rabe bănia*) și având un „președinte”. Funcționează și o adunare a cetățenilor (*puhru*), care îndeplinește atribuții judecătorești. Continuă să supraviețuiască marile familii de bancheri, cum este aceea cunoscută din perioada de glorie a Babylonului, familia Egibi. Acestor familii li s-a respectat statutul înalt obținut încă din perioada de dominație asiriană. Un exemplu comparabil este acela oferit de posesiunile orientale, mai ales, de acelea numite *hyparchii*, în care o veche instituție, formată din șefii clanurilor - *sylogos*, continuă să funcționeze măcar ca o componentă a ierarhiei aulice, în cazul judecării proceselor criminale. Una din cele mai importante instituții rămâne garda, formată din arcași, lăncieri și conducătorii carului regal, a cărei comandanți erau totdeauna nobili de origine persană, cu poziții foarte importante. Numele unora dintre aceste personaje ne sunt cunoscute - Intaphernes, Aspathines, Pathiramphes, fiul lui Otanes.

6. Cultura

Așa cum rezultă din cele prezentate până acum, la răsărit de Munții Zagros s-au succedat două culturi distincte: cea elamită și cea medo-persană. Nu este vorba însă de o simplă substituție de civilizații, pentru că mezii și perșii au împrumutat cea mai mare parte a componentelor culturale elamite. Pentru a înțelege acest proces este nevoie să se sublinieze trei aspecte. Cel dintâi privește originalitatea și complexitatea civilizației elamite, care a oferit modele în quasitotalitatea domeniilor. Al doilea aspect, care nu trebuie să fie uitat ține de natura culturii iranienilor instalați pe platou. Cu excepția religiei, față de care mezii și perșii au arătat un atașament nedezmintit în toate etapele istoriei lor, iranienii veneau cu o cultură modestă, de tip nomad, fără nici o tradiție în materie de arhitectură, tehnică de construcție, artă pe suport dur. Ceea ce pare să le definească tezaurul cultural se reduce la arta ceramicii, a metalului, în special toreutică sau orfevrărie, poate și la arta reliefului rupestre, artă pe care o vor cultiva până târziu. În sfârșit, nu trebuie să fie uitat spiritul eclectic al perșilor, capacitatea lor de a asimila influențe diverse. Descoperirile de la Susa și Tchoga Zâmbii au făcut posibilă recuperarea urbanisticii și arhitecturii palațiale și sacre a elamiților.

Mai ales Tchoga Zâmbii, dezvelit în totalitate, a revelat această moștenire. Este vorba de un oraș fortificat, cu un zid de incintă lung de 3 km. O a doua incintă, lungă de 1,5 km, separă cartierul sacru conținând mai multe temple, inclusiv un ziggurat. Mai multe porți (7 în cazul primei incinte, 3 în cazul celei de-a doua incinte) permit accesul spre cartierul sacru, cartierul rezidențial și cele trei palate. Au fost recuperate palatele din secolul XIII î.H. de la Susa și părți din palate mai vechi, databile la începutul mileniului II î.H.

La Susa s-a dovedit că, în planul palatului, piesa centrală era sala de recepție, care comunica printr-o poartă largă cu o curte principală, de onoare, dalată cu cărămizi arse. O particularitate arhitectonică se constată în cazul sălii de primire, lungă de 25 metri și, la care bolta era susținută de 4 pilaștri (2 x 0,60 metri). Li se adaugă două săli gemene pe latura de vest, folosirea bolților cu o deschidere foarte largă (3,60 m), predilecția pentru săli hipostile (cu 12 coloane, originale, din lemn

de cedru). În ceea ce privește tehnicile de construcție, elamiții au folosit cărămida arsă legată cu bitum și cărămizile smălțuite în decorația monumentală. Toate aceste tehnici și tradiții sunt regăsite în arhitectura persană, de exemplu, în palatele lui Darius de la Susa și Persepolis. Este vorba de arhitectura legată de edificii laice. Zona în care perșii au refuzat moștenirea elamită este arhitectura sacră. Inscripțiile de la Tchoga Zâmbii conțin referiri la un număr foarte mare de temple, diferite ca structură: Ziggurat, dedicat lui Inshushinak, templul *shunshur*, *a-lu-mi-im-ma* și *a-as-ta-am*, dedicate lui Pinikir, alte tipuri dedicate lui Nahhunte, Ninali, Shimut, de exemplu. Li se adaugă capele, altare, boschete și arbori sacri. Unele dintre aceste edificii erau de o mare splendoare, deoarece inscripțiile conțin blesteme la adresa acelor care vor smulge aurul și argintul de pe cărămizi (textul chiar pomenește de cărămizi de aur) și vor arde coloanele. Statuile unor divinități (Pinikir, Shimut, Ninali și Nahhunte) erau din aur. Din aceste inscripții se poate recupera și panteonul elamit, care conține divinități naționale (Inshushinak, Gal, Nahhunte, Pinikir de aur, Nurkiprat numit „*Lumina lumii*”, Sunkirishar numit „*divinul rege*”), dar și divinități împrumutate din panteonul sumero-akkadian precum Nabu, Innana- Regina, Ninegal.

Alte aspecte ale civilizației elamite - administrație, scriere, instituții au fost amintite mai sus și nu se impune o revenire asupra lor.

Pentru transpunerea limbii persane vechi a fost împrumutat un număr de I semne din scrierea cuneiformă. Cu scrierea cuneiformă în persană veche au fost redactate tăblița lui Ariaramnes și „charta de fundație a palatului” lui Darius de la Susa. La fel în inscripții lapidare (funerare sau comemorative) cum sunt cele de la Behistusa și Naqh-I-Rustam, care au și o variantă în persană. Acest sistem și limba j persană au avut o întrebuințare restrânsă. Limbile și scrierile utilizate în administrație, dar și în texte oficiale au fost arameica și elamita. Arameica, cu un statut aparte, deoarece avea funcția de *lingua franca* în tot imperiul, din Egipt până j în Sindh. Cel mai lung text în arameica de epocă achemenidă este versiunea din inscripția de la Behistum. Se pare că în administrația palatuală era în mod obișnuit I folosită elamita. Ideea este sugerată de faptul că din cele 30.000 de tăblițe din arhiva ! de la Persepolis, cel mai mare lot este redactat în elamită. Doar câteva texte sunt arameice. Nici un text în persană nu a fost descoperit. Folosirea paralelă a mai multor limbi și scrieri presupune existența mai multor categorii de scribi cunoscători ai celor trei limbi, poate și existența unor dicționare necesare traducerii diferitelor versiuni.

Arhitectura persană este cunoscută datorită descoperirii seriilor de palate construite în cele trei capitale ale regatului - capitala administrativă la Susa, capitala | de încoronare la Passargadai, capitala ceremonială la Persepolis. Inscripțiile de fundație sau cele care însoțesc reliefuri permit identificarea regelui fondator. În ceea ce privește planul, tehnica de construcție și de decorație monumentală exterioară, modelul preluat de perși este cel elamit. Acest fenomen nu se explică numai prin prestigiul civilizației elamite, ci și prin aceea că mâna de lucru calificată era constituită din elamiți. Nu este singura tradiție asimilată de perși. Substituirea stâlpilor cu coloane de inspirație ionică dovedește influența greacă. De altfel, în „Charta de la Susa”, Darius I amintește și prezența lucrătorilor greci (cioplitori în lemn și în piatră). Se pare că nu este vorba de o inovație târzie. Meșteri greci au lucrat și la Passargadai, ca și la Persepolis. Spiritul persan trebuie căutat în temele

favorite din reliefuli care decorau interioarele palatelor, și în obiceiul flancării ușilor, scărilor și porților cu perechi de animale în mărime naturală - câini, berbeci, capre, tauri. Sigur, animalele protectoare nu reprezintă o caracteristică unică. Practica se cunoaște și din alte culturi orientale - asiriană și elamită. Alegerea speciilor, mai ales a *câinilor*, foarte onorați în zoroastrism în calitate de binefăcători, protectori și ființe Care fac legătura între cei în viață și cei morți, ține de tradiție proprie. Se adaugă perechile de tauri, păzitori regali și simboluri ale purității și puterii creatoare. Asocieri speciale între capră (ibex) și regalitate se cunosc de la Persepolis. Dacă ideea și specia vin din tradiția iraniană, stilul și valoarea artistică a acestor opere sunt rezultatul artiștilor greci care le-au realizat; unii din acești artiști ne sunt cunoscuți fie pentru că și-au semnat opera, fie că sunt semnați la curtea regilor persani. Este cazul lui Telephanes din Phocaea; două serii de monumente sculpturale în ronde-bosse sunt de menționat: statuaria animalieră și statuile regale. Calitatea artistică a statuiilor de animale sugerează originea greacă a sculptorilor. Chiar și în cazurile reliefulilor inspirate din teme regale - calitatea drapajului, vivacitatea, mișcarea trădează aceeași pricepere. Stilul achemenid este de căutat în statuile regilor la a căror realizare artiștii nu puteau beneficia de libertatea de expresie. Ca și în cazul asirienilor, ceea ce era redat în aceste statui nu era o individualitate distinctă, ci imaginea *marelui rege*.

Arta persană este ilustrată și prin frizele realizate în tehnica cărămizilor smălțuite, în marea scenă a aducerii de daruri de la Persepolis, dar meșterii erau babilonieni sau elamiți. Nici în alte domenii ale artelor minore (orfèvrerie, toreutică, lucrarea fildeşului), meșterii nu sunt perși, ci mezi, egipteni, lidieni, greci.

Perșii și-au pus pecetea originalității lor în religie. Sigur că fondul original al religiei persane se înscrie în moștenirea indo-ariană, panteonul fiind comun ambelor segmente etnice. Faptul că, după reforma lui Zoroastru, numele unora dintre aceste divinități s-au păstrat, chiar dacă au fost reduse la statutul de *daimon*, este un argument hotărâtor. Iar Mithra continuă să fie onorat în toată perioada achemenidă.

Sigur este faptul că din acest vechi fond religios ancestral au supraviețuit *cultul focului*, ilustrat și prin imagini figurate (v. scena de la Naqch-e Rostam), rolul magilor ca unici experți în materie de cult, desfășurarea ceremonialului religios în aer liber, doar pe altare, absența templelor închise, natura și tipurile de sacrificii și de ofrande.

Religia vechilor perși, deci, se diferențiază de ansamblul religiilor orientale prin câteva trăsături distinctive. Ea face parte dintre religiile care au evoluat de la politeism și reprezentarea antropomorfă a divinităților la un evisimonoteism în jurul lui Ahura Mazda, a cărui imagine este redusă la un profil într-un disc înnaripat. A parcurs un drum foarte interesant, de la un spațiu mitologic foarte bogat la o *doctrină teologică* sistematică, atribuită, în *Gatha*, lui Zoroastru (= Zarathustra), doctrină cuprinsă într-o *carte sfântă* (*Avesta*).

Reforma lui Zoroastru a eliminat zeii vechi, reducându-i la statutul de yazata (buni sau importanți sau de prim nivel, exemplu, *Mithra*, și răi sau demoni, exemplu, *Indra*), și a impus pe Ahura Mazda, personificarea *Binelui*.

Administrarea ritualului zilnic (purificări, rugăciuni, recitarea unei veritabile liturghii la ore exacte ale zilei, sacrificii) intră în sarcina unui corp sacerdotal a cărui existență era justificată, în fond, prin ideologia tripartită indo-europeană. Este vorba de *magi* (după unii, un trib originar din *Rahagai* sau *Atropatene*

(Azerbaidjien) și stămutat în jurul Behistun-ului), care nu au nici un fel de aspirații în materie de teologie, ci sunt simpli oficanți, constrânși să ducă o viață foarte sobră, sunt întreținuți de rege și sunt împărțiți pe grade ierarhice. Doctrina, ca atare, are ca temă principală continua confruntare dintre *Bine* (*Ahura Mazda*) și *Rău* (*Ahriman*), și ideea de răsplată, într-o lume viitoare, a celor care au dus o existență conform principiilor morale impuse de *Avesta*. Zoroastrismul admite pluralitatea spiritului (*fravash*), fiecare individ posedând cinci elemente spirituale (*jân*, *gjan*, *ruvân*, *daenâ*, *axu* = boy), dintre care numai unele pot exista în eternitate (*daenâ*, *ruvân*, boy) eu condiția ca posesorul lor să fi primit absolvirea tribunalului divin, compus din *Rashnu*, *Mithra* și *Sraosha* (toți trei cu statutul de *yazata*). Cum s-a amintit deja, zoroastrismul nu presupune înălțarea de temple, ci numai de altare dedicate *Focului veșnic nepersonificat*. Astfel de altare instalate pe terase special amenajate au fost descoperite la *Pasargadai*, în apropiere de *Susa*, la *Dahan-i-Gulaman* (în Seistan). Cât privește obligațiile rituale, acestea presupuneau și sacrificii animale și umane (prin strangulare), unicul sacrificator fiind magul.

Este o problemă foarte dificilă aceea de a stabili momentul în care a avut loc elaborarea zoroastrismului. Până de curând se admitea o dată recentă, ulterioară secolului III d.H., când se datează inscripția lui Sapor I de la Naqh-I-Rustam. O asemenea opinie este, fără îndoială, exagerată. Căci, începând cu inscripția comemorativă a lui Darius I de la Behistun, Ahura Mazda apare ca susținător al puterii și al gloriei regale. Iar unii învățați susțin ideea adoptării calendarului zoroastrian de la 441 (sau 481 î.H.). Deci, nu există argumente serioase împotriva unei datări mai timpurii a perioadei de existență a lui Zoroastru. Împotriva unei prea mari vechimi și a unei patrii central asiatice pentru această doctrină este adusă natura numelui principalului venerat - Ahura Mazda. Prima componentă a numelui în cele mai vechi variante (textul în elamită de la Behistun) este Assara, și nu este iranian. Cea de-a doua componentă, Mazda (Mazas în textul amintit), este medă. Prima parte a numelui, laolaltă cu forma de reprezentare, obligă la luarea în considerare a unei influențe a cultului lui Assur.

Câteva aspecte trebuie să fie menționate în încheiere. Zoroastrismul a conservat (cel puțin în antichitate) o parte din religia persană arhaică. În primul rând, o parte din panteon, *Mithra*, *Anahita* (zeița fertilității) bucurându-se, în continuare, de venerație. De altfel, *Avesta* a păstrat, în capitolele ei cele mai vechi (*Iasht*), elemente importante din mitologia anterioară migrației iraniene. Din același fond vechi, prechemenid vin și cultul Focului și maniera de desfășurare a ritualului pe altare și nu în temple.

Descoperiri arheologice de epocă prechemenidă demonstrează această realitate. În sfârșit, cultul lui Zurvan (zeul destinului și al firmamentului) dovedește vechimea lui în raport cu zoroastrismul. Trebuie să se adauge toleranța și lipsa de interes pentru prozelitism, deși zoroastrismul a influențat alte religii (iahvista, chiar șamanismul și buddhismul) și a dovedit o mare putere de conservare, adepți ai acestei religii supraviețuind și astăzi.

Întrebări recapitulative

1. Formațiunile statale din spațiul iranian și succesiunea cronologică a acestora
2. Dominația achemenidă și ascensiunea Imperiului persan
3. Reforma administrativă a lui Darius
4. Regalitatea persană. Natura regalității, prerogativele regale, *regalia*
5. Structura societății medo-persane

Teme de referate

1. Arheologia iraniană: cercetări, reconstituiri, soluții
2. Limbi și populații în spațiul iranian. Sisteme de scriere
3. Reforma religioasă a lui Zarathustra
4. Artă și cultura persană

Bibliografie selectivă

Studii și sinteze

- Autran, Ch., *Mithra, Zoroastru și istoria ariană a creștinismului*, Oradea, 1995
- Brentjes, B., *Civilizația veche a Iranului*, Editura Meridiane, București, 1976
- *The Cambridge Ancient History of Iran*, I: The Land of Iran, Cambridge, 1968
- Girshman, R., *L'Iran des origines à l'Islam*, Paris, 1976

VIII. STATE ORIENTALE PERIFERICE

A. Regatul Urartu (Van) 1.

Condiții geografice și populația

Regatul Urartu (Van) ocupa platoul armean din Asia Anterioară, cu o înălțime de 1500-1800 m deasupra nivelului mării, fiind înconjurat din toate părțile de vârfuri muntoase. În partea de nord, acesta era limitat de munții Pontici, la nord-est de lanțul muntos ce formează Micul Caucaz, iar la sud de munții Tavriei și Kurdistan.

Formele de relief, tipurile de climă și vegetația sunt atât de variate, încât Armenia a fost numită „țara contrastelor”. Platoul central, cu un relief puțin mai atenuat, alternează cu lanțurile de munți împădușiți, care ofereau o protecție naturală. Din masivul armean își iau începutul fluviile Tigru și Eufrat, iar alte două fluvii își poartă apele în direcții opuse: Araxes, cu lungimea de 950 km, și Arațani. În munți, la înălțimea de peste 1 000 m, se aflau 3 lacuri: lacul Van (1720 m), unde se găsea și capitala regatului, Tușpa; Urmia (1250 m), cu concentrația de sare de 6 ori mai mare decât în ocean, și lacul Sevan cu apă dulce și bogat în pește.

Clima era foarte diversă. În mare parte e vorba de o climă continentală, aproape de cea de stepă, mai aspră în partea de nord a platoului, iar în cea de sud-est mai blândă. Aici se întâlnesc la un loc zone de pustiu, semipustiu, stepă, silvostepă și munți bogați în păduri. Vegetația era foarte diversă, munții constituind hotarul natural dintre cele două zone botanico-geografice: zona umedă, de silvostepă și zona uscată, iraniană.

Populația vorbea o limbă înrudită cu cea a hitiților, deci aparține familiei de limbi indo-europene.

2. Izvoare

Regatul Urartu face parte din categoria statelor orientale care au cunoscut scrisul hieroglific, fapt documentat și de descoperirile de la Toprah-kale și Karmir-blur.

Printre izvoarele referitoare la istoria Transcaucaziei un rol important îl ocupă inscripțiile urarte. În cazul acestora, deosebim mai multe categorii de documente, în funcție de caracterul informației: cronici, care reflectă activitatea regilor urarți, în special biruințele repurtate în timpul campaniilor militare (de exemplu, inscripția lui Arghisti și a fiului său Sarduri), inscripții privind construcția unor edificii importante (cetăți, palate, temple, canale de irigații) și cele cu caracter cultic și religios. În total se cunosc peste 400 de inscripții urartiene. Astfel, inscripția lui Sardur II are 295 de rânduri, iar cea a lui Arghisti I (de pe stânca de lângă lacul Van) - 375 de rânduri.

1

Necesitatea adoptării unui nou sistem de scris, în locul celui pictografic, s-a impus încă din sec. IX î.H., când urartienii au împrumutat de la asirieni scrisul f

cuneiform. Cele mai vechi inscripții ale regilor urartieni au fost făcute în limba akkadiană, dar se observă deosebiri vădite de stil.

Cele mai vechi informații despre Urartu le conțin documentele assiriene din a doua jumătate a secolului XIII î.H. În ele se fac un șir de referințe la campania militară a lui Salmanasar I împotriva unor țări din Transcaucazia, cu nume comun Uruatria sau Nairi. Probabil că acesta era numele unor uniuni de triburi din această zonă. Termenul „țara Urartu” se întâlnește pentru prima dată în analele lui Așur-nasir-pal II (anii 883- 859 î.H.), descoperite în palatul de la Kalhu. În ele se vorbește despre cucerirea pământurilor de la „gurile râului Subnat (cursul superior al Tigrului) până la țara Urartu”.

3. Apariția statului Urartu

Din documentele regelui Așur-nasir-pal II rezultă că, încă din secolul IX î.H., în locul numeroaselor formațiuni de triburi de pe teritoriul Transcaucaziei apare un stat nou, Urartu. Centrul acestui stat îl formau ținuturile de pe malurile de est și de nord ale lacului Van. Tot în această perioadă se mai cunoaște însă o formațiune politică urartiană, în partea de sud-vest a lacului Urmia, cu numele de Musasir. Consolidarea celor două state a fost determinată de necesitatea unirii eforturilor împotriva agresiunii assiriene.

Din cronicile assiriene este cunoscut numele primului rege al Urartului, *Aramu* (anii 864-845), amintit în legătură cu campania militară a regelui assirian Salmanasar al III-lea în Transcaucazia. Se pare, însă, că cele două formațiuni urartiene au reușit să-și mențină independența, cu toate că Salmanasar al III-lea afirmă că „i-am strivit eu țara, așezările le-am transformat în ruine și le-am trecut prin foc. Mormane de capete am ridicat în fața porților orașului (Arzașku)”. În 1878, în timpul săpăturilor din palatul lui Salmanasar al III-lea de pe colina Balavat au fost descoperite plăcuțe de bronz, care, inițial, decorau suprafețele unor porți de lemn. Toate plăcuțele au fost acoperite cu scene din campania assirienilor împotriva Urartului, din anul 860, fiind însoțite de texte explicative.

Un rol important în istoria Urartului l-a jucat Șardur I (anii 833-825), care a reușit unirea tuturor posesiunilor sale într-un singur sistem statal, îndreptându-și titlul de „rege al regilor, care primește tribut de la toți regii”. S-au făcut eforturi considerabile în domeniul construcțiilor, care au cuprins întreaga țară. Capitala statului devine orașul Tușpa, în jurul căruia se ridică puternice ziduri de apărare. Inscripțiile din acea perioadă lasă să se întrevadă activitatea economică și culturală a acestui cârmuitor, în timpul căruia se înalță un șir de palate și temple, se organizează sistemul economic palatial.

Pentru a consolida ideologia statului, compus din mai multe triburi, Șardur I a înfăptuit o reformă religioasă, unificând panteonul urartian. În cadrul acestuia, locul central îl ocupă triada divină: Halda - zeul cerului, Teisheba - zeul tunetului și al ploii și Șivini, zeul soarelui, cărora li se ridică temple și li se aduc ofrande bogate. Izvoarele assiriene amintesc, în repetate rânduri, despre templul lui Halda din Musasir, unde se oficiau ceremoniile de învestitură a regilor urartieni.

În plan extern, tânărul stat se impune printr-o politică energetică, concretizată în numeroase campanii militare. Armatele urartiene pătrund în Regatul Manniei, capturând o bogată pradă de război și alipindu-și noi teritorii.

4. Consolidarea și înflorirea Regatului Urartu

Apogeul dezvoltării economice și politice a Urartului a fost atins în timpul domniei acestor regi, fiind ilustrat cu lux de amănunte în analele oficiale, care, devin adevărate documente de stat.

În plan intern, Menua a înfăptuit o reformă administrativă, care urmărea scopul de a favoriza integrarea noilor provincii alipite în economia țării, cât și buna guvernare a acestora. Tot teritoriul statului a fost împărțit în provincii, în fruntea cărora au fost numiți reprezentanți ai puterii centrale - șefi de provincii. Pentru a-și confirma dominația politică, în teritoriile alipite Menua a construit cetăți în care erau amplasate garnizoane militare. Un important punct militar și administrativ a devenit cetatea Menuahinili de pe malul stâng al râului Araxes.

Menua a desfășurat o intensă activitate de construcții, oglindită în peste o sută de inscripții. Două dintre ele relatează despre construcția unei cetăți la est de lacul Van, care ulterior s-a numit „orașul zeului Halda”; în altă inscripție se spune că Menua a dat dispoziție să se planteze o livadă și o podgorie, cunoscută sub numele „podgoria lui Menua”. S-au construit, de asemenea, depozite și magazine de cereale și vinuri. Dintr-o altă inscripție descoperită la Bostankaja aflăm că „regele Menua a construit acest *gie*, în care se păstrează 900 *akarki* de vin”. Este vorba despre un depozit de vin. Profesorul B.B. Piotrovskij a încercat să calculeze cantitatea de vin păstrată în beciurile regelui Menua, apreciind-o între 216-225 mii litri.

Lucrări de amploare au fost executate în zona capitalei Tușpa, unde a fost săpat un canal de irigație cu lungimea de 70 km, căruia i s-a dat numele aceluiași rege.

În plan extern, Menua a acționat în două direcții, spre sud-vest și spre nord. Desfășurarea unor vaste campanii militare presupunea o bună organizare și echipare a armatei. În acest sens se trece la dotarea armatei cu armament asirian, care era cel mai bun din Asia Anterioară la acea dată, iar echiparea devine o prioritate a puterii centrale. Regiunile ocupate urmau să recunoască hegemonia politică a Urartului și să plătească un tribut considerabil.

Dar interesele politice ale Urartului în Asia Anterioară se ciocneau de cele ale altei mari puteri politice din zonă - Assiria, care tindea să-și impună dominația asupra principalelor căi comerciale din bazinul de est al Mării Mediterane. Continuatorul politicii lui Menua este Argiști I, care, prin curaj și energie ieșită din comun, stârnește panică și groază în rândurile asirienilor. Acesta este comparat, în cronicile asiriene, cu „o furtună puternică, ale cărei forțe sunt nelimitate”, înaintând spre sud, Argiști I reușește prin forță, dar și cu diplomatie, să-și formeze noi aliați. Trecând prin Siria, trupele urartiene taie căile comerciale de mare importanță pentru Assiria și ajung la hotarele Babylonului. Astfel, poziția Assiriei este puternic zdruncinată de ascensiunea statului Urartu și a aliaților săi, pe care îi are în imediata vecinătate a granițelor sale.

O altă direcție a politicii externe a statului Urartu o constituie extinderea hotarelor spre nord, armatele urartiene ajungând până pe malul stâng al râului Araxes, iar de acolo până la lacul Sevan. Inscripția lui Argiști, păstrată pe o stâncă de lângă lacul Van, descrie numeroasele campanii ale acestui rege. Ulterior, în regiunile din sudul Transcaucaziei, se întemeiază cel de-al doilea centru economic al statului Urartu, care a jucat un rol important în timpul conflictelor militare cu Assiria.

În domeniul economic, s-a pus în aplicare un program centralizat de construcții, care a dus la rezultate remarcabile. S-au ridicat noi orașe-cetăți (Erebuni, pe locul Erevanului de astăzi, Arghıştihinili, „orașul lui Arghiști”, în regiunea Armavir). În legătură cu acest subiect, cronicile menționează că, la construcția orașului-cetate Erebuni, Arghiști I a folosit 6600 de prizonieri de război „și aici, unde țara era pustie mărește fapte a săvârșit”.

Cercetările arheologice întreprinse în aceste așezări au scos la iveală magazine urișe de cereale, depozite de vinuri, în care se păstrau rezervele de produse agricole ale statului. Se pare că tot teritoriul statului era acoperit cu o rețea de orașe-cetăți, unde staționau trupele regilor urartieni și ale guvernatorilor. De asemenea, au fost ridicate un șir de construcții de cult (temple) și civile, iar în jurul orașelor au fost plantate livezi și viță de vie. A fost lărgit sistemul de irigație (în cronicile sunt amintite 4 canale), care a dat posibilitatea valorificării unor noi terenuri agricole. Organizarea unui sistem central de irigații a dus la consolidarea și păstrarea comunităților satești, a obștilor.

O sursă importantă de muncă, în condițiile unui vast program economic și de construcții, o constituiau prizonierii de război. Cronicile consemnează că pe timpul lui Arghiști I au fost strămutați de pe pământurile lor cea. 280.000 de bărbați și femei.

În această situație, Urartu reușește să-și confirme poziția de stat puternic, atât economic, cât și politic și militar, capabil să-și revendice drepturile pentru supremație în această parte a Asiei. Evenimentele ulterioare au condus la o confruntare directă cu statul asirian. Invazia regelui Tiglathpalassar al III-lea, în anul 743 î.H., s-a soldat cu înfrângerea Urartului și a aliaților săi în Siria de Nord, lângă orașul Arpad. Această biruință a încurajat pregătirea unei noi campanii militare împotriva Urartului, întreprinsă, conform cronicilor asiriene, în anul 735 î.H. De data aceasta, Tiglathpalassar al III-lea și-a concentrat armatele în centrul țării, în regiunea lacului Van, reușind să supună o parte din teritoriul Urartului. Asirienii au ajuns până la Tușpa, asediind orașul, dar n-au reușit să-l cucerească. Au rămas independente regiunile transcaucaziene, care constituiau cel de-al doilea centru economico-administrativ al statului; de asemenea și regiunea Musasir. Cu toate acestea, Urartu a suferit prima înfrângere importantă în confruntarea directă cu Assiria. Dar lupta pentru hegemonie nu se încheiase. Ambele părți se pregăteau pentru confruntarea finală, Assiria fiind mult avantajată.

În această situație nefavorabilă regatului Urartu, obiectivul principal al politicii sale externe s-a axat pe evitarea sau, în cel mai rău caz, amânarea unei confruntări directe cu adversarul, iar în domeniul intern s-a purces la consolidarea unității administrative a țării și la întărirea puterii economice. Aceste obiective au fost îndeplinite cu succes în timpul domniei lui *Rusa I* (anii 735-714), care a reușit să refacă unitatea statului urartian, înfrângând rebeliunile unor șefi locali, și să relanseze economia, contribuind la crearea unor complexe economice în jurul lacurilor Urmia și Van. Au fost construite orașe-cetăți, săpate canale și organizate domenii ale familiei regale. Lângă lacul Van, Rusa I construiește un mare bazin de apă, ridicând la un nivel calitativ nou agricultura din zonă, și înființează un nou oraș, care îi poartă numele - Rusahinili. Într-una din inscripții, Rusa I reglementează dreptul de folosire a apei din canale, stabilind „ca acest lac să fie folosit pentru irigarea orașului Rusahinili”. Astfel, inscripțiile aveau și puterea unor acte normative.

Activitatea regelui Rusa I s-a impus și pe plan extern. În scurt timp, acesta reușește să extindă hotarele statului în Transcaucazia, la nord-est de lacul Sevan, unde doar într-un singur an, potrivit inscripțiilor oficiale, a învins 23 de regișori (cârmuitorii locali). În aceeași perioadă au fost înregistrate, în nord, și ciocniri între trupele urartiene și cimerieni, soldate cu victoria celor din urmă.

Cu toate acestea, dușmanul principal continua să rămână Assiria., care, îngrijorată de refacerea Urartului, pregătește o nouă campanie militară. În 714 î.H., Sargon al II-lea, regele assirian, își conduce armata împotriva conducătorilor locali din spațiul de la est de lacul Urmia. Rusa I a încercat să ia prin surprindere trupele dușmane, dar manevra a eșuat. Victoria assirienilor a fost covârșitoare, ei reușind să zdrobească aproape întreaga armată urartiană; doar regele, cu o mică armată, a reușit să se retragă în munți.

Nimicind și incendiind totul în calea sa, Sargon al II-lea s-a îndreptat spre complexul economic de lângă lacul Urmia, construit de Rusa I. Făcând ocolul lacului Van, regele assirian a jefuit tot ce se putea jefui, dar n-a avut curajul să pătrundă în ținuturile urarte străvechi de pe malurile de est, unde se afla capitala Tușpa. În schimb, la întoarcere spre Assiria, Sargon al II-lea, printr-o lovitură fulgerătoare, a reușit să cucerească Musasirul, vechiul centru urartian de cult, situat în creierul munților, unde a pus mâna pe bogățiile fabuloase ale orașului și templului lui Halda, adunate în timpul mai multor domnii. În afară de cantitatea enormă de aur (cifrele nu s-au păstrat), au fost luate circa 5000 kg de argint, 109.000 kg de bronz, peste 333.500 de obiecte din metale prețioase. A fost jefuit și palatul regal, de unde s-au sustras circa 1040 kg de aur, 5060 kg de argint, peste 400 kg de lucruri de preț, printre care 6 spade de aur, 11 cupe de argint ale regelui Rusa.

Unul din reliefurile palatului lui Sargon al II-lea, cunoscut numai după o schiță de desen (relieful s-a scufundat în Tigru, când era transportat în Franța), înfățișă scena devastării templului din Musasir.

Aceste evenimente au marcat începuturile decăderii politice a statului Urartu, care renunță la lupta pentru supremație și își concentrează eforturile asupra înlăturării pericolului dintre sud-est, unde triburile nomade ale scitilor au creat un „regat” propriu în Iranul de nord-vest. Fiind lipsit de resursele umane și materiale necesare, pe care altădată le furnizau războaiele, regii urartieni nu au mai reușit să refacă sistemul de apărare al țării, încât la începutul sec. VI î.H. regatul Urartu cade în dependență față de Media, iar către 590 î.H. își încetează cu totul existența. Se încheie, astfel, istoria uneia dintre cele mai strălucitoare civilizații ale Orientului Antic, care a lăsat o urmă vizibilă în cultura popoarelor Transcaucaziei.

5. Baza economică și structura statului

Baza economică a regatului Urartu o constituia agricultura irigată, căreia regii aceștia i-au acordat întotdeauna o atenție deosebită. Inscripțiile regale stau dovada acestui fapt, menționând în mod sistematic săparea canalurilor, a rezervoarelor de apă, plantarea viilor și a livezilor. Descoperirea unor mari depozite - hambare în incintele orașelor - cetăți (Erebuni, Argiștihinili, Teishebaini) demonstrează avântul producției cerealiere, axată pe cultivarea grâului, orzului, ovăsului. În pivnițe speciale erau depozitate mii de decaltri de vin și ulei, care făceau parte din rezerva regală.

În jurul citadelei se întindeau domeniile regale sau ale marilor latifundiari. Pământuri întinse dețineau și templele, dar gospodăriile acestora erau relativ mai mici. Într-o inscripție se menționează construcția unui templu închinat zeului Halda, în jurul căruia regele urartian a dispus să fie plantate vii și livezi pentru zeul respectiv.

Partea covârșitoare a averii templelor o constituiau darurile regale. De exemplu, regele Išpuin și fiul său Menua au dăruit templului din Musasir arme de paradă și vase din argint. În aceeași inscripție se amintește că, în timpul vizitei sale în oraș, regele a donat templului 22712 capete de vite. Bineînțeles, nu toate animalele au fost sacrificate zeului, ci o mare parte din ele au intrat în gospodăria templului. Totodată, regii donau lunar, pentru a fi jertfite, câte 6 vaci, 6 iezi, 96 boi și 305 oi. De multe ori, turme întregi de vite, capturate în timpul războaielor, intrau în posesia templelor.

O altă activitate de bază o constituia prelucrarea metalelor, în jurul cetăților fiind descoperite ruine ale atelierelor de confecționare a uneltelor de muncă și a pieselor de armament.

În conducerea statului, regii urartieni se sprijineau pe un enorm aparat de funcționari, a cărui structură, însă, nu este foarte bine cunoscută. În izvoarele asiriene sunt consemnate două categorii de nobili: persoane ce aparțineau familiei regale și nobili militari, funcționari ai statului. Sargon al II-lea menționează că a făcut prizonieri mulți sfetnici și apropiați ai familiei regale, rude ale regelui: militari, guvernatori de regiuni, înrolați în armata regală. Printre aceștia se numără guvernatorii generali ai provinciilor, principalul șef militar, *turtanii* - marii conducători de armată.

O dată cu trecerea timpului, sistemul de conducere se amplifică și se complică. Apar un șir de funcții noi: „deținător al pecetii regale”, „omul evidenței”, „omul semănatului” (organizatorul producției agricole), „păstorul superior”.

Baza socială a regatului o constituiau membrii liberi ai obștilor, desemnați prin termenul „oameni liberi înarmați ai tribului”. Obștea își păstra, într-o anumită măsură, autoconducerea, relațiile ei cu puterea centrală fiind reglementate de un șir de impozite către stat și temple și prestări de servicii (participări la construcțiile de stat, serviciul militar). Membrii obștii formau așa-zisa oaste populară, pe care se sprijineau la început regii urartieni.

Uneori, obștea dispunea și de sclavi. Numărul persoanelor dependente și a sclavilor era foarte mare, principala sursă constituind-o numeroasele războaie. Majoritatea prizonierilor erau strămutați cu tot cu familii pe domeniile regale. Probabil, la fel ca și în Assiria, în Urartu existau așezări de sclavi de stat, care erau obligați să aibă gospodăria lor. Uneori, prizonierii de război puteau fi incluși în componența forțelor armate, dar, de cele mai multe ori, regii angajau mercenari din rândurile sciților și ale cimmerienilor.

Armata constituia un alt organism important din structurile statului, fiind un instrument puternic în mâinile regelui. Existența acesteia se explica nu numai prin tendințele expansioniste ale Urartului, ci și prin necesitatea unei bune administrări a provinciilor alipite, al căror atașament față de puterea centrală se afla în dependență directă de profesioniști, care erau în întregime echipați de rege. Grijă acestuia pentru instruirea și perfecționarea cadrelor militare este reflectată în inscripțiile asiriene, care remarcă măiestria urartivilor în dresarea cailor pentru călărie. Însuși regele participa la competițiile militare, etalându-și virtuțile. Pe o stelă comemorativă s-a păstrat următoarele mențiuni: „Calul, pe nume Arțibini,

încălecat de Menua, a sărit din acest loc la 22 de coți", ceea ce este egal cu 11 m și 20 cm, comparabil cu recordurile contemporane.

Cu toate aceste măsuri de organizare, regii urartieni n-au reușit crearea unui stat trainic, centralizat, fapt demonstrat de rebeliunile unor guvernatori de provincii și de răscoalele populare. Constituirea celor două centre economice ale țării, în jurul lacului Van și în Transcaucazia, nu s-a soldat cu crearea unui sistem economic unitar. Acestea și constituie principalele cauze ale forței interne slabe a Urartului, care i-au influențat declinul.

6. Civilizația urartiană

a. Arhitectura și arta

Avântul economic pe care l-a marcat societatea urartiană în scurtă, dar strălucitoare existență a favorizat dezvoltarea unei arte aristocratice, deschisă influențelor artistice străine, ce s-a grefat pe fondul moștenirii hittite. Descoperirile arheologice din ultima jumătate de secol au scos la iveală mărturiile unei civilizații cu vechi tradiții arhitecturale, sculpturale și picturale. O dezvoltare aparte a cunoscut-o arta toreutică, gustul și măiestria artiștilor urartieni fiind binecunoscute departe de hotarele țării.

În cadrul artei arhitecturale deosebim 3 categorii de construcții, în funcție de caracterul acestora:

1. Construcții civile (ansamblul palatial de la Musasir, Eribuni).
2. Construcții cu caracter militar. Toate orașele aveau o citadelă cu bastioane, care constituiau avanposturi ale puterii regale și militare în provinciile cucerite. Fortificațiile erau ridicate pe înălțimi, fiind construite din blocuri masive de piatră.
3. Construcții cultice (temple, nișe). Tuturor zeităților urartiene le-au fost ridicate temple. Din inscripțiile assiriene aflăm că templele erau prevăzute cu coloane, iar fațada și interioarele erau acoperite cu picturi murale. Pereții templului lui Halda erau decorați cu scuturi și lănci de paradă.

Arta sculpturală este reprezentată prin sculpturile monumentale ale zeilor, amplasate în interiorul templelor, despre care s-au păstrat doar mărturii scrise. În schimb, s-au păstrat statuetele de bronz ale mai multor divinități, printre care cea a zeiței Bagbartu ș.a.

Printr-o măiestrie excepțională se disting operele meșterilor urartii în prelucrarea artistică a bronzului, din care au fost confecționate piese de podoabă (brățări, torques-uri, pandantive, cercei) și de armament, diferite elemente de decor ale tronului.

Pentru pictura murală a templelor și palatelor urartiene sunt caracteristice motivistica, ritmica statică a reprezentărilor antropomorfe, zoomorfe și celor vegetale. Printr-un oarecare dinamism se disting doar scenele de vânătoare, cu participarea suitei regale.

b. Religia

Studierea religiei regatului Urartu s-a făcut pe baza a două categorii de izvoare: inscripțiile urartiene și reprezentările artistice, care vin să reflecte nu numai dogmele religiei oficiale, ci și credințele populare.

Toate textele urartiene încep prin a se adresa unei sau mai multor divinități, în special fiind invocat numele zeului Halda, căruia îi erau consacrate victoriile militare ale regilor. Paralel cu numele lui Halda, sunt menționate și numele zeilor Teisheba și Şivini.

Se pare că Halda, zeul cerului, era o divinitate urartiană, zeul unui trib din componența Regatului Urartu. Cultul lui Teisheba, zeul furtunii și al războiului, era strâns legat de cel al zeului micro-asiatic Teshub, iar Şivini, zeul soarelui, avea rădăcini asiro-babyloniene.

Printre izvoarele urartiene un rol important îl are inscripția săpată pe stânca de lângă lacul Van, numită „Mher-Kapusi”. În acest text, datat de la sfârșitul sec. IX î.H., au fost trecute numele zeilor urartieni (74 la număr), alături fiind indicate numărul și speciile de animale sacrificate fiecărui zeu. De exemplu, zeului Halda îi erau jertfiți 17 boi și 34 oi, lui Teisheba - 6 boi și 12 oi, lui Şivini - 4 boi și oi.

În afară de sacrificiile de animale, zeilor li se aduceau și sacrificii umane. În timpul săpăturilor din Toprah-kale s-a descoperit o aglomerație de animale și oameni, cărora le lipsea craniul. Se presupune că acești oameni au fost sacrificați în cinstea zeului Halda, iar craniile lor se păstrau într-un loc special. Inscripțiile urartiene vin să confirme practicarea acestui ritual sângeros.

Zeilor li se ridicau un șir de temple și construcții de cult (porți, nișe săpate în stânci, stele). În credințele urartiene, zeii locuiau în munți, iar nișele din stânci erau săpate tocmai pentru a le facilita ieșirea.

Pe un șir de obiecte de cult apar reprezentate divinitățile tradiționale în diferite ipostaze. Zeul Halda, ocrotitorul puterii regale, cel care binecuvânta regele în campaniile militare și îl ajuta să obțină victoria, este înfățișat, de obicei, în armură. Nu este întâmplător că în templul din Musasir era venerat cultul lancei și al scutului, iar templul era numit „casa scutului”.

În aceeași ipostază apare și Teisheba, înarmat cu un topor de luptă și o ghioagă cu vârful discoidal, reprezentat pe o statueta de bronz, descoperită în 1941 la Karmir-blur. Pe cap zeul purta un acoperământ înfrumusețat cu coarne, care îi dădea o înfățișare feroce. După cum se poate observa, caracterul activității de bază a aristocrației, cel militar, se răsfrânge și asupra felului în care își reprezentau urartienii zeii.

Simbolul zeului Şivini, zeul soarelui, era un disc solar, care apare deseori asociat cu alte imagini cultice (pești, păsări, protome de animale sau motivul arborelui vieții). În cazul inițial, avea chip de pasăre sau de animal.

B. Imperiul Kushan

Pe ruinele Regatului Greco-Bactrian se constituie treptat una dintre cele mai mari formațiuni politice ale lumii antice - Imperiul Kushan. Un șir de izvoare antice consemnează avântul economic și cultural pe care l-au atins populațiile din spațiul actual al Afganistanului și al țărilor vecine în perioada kusană, iar descoperirile arheologice confirmă cu prisosință acest fapt.

Specificul civilizației kushane constă în capacitatea de a sintetiza tradițiile și realizările culturale ale mai multor popoare care au făcut parte din hotarele Marelui Imperiu.

1. Izvoare

În ceea ce privește istoria politică a puternicului Imperiu Kushan, sursele antice sunt foarte vagi. Într-un șir de lucrări ale istoricilor romani, bine informați despre situația Pârției, inamicul de totdeauna al Romei, nu se pomenesc nimic despre Statul Kushan. Chiar și atunci când apar mențiuni despre venirea solilor din Bactria sau India, nu se știe cu certitudine cine a trimis aceste delegații.

Un alt izvor de cunoaștere îl constituie cronicile chineze, care, deși sunt extrem de lapidare, conțin un prețios material informativ.

Paralel au fost studiate și inscripțiile din India, care transcriu numele unor regi kushani și anul în care a fost făcută mențiunea, dar nu se cunoaște până în prezent sistemul de calculare a anilor, astfel încât este foarte dificil să se stabilească perioadele de domnie ale acestora.

Cercetarea monedelor kushane constituie un alt izvor de cunoaștere, iar legende de pe ele oferind posibilitatea de a urmări succesiunile la tron, însă, din nefericire, nici pe monede nu sunt trecuți ani.

Astfel, istoria politică a Imperiului Kushan poate fi cercetată doar în linii generale.

2. Formarea statului Kushan

La început, nucleul statului îl constituia teritoriul Bactriei, unde, după prăbușirea Regatului Greco-Bactrian, existau mai multe formațiuni politice.

Printre nomazii ce au periclitat existența puternicului regat, cronicile chineze îi menționează și pe *iueciji*, care au năvălit în Bactria de Nord. La aceste migrațiuni au participat și alte triburi, inclusiv cele ale saccilor. Ținuturile de la sud de Amu-Daria și-au păstrat, într-o anumită măsură, independența, recunoscând autoritatea politică a cuceritorilor din nordul fluviului. Din cronici este cunoscut numele unui regișor Hermei, care în a doua jumătate a sec. I î.H., reușește să facă să renască pentru scurt timp gloria statului Greco-Bactrian. Însă în „Istoria dinastiei Han timpurie” din sec. I î.H. care reflectă evenimentele dintr-o fază anterioară, Bactria nu este amintită. Sunt consemnate doar 5 formațiuni politice, printre care și Geișuani, supuse autorității politice a conducătorilor *triburilor iueciji*. Conform altei cronici chineze, „Istoria dinastiei Han târzie”, cele 5 formațiuni reprezintă uniuni de triburi iuecije. În acest caz, cărui document urmează să-i dăm crezare? Se pare, totuși, că, în perioada la care ne referim (sec. I î.H.), s-au atenuat deosebirile dintre veneticii din nord și autohtoni.

Cercetările arheologice au demonstrat faptul că, încă din sec. I î.H., a început un proces de unificare a culturii materiale de la nord și sud de Amu-Daria, o parte din nomazi fiind asimilați de populația locală. Destul de repede aceștia și-au însușit tradițiile somptuoase, însoțiți de un bogat inventar funerar (descoperirile de la Tillea-tepe, Afganistanul de Nord).

Din punct de vedere economic, asistăm la un avânt al dezvoltării agricole și comerciale. Apariția unui șir de canale de irigație, crearea oazelor agricole și a unor așezări urbane au înviat faima ținutului cu „o mie de orașe”. Schimburile economice devin din ce în ce mai intense, iar cerințele pieței au dus la emisii monetare regulate. În majoritatea cazurilor sunt imitate monedele ultimilor dinastii greco-bactrieni, Eukratidos și Heliclos. Mai târziu, chipul celui din urmă este înlocuit cu figura unui regișor local necunoscut.

Doar pe la mijlocul secolului I î.H., putem vorbi despre instituirea unei tradiții numismatice a regilor kushani, o dată cu apariția monedei lui Heraî. Pe avers apare chipul regelui cu mustăți și bărbuță, iar pe revers - același personaj, dar de data aceasta călare, iar la spatele lui este reprezentată zeița Nike cu o coroană în mână. Conform legendei de pe monedă, Heraî era stăpânitorul *principatului Gheîșuani (Kushan)*, localizat în valea roditoare a râului Kașka-Darja. În scurt timp, creșterea puterii politice a acestei formațiuni a dus la cucerirea celorlalte patru principate ale triburilor nomade și la unificarea Bactriei într-un tot întreg.

În „Istoria dinastiei Han târzie” apare numele celui care a pus bazele unui stat nou, cu capitala la Lanși (probabil Alexandria Balha) - Kiotziukiu, cunoscut de pe monede și cu numele de *Kadfise I*. Mai târziu, Kadfise I supune și statele unor regi mai mici din dinastia elenă, proclamându-se „rege al regilor” (a doua jumătate a sec. I d.H.).

Noul stat tinde să-și lărgască în continuare hotarele, îndreptându-și privirile spre sud, pe unde treceau căile comerciale tradiționale. Kadfise I reușește să treacă dincolo de Hiducuși, întărindu-și dominația asupra unui șir de regiuni. Consolidarea Statului Part la hotarele de vest ale imperiului Kushan a determinat oarecum modificarea direcției sale de expansiune, orientată acum spre est, unde fărâmițarea politică a Indiei de nord-est îi oferea șanse reale de extindere.

Politica de cucerire a fost continuată și după moartea lui Kadfise I, când fiul moștenitor al acestuia, *Kadfise II*, reușește să anexeze o bună parte din India de Nord-Vest. Regiunile Kașmir și Gandhara au fost cucerite de Kadfise I, iar în timpul domniei fiului său hotarul de est trecea pe cursul inferior al Indului. Astfel, Imperiul Kushan reușește să se impună drept unul din cele mai mari state ale lumii, cu un teritoriu uriaș ce cuprindea o parte considerabilă a Asiei Mijlocii, teritoriul actual al Afganistanului, o mare parte din Pakistan și nordul Indiei.

Localizarea hotarelor de nord ale Statului Kushan a stârnit vii discuții printre cercetători. Descoperirile arheologice din acest secol au demonstrat existența unei puternice linii de apărare în nordul Bactriei, care cuprindea 3 tipuri de fortificații:

a) Ziduri de apărare cu bastioane. Cercetările din zona Darband au scos la iveală ruinele unui zid cu o lungime de peste 1,5 km și înălțimea de 2-5 m, având grosimea la bază de 6,5 m; pereții exteriori au fost ridicați din chirpic, iar embletonul - din pietre de râu și pământ. Construcția datează din sec. I - III d.H.

b) Cetăți fortificate, care apărau trecerile prin trecătorile din munți (Kafar-kala, Sari-Band, Taragaj - tepe).

c) Cetăți ce controlau vadurile de trecere peste râul Oxus (Amu-Daria).

Nu este exclus ca în partea de Nord-Vest a Bactriei să fi existat și ziduri ce împrejmuiau oazele cele mai importante, asemănătoare celor din jurul așezării Balh.

Toate aceste măsuri de apărare fac dovada unei linii de fortificații centralizate, capabilă să asigure paza hotarelor de nord-vest ale Imperiului. În legătură cu această situație, este foarte posibil ca Bactria de Nord-Vest să se fi bucurat de un statut special de regiune de frontieră. Despre existența unor astfel de unități administrative aflăm dintr-o inscripție de la Surh-Katala, în care numele guvernatorului este însoțit de titlul „șef al regiunii de frontieră”.

În plan economic, Kadfise II a întreprins un șir de măsuri de susținere a noului stat. Printre ele se numără și reforma monetară. A fost elaborat un nou tip de monedă, preluat ulterior de toți regii kushani. Pe avers apare figura lui Kadfise II

în veșminte orientale, așezat pe o mică platformă sau în picioare în fața unui altar. Imaginea de pe reversul monedei reflectă politica regelui de consolidare a unității imperiului său. De obicei, este reprezentată figura zeului hindus Siva, uneori cu un tau. Unul din numele acestui zeu, Mahisvara, apare și în titulatura regală a lui Kadfise II, care s-a proclamat „rege al regilor”, stăpânul lumii, Mahisvara, „salvatorul”.

Declarându-și înclinația spre hinduism, Kadfise II urmărea să-și consolideze stăpânirea în regiunile indiene ale imperiului.

Cel mai cunoscut dintre cărmuitorii Imperiului Kushan a fost regele Kanișka (anii 78-101 d.H.). Domnia acestuia este marcată de conflictul dintre Statul Kushan și China dinastiei Han în Turkestanul de Est, pe unde treceau importante căi comerciale. Consolidarea Chinei în imediata vecinătate a hotarelor kushane a stârnit motive de îngrijorare, astfel că în anul 88 d.H. o delegație a regelui kushan se îndreaptă spre China pentru a reglementa situația. Intervenția brutală a lui Ban Țao, șeful armatei chineze, de numele căruia este legată expansiunea spre vest a Chinei, a dus la izbucnirea conflictului militar, iar în anul 90 d.H., o armată de 70.000 de ostași kushani năvălește în Turkestanul de Est. Războiul s-a încheiat cu înfrângerea kushanilor, dar armata kushană a reușit, în cele din urmă, să pună capăt expansiunii chineze, reluându-și politica ofensivă la începutul sec. II d.H., după moartea lui Ban Țao.

Pe timpul lui Kanișka, capitala imperiului se transferă în Purusapura (actualul Preșavar), iar nucleul statului se deplasează spre India.

În tradiția istorică, Kanișka este cunoscut nu atât în calitate de comandant de oști, ci mai ales ca protector al buddhismului. Sub egida acestui rege a avut loc o mare întrunire budistă, unde s-au stabilit principalele dogme ale buddhismului nordic, mahajana.

În timpul domniei lui Kanișka s-au ridicat un șir de construcții religioase. Însuși regele în persoană patrona mănăstirile și filosofii buddhiști devenind, astfel, una din figurile populare ale literaturii buddhiste. Concomitent, din raționamente politice, erau tolerate și celelalte curente religioase din spațiul marelui imperiu. Analiza materialului numismatic a permis evidențierea unei galerii de divinități însoțite, uneori, și de inscripția numelui, fapt ce lasă în afara oricăror discuții natura personajelor.

Pe lângă reprezentările lui Budha, care nu sunt foarte numeroase, se întâlnesc zeități din mitologia antică (Helios, Hephastos), divinități avestice (Mithra, Veretragna, Anahita). Astfel, Kanișka, prin emisiile monetare, se adresa tuturor supușilor săi.

Este interesant să menționăm că spre deosebire de dinastii anteriori, care își notau numele și titlul pe monede în limba greacă, în timpul lui Kanișka legenda era scrisă în limba bactriană (cunoscută și de pe inscripția „Regele regilor Kanișka / al / Kushanilor”. Probabil, din timpul acestui rege, limba bactriană a devenit una din limbile oficiale ale cancelariei imperiale, iar inscripțiile de pe monede s-au făcut numai în această limbă.

Succesorul lui Kanișka, conform inscripțiilor indiene, a fost Vasișka, care a domnit între anii 102-106, urmat de Huvișka (anii 106-138). Însă numele lui Vasișka nu apare pe nici o monedă.

Între anii 152-176, izvoarele indiene și cele numismatice îl amintesc pe Vasudeva. Monedele acestui rege reînnoiesc tradiția lui Kadfise II; astfel, pe majoritatea emisiunilor este reprezentat zeul Siva. Despre urmașii lui Vasudeva izvoarele nu sunt prea explicite. Printre ei au fost persoane cu numele Kanișka și Vasudeva. Cert este faptul că, în sec. III d.H., Imperiul Kushan cuprindea între

hotarele sale Bactria, Kabulistan, Gandhara și India de Nord-Vest. Dar perioada de vârf a imperiului a trecut, acesta fiind amenințat de expansiunea monarhiei sasanide, cu care a ajuns să se confrunte pe timpul lui Ardașir I și Bactria, ceea ce a zdruncinat din temelie bazele Imperiului Kushan. Totodată, cucerirea independenței unor regiuni din nord - vestul Indiei a accelerat declinul acestei mari formațiuni politice din antichitate.

O oarecare renaștere a imperiului se observă în a doua jumătate a sec. IV d.H., pe timpul domniei lui Kidara, dar statul Kushan n-a mai putut ajunge la măreția de altă dată. Totuși, în această perioadă, este recucerit teritoriul Bactriei. Înaintând spre sud, peste Hiducuși, Kidara și-a extins stăpânirea asupra regiunii Gandhara, profitând de circumstanțele politice ce îi erau favorabile.

În literatura de specialitate, această perioadă de reunificare a teritoriilor este cunoscută sub numele de *statul micilor Kushani*. Din cronicile armenesti rezultă că, între anii 368-374, regele kushan s-a ridicat împotriva celui sasanid, Sapur II, pe care l-a învins. Al doilea conflict între cele două imperii a avut loc în anii 374 și 377 și s-a soldat, din nou, cu înfrângerea sasanizilor.

Destrămarea Imperiului Kushan s-a produs la sfârșitul sec. IV d.H., sub presiunea invaziei militare a heptalitilor, care se constituie într-o nouă formațiune politică din Asia Mijlocie.

3. Dezvoltarea social-economică. Înflorirea orașelor

Tabloul dezvoltării social-economice a ținuturilor cuprinse în hotarele Imperiului Kushan este dezvăluit de rezultatele descoperirilor arheologice din acest spațiu, completat și de mărturiile autorilor antici. Tradiția istorică a consemnat fastul și bogăția orașelor din Regatul Greco-Bactrian, cunoscut ca țara cu „o mie de orașe”, iar investigațiile arheologice au demonstrat că, în perioada Imperiului Kushan, orașele alcătuiau un adevărat sistem urban, cu o rețea de drumuri și căi de caravane, care asigurau o bună legătură între toate zonele țării.

Între orașe se disting două tipuri : orașe care s-au construit treptat, devenind mari centre de civilizație, și orașe ridicate în perioada greco-bactriană. Ptolomeu menționează că în Bactria existau, pe la mijlocul secolului II d.H., circa 18 așezări urbane. O deosebită dezvoltare cunoaște capitala Bactriei - orașul Bactra (Balh), „mama orașelor”, care a fost un timp și capitala Imperiului Kushan. Intensificarea activității de construcție a condus la edificarea unui șir de obiective în afara incintei fortificate și la extinderea teritoriului urban. S-au păstrat urmele unui vechi monument buddhist, cunoscut cu numele de Topi-Rustam, care, din cauza aglomerației, a fost ridicat în afara zidurilor orașului.

Un alt centru important era și orașul Termez, situat în nordul Bactriei. Grosimea straturilor culturale ale acestei așezări atinge aproape 6 m; în suburbii se aflau ateliere de ceramică și de prelucrare a fierului; tot aici se aflau și ruinele a două mănăstiri buddhiste, Cingiz-Tepe și Kara-Tepe.

Un interes deosebit îl reprezintă ruinele unui alt oraș din perioada kushană, în prezent Kei-Kobad-șah, situat pe cursul inferior al râului Kafirnigan. Spre deosebire de Termez, Kei-Kobad-șah a fost construit după un plan bine stabilit. Incinta avea forma dreptunghiulară, cu o suprafață de 12 ha, fiind împrejmuită de ziduri cu turnuri.

Un număr impunător de orașe sunt cunoscute în partea de sud a Bactriei. Unul din puținele orașe cercetate, al cărui nume a fost stabilit, este orașul Behram,

situat la cea. 60 km de Kabul, la poalele munților Hindukuși. În antichitate, orașul se numea Kapisa, fiind cunoscut și sub numele de Parapamisadai. Incinta dreptunghiulară, înconjurată de ziduri groase, cuprindea un spațiu de cea. 25 ha.

Se pare că în dezvoltarea orașului au existat 3 perioade. Prima perioadă - Behram I - cuprinde stratul inferior și datează din sec. I î.H. O stradă principală împărțea orașul în două părți. Materialul ceramic se caracterizează prin calitatea înaltă a pastei și eleganța formelor. S-au descoperit și statuete de divinități.

Cea de-a doua perioadă - Behram II - datează de la sfârșitul secolului I d.H. - secolul III d.H. Se observă dispariția ceramicii gri și apariția cupelor cu fîmîș negru - liliachiu. Printre alte forme ceramice se evidențiază vasul-ploscă, specific populațiilor nomade. Este posibil ca apariția lor în Behram să fie legată de infuzia unui val de populații alogene. De cultura materială a acestora țin și unele categorii de obiecte de podoabă (brățări, inele, pandantive cu pietre prețioase), care înregistrează analogii cu un șir de obiecte din arta triburilor sarmate de pe cursul inferior al Volgăi și din bazinul est-pontic.

În centrul orașului s-au descoperit ruinele unui palat, cercetat doar parțial. Zidurile au fost construite din chirpici, fiind ridicate pe fundații de piatră. Surpriza o constituie descoperirea unui tezaur de obiecte de artă în interiorul edificiului, care reflectă legăturile culturale și comerciale ale Imperiului Kushan. Aici se aflau vase decorate din sticlă, aduse din provinciile estice ale Imperiului Roman, de unde provin și sculpturile din bronz ale lui Hippocrate, Herakles, medalioanele de gips cu diametru de 15-20 cm, decorate cu reprezentări în relief inspirate din mitologia romană (Minerva, Amor și Psyche).

O categorie aparte o constituie colecția de piese din fildeș alcătuite, în special, din garnituri ce decorau suprafețele unor obiecte din lemn, inclusiv ale pieselor de mobilier. Apropierea stilurilor ar sugera originea lor nord-indiană, dar nu este exclusă nici confecționarea locală. Menționăm că această colecție din Behram înregistrează o serie de analogii cu piesele descoperite în orașul roman Pompei, acoperit de lava vulcanului Vezuviu în anul 79 d.H.

A treia perioadă - Behram III - datează de la mijlocul secolului III - începutul secolului IV d.H. și marchează faza de decădere a vieții economice a orașului. Pe ruinele vechiului palat a fost ridicat un alt edificiu, cu ziduri masive. Majoritatea locuințelor descoperite erau formate din 2-3 încăperi. Se mai cunosc, de asemenea, ruinele unei construcții de cult.

În ceea ce privește producția ceramicii, aceasta continuă să păstreze vechile tradiții. Dispare decorul plastic, care este înlocuit cu cel șampilat.

Distrugerea și, ulterior, dispariția orașului au fost puse de unii cercetători în legătură cu campania militară a lui Șapur I.

4. Dezvoltarea comerțului

Într-un raport adresat împăratului dinastiei Han, de la mijlocul secolului II d.H., Cjan Țeani remarcă faptul că locuitorii Bactriei sunt iscusiți în ale comerțului, iar în capitala lor exista o piață. Același autor menționează că negustorii din Parția își vând marfa în țările vecine, la o distanță de cea. 1000 li (1 li = 0,5 km). Aceste mărturii vin să confirme importanța comerțului interior și exterior din Imperiul Kushan, care constituie una din caracteristicile dominante ale acestuia.

Pe unul din primele locuri se situau legăturile comerciale cu provinciile orientale ale Imperiului Roman. Încă de pe timpul Ahemenizilor, exista un drum comercial ce lega India și Bactria cu țările est-mediteraniene. Mărfurile orientale ajungeau până în Alexandria egipteană - cel mai mare port comercial din bazinul Mării Mediterane. Tot prin Bactria trecea și drumul spre China.

Operațiunile comerciale se făceau și pe apă. În secolul I d.H. crește importanța căii maritime comerciale ce lega Egiptul și Indistanul, care trecea prin Marea Roșie, de-a lungul peninsulei arabice. Dezvoltarea comerțului pe apă a fost favorizată și de folosirea vânturilor periodice din aceste regiuni - musonii.

Mărfurile apusene ajungeau până în orașele-port indiene, cum ar fi Barbaricon și Barigaz, de unde luau calea uscatului spre Bactria. Pe același traseu erau aduse și mărfurile chineze din nord, în special țesăturile din mătase și articolele din piele tăbăcită.

Pe coasta de sud a peninsulei Indistan au fost înființate un șir de factorii comerciale - așezări fondate de negustori. Bineînțeles, întreaga activitate comercială era supusă unor taxe vamale, care aduceau un venit considerabil în visteria statului.

Mărfurile ce circulau pe aceste căi comerciale era foarte diverse. Spre Roma își urmau calea caravane cu mirodenii, pietre scumpe, fildeș, vopsele, lemn de esențe prețioase, zahăr și pânză de bumbac. Din India plecau, spre a fi vânduți, și robii eunuci.

De la Roma soseau țesături și haine gata cusute după gusturile aristocrației orientale, bijuterii din sticlă, aur și argint, statuete, vinuri nobile, piese de vestimentație, femei pentru harem și muzicanți.

În cantități mari circulau monede romane din aur și argint, descoperite sub formă de tezaure pe teritoriul Imperiului Kushan. Se presupune că kushanii foloseau aurul roman la baterea propriilor monede. Astfel, volumul negoțului cu provinciile Imperiului Roman era destul de considerabil. Cunoscutul naturalist și scriitor latin Plinius cel Bătrân menționa în a sa *Istorie naturală* că India, China și Peninsula Arabică „înghit” anual circa 100.000.000 sesterți din tezaurul imperiului. Pe de altă parte, același autor afirmă că India necesita anual doar 55.000.000 de sesterți, în schimb trimitea mărfuri care se vindeau la Roma de 100 de ori mai scump. Este de netăgăduit faptul că o parte considerabilă din cele 55 de milioane revine Imperiului Kusan.

Mai puține mărturii s-au păstrat despre legăturile comerciale dintre kushani și China dinastiei Han. Încă de la sfârșitul sec.II î.H., din China porneau anual spre est caravane cu marfă. Uneori, cu astfel de caravane ajungeau în China solii țărilor apusene. Interesele statelor din regiune se ciocneau, în special, în problema controlului asupra „drumului mătăsii”. Inițial, acest traseu era controlat de Parția, care își exercita controlul asupra segmentului final și care încerca din răspuț să-și mențină poziția de monopol în comerțul cu China. Cronicile chineze consemnează faptul că părții împiedicau serios pătrunderea negustorilor din Imperiul Roman în China. O dată cu formarea Imperiului Kushan, Parția a pierdut monopolul asupra „drumului mătăsii”.

Un rezultat benefic asupra dezvoltării economice a țării îl constituia și schimbul intern de mărfuri. Centrele orășenești, specializate în produse meșteșugărești, furnizau regiunilor rurale mărfuri de calitate. Pentru a favoriza comerțul cu amănuntul, regii kushani emiteau în cantități mari monede de aramă.

Moneda de bază era cea de argint, cu greutatea de 10,36 și 2,59 g, însă cu timpul valoarea ei se diminuează prin adaosul de aliaje.

O dată cu întemeierea Imperiului Kushan și dezvoltarea unei largi rețele de orașe, preocupările regilor kushani s-au îndreptat spre constituirea unui sistem monetar care să satisfacă necesitățile pieții. Pe timpul lui Kādīse II a avut loc o reformă monetară radicală, locul monedei de argint fiind luat de moneda de aur cu greutatea de 8,03 g. Uneori se emiteau și stateri dubli, cu greutatea de 16,07 g, năi rar - sferturi de stateri, cu greutatea de 2,01 g. Moneda de aramă de 10 g a fost înlocuită cu cea de 16-17 g. Dacă moneda de aur era o imitație a celei romane, emisiile de aramă se deosebesc radical de echivalentele lor romane, demonstrând o altă tradiție în aprecierea valorilor monetare.

Astfel, reforma monetară înfăptuită de Kādīse II a consolidat situația financiară a statului. Moneda de aur era confecționată din metal de înaltă calitate, fapt ce îi conferea o poziție puternică pe piața monetară din această parte a Asiei. În comerțul cu amănuntul, însă, moneda de aramă era preferată celei de aur.

5. Structura socială

Imperiul Kushan a fost un stat centralizat, cărmuit de un „rege al regilor”. Personalitatea regelui era uneori divinizată, încadrându-se unui sistem ideologic dinastic. Acestui cult i-au fost consacrate un șir de temple și construcții cultice. În conducerea statului, dinastii se sprijineau pe un vast aparat birocratic ierarhizat, care cuprindea un șir de ranguri și gradații. Sursele antice și inscripțiile consemnează numele de mare satrap, satrap simplu, guvernator, „șef al serviciului de frontieră” ș.a. în ultima perioadă de existență a imperiului, după slăbirea puterii centrale, crește rolul politic și economic al unor guvernatori generali din regiunile cele mai dezvoltate, fapt care a dus, în ultimă instanță, la destrămarea statului Kushan.

Din surse asiriene aflăm că orașele erau cărmuite de locuitori ai regelui. În ceea ce privește organizarea socială, izvoarele scrise sunt foarte sumare. În agricultură, principala unitate de producție era obștea sătească de contribuabili. Paralel, existau și mari gospodării centralizate, care aparțineau regelui, templelor sau latifundiilor. În aceste gospodării era folosită, probabil, și munca sclavilor. Existența sclavilor este atestată în izvoarele scrise privind istoria Pârției, în care se deosebesc două categorii de robi: așa-zișii „bandaci” și prizonierii de război. Aceeași situație există, probabil, și în statul Kushan.

6. Cultura perioadei Kushan

Imperiul Kushan a unit în hotarele sale un șir de popoare cu diferite tradiții culturale, care împărtășeau diverse credințe religioase. Această situație și-a pus amprenta asupra dezvoltării culturale din perioada Kushan, care cunoaște o înflorire fulminantă a orașelor, fapt ce a dus la intensificarea legăturilor dintre principalele centre de civilizație ale lumii antice.

O influență semnificativă asupra țărilor din cadrul Imperiului l-a jucat răspândirea buddhismului. Potrivit tradiției, regii kushani au fost susținătorii și protectorii acestei credințe. Se cunosc un șir de monumente buddhiste în Kabulistan, Parapamisadai și Bactria. Multe dintre mănăstirile buddhiste s-au descoperit în Termez și în alte orașe ale Bactriei de Nord.

Paralel cu răspândirea religiei buddhiste și a monumentelor legate de această tradiție (mănăstiri, temple, basoreliefuri tematiche), în tot Imperiul Kushan continuă

să existe diverse culte locale și religii populare, cum ar fi zoroastrismul. Se înalță în continuare altare speciale. Erau răspândite și figurinele de teracotă ale spiritelor Protectoare, reprezentate, în majoritatea cazurilor, cu chip de femeie. Dar nu lipsesc nici statuetele masculine, multe dintre ele reprezentând personaje ecvestre.

În arhitectură, sculptură și pictură și-au găsit reflectarea trei tradiții artistice: cele străvechi, ale civilizației bactriene; cele ale artei elene, care se infiltraseră adânc în acest spațiu cultural și, în final, arta Indiei vechi. Răspândirea celei din urmă a fost favorizată de adoptarea religiei și a filosofiei buddhiste, aceasta fiind reprezentată, în special, prin reliefuri și monumente sculpturale, numărul cărora este de ordinul zecilor de mii.

În aspectul iconografic, reliefurile indiene nu sunt altceva decât ilustrarea sculpturală a legendelor și povestirilor buddhiste. Nucleul compozițiilor îl constituia figura lui Budha, care se impune prin dimensiuni exagerate, în raport cu celelalte personaje. Acesta este reprezentat de fiecare dată într-o poziție canonică, cu o atitudine de detașare totală de lumea celor „mici”. Celelalte personaje, însă, sunt foarte realiste, chipurile lor exprimând toată gama de trăiri umane.

O adevărată „insulă de comori” a artei indiene s-a descoperit în vecinătatea orașului Djalala-bad, de unde au fost recuperate mii de fragmente de statui de teracotă. Toate figurile sunt personale, cu trăsături umane, inspirate, probabil, de prototipuri reale: bărbați cu chipuri severe și mustăți dese, îmbrăcați în tunici; adolescenți cu trăsături fine ale feței.

Arhitectura kushană se impune prin grandoare și mare fast, caracteristice palatelor, templelor și locurilor de cult buddhiste (de exemplu, sanctuarul de la Surh-Katala). Exteriorul acestor edificii se îmbina armonios cu decorul interiorului, bogat în compoziții picturale și sculpturale. De obicei, acestea reprezentau scene religioase sau portrete de grup ale membrilor familiei regale (descoperirile de la Halceayan din Bactria de Nord). Din nou poate fi observată aici maniera caldă, realistă de redare a chipurilor umane. Mai târziu, pictura se restrânge în niște canoane rigide, impuse de cultul dinastic, iar reprezentările personajelor buddhiste sunt executate după modelul obișnuit de frumusețe extrem de rafinată. La cristalizarea acestor trăsături ale artei kushane au contribuit atât tradițiile artistice locale, cât și influențele grecești și iraniene.

Întrebări recapitulative Statul Urartu

1. Sursele scrise și arheologice privind istoria statului Urartu
2. Repere cronologice în evoluția politică a statului Urartu
3. Structura socială și tipurile de proprietate
4. Aspecte ale culturii și artei urartiene

Imperiul Kushan

1. Problemele începutului statului Kushan
2. Evoluția politică a statului Kushan
3. Particularitățile culturii kushane

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

- Acta Antiqua Hungarica**, XXII, 1974 Aslstrom, D. Edelman,
Merneptah, **Israel**, JNES, 1, 1985, p.59 și urm.
- Aslstrom, D. Edelman, Merneptah, **Where Did the Israelite Live**, JNES, 2,
1982, p.183șiurm.
- Akkaraju Sarma, **Decline of Harappan Cultures: A Re-look**, East and West,
1977, p.231 și urm.
- Bass, G.F., **A Bronze Age Shipwreck at Ulu Rurun**, AJA 2, 1984, AJA, 1,1989
- Bayard, Doon, **Agriculture, Metallurgy and State Formation in Mainland
Southeast Asia**, CA, Feb., 1984, p. 183 și urm.
- Bell Lanny, **Luxor Temple and the Cult of the Royal KA**, JNES, 4,1985, p.251
și urm.
- Bielentein H., **The Restoration of the Han Dynasty**, Stockholm, 1953
- Bielentein H., **The Restoration of the Han dynasty, vol.IV, The Government**,
MFEA, Stockholm, Bulletin, 51,1979
- Bielentein H., **Lo-Yang in Later Han Times**, MFEA, Stockholm, Bulletin,
48,1976
- Bielentein H., **Han Portents and Prognostications**, MFEA, Stockholm, Bulle-
tin, 56,1984
- Bongard - Levin, M., **India in the Mauryan Age**, Moscova, 1973
- Bozan Jian Sia, **A Concise History of China**, Beijing, 1988
- Bruce Williams, **Forebears of Menés in Nubia: Mith or reality**, JNES, 1,
1987, p.15 și urm.
- Bruce Williams, the Logan, **The Metropolitan Museum Knife Handle and
Aspects of Pharaonic Imagery before Narmer**, JNES, 4,1987, p.245 și
urm.
- Brunswick R., **Radiocarbon Dating and the Indus Civilization: Calibration
and Chronology**, East and West, NS, 1-2,1975, p.III și urm. Brucy R.
Trevor, **Ahhiyawans and Miceneans. An Anatolian View Point**,
Oxford Journal of Archeology, 8, 3, 1989 Brucy R. Trevor, **A
Reinterpretation of the Milawata Letter in the Ligh of
New Joint Piece**, AS, XXV, 1985, p. 13 și urm.
- Buhl, M., L., **Les representations de Naram - Sin et ses parents dans la
Koroplastique**, Syria, 47, 2-3-4-, 1980, p. 140 și urm.
- Cambridge Ancient History III: The Assyrian Empire**, Cambridge, 1970
- The Cambridge Ancient History of Iran, I: The Land of Iran**, Cambridge,
1968

- Carter, Ch., **Athletic Contest in Hittite Religious Festival**, JNES, 47, 3, 1988, p.185 și urm.
- Chi Li, **The Beginnings of Chinese Civilization**, Seattle-London, 1974
- **Chronologies in Old World Archaeology**, Chicago și Londra ed. R. Ehrich 1965
- Contenau G., **La Civilisation des Hittites et des Mitanniens**, Paris, 1934
- Curvers, H., H., Glenn, M. Schwartz, **Excavations at Tell al Raqa'i: A Small Rural Site of early Urban Northern Mesopotamia**, AJA, 91, 1, 1990, p.3, și urm.
- Daisaku, Ikeda, **Buddhism the First Millenium**, Tokyo, 1977
- Delaporte, L., **Les Hittites**, Paris, 1936
- Deshayes, J., **Les civilisations de l'Orient Ancien**, Paris, 1969 (ed. și în limba română)
- Dobbins K. Walton, **The Kamra Kharosthi Inscription of Vasiška**, East and West, SN, 1-2, 1975, p.105 și urm.
- Dothan T., **The Philistines and their Material Culture**, Israel Exploration Society Y.U. New Haven - Londra - Jerusalem, 1982; rec. Syria, 60, 1-2, 1983
- Englund, Gertie, **Akh-une notion religieuse dans l'Egypte pharaonique**, Uppsala, 1978
- Fitzgerald, CP., **Istoria culturală a Chinei**, București, 1998
- Frankfort, H.P. și colab., **Fouilles de Shortughai, Recherches sur l'Asie Centrale protohistorique II-I**, Paris, 1989
- Frankfort, H., **Kingship and the Gods**, Chicago, 1978
- Frankfort, H., **Archaeology and the Sumerian Problem**, UP, Chicago, 1932
- Garelli, P., **Les Assyriens en Cappadoce**, Paris, 1963
- Garelli, P., **Le Proche Orient asiatique**, N Clio, Paris, 1969
- Garelli, P., **L'Assyriologie**, Paris, 1972
- Garstand, J.O.R. Gurney, **The Geography of the Hittite Empire**, Londra, 1959
- Garnet, J., **Lumea chineză**, București, 1985
- **Gesellschaft und Kultur im alten Vorderasiens**, ed. Klengel, Berlin, 1982
- Ghosh, A., **The Pillars of Asoka. Their Purpose**, East and West, SN, 17, 3-4, 1967, p.273 și urm.
- Ghirshman R., **L'Iran des origines a l'Islam**, Paris, 1976
- Ghirshman R., **La Perse Antique**, Paris, 1956
- Glum P., **Rain magic at Anyang**, MFEA, Bulletin 94, 1982, p.241 și urm.
- Granet M., **La pensée chinoise**, Paris, 1934
- Gray J., **The Biblical Doctrine of the Reign of God**, Syria, 59, 1-2, 1982, p.159 și urm.
- **The Great Bronze Age of China: A Symposium**, Los Angeles, 1981
- Gurney O.R., **Anatolia C. 1750-1600 B.C.**, vol.11, Cambridge UP, Cambridge, 1965
- Gurney O.R., **Anatolia C.1600-1300 B.C.**, vol.11, Cambridge UP, Cambridge, 1966
- Guterbock GH, **The Hittites and the Aegean World: Part 1. The Ahhiyawa Problem Reconsidered**, AJA, 2, 1983, p. 133 și urm.
- Halpern D., **The Constitution of the monarchy of Israel**, Harvard Semitic Monographs, 25, Chicago, 1981
- Harden D., **The Phoenicians**, Hardmondsworth, 1971
- Haas Volkert, **Hurriter und Hurritisch**, Konstanz, 1988
- Heltzer, M., **The Internal organization of the Kingdom of Ugarit**, Wiesbaden, 1982

- Heltzer, M., **Goods, Prices and the Organization of Trade in Ugarit**, Wiesbaden, 1978
- Hsia Nai, **New Archaeological Finds in China**, Pekin, 1974
- Huber Fitzgerald, **Shang Bronze Styles from the Period of the Intervening Capitals**, AJA, 94, 1990, p.324
- Jacobson, **The Waters of Ur, Iraq, 1960**
- Johnson Paul, **Une histoire des juifs**, Paris, 1989
 - Lamberg-Karlovsky G., **Dilmun: Gateway to Immortality**, JNES, 1, 1982, p.45 și urm.
 - **Late Prehistory of the Nile Basin and the Sahars**, Poznan, 1989
 - Le Bon G., **The World of Indian Civilization**, Geneva, 1974
 - Lemaire A., **Le pays d'Eden et le Bît-Adini aux origines d'un mythe**, Syria, 63, 3+4, 1985, p.313 și urm.
 - Linduff M.K., **The Western Zhou Transformation**, AJA, 94, 1990, p.324 și urm.
 - Lods A., **Israel des origines au milieu du VII-e siècle**, Paris, 1932
 - Lods A., **Des prophètes à Jesus**, Paris, 1935
 - Kolb, R., **Die Stadt im Altertum**, Muchen, 1984
 - Krzyzaniak I., **Early Farming Culture on the Lower Nile**, Varşovia, 1977
 - Malamat A., **Das davidische und solomonische Konigreich**, Viena, 1983
 - Man, **Settlement, Urbanism**, Hertfortshire, 1972
 - Macqueen J.g., **Geography and History in Western Asia Minor in the second Milenium BC**, AS, XVIII, 1968
 - Magnusson Magnus, **The Archeology of the Bible Land**, Londra, 1977
 - Masson-Oursel și al., **L'Inde antique et la civilisation indienne**, Paris, 1933
 - Mattiae, P., **Two Princely Tombs and Tell Mardikh Elba**, Archaeology, 33, 2, 1980, p.9 și urm.
 - Mathews H.V., **The Role of the Rabi Amurrim in the Man Kingdom**, JNES, 38, 2, 1979, p.129 și urm.
 - Mc Adams R., **The Study of Ancient Mesopotamien Settlement Patterns and Problem of Urban Origins**, Sumer 1-2, 1962, p.III și urm.
 - Mellinik J. Machteld A., **Hittite Cemetery at Gordlon**, Philadelphia, 1956
 - Mitchner M., **India: Minute Silver Coins of the Early Mauryan Empire East and West**, BN, 33, 1-4, 1983, p.112 și urm.
 - Moscați S., **Vechile civilizații semitice**, București, 1975
 - Nadav Na'Aman, **Habiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere**, JNES, 4, 1986, p.271 și urm.
 - Olmstead A.T., **History of the Persian Empire**, Toronto, 1960
 - Parrot A., **Sumer**, Paris, 1960
 - Parrot A., **Assur**, Paris, 1960
 - Parrot A., **Mari, un ville perdue**, Paris, 1945
 - Prewitt J.T., **Kinship Structures and the Genesis Genealogies**, JNES, 40, 2, 1981, p.87 și urm.
 - Potts D., **The Road to Meluhha**, JNES, 4, 1982, p.279 și urm.
 - Rast E.W., **Bronze Age Cities Along the Dead Sea**, Archaeology, 40, 1, 1987, p.42 și urm.
 - Rawson J., **Ancient China, Art and Archaeology**, Londra, 1980
 - **The Religion of the Ancient Egyptians Cognitive Structures and Popular Expressions**, Uppsala, 1987
 - Richard S., **Excavation at Khibert Iskandu, Jordan**, Expedition, 28, 1, 1986

- Rothenberg B **An Egyptian Temple of Hathor Discovered in the Southern Arabia**, Israel, Bulletin, 12, 1970
- Sanders N., **The Sea Peoples Warriors of the Ancient Mediterranean 1250-1150 BC**, Londra, 1978
- Schwarz F.G., **Arrian's Indike on India: Intention and Reality**, East and West NS, 1-2, 1975, p.181 si urm.
- Setters van J., **Abraham in History and Tradition**, New Haven - Londra, JUP 1975
- Spangnoli Mariottini M, **The symbolic Meaning of the Club in the Iconography of the kuşana King**, East and West, SN, 17, 3-4, 1967, p.248 și urm.
- Thorpe R., **The Growth of Early Shang Civilization**, Harvard Journal of Asiatic Studies, 45, 1, 1985, p.5 și urm.
- Tornoo Ishida, **The Royal Dynasties in Ancient Israel**, ZAFW, vol.142, Berlin 1977
- La Vallée Poussin, **L'Histoire du Monde**, Paris, T.6, 1-2, 1930-1935
- Vaux O, **Histoire ancienne de l'Israël**, Paris, 1979
- Verardi G., **The Kuşana Emperors as Cakravartins, Dynastie Art and Cuits in India and Central Asia: History of a Theory, Clarifications and Refutations**, East and West, 33, 1-2, 1983, p.224 și urm.
- Vercoutter J., **L'Egypte et le Monde egeen prehellenique**, Cairo, 1956
- Wheeler M., **The Indus Civilization**, Cambridge, 1968
- Weiss H., Calderone L., **Third Millenium Urbanization and State Formation at Teli Leilan**, AJA, 94, 1990, p.306 și urm.
- Wilber D., Persepolis. **The Archeology of Parsa. Seat of the Persian Kings**, Londra, 1969
- Wright M., **Contacts between Egypt and Syro-Palestina during the Old Kingdom**, Biblical Archaeologist, 51, 3, 1988, p.143 și urm.
- Yeng Yap, Cotterell A., **The Early Civilization of China**, Londra, 1975
- Ying-Shih Yu, **Trade and Expansion in Han China**, Berkley - Los Angeles, 1967

